

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Journal for Linguistics and Literary Studies
Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft

IX/1

Published by
Herausgegeben von:

BOSNIAN PHILOLOGICAL SOCIETY
BOSNISCHE PHILOLOGISCHE GESELLSCHAFT

SARAJEVO, 2011

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Časopis za jezik i književnost

GODIŠTE 9, BROJ 1

SARAJEVO, 2011.

Izdavač:
Bosansko filološko društvo,
F. Račkog 1, Sarajevo
www.bfd.ba

Savjet:
Esad Duraković (Sarajevo), Dževad Karahasan (Graz – Sarajevo),
Svein Mønnesland (Oslo), Angela Richter (Halle),
Norbert Richard Wolf (Würzburg)

Redakcija:
Adnan Kadrić, Sanjin Kodrić, Munir Mujić,
Ismail Palić, Vahidin Preljević, Vedad Smailagić i Amela Šehović

Glavni urednik:
Ismail Palić

Sekretar Redakcije:
Senka Ahmetović-Palić

UDK
Senada Dizdar

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Sadržaj

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Halid Bulić <i>Klasificiranje pridjeva u bosanskom jeziku</i>	11
Ismail Palić <i>Za novi pristup gramatičkoj strukturi rečenice u bosnistici</i>	39
Senka Ahmetović-Palić <i>Vršilac radnje iskazane sadašnjim participom u engleskom i bosanskom jeziku</i>	69
Elma Dizdar <i>O specifičnoj formi modifikatora u arapskoj imeničkoj frazi.....</i>	82
Sanela Mešić <i>Zum Gebrauch von denn.....</i>	94
Đenita Haverić <i>Leksički sinonimi u djelu Bulbulistan Fevzije Mostarca</i>	111
Lada Badurina <i>Glagoli govorenja i tekst.....</i>	125
Nejla Kalajdžisalihović <i>Authorship Attribution to Four English Translations of Ayahs on Man..</i>	138
Azamat Akbarov <i>Error Correction of the Bosnian University Students' Second Language Writing</i>	149

KNJIŽEVNOST

Esad Duraković <i>Tradicionalizam ili dinamičnost tradicije: Žanr tahmis u orijentalno-islamskoj književnosti</i>	167
--	-----

Sadržaj

Johann Georg Lughofer	
<i>Bertha von Suttner: A Prototypical European Writer.....</i>	186
Nehrudin Rebihić	
<i>Figura "novih vremena" i povijesnih raskršća u bošnjačkoj pripovjednoj prozi preporodnog doba.....</i>	210
Sanjin Kodrić	
<i>"Turske priče" I. Andrića i književno-kulturalni arhiv njegova pripovjedačko-romanesknog djela (Skica za moguća interkulturalna čitanja)</i>	228
Edina Murtić	
<i>Tragikomično, ambivalentno obilježje pripovjedačke poetike Branka Čopića</i>	250
Amina Arnautović	
<i>Colonial Discourse and the Critique of Colonialism in Conrad's "An Outpost of Progress"</i>	266
Ifeta Čirić-Fazlija	
<i>Social Constructivism and The Other in Tom Stoppard's Arcadia and Indian Ink.....</i>	282
Selma Raljević	
<i>Silence of The Other in E. Annie Proulx's "Brokeback Mountain"</i>	296

II. OSVRTI I PRIKAZI

Ismail Palić	
<i>Da ti ja kažem kojim jezikom govorиш (povodom učestalih nastupa "bošnjaštva" Branka Tošovića).....</i>	309
Enisa Ivojević	
<i>Ismail Palić: Dativ u bosanskom jeziku (Bookline, Sarajevo, 2010)</i>	317
Emira Mešanović-Meša	
<i>Senahid Halilović – Ismail Palić – Amela Šehović: Rječnik bosanskoga jezika (Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2010)</i>	321

Amela Ljevo-Ovčina	
<i>Robert Bońkowski: Słowianie środkowopołudniowi na przelomie xx i xxi wieku. Język – religia – naród – państwo (Katowice, 2010, 351 str.)</i>	324
Azra Hodžić-Čavkić	
<i>Mirela Omerović: Nekongruentni atribut u bosanskom jeziku (Slavistički komitet, Sarajevo, 2011)</i>	328
Mirela Omerović	
<i>Emira Mešanović-Meša: Kontrastivna analiza bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika u zakonima Federacije Bosne i Hercegovine (Slavistički komitet, Sarajevo, 2011)</i>	331
Mirsad Turanović	
<i>Sabina Bakšić – Alena Čatović – Esra Ertanir: Vrijeme je za turski (Fono, Istanbul, 2011, 355 str.)</i>	334
Asja Osmančević	
<i>Literatura kao odraz stvarnosti: Prikaz zbornika radova “Gedichte und Geschichte” stipendista Franz-Werfel programa (Hrsg. Arnulf Knafl, Wien 2011)</i>	336
Vikica Matić	
<i>Ljubinka Petrović-Ziemer: Mit Leib und Körper. Zur Korporalität in der deutschsprachigen Gegenwartsdramatik (Verlag, Bielefeld, 2011, 147 str.)</i>	339
Hasnija Muratagić-Tuna	
<i>In memoriam akademik Asim Peco (1927–2011): Zapis o profesoru i čovjeku</i>	343
Sanjin Kodrić	
<i>Životna storija i književna historija Nedžad Ibrišimović (1940–2011)</i>	347
Ispravka	353
Podaci o autorima	355
Upute za autore	357

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

UDK : 811.163.4*3'367.623
811.163.41'367.623
811.163.42'367.623

Halid BULIĆ

KLASIFICIRANJE PRIDJEVA U BOSANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *pridjevi, klasificiranje, deklinacija, indeklinabilni pridjev, pridjevski vid, komparacija, atribut, predikativ, reduplikacija, bosanski jezik*

U ovome se radu analiziraju dosadašnje klasifikacije pridjeva u bosanskom jeziku i predlažu se neke nove klasifikacije. Pokazuje se da su dosadašnje klasifikacije, koje su se uglavnom zasnivale na značenju, nedosljedne, da nisu dovoljno precizne i nisu naročito korisne za opis gramatičkog ponašanja pridjeva. Klasifikacije koje se predlažu u ovom radu zasnivaju se na morfološkim i sintaksičkim osobinama pridjeva.

1. Gramatike bosanskog jezika i drugih jezika srednjojužnoslavenskog dijasistema obavezno dijele pridjeve s obzirom na *značenje*. Ta se podjela u gramatikama obično nadovezuje na samu definiciju pridjeva i na taj način bude predstavljena kao najznačajnija, pa možda i jedina bitna podjela pridjeva. Međutim, u vezi s tom podjelom "ništa se ne kaže da li je ili nije gramatički relevantna" (Riđanović 2003: 47). Ovdje bismo se mogli složiti s tvrdnjom da bi "u jednoj *gramatici* trebalo (...) prvo dati *gramatičku* podjelu pridjeva sa uvijek pouzdanim *formalnim* oznakama svake klase (ako postoje), pa tek onda, samo ako je potrebno i moguće, govoriti o semantičkim kategorijama riječi kojima se realiziraju gramatičke klase" (Riđanović 2003: 47). Značenjski kriteriji uvijek su slabiji i manje pouzdani od formalnih, jer značenje u većoj mjeri zavisi od pojedinca i teže ga je objektivno opisati. I granice između semantičkih klasa teže je utvrditi. To pokazuju i različite klasifikacije pridjeva na osnovu značenja koje su navedene u gramatikama.

U ovom radu pokazat ćemo najprije kako je predstavljena klasifikacija pridjeva u najznačajnijim srednjojužnoslavenskim gramatikama, a zatim predložiti nekoliko gramatičkih kriterija po kojima se pridjevi mogu dijeliti.

1.1. U *Gramatici bosanskoga jezika* iz 1890. godine pridjevi su podijeljeni na *pridjeve kakvoće, pridjeve posjedovne i pridjeve gradivne* (str. 69). Navedeni su primjeri za svaku vrstu i nema dodatnih pojašnjenja niti se spominju druge vrste pridjeva.

1.2. U Brabec – Hraste – Živkovićevoj *Gramatici hrvatskosrpskoga jezika* (1966: 83) pridjevi su podijeljeni na *opisne ili kvalitativne, prisvojne ili posesivne i građevne ili materijalne*. Istaknuto je da “značenja pridjeva nisu tako strogo odijeljena ni diferencirana”. Kao dokaz slabe diferenciranosti navode se uobičajeni primjeri *zlatno pero* (gradivni) i *zlatan dječak* (opisni), ali i *junačkom desnicom*, gdje je pridjev “posesivni (desnica pripada junaku i uopće junacima), ali ipak znači i kvalitetu: jakom, čvrstom” (Brabec – Hraste – Živković 1966: 83).

1.3. Mihailo Stevanović u *Savremenom srpskohrvatskom jeziku I* (1975: 247) definira pridjeve kao “odredbene, nesamostalne reči, koje stoje uz imenice da po nečemu odrede ono što te imenice znače: da označe kakvu osobinu toga, ili pokažu kome to pripada, čemu je namenjeno, od čega je to, za koje je vreme ili za koje je mesto vezano, ili štogod slično”. U nekim novijim gramatičkim priručnicima, kako ćemo i vidjeti u ovom radu, svaka od navedenih pojava koje pridjevi mogu označiti poslužila je kao osnova za izdvajanje posebne vrste pridjeva (opisni, prisvojni, pridjevi namjene, gradivni, vremenski, mjesni i sl. /usp. Ostojić 2005: 62, Stanojčić – Popović 2004: 90–91/). Međutim, sam Stevanović ne vrši eksplicitno nikakvu podjelu. Čak tvrdi i da “nisu neopravdane uprošćene definicije prideva po kojima su to reči koje označavaju osobinu ili pripadanje” (Stevanović 1975: 248), jer od svega navedenog u definiciji jedino pripadanje nije osobina. Prema tome, čak ni ono “ili štogod slično” u Stevanovićevoj definiciji nije prevelika nepreciznost, budući da šta god to “štogod slično” moglo biti, mora biti osobina. Stevanović, ipak, povremeno koristi nazive *opisni pridevi* (usp.: “U prve [...] idu opisni pridevi u najužem smislu reči [...]” /Stevanović 1975: 250/, “Treća osobina prideva, i sada samo opisnih prideva [...]” /Stevanović 1975: 253/), *gradivni pridevi* (usp.: “Tako isto, gradivni pridevi [...] ne mogu se porediti.” /Stevanović 1975: 256/) i *prisvojni pridevi* (usp.: “[...] pridevi koji mogu biti i prisvojni i opisni [...]” /Stevanović 1975: 257/).

1.4. U *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance* (Mrazović – Vukadinović 1990: 256) navodi se sedam vrsta pridjeva s obzirom na značenje: *kvalifikativni, kvantifikativni, referencijalni, klasifikativni, posesivni, pridjevi porijekla i gradivni pridjevi*. Ta klasifikacija uopće nije preciznija u odnosu na klasifikacije s manjim brojem vrsta. Navedene klase nisu definirane na mjestu

gdje su nabrojane, s izuzetkom *kvantifikativnih*, za koje se kaže da označavaju količinu i da obuhvataju i redne brojeve i zbirne brojeve u množini. Za svaku su izdvojenu vrstu navedeni primjeri. Na osnovu tih primjera ne može se doći do zaključka šta je suština pojedinih klasa, odnosno šta određenu klasu čini različitom u odnosu na druge klase. Tako se, naprimjer, ne može znati kakva je razlika između *klasifikativnih* (“*domaći, lekarski*”), *posesivnih* (“*Petrov, Jelenin*”) i *prideva porekla* (“*beogradski, engleski*”). Tek nekoliko stranica kasnije (usp. Mrazović – Vukadinović 1990: 261–262) opširnije se govori o “prisvojnim (posesivnim)” i *kvantifikativnim* pridjevima. Za prisvojne se tvrdi da se izvode od imenica pomoću sufiksa, a to je morfološko, odnosno tvorbeno određenje, a ne semantičko. “Prisvojni pridevi su sinonimni sa posesivnim genitivom imenica od kojih su izvedeni, a i drugih genitivnih atributa (?) – H. B.) (...)” (Mrazović – Vukadinović 1990: 261). Međutim, sinonimni s posesivnim genitivom mogu u istoj mjeri biti i “pridevi porekla” (npr. *beogradsko stanovništvo : stanovništvo Beograda*), pa ni ta odlika ne čini granicu među prisvojnim pridjevima i “pridevima porekla” jasnijom.

1.5. Čini se da od svih gramatičkih priručnika koje smo konsultirali prilikom izrade ovog rada najveće nejasnoće u vezi s klasifikacijom pridjeva ostavlja knjiga *Povjesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*:

Moguće su različite podjele pridjeva. Uobičajena je podjela na opisne pridjeve, koji znače različite osobine i odgovaraju na pitanje kakav (bijel), zatim na gradivne pridjeve, koji znače tvar ili građu predmeta na koji se odnose i odgovaraju na pitanje od čega, od koje tvari (drvni) te napokon na posvojne pridjeve, koji označuju pripadanje ili podrijetlo predmeta na koji se odnose te odgovaraju na pitanje čiji (očev). Ta podjela nije besprijekorna jer naziv posvojni (posesivni) ne pokriva sve primjere koji se tu svrstavaju, a gradivni se pridjevi, jer sadržavaju pojedina obilježja obiju vrsta, mogu uključivati u opisne, ali i u odnosne pridjeve, kojima su posvojni tek jedna podvrsta. Po tim svojim dvostrukostima mogu se gradivni pridjevi izdvojiti u posebnu međuvrstu. (Babić i dr. 1991: 613)

Na osnovu ovog djelimično nerazumljivog odlomka nemoguće je shvatiti kako bi trebalo klasificirati pridjeve i otkud u podjeli odjednom *odnosni pridjevi*.

O *odnosnim ili relacijskim pridjevima* govori se tek na sljedećoj strani (Babić i dr. 1991: 614). O njima se kaže da “izriču svojstva koja predmet

mišljenja ima u odnosu na koji drugi predmet". Ne navodi se pripadaju li oni prema "uobičajenoj podjeli", koja je već navedena kao polazište (ma koliko ne bila "besprijeckorna"), *opisnim*, *posvojnim* ili *gradivnim*. U citiranom odlomku rečeno je da su *posvojni* podvrsta *odnosnih*. To se dosljedno tvrdi i na sljedećoj strani, gdje se kaže da *odnosni* pridjevi označuju i "podrijetlo i pripadnost". Dodaje se da, "u odnosne pridjeve neki gramatičari svrstavaju i one koji označuju građu, tvar, tj. *gradivne pridjeve*, koji onda postaju podvrstom odnosnih. Međutim, gradivni pridjevi imaju zajedničkih crta i s kvalitativnima i s odnosima." Pritom je jedna od osnovnih sličnosti *gradivnih* i *kvalitativnih* u tome što je "građa ili tvar ujedno nosilac određene kvalitete" (Babić i dr. 1991: 614), dakle oni jesu *kvalitativni*, a jedna od sličnosti *gradivnih* i *odnosnih* jeste i ta da "gradivni pridjevi uvijek označuju i podrijetlo" (Babić i dr. 1991: 615), dakle oni jesu *posvojni*, koji jesu *odnosni*. Tako se granice među vrstama (podvrstama, međuvrstama...) pridjeva sasvim gube i čini se da bi za ovu gramatiku bilo bolje da uopće nije navodila klasifikaciju pridjeva. U njoj je jasno jedino da podjela na *opisne*, *posvojne* i *gradivne* "nije besprijeckorna".

1.6. I u *Gramatici bosanskog jezika* (Vajzović – Zvrko 1994: 62) pridjevi se dijele na *opisne* (*kvalitativne*), *gradivne* (*materijalne*) i *prisvojne* (*posesivne*). Navodi se da "prisvojni/posesivni pridjevi iskazuju **pripadanje**, određuju predmete po pripadnosti", ali se dodaje da "kad ovakvi pridjevi iskazuju odnos pripadnosti vrsti, onda su **bliski opisnim pridjevima**", čime se granica među vrstama opet potvrđuje kao nejasna.

1.7. Velike nejasnoće u vezi s podjelom pridjeva na osnovu značenja prisutne su i u *Hrvatskoj gramatici* (Barić i dr. 1997: 174). Tu se pridjevi najprije dijele na *opisne*, *gradivne* i *prisvojne*. Nakon opisa svake od triju navedenih grupa navodi se i druga moguća podjela:

Pridjevi se po značenju također mogu podijeliti na samo dvije skupine, i to na opisne i odnosne.

Opisni su pridjevi isti kao i u trodijelnoj podjeli.

Odnosni pridjevi izriču odnose koje predmet (biće, pojava) ima prema kojem drugom predmetu. Oni obuhvaćaju posvojne i gradivne pridjeve i neke opisne, i to one koji izriču prostor (...) i vrijeme (...). (Barić i dr. 1997: 174)

Čak i u takvoj podjeli, podjeli samo na *opisne* i *odnosne*, koja ima *samo dvije* klase, ova gramatika nije dosljedna i ne povlači jasnou granicu između tih dviju klasa, tako da su neki *opisni* ipak *odnosni*.

1.8. U novijim gramatikama bosanskog jezika (Jahić – Halilović – Palić 2000: 236, Čedić 2001: 101) pridjevi se dijele na *opisne i odnosne*, a *odnosni* obuhvataju *gradivne, prisvojne, mjesne i vremenske*.

1.9. Stanojčić i Popović u *Gramatici srpskog jezika* (2004: 90–91) pridjeve su podijelili prema značenju na *opisne (kvalitativne), prisvojne (posesivne), gradivne, pridjeve vremenskog odnosa, pridjeve prostornog odnosa* i “prideve drugih odnosa”. Kao primjer “drugih odnosa” navodi se *namjena*, ali je jasno da je to samo jedan od “drugih odnosa” koji su mogući. Time je implicitno ukazano na nezavršenost takve klasifikacije.

1.10. U *Gramatici hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta* (Silić – Pranjković 2005: 133–134) navodi se podjela na *kakvoće (kvalitativne), posvojne (posesivne) i gradivne (materijalne)*. Usto se navodi i da se u posvojne pridjeve u širem smislu ubrajaju i *odnosni (relativni) pridjevi*. Za razliku od *Gramatike bosanskoga jezika* (Jahić – Halilović – Palić 2000: 236) i *Osnova gramatike bosanskog jezika* (Čedić 2001: 101), gdje su *prisvojni* pridjevi proglašeni vrstom *odnosnih*, u Silić – Pranjkovićevoj gramatici *odnosni* su proglašeni vrstom *prisvojnih*, iako su *u principu* u sva tri izvora i *prisvojni* i *odnosni* skoro isto definirani.¹ Usporedbom definicija i primjera u navedenim gramatikama ne može se doći do argumenata koji više govore u prilog jednoj tvrdnji, a drugoj manje.

1.11. Branislav Ostojić u svojoj *Kratkoj preglednoj gramatici srpskog jezika i pravopisu* (2005: 62) navodi sljedeće vrste pridjeva: *opisni (kvalitativni), prisvojni (posesivni), gradivni, pridjevi vremenskog odnosa, pridjevi prostornog odnosa* te “*pridjevi namjene: stočna (hrana), žitni (trg), zdravstvena (ustanova)*”. Klasifikacija je skoro potpuno ista kao ona koju su predložili Stanojčić i Popović (2004: 90–91). Jedina je razlika što Ostojić nije ostavio

1 Usp.: “**odnosni (relacijski)** – označavaju *odnos* prema imenicama; uspostavljaju relaciju prema predmetima i pojavnama označenim osnovom pridjeva i imenice uz koju stoe”, “**prisvojni (posesivni)** – označavaju lice ili predmet kome pripada ono što obilježava imenica uz koju stoe [...]” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 236); “Svi ovi pridjevi (tj. *Rasimov, puščana, gradski, bratov* – napomena H. B.) znače određeni odnos prema imenicama. Pomoću njih uspostavlja se relacija prema predmetima i pojavnama, pa ih zato zovemo **odnosnim** ili **relacijskim pridjevima**. Relacijske pridjeve možemo dalje razvrstatи na **gradivne** ili **tvarne (...), posesivne ili prisvojne** (*Rasimov konj, bratov auto, sarajevski običaj i sl.*), **mjesne (...)** i **vremenske (...)**” (Čedić 2001: 102); “Pridjevi su riječi kojima se kazuje *kakvo je, čije je i od čega je* ono što znači riječ uz koju stoe. (...) drugima (koji odgovaraju na pitanje *čije?*) (označava se – H. B.) pripadnost ili posvojnost (posesivnost), pa ih nazivamo **posvojni (posesivni) pridjevi** (...). (...) pridjevi kojima se iskazuje odnos, kojima se odgovara na pitanje *na što?* (se odnosi). Zato ih nazivamo **odnosni (relativni) pridjevi**” (Silić – Pranjković 2005: 133–134).

mogućnost “drugih odnosa” (usp. Stanojčić – Popović 2004: 91), što klasifikaciji daje privid završenosti.

1.12. U *Maloj srpskoj gramatici* Radoja Simića i Jelene Jovanović (2007: 82) pridjevi su na osnovu značenja podijeljeni na *opisne, gradivne, prisvojne, mjesne i vremenske*, ali i u toj gramatici postoje nejasnoće, jer se “značenje mesnih i vremenskih prideva može većinom protumačiti i kao prisvojno: *ðbalskī* je i onaj koji pripada obali ili sl., kao što i *jučerašnjī* na neki način pripada jučerašnjem vremenu” (Simić – Jovanović 2007: 83).

1.13. Pregled samo ovih nekoliko tekstova pokazuje da se u njima za klasifikaciju pridjeva primjenjuje *isti* kriterij, a dobijaju se *različiti* rezultati. A neke od klasifikacija nisu u skladu ni same sa sobom. U nekim se tekstovima slabost značenjskog kriterija otvoreno priznaje, ali se ipak on izabere za osnovu klasifikacije. Granice među klasama su najčešće nejasne i mnogi se primjeri mogu prepoznati u više grupa, ako se slijede definicije koje su ponudene. Zanimljivo je pitanje koliko je takva klasifikacija korisna. Zaboravimo na njenu nesumnjivu popularnost i ukorijenjenost u školskoj praksi. Analizirani gramatički tekstovi nagovještavaju tri moguće koristi od klasifikacije na osnovu značenja.

1.13.1. U gramatikama se često navodi da se samo *opisni* pridjevi mogu komparirati, ali se također dodaje da se komparirati mogu i drugi pridjevi kad se upotrijebe kao opisni. A, s druge strane, ne mogu se komparirati ni svi opisni. I kakva je korist od konstatacije da se samo opisni pridjevi mogu komparirati? Čini se da je u pitanju *pisanje radi pisanja*, da se navedu tri nepotrebne tvrdnje koje nisu zasnovane na realnim činjenicama i koje su jedne drugim protivrečne, umjesto da se ne navede nijedna i čitalac ne navodi na zabludu. Čini se da s pravom tvrdi Riđanović (2003: 48) da “‘pravilo’ da se opisni pridjevi mogu porebiti ne vrijedi (jedino što bi se moglo reći jeste da među pridjevima koji se mogu porebiti ima veći broj opisnih, ali to nije nikakvo *pravilo*”).

1.13.2. U nekim se gramatikama klasifikacija pridjeva na osnovu značenja povezuje s mogućnošću pridjeva da imaju jedan ili dva vida, odnosno paradigmе. Tako, naprimjer, Stevanović (1975: 250) tvrdi da “za oblike i određenog i neodređenog vida znaju samo pravi opisni pridevi. Svi ostali pridevi imaju oblike ili samo određenog ili samo neodređenog vida.” Međutim, i Stevanović dodaje da “ni svi opisni pridevi nemaju oblik oba vida”, tako da podjela prema značenju ni tu mnogo ne koristi.

1.13.3. U poglavljju “Sintaksička funkcija prideva” *Gramatike srpskohrvatskog jezika za strance* (Mrazović – Vukadinović 1990: 263–264) može

se na prvi pogled učiniti da je sprovedena klasifikacija na osnovu značenja i sintakšički relevantna, jer se tvrdi da se referencijalni (“*donji, ovdašnji, jučerašnji*”) i klasifikativni pridjevi (“*lekarski, filozofski, matematički*”), pridjevi porijekla (“*beogradski, engleski, pariski*”), “*particip prezenta*” (“*putujući, tekući, noseći /stubovi/*”) i zbirni brojevi (“*dvoje /naočari/, četvora /vrata/*”) mogu u rečenici javiti samo atributivno (usp. Mrazović – Vukadinović 1990: 263). Ta tvrdnja nije tačna. I to je lahko dokazati primjerima u kojima su spomenuti pridjevi upotrijebljeni u funkciji predikativa: *Taj hljeb je jučerašnji, Taj dokaz je matematički, Njegov naglasak je pariski, Taj stub je noseći, Vrata su četvera* itd.

1.13.4. Čini se da klasifikacija pridjeva na osnovu značenja ne samo da ne može biti precizna nego ne može biti ni naročito korisna za gramatiku.² Ali za druge lingvističke discipline poput semantike i leksikologije sigurno jeste. Zato ju je, po našem mišljenju, najbolje ne navoditi *u gramatikama* ili je navesti samo kao manje značajnu (pomoćnu), tradicionalnu podjelu, a pridjeve klasificirati na osnovu provjerljivih i gramatički relevantnih kriterija.

2. Po Riđanovićevu mišljenju “pridjevi bosanskog jezika *gramatički* se dijele samo na dva načina: na one koji se (ne) mogu porediti, i na *one koji imaju oba vida ili samo (ne)određeni vid* (isticanje H. B.)” (Riđanović 2003: 47). Na drugom mjestu, pak, isti autor navodi da “jedine dvije značajne gramatičke

2 U literaturi, naravno, ima i podjela pridjeva prema značenju koje su bolje obrazložene od onih u gramatikama. Tako se, naprimjer, Branka Tafra (1988: 187–188) zalaže za podjelu pridjeva na *opisne i odnosne* i tvrdi da “podjela pridjeva na dva razreda ima svoje razloge i u semantici i u gramatici. Opisni pridjevi označuju jednu osobinu predmeta (u najširem značenju riječi predmet), izdvojenu od svih drugih osobina, koja može biti različita intenziteta, a odnosni pridjevi označuju osobinu predmeta na osnovi odnosa prema drugom predmetu.” Te dvije klase *gramatički* se razlikuju na osnovu sufiksa (opisni: *-an, -o, -at, -iv, -ast...*; odnosni: *-ni, -ji, -ski, -ov, -in...*), kategoriji kvalitativnosti (a to ovdje ustvari znači *izmjerljivost osobine*, koju imaju samo opisni pridjevi), komparaciji i gramatičkoj oznaci vida (koje, opet, imaju samo opisni pridjevi), po mogućnosti da se dekliniraju i po imeničkoj i zamjeničkoj deklinaciji (imeničku imaju svi opisni, a samo neki odnosni; zamjeničku imaju svi opisni, a samo neki odnosni) te po motiviranosti (odnosni su uviјek motivirani, a opisni nekad jesu, nekad nisu) (usp. tabelu u Tafra 1988: 188). Autorica, međutim, napominje da je “i gramatička i semantička (...) granica između ta dva razreda promjenljiva, nestalna” (Tafra 1988: 189). Iako uočava nekoliko slabosti navedene podjele, Ivan Marković (2010: 87) je smatra “načelno (...) dobrom, u analitičkom, deskriptivnom i pedagoškom smislu operabilnom, pogodnom za hrvatski, osobito ako se osvijeste njezina ograničenja”. Marković vrši i svoju klasifikaciju pridjeva na semantičke tipove. Ona je različita od ostalih klasifikacija koje smo spominjali u ovom radu. Marković (2010: 88–91) izdvaja 13 semantičkih tipova pridjeva: DIMENZIJA; DOB; VRJEDNOST, SLOŽENOST I KVALIFIKACIJA; BOJA; FIZIČKO I TIELESNO SVOJSTVO; LJUDSKA OSOBINA; BRZINA; SLIČNOST; KVANTIFIKACIJA; PROSTORNI I VREMENSKI POLOŽAJ; REDNI BROJEVI; POSVOJNOST I ODNOS te GRADIVNOST.

podjele pridjeva jesu na one koji se mogu i koji se ne mogu porebiti, kao i na *pridjeve određenog i neodređenog vida* (isticanje H. B.)” (Riđanović 2003: 144). Ove su dvije tvrdnje naizgled iste, ali, ovako formulirane, one impliciraju dva suprotstavljenja stava u vezi s tzv. *pridjevskim vidom*, jer istaknuti dijelovi prethodnih citata ne znače isto. Ipak, zajedničko im je da se zalažu za klasifikacije pridjeva na osnovu kriterija koji se tiču *komparacije* i na osnovu kriterija koji se tiču *pridjevskog vida*.

Pitanje je jesu li ovo *jedine gramatičke* podjele pridjeva. Po našem mišljenju nisu.

3. Ako se uzmu u obzir svi pridjevi bosanskog jezika, da bi se uopće postavilo pitanje ima li pridjev jedan ili dva vida, treba najprije postaviti pitanje je li pridjev uopće promjenljiv. Dakle, pridjeve čemo najprije podijeliti prema promjenljivosti (deklinabilnosti) na:

- 1) promjenljive (deklinabilne) i
- 2) nepromjenljive (indeklinabilne).

Većina je pridjeva bosanskog jezika deklinabilna, ali nije zanemarljiv broj onih ni koji su indeklinabilni, odnosno koji imaju iste oblike za sve padaže. Prema našim podacima (usp. H. Bulić 2009: 27 i Bulić 2011: 58) u bosanskom jeziku ima između 450 i 500 indeklinabilnih pridjeva, dakle više nego prijedloga i veznika zajedno. Oni su raznovrsnog porijekla. Po našem mišljenju, na osnovu porijekla mogu se podijeliti na slavenske (npr. *nalik*), evropske (npr. *fer, roze, seksi, super*), orientalne (npr. *hairli, nafakali, kahvaji, rahat, mubarek*) i hibridne (npr. *obrazli, mozgali*) (usp. H. Bulić 2009 i Bulić 2011), ali porijeklo nije mnogo bitno za njihovo gramatičko ponašanje. Ostali su pridjevi deklinabilni. Oni kongruiraju s imenicama u rodru, broju i padežu.

4. Nakon podjele na deklinabilne i indeklinabilne pridjeve može se govoriti o podjeli deklinabilnih pridjeva s obzirom na tzv. *pridjevski vid*. Kao što smo već naveli, Riđanović na jednom mjestu govori o podjeli pridjeva “na one koji imaju oba vida ili samo (ne)određeni vid” (Riđanović 2003: 47), a na drugom mjestu o podjeli “na pridjeve određenog i neodređenog vida” (Riđanović 2003: 144). Te dvije tvrdnje impliciraju dva kontradiktorna stava. Ako prihvativimo prvu navedenu podjelu, onda prihvatomo da su pridjev neodređenog vida (naprimjer *zelen* /N jd. m.r./) i pridjev određenog vida (naprimjer *zeleni* /N jd. m.r./) oblici *jednog istog pridjeva* koji ima dva vida. A ako prihvativimo podjelu na pridjeve određenog i neodređenog vida, podrazumijevat ćeemo da su *zelen* (N jd. m.r.) i *zeleni* (N jd. m.r.) *dva različita pridjeva* od kojih oba po definiciji imaju samo jedan vid. U ovom radu mi ćemo smatrati da su *zelen* i *zeleni* oblici *jednog istog pridjeva*.

4.1. Na ovom mjestu treba reći i to da se nazivi *pridjevi određenog vida* i *pridjevi neodređenog vida* koriste samo zbog tradicije i da nema drugog opravdanja da se koriste u sinhronijskom opisu pridjeva. Oni samo mogu upućivati na pogrešne zaključke. Prema mišljenju Branke Tafre (2004: 172) deklinaciju pridjeva

treba odvojiti od kategorije određenosti koja je sintaktička kategorija i koja se ne opisuje u morfologiji. Prema hrvatskim gramatikama izlazi da je kategorija određenosti morfološka kategorija pridjeva jer sve sadrže odjeljke o sklonidbi određenih i neodređenih pridjeva. Na taj se način dvostruko griješi jer ona nije ni pridjevna kategorija ni morfološka kategorija. I u gramatikama i u jezikoslovnim se radovima hrvatski jezikoslovci uporno drže dijakronijske slike sklonidbe pridjeva. To što su se pridjevi sklanjali po dvjema sklonidbama, odnosno što je u složenoj sklonidbi anaforička zamjenica (drugi dio pridjevne složenice) imala funkciju određenog člana pa je tako određenost imala morfološku oznaku u jednom sklonidbenom tipu, nije razlog da se kategorija određenosti veže uz sklonidbu pridjeva jer je današnja pridjevna sklonidba promijenjena u odnosu na staro stanje: jedni se pridjevi sklanjaju po obje (većina opisnih), jedni samo po jednoj (većina odnosnih). Ni pridjevni podrazredi nisu podjednako raspoređeni prema sklonidbi. Današnja je sklonidba pridjeva manjim dijelom ostatak stare sklonidbe, ali se sa sinkronijskoga stajališta nikako ne može govoriti o sklonidbi određenih i neodređenih pridjeva. U morfologiji je potrebno govoriti o dvjema sklonidbenim vrstama, imeničnoj i pridjevno-zamjeničnoj. Opisni se pridjevi sklanjaju po obje: lijep i lijepi (izuzetke treba pobrojiti, npr. žarki, jarki), ali se i odnosni sklanjaju po obje, no kod njih je odnos ili–ili, jedni se sklanjaju po jednoj (bukov), a drugi po drugoj (gradski). Te se dvije vrste sklonidba mogu nazvati i drukčije, ali je bitno da je riječ o dvjema.

S većinom se navedenih konstatacija možemo složiti. Danas, zaista, postoji više opravdanja da se govorи o imeničkoj i pridjevsko-zamjeničkoj deklinaciji pridjeva nego o pridjevima određenog i neodređenog vida.

4.2. Zato ćemo reći da se s obzirom na broj i vrste padežnih paradigm pridjevi (bar teoretski) mogu podijeliti na:

- 1) pridjeve koji imaju i imeničku i pridjevsko-zamjeničku deklinaciju,
- 2) pridjeve koji imaju samo imeničku deklinaciju i
- 3) pridjeve koji imaju samo pridjevsko-zamjeničku deklinaciju.

4.3. Ne možemo se složiti sa svime navedenim u prethodnom citatu iz teksta B. Tafre. Ako bi se prihvatio autoricin prijedlog da se “gradivni” smatraju “podrazredom odnosnih” (usp. Tafra 2004: 172), ne može se prihvati i da je odnos deklinacija kod odnosnih pridjeva “ili-ili”, jer se gradivni mogu deklinirati i po imeničkoj (npr. N *drven*, G *drvena*, D *drvenu*...) i po pridjevsko-zamjeničkoj promjeni (npr. N *drveni*, G *drvenog*, D *drvenom*...). Također se nećemo složiti u vezi s tvrdnjom da pridjev *bukov* ima samo jednu deklinaciju. Sasvim je gramatičan i genitiv *bukova* i genitiv *bukovog(a)*, dativi *bukovu* i *bukovom(e)*, ali je prihvatljiv samo nominativ *bukov* (usp. R. Bulić 2009: 57), dakle po imeničkoj deklinaciji. Oblike samo po imeničkoj deklinaciji imaju i drugi padeži koji su homonimni s nominativom. Navedene činjenice daju nam osnov da pridjeve prve vrste, one koji imaju obje deklinacije, podijelimo na dvije podvrste:

- a) one koji imaju različit nominativ u obje deklinacije i
- b) one koji imaju samo jedan prihvatljiv oblik nominativa u obje deklinacije.

4.4. Riđanović je u svome *Totalnom promašaju* na jednom mjestu³ predložio slično, samo se služio različitom terminologijom:

Trebalo je jednostavno podijeliti pridjeve na 1) one koji imaju oba vida, 2) one koji imaju samo određeni vid, i 3) one koji imaju samo neodređeni vid. Prvu grupu bismo opet mogli podijeliti na one kod kojih su deklinacije dva pridjevska vida različite (npr. plav – plavi) i pridjeve na -ov/-ev i -in, koji, u određenom vidu, imaju odgovarajući oblik neodređenog vida u svim oblicima nominativa i akuzativa (osim ako pridjev, u akuzativu jednine muškog roda, ne modificira imenicu koja se odnosi na nešto živo)... (Riđanović 2003: 49)

4.5. Zanimljivo je da ni Riđanović ni Tafra u citiranim radovima ne navode primjere pridjeva koji zbilja imaju samo neodređeni vid, odnosno samo imeničku deklinaciju. Tafrin primjer *bukov* već smo komentirali, a Riđanović je i sam pridjeve na *-ov*, *-ev* i *-in* eksplisitno isključio iz pridjeva koji imaju samo jedan vid. Pitanje je postoji li u praksi deklinabilni pridjevi koji imaju samo imeničku deklinaciju u svim padežima. Primjeri pridjeva koji na prvi pogled imaju tu osobinu u najmanju su ruku sumnjivi. Po našem je mišljenju pridjev *kadar* jedan od takvih pridjeva. Taj je pridjev orijentalnog porijekla,

³ U ovom tekstu već smo ukazali na mjesta u *Totalnom promašaju* na kojima se o *vidu* govorí različito.

nekad je bio potpuno indeklinabilan, a i danas može funkcionirati kao takav (usp. H. Bulić 2009: 46 i Bulić 2011: 77), ali je u bosanskom jeziku uspio razviti i kakvu-takvu promjenu.⁴ Koristi se skoro⁵ isključivo u predikativu, dakle u poziciji u kojoj svi pridjevi teže da budu u “neodređenom vidu” ako je to iako moguće. U *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 478) navodi se genitiv *kádra* i određeni vid *kâdrî*, ali po našem mišljenju za to nema nikavog osnova niti dokaza. Određeni vid ovog pridjeva ne navodi se u ostalim konsultiranim rječnicima, a negramatičan je svaki mogući primjer koji se pokuša konstruirati da se dokaže opravdanost upotrebe potencijalnog oblika *kâdrî*. Dakle, zaključujemo da taj oblik ne postoji. Prema tome, pridjev *kadar* je pridjev koji sigurno ima oblike “neodređenog vida”. Pitanje je samo smije li se ustvrditi da on ima *samo imeničku deklinaciju*. Budući da imamo potvrde samo za oblike *nominativa*, ne možemo reći da se pridjev *kadar* može mijenjati po padežima. Međutim, sigurno je da riječ *kadar* može imati oblike za muški, ženski i srednji rod, kao i različite oblike za nominativ jednine i množine, što dokazuju i primjeri iz korpusa:

Imaju hlorofilna zrnca, hloroplaste, koja su kadra da obavlaju fotosintezu...; I dok on želi svojim umom cijeli svijet obuhvatiti, drugi nisu kadri ni mrvica, ni otpadaka od toga da shvate...; ...da se organizira sila kadra da se suprotstavi toj moćnoj mašineriji...; ...uvjerile su mnoge arapske i muslimanske vladare da su kadri nositi se s puno brojnijim i jačim neprijateljom...

(Oslo korpus, <http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>, 24. 11. 2011)

Zahvaljujući toj činjenici ne možemo reći ni da je pridjev *kadar* indeklinabilni, dakle za njega kriterij mogućnosti promjene po imeničkoj ili pridjevskoj deklinaciji nije irelevantan, iako njegovu deklinaciju, kao što je pokazano, treba uzeti s rezervom. Ipak, ovaj nam je primjer dovoljan da pokažemo da

-
- 4 Možemo biti sigurni da je razvio bar mociju (*kadar*, *kadra*, *kadro*). Veoma je teško ili je nemoguće pronaći kontekste u kojima se *kadar* koristi u drugim padežima osim u nominativu (On je *kadar* pomoći nam). Primjeri sa drugim padežima (osim možda genitivom) bili bi negramatični: **Ima li ikoga kadra da pomogne*, **Obratite se kome kadru da pomognete*, **Sreo sam jednu ženu kadru da pomognem*, **Družite se s ljudima kadrim da vam pomognem*, **Proglaseni smo kadrim da pomognemo itd.*
 - 5 Kažemo “skoro isključivo” jer je moguće da se nekad pojavi i u funkciji atributa. I tada se pojavljuje *isključivo poslijе* supstantivne riječi na koju se odnosi, pa podseća na predikativ. Pridjev *kadar* atributivno je upotrijebljen u sljedećem primjeru: *...da se organizira sila kadra da se suprotstavi toj moćnoj mašineriji...* (Oslo korpus, <http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>, 24. 11. 2011).

klasa pridjeva koji imaju samo imeničku deklinaciju u bosanskom jeziku postoji. Ako postoji još pridjeva koji se mogu deklinirati samo po imeničkoj deklinaciji u svim padežima (koje mogu imati), sigurno je da ih nema puno. Takav bi, naprimjer, mogao biti još i pridjev *nekadar* (usp. Isaković 1992: 275, Halilović – Palić – Šehović 2010: 743).

5. Opis pridjeva ne može biti potpun ako se ne opiše i njihova komparacija. Poznato je da se svi pridjevi ne mogu komparirati, dakle to je još jedan kriterij po kome se pridjevi mogu klasificirati.

5.1. Gramatike uglavnom naznačuju da se svi pridjevi ne mogu komparirati i povezuju komparabilnost sa značenjem, odnosno sa semantičkim klasama pridjeva.⁶ Najčešće se navodi da se kompariraju samo pravi opisni pridjevi, a ostali samo ako se upotrijebe kao opisni. Ali već smo pokazali da definiranje i razgraničenje semantičkih klasa nije precizno i uvijek postoje mnogobrojni izuzeci, koji su baš rezultat te nepreciznosti u razgraničavanju. Tako se, naprimjer, pridjev *bosanski*, koji je prema značenju dominantno *pri-svojni* pridjev, može komparirati, naprimjer u tvrdnji da neki grad izvan Bosne može ili ne može biti *bosanskiji* od nekog grada u Bosni. Tako se, naprimjer, i pridjev *voćni*, iako je pravi gradivni pridjev, u reklami koristi u sklopu sintagme *najvoćniji čaj*. Ipak, ne može se reći da je neki predmet **bratoviji* od nekog drugog (primjer iz Brabec – Hraste – Živković 1966: 91). Ovdje je potrebno osvrnuti se i na kontradiktorne tvrdnje u gramatikama koje se tiču pridjeva koji znače “apsolutno nemanje nečega” (usp. npr. Stevanović 1975: 256, Mrazović – Vukadinović 1990: 265, Jahić – Halilović – Palić 2000: 239) ili neku osobinu u “najvećoj mogućoj” (Stevanović 1975: 257) ili “jedino mogućoj meri” (Stevanović 1975: 257, usp. i Mrazović – Vukadinović 1990: 265). Za takve pridjeve (*bos*, *ćorav*, *mrtav*, *mutav*, *nag*, *go*, *živ* i sl.) tvrdi se da se ne mogu porebiti, da bi se u istoj ili sljedećoj rečenici to opovrglo i naveli se primjeri u kojima se koriste komparativi takvih pridjeva.⁷

6 Takav pristup opisu komparacije pridjeva već je bio izložen kritici u bosanskohercegovačkoj lingvistici, naročito oštro u *Totalnom promašaju* Midhata Ridanovića (2003: 47–48). Tu je kritika uglavnom usmjerena na opis u *Gramatici bosanskoga jezika* (Jahić – Halilović – Palić 2000), ali naša analiza pokazuje da je sličan pristup komparaciji pridjeva primjenjen u svim gramatikama razmatranim prilikom pisanja ovog rada.

7 Usp.: “Neki kvalifikativni pridevi koji znače apsolutno nemanje nečega kao npr.: *bos*, *go* ili neku osobinu u jedinoj mogućoj meri kao pridevi: *živ*, *mrtav*, ne mogu se porebiti ako se upotrebljavaju u svom pravom značenju. Ukoliko se takvi pridevi upotrebe u prenesenom značenju, poređenje je moguće: (...) *Nadi na radiju neku življvu muziku*” (Mrazović – Vukadinović 1990: 265) i “Pridjevi koji znače apsolutno nemanje nečega ne mogu se porebiti; (...) – osim u prenesenom značenju (...)” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 239). Slično je i u Stevanovićevu *Savremenom srpskohrvatskom jeziku I* (1975: 256–257). Po našem mišljenju

5.2. Nisu manji problem ni opisni pridjevi koji se ne mogu poređiti. Takvih “izuzetaka” ima toliko da i sami formiraju zasebna pravila. Dušanka Ignjatović (1962: 124) navodi da je broj opisnih pridjeva koji se ne poredi mnogo veći od nekoliko izuzetaka koje nabrajaju gramatike i da oni “nisu pojedinačna odstupanja nego kategorija – što znači i strukturalna”. Autorica izdvaja više grupa opisnih pridjeva koji nemaju komparaciju:

1) “mnogi pridevi sastavljeni sa prefiksima, sufiksima ili uopšte složeni tako da se na neki način u semantiku novoobrazovanog adjektiva unosi neka odredba o količini osobine koju označava pridjev” (Ignjatović 1962: 125). Autorica je izdvojila pet podgrupa u okviru ove grupe i detaljno ih opisala. Mi ćemo ovdje nавести samo primjere za svaku podgrupu: a) *jednočlan, jednostruk, jednosložan, dvostruk, dvokrilan, dvomjesečan, troglav, višesložan, polunag, općepoznat, sveukupan*; b) *previsok, predobar, prevelik*; c) *blijedožut, tamnozelen*; d) *mlađan, slađan, nagluh*; e) *beskičmen, bežičan, bezvučan* (usp. Ignjatović 1962: 125–126),

2) pridjevi “koji su postali od prisvojnih i predstavljaju njihove semantičke derivate” i mnogi pridjevi “istog značenja stranog porekla na *-ioni*” (Ignjatović 1962: 127), naprimjer, *gudački, pušački, vozački, pješački, šahovski, svatovski, budžetski, svjetski, robni, kazneni, pogrebni, nagradni, početni, orientacioni, migracioni, kanalizacioni* itd.,

3) “većina prideva postalih od priloga vremena sadašnjeg” (Ignjatović 1962: 128), naprimjer, *zadovoljavajući, osježavajući, lutajući, vladajući* itd.,

4) neki “trpni pridevi prelaznih svršenih glagola”, kojima “semantika ne dozvoljava postojanje osobine u većem ili manjem stepenu” (usp. Ignjatović 1962: 128–129), naprimjer, *procitan, zabilježen, otpjevan* i sl.,

5) neki radni glagolski pridjevi upotrijebljeni u funkciji pridjeva (usp. Ignjatović 1962: 129). Autorica kontrastira primjere “*okoreo zločinac : okoreliji zločinac*” i “*oboleo organ : organ koji je više oboleo*” i

6) “jedna manja grupa prideva stranog porekla, koji nemaju ni paradigmne ni mocije roda – koji dakle nemaju ni osnovne morfološke osobine pridevskih reči (...). To su turcizmi na *-li* i dr. kao *batli, dertli* i sl. i drugi ne-promenljivi varvarizmi” (Ignjatović 1962: 129), kao što su *fer, teget, oker* i sl.

nju, morfološki je najbitnije da se komparativi i superlativi ovakvih pridjeva mogu tvoriti i da su prihvatljivi bar s nekim značenjem, za razliku od, naprimjer, **bratoviji, *sestriniji* i sl. A upitno je i u kojoj je mjeri značenje komparativa *življiji* i *bosiji* “preneseno” ili “pravo” u svim kontekstima u kojima se može upotrijebiti. Tako, naprimjer, čovjek koga pitaju kako je može odgovoriti: “Življiji se kopaju”, “Življe sahranjuju” i sl., želeći reći da se osjeća gore nego da je mrtav i *življiji* će zbilja značiti ‘više živ’. A u šali se može reći i da je od dvojice bosih ljudi *bosiji* onaj koji ima veća stopala. Najbitnije je da su takvi komparativi prihvatljivi izvornim govornicima.

Navedeni su podaci objavljeni još 1962. godine, dakle uopće nisu novi. Ipak se u gramatikama objavljenim u novije vrijeme ne navode ni oni niti kakvi potpuniji popisi “izuzetaka” među opisnim pridjevima koji se ne mogu komparirati. Takvi bi popisi u gramatikama bili pravo “osvježenje” u odnosu na uobičajene primjere poput *živ* i *mrtav*, za koje se ispostavlja da ipak imaju komparativ.

5.3. Ipak, i kad se uspostave neke čvršće definirane klase pridjeva koji se ne mogu komparirati, kao u razmatranom radu Dušanke Ignjatović, i unutar takvih klasa pojavljuju se izuzeci. I sama autorica navodi da ima izuzetaka u pojedinim klasama koje je izdvajila. Tako se, naprimjer, navodi komparativ *bez osjećajniji* kao sasvim prihvatljiv, iako su pridjevi s prefiksom *bez-* izdvojeni kao klasa koja obično nema komparaciju. Razlog za to je činjenica da *bez osjećajan* ne mora značiti samo ‘koji je bez osjećanja’, već može značiti i ‘koji ima malo ili nedovoljno osjećanja’ (usp. Ignjatović 1962: 126), a to je osobina koja se može imati u većoj ili manjoj mjeri. Izuzetaka ima i u drugim grupama. U grupi indeklinabilnih pridjeva (6. grupa) autorica ne spominje izuzetke, ali izuzetaka i tu ima. Neki se indeklinabilni pridjevi, ipak, mogu komparirati, naprimjer, *feš, fešiji; rahat, rahatniji; taze, tazenliji* (usp. H. Bulić 2009: 35, 47 i Bulić 2011: 65, 78). Čak i autoricin primjer *dertli* u bosanskom jeziku može imati komparativ *dertlij* (usp. Škaljić 1989: 213, H. Bulić 2009: 47 i Bulić 2011: 78).

5.4. Svi navedeni podaci pokazuju da je teško precizno ustanoviti sve grupe pridjeva koji se mogu ili ne mogu komparirati. Međutim, sigurno je da se pridjevi s obzirom na kriterij mogućnosti komparacije mogu podijeliti na:

- 1) one koji se mogu komparirati (komparabilne) i
- 2) one koji se ne mogu komparirati (nekomparabilne).

5.5. U vezi s takvom podjelom može se postaviti pitanje je li ona preostra, odnosno je li i među spomenutim klasama granica oštra i precizna. Midhat Riđanović (1985: 146) ističe da

unatoč uobičajenom pravilu školske gramatike koje uči da se pridjevi strogo dijele na one koji se mogu i na one koji se ne mogu porebiti, veliki broj srpskohrvatskih pridjeva zauzima jedan granični “pojas” između ove dvije kategorije unutar kojeg se pridjevi mogu poredati u skalu od veće ka manjoj mogućnosti poređenja. (...) Pridjev letimičan, na primjer, zauzima bi u tom pojasu mjesto među pridjevima sa veoma malom mogućnošću poređenja (...).

Na takve pojave, svakako, treba ukazati prilikom opisa komparacije, jer su one realne i u jeziku su prisutne na svim nivoima. Međutim, po našem mišljenju, ne treba izdvajati “prijelaznu” klasu na granici između komparabilnih i nekomparabilnih pridjeva iz makar dva razloga: prvo, pridjevi koji imaju “veoma malu mogućnost poređenja” ipak *imaju* mogućnost poređenja, i drugo, još bi teže bilo definirati dvije granice te treće, “prijelazne” klase (jednu između “prijelazne” klase i komparabilnih i drugu između “prijelazne” klase i nekomparabilnih pridjeva) nego samo jednu granicu između komparabilnih i nekomparabilnih pridjeva.

6. Četvrti kriterij po kome ćemo klasificirati pridjeve odnosi se na njihovu mogućnost da vrše funkcije različitih dijelova rečenice. Osnovna sintaksička funkcija adjektivnih riječi, pa tako i pridjeva, jeste “da popunjava poziciju atributa”, a osim toga one “mogu biti i leksičko jezgro imenskog predikata” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 331), odnosno predikativ.⁸ Većina pridjeva bosanskog jezika može vršiti i ulogu atributa i ulogu predikativa. Neki, pak, pridjevi mogu vršiti samo jednu od spomenutih uloga.

Ovaj se kriterij dosad nije primjenjivao prilikom klasifikacije pridjeva u gramatikama bosanskog jezika niti drugih jezika srednjojužnoslavenskog dijasistema, ali u nekim tekstovima ima naznaka da neki pridjevi ne mogu biti i atribut i predikativ.

6.1. Tako se u *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance* (Mrazović – Vukadinović 1990: 263) navode neke semantičke klase pridjeva za koje se tvrdi da se mogu koristiti samo attributivno i navode se primjeri takvih pridjeva. Pridjevi koji se navode kao ilustracija takve tvrdnje ne dokazuju tu tvrdnju. To smo u ovom radu već pokazali (usp. t. 1.13.3). Međutim, to ne znači da ne postoje pridjevi koji je mogu dokazati.

6.2. U Kristalovu *Enciklopedijskom rečniku moderne lingvistike* (1988: 202) uz natuknicu *pridjev* spominje se riječ *puki* kao primjer pridjeva koji se ne može upotrijebiti predikativno (“*Slučajnost je puka”). Negramatičnost prethodnog pridjeva ne može se osporiti.

6.3. U literaturi također ima naznaka da se neki pridjevi mogu koristiti samo predikativno. Tako se, naprimjer, u *Sintaksi savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica* (Piper i dr. 2005: 312–313) nagovještava da su neki

⁸ *Apozitiv* (usp. Jahić – Halilović – Palić 2000: 395) i *predikatski apozitiv* (Jahić – Halilović – Palić 2000: 450–451) nisu u pravom smislu riječi posebna vrsta rečeničnih članova, već su specifični oblici drugih rečeničnih članova: *apozitiv* – oblik *atributa*, a *predikatski apozitiv* – oblik *adverbijalne odredbe* ili *adverbijalne dopune* (usp. Bulić 2010: 56–63).

primjeri “*predicativa tantum*, tj. mogući su samo u sastavu predikata (*voljan, vredan, dužan, kadar /arh./, rad /arh./*) (...”).

6.4. U nekim gramatičkim tekstovima govori se o riječima koje mogu biti samo u službi predikativne dopune, ali se o njima ne govori kao o pridjevima, već kao o tzv. *kopulativnim partikulama* (usp. Mrazović – Vukadinović 1990: 442, Hrustić 2006: 130–146, Hrustić 2011: 75–81). Po našem mišljenju (usp. Bulić 2011: 61), taj je termin “nepogodan za upotrebu u bosništici. U bosničkoj lingvističkoj tradiciji termin *partikula* koristi se za jednu vrstu ne-promjenljivih riječi (rijecce, čestice /.../), a ne za sve nepromjenljive riječi kao što je praksa u njemačkoj lingvistici”, na koju se oslanjaju spomenuti tekstovi. “Naše je mišljenje i da se unutar klase ‘kopulativnih partikula’ trebaju razlikovati pridjevi i prilozi pa se zato opredjeljujemo za termine *pridjevi predicativa tantum* (...) i *prilozi⁹ predicativa tantum*” (Bulić 2011: 61). Tako bi različitim vrstama riječi pripadala riječ *kvit* (naprimjer, *Mi smo sad kvit*) i riječi poput *svejedno, stalo ili žao* (naprimjer, *Svejedno / Stalo / Žao mi je*), iako se i jedne i druge mogu javiti samo u predikativu.¹⁰

9 Za riječi koje smatramo *prilozima praedicativa tantum*, kakve su, naprimjer, *svejedno, stalo ili žao* ne možemo reći da su *prilozi*, osim ako za određenje *priloga* ne koristimo “definicije” po kojima bi gotovo svaka riječ mogla biti prilog” (Palić 2003: 97), što je u gramatičkama čest slučaj. One se pojavljuju samo u predikativu, dio su predikatskog sadržaja rečenica koje nemaju gramatički subjekt, ne kazuju osobinu, pripadanje niti druga značenja karakteristična za pridjeve i indeklinabilne su. Ovom prilikom nećemo predlagati bolji naziv za njih od spomenutog *prilozi praedicativa tantum*, ali s napomenom da ga treba shvatiti uvjetno i više kao posebnu skupinu riječi nego kao *vrstu priloga*, naročito ako *priloge* shvatimo samo kao “rijeci koje stoje uz glagole, modificirajući ih ili specificirajući njihovo značenje kakvom okolnošću (najčešće mjestom, vremenom i načinom) vezanom za glagolsku radnju, stanje ili zbijanje” i kojima je “načelno svojstvena sintakšička samostalnost” (Palić 2003: 96). Za razliku od *priloga praedicativa tantum*, koji po toj definiciji ne mogu biti vrsta *priloga*, *pridjevi praedicativa tantum* nemaju smetnje da budu proglašeni vrstom *pridjeva*.

10 U *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 577) uz natuknicu *kvit*¹ navodi se i primjer “~ *računi*”, odnosno *kvit računi*, konstrukcija u kojoj je riječ *kvit* upotrijebljena atributivno. Po našem mišljenju, gramatičnost navedene konstrukcije je sumnjičiva. Drugi konsultirani rječnici (*Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* /knjiga 2, strana 693/, *Hrvatski enciklopedijski rječnik* /knjiga 5, strana 309/, *Veliki rječnik hrvatskog jezika* /Anić 2006: 663/, *Rječnik bosanskog jezika* Instituta za jezik u Sarajevu /Čedić i dr. 2007: 334/) ne navode ovaku konstrukciju niti kakvu drugu u kojoj se *kvit* javlja kao atribut. Ustaljena konstrukcija *kvit posla*, koja se navodi i u *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 577) bez primjera i sa značenjem ‘gotov, završen posao’, u *Rečniku srpskohrvatskoga jezika* (knjiga 2, str 693) navodi se sa značenjima ‘gotov posao, gotovo, svršeno’ i s primjerima *Koješta! Ne moram da pišem, pa kvit posla i Čovek se podastire prema guberu i kvit posla!* – završio ljutito gazda Teodosije. U ovim primjerima umjesto konstrukcije *kvit posla* mogla bi stajati i sama riječ *kvit*, ali ne s pridjevskim značenjem, koje nas ovdje jedino i zanima, nego sa značenjem koje konsultirani rječnici smatraju pri-

6.5. U skladu s terminom *pridjevi praedicativa tantum* predložili smo i naziv *pridjevi attributiva tantum* za pridjeve koji se mogu koristiti samo u ulozi atributa (usp. H. Bulić 2009: 31, Bulić 2011: 61). Takvih pridjeva u bosanskom jeziku nema puno, ali ih ipak ima, naprimjer, *bogovetni* (**Dan je bogovetan*), *dotični* (**Gospodin je dotični*), *jedviti* (**Njihovi jadi su jedviti*), *puki* (**Formalnost je puka*), *stanoviti* (**Njihovi su problemi stanoviti*), *sušti* (**Suprotnost je sušta*), *svojevrstan* (**Njihov problem je svojevrstan*), *tili* (**Čas je tili*) i sl.

6.6. Na osnovu dosad rečenog, možemo izvršiti klasifikaciju pridjeva s obzirom na mogućnost vršenja različitih sintaksičkih funkcija na tri klase:

1. *atributivno-predikativne pridjeve*, koji u rečenici mogu vršiti ulogu i atributa i predikativa,
2. *pridjeve attributiva tantum*, koji u rečenici mogu vršiti samo funkciju atributa, a ne mogu vršiti funkciju predikativa i
3. *pridjeve praedicativa tantum*, koji u rečenici mogu vršiti samo funkciju predikativa, a ne mogu vršiti funkciju atributa.

6.7. Ova je klasifikacija gramatički značajna i za definiranje indeklinabilnih pridjeva, jer se može ustvrditi da *indeklinabilni pridjevi* ne mogu biti *attributiva tantum*. Drugim riječima, *indeklinabilni pridjevi*, da bi se mogli smatrati pridjevima, moraju imati mogućnost da se pojave u funkciji predikativa. Nagovještaj ove konstatacije nalazimo u *Sintaksi savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica* (Piper i dr. 2005: 334): “Mogućnost upotrebe u funkciji predikativa nepromenljive reči za koju se prepostavlja da bi mogla biti pridev pokazuje da li je ta reč bliža pridevima ili složenicama s pridevskim prvim elementom.” Taj je kriterij još učvršćen i dokazan kao utemeljen u našem radu “Indeklinabilni pridjevi u bosanskom jeziku” (H. Bulić 2009, usp. i u Bulić 2011), a potvrđuje ga i Ivan Marković u knjizi *Uvod u pridjev* (2010).¹¹

6.8. S druge strane, u vezi s *pridjevima attributiva tantum* može se ustvrditi da su uvijek deklinabilni. Ivan Marković (2010: 124) kaže: “Zanimljivo je da se pridjevi tipa *glavni*, *puki*, *bivši* – u hrvatskome *obično* (isticanje H. B.) samo u atributu (*glavni grad*, *puki slučaj*, *bivši suprug*), što se dade tu-

loškim. To drugo značenje riječi *kvit* u *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Šehović 2010: 577) navedeno je kao *kvit²*. U Mrazović – Vukadinović 1990: 442, Hrustić 2006: 136 i Hrustić 2011: 76 riječ *kvit* proglašena je *kopulativnom partikulom*.

11 Usp.: “Stoga što hrvatski pridjevi uglavnom bez ograničenja mogu biti i komplement kopule i atribut, ta se mogućnost može iskoristiti za razlikovanje nepromjenljivih pridjeva od atributivnih dijelova složenica koji nisu pridjevi. (...) Na isti način dadu se razlikovati i nepromjenljivi pridjevi od prefiksoida” (Marković 2010: 127–128).

mačiti njihovom ‘dugom’ deklinacijom – u atributu pojavljuju i u engleskome (*main, mere, former*), ali i u tako ‘daleku’ jeziku kao što je *edo*”. Na istom mjestu Marković navodi mišljenje Marka C. Bakera koji “veli da ima neke koherencnosti u značenju tih pridjeva, ali da ni on sam nije baš siguran koje (osim te da je riječ o semantički relativno praznim pridjevima, koji teško funkcioniraju bez imeničke glave)”. Zaista, svi pridjevi koje smo naveli kao primjere *pridjeva attributiva tantum* pokazuju izvjesnu semantičku “ispražnjenost”.

6.9. Pridjevi attributiva tantum obično se koriste uz veoma ograničen broj imenica. Zato je ovdje potrebno prokomentirati i termin *unikatni atribut*, koji koristi Riđanović (2003: 144). *Unikatnim atributima* Riđanović smatra one attribute “koji se mogu upotrijebiti obično samo sa jednom imenicom ili, eventualno, najviše sa 2-3 imenice: *sinje more, ruse kose, ciča zima, sušta istina, suri orao* i sl.” Taj termin i nije neophodan za gramatički opis, ali nije ni nezanimljiv. Ovdje želimo preispitati njegov naziv i definiciju. Najprije napominjemo da značenje nekog pojma ne treba tražiti u asocijacijama koje izaziva njegovo ime, već u definiciji, ali ipak ćemo napomenuti da *unikatni* znači ‘koji se odlikuje tim što je unikat’ (Anić 2006: 1670), a *unikat* je u ovome slučaju ‘jedini primjerak čega’ (Anić 2006: 1670), dakle baš u skladu s prvim dijelom Riđanovićeve definicije. Problem predstavlja proširenje opsega pojma na pridjeve koji mogu doći i sa “eventualno, 2-3 imenice”. Ako već napuštamo broj *jedan* kao granicu, zašto zastati na *dva ili tri*? Hoće li pridjev koji može stajati *samo* uz *četiri* imenice prestati biti *unikatni atribut*, a onaj koji može stajati uz *samo tri* imenice i dalje ostati unutar definicije? Prema navedenoj definiciji – hoće. Tako i navedeni primjer *suri (orao)* izlazi iz te definicije kad se utvrdi da su moguće i sintagme: *suro nebo, suo lice* (usp. Halilović – Palić – Šehović 2010: 1269), *suri medvjed, suri vrhovi* (*Oslo korpus*, <http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>, 30. 7. 2011). Isto je i s pridjevom *sušti*, koji osim u navedenoj konstrukciji *sušta istina* može biti i u konstrukcijama *sušta želja* (Anić 2006: 1508), *sušta suprotnost* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 1271), koje su manje-više ustaljene, ali i u sasvim nepredvidivoj, originalnoj konstrukciji *sušti postdzinjevski svijet* (*Oslo korpus*, <http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>, 30. 7. 2011).

Po našem mišljenju, ako se želi koristiti termin *unikatni atribut* prilikom opisa pridjeva, treba ga definirati tako da ima jasan opseg. A to je najbolje postići tako što će se definirati kao *atribut koji se može pojaviti u konstrukciji samo s jednom određenom imenicom i nijednom više*. Ako se definicija postavi tako, onda je pitanje koliko je ona upotrebljiva, to jest ima li uopće takvih atributa, odnosno pridjeva. Svi pridjevi *attributiva tantum* koje smo naveli u

ovom tekstu mogu se pojaviti barem uz dvije imenice. Čak i *tili*, koji na prvi pogled izgleda kao najbolji kandidat da bude *unikatni*, može stajati i uz *čas* i uz *časak*.¹² Zato je termin *unikatni atribut* najbolje napustiti.

7. Peti kriterij za klasificiranje pridjeva koji ćemo u ovome radu predložiti jeste sposobnost reduplicacije, odnosno sposobnost da tvore sintagme poput *pun puncat*, *nov novcat* i sl. Po ovom kriteriju pridjevi se mogu podijeliti na dvije grupe:

- 1) pridjevi koji se mogu reduplicirati i
- 2) pridjevi koji se ne mogu reduplicirati.

7.1. O konstrukcijama poput *pun puncat*, *nov novcat* i sl. već je bilo govora u južnoslavenskoj lingvističkoj literaturi. U navedenim konstrukcijama riječ je o *apsolutnom superlativu*, koji kazuje da je “pridrom imenovano svojstvo zastupljeno u najvećem mogućem stepenu” (Ivić 1995: 319).

7.2. Sposobnost reduplicacije ima jedan manji broj pridjeva. U *Oslo korpusu* (<http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>, 30. 7. 2011) s reduplicacijom se koriste sljedeći pridjevi: *cijel* (*cjelcat*), *go* (*golcat*), *sam* (*samcat*), *prav* (*pravcat*), *nov* (*novcat*). U *Gralis-Korpusu* (<http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis>, 30. 7. 2011) zabilježeni su samo *sam* (*samcat*) i *pravi* (*pravcat*).

7.2.1. U tekstu Milke Ivić “O pridromskim obrazovanjima tipa *pun puncat*” (1995: 318–331) navode se i *pun* (*puncat*), *zdrav* (*zdravcat*), *prav* (*pravcat*), *kriv* (*krivcat*), *bijel* (*bjelcat*), *cijel* (*cjelcat*), *jedan* (*jedincat*) i *isti* (*isticat*).

7.2.2. Ivan Marković (2010: 199) navodi sljedeće sintagme s redupliciranim pridjevima u hrvatskom: “*bijel bjelcat*, *cijel cjelcat*, *crn crncat*, *gol golcat*, *isti istacati*, *jedan jedincat*, *nov novcat*, *pravi pravcati*, *pun puncat*, *sam samcat*, *sav savcat*, *zdrav zdravcat*”, ali dodaje da se “uz njih kao pojedinačne novotvorbe mogu kadšto pojaviti i sintagme s još kojim pridromom”, kao što su: “*kriv krivcat*, *mrtav mrtvacat*, *plav plavcat*, *spor sporcat*, *star starcat*, *zelen zelencat*, *živ živcat*” (Marković 2010: 199). Prihvatljivost posljednjih navedenih konstrukcija je upitna, a ako se i koriste, veoma su stilski obilježene i

12 Čak i *jedviti*, pridjev koji skoro uvijek stoji uz imenicu *jad*, može stajati i uz neke druge imenice. I površna potraga za tom riječi na internetu dovodi do konstrukcija *jedviti način*, *jedviti prolaz* (u viši rang takmičenja), *jedviti nagovor* itd. Riječ *ciča*, koju Řidanović navodi uz imenicu *zima*, može stajati i uz riječ *hladnoća* (“I kad je *ciča* hladnoća” /*Oslo korpus*, <http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>, 30. 7. 2011/). *Ciča* je po našem mišljenju češće imenica nego pridjev (u Halilović – Palić – Šehović 2010: 108 pripisana joj je samo pripadnost imenicama). To pokazuje i njena promjena, naprimjer, oblik lokativna češće je *ciči zimi* nego *cičoj zimi*. A riječ *ciča* može se upotrebljavati i samostalno, naprimjer, *Istjerala me je na onu ciču*. Ipak, ne može joj se negirati ni pripadnost pridjevima, jer je moguće da lokativ glasi i *cičoj zimi*, a on ne može biti imenički.

zbilja su “pojedinačne novotvorbe”, s izuzetkom *kriv krivcat* (usp. Ivić 1995: 323), *plav plavcat* i *živ živcat*.

7.3. Prema mišljenju Milke Ivić (1995: 322), pridjevi koji su najranije dobili sposobnost reduplicacije (*sam*, *pun* i *nov*) “imaju jednu zajedničku obličku i jednu zajedničku značenjsku osobenost: ističu se jednosložnošću, a imenuju svojstvo koje ne poimamo kao trajnu, nego kao privremenu odliku bića (‘sam’), odnosno stvari (‘pun’ i ‘nov’)? Tek mnogo kasnije tu su osobinu stekli i neki pridjevi koji označavaju *trajnu* osobinu, a poslije i neki dvosložni, “ali ipak u sasvim ograničenom broju” (Ivić 1995: 325).

7.4. Ivan Marković (2010: 199) zaključuje da je u sintagmama s redupliciranim pridjevima “osnovni pridjev – redovito jednosložan (iznimno dvosložan), neizveden, prototipskoga značenja (DOB, VRIJEDNOST, BOJA, FIZIČKO SVOJSTVO), izrazito čest (frekventan)”. Dodaje da takve sintagme “redovito ne dobivaju pridjevima inače svojstvene dopune: *?pun puncat znanja*, *?sam samcat kao duh*, **crn crncat od svih*”. To nas upućuje na zaključak da se pridjevi koji *obavezno* zahtijevaju dopunu ne mogu koristiti u takvim sintagmama (**On je sklon skloncat laganju*).

7.5. Navedeni primjeri pokazuju da su pridjevi koji se redupliciraju uglavnom jednosložni. A oni koji nisu jednosložni uglavnom imaju jednosložnu zamjenu *jata* u obliku sa *-cat* (*bijel bjelcat*, *cijel cjelcat*). Konstrukcije *isti isticati / istacati* i *jedan jedincati* ponašaju se kao izuzeci i mogle su nastati po analogiji, naročito *jedan jedincati*, koja ima i frekventniju konkurentnu konstrukciju *jedan jedini*. Usto, riječi *jedan* i *isti* imaju “i zamjeničkopridjevsku i ili člansku funkciju” (Marković 2007: 151), kao i riječi *sam* i *sav* (usp. Marković 2007: 151 i Jahić – Halilović – Palić 2000: 247–248), koje su jednosložne, dakle nisu izuzetak, i mogle su im poslužiti kao dodatni uzor za analogiju.¹³ Ostale konstrukcije s dvosložnim pridjevima koje se navedene (*mrtav mrtvacat*, *zelen zelencat*) navedene su kod Markovića kao moguće “pojedinačne novotvorbe”, snažno su stilski obilježene i njihova je gramatičnost veoma upitna.

13 Jedino analogijom možemo objasniti i reduplicaciju zamjeničkog pridjeva *svaki*. Potvrdu za upotrebu sintagme *svaki svakcijati* nalazimo u *Autostoperskom vodiču kroz galaksiju* Douglasa Adamsa (2005: 522). U toj se sintagmi pojavljuje završetak *-cijat*, a ne *-cat*. Treba napomenuti da je sufiks *-cat* geografski najrašireniji i najranije zasyviedočeni sufiks koji se koristi pri reduplicaciji pridjeva (usp. Ivić 1995: 321), ali nije i jedini. “Predstavnici srpskog jezičnog standarda, (...), upotrebljavaju danas, pored sufiksalne verzije *-cat*, i verziju *-cit*. Tako je, uostalom, postupao i Vuk” (Ivić 1995: 320). U dijalektima je još više različitih oblika, kao što su *golijan*, *golijat*, *golišat*, *puncijat*, *puncan*, *puncijan*, pa čak i *punan* (*pun panan*) (usp. Ivić 1995: 320). Dakle, nastavak *-cijat* u *svakcijat* nije originalan i nije usamljen u tom obliku.

Moguće je da je *mrtav mrtvacat* nastalo po analogiji prema *živ živcat*.¹⁴ Konstrukcije *spor sporcat* i *star starcat* po našem su mišljenju još manje prihvatljive, naročito ako uzmemu u obzir da je teško izraziti *starost* ili *sporost* u najvećoj mogućoj mjeri.

7.6. Pridjevi u *uobičajenim* konstrukcijama s reduplikacijom imaju još jednu zajedničku formalnu osobinu. Svi se završavaju na *sonant*. I to samo na sonante *v*, *l*, *m* i *n*. Teorijski bi mogao u obzir doći i završetak *r*, ali ga zasad nećemo uzimati u obzir, jer nemamo sigurnijih primjera od *starcat* i *sporcat*. Zajedničko akustičko obilježje sonanata *v*, *l*, *m*, *n* i *r* jeste difuznost.¹⁵

7.7. Jedina dva primjera koji su nam poznati a koji odstupaju od ovog formalnog ograničenja jesu *isti istacati* / *isticati* i *svaki svakcijati*. Njihova je zajednička osobina djelimično zamjeničko značenje, kakvo imaju i riječi *jedan*, *sam* i *sav*, koje smo već spominjali.

7.8. Prema Markoviću (2007: 151) potencijalne novotvorbe moguće su samo od pridjeva koji imaju osobine kao i oni tipični pridjevi s reduplikacijom, tj. jednosložni (iznimno dvosložni), neizvedeni, frekventni i oni koji imaju prototipsko pridjevsko značenje. Marković navodi da su neprihvatljive novotvorbe od drugčijih pridjeva: “*(*prazan*) *prazancat*, *(*bolestan*) *bolestancat*, *(*bradat*) *brada(ta)cat*” te “izvedenice od posvojnih, odnosnih i glagolskih pridjeva poput *(*čovjekov*) *čovjekovcat*, *(*zimski*) *zimskacat*, *(*obučen*) *obučencat*”. Po našem mišljenju, potrebno je u opis pridjeva čija je reduplikacija moguća dodati i osobinu da se završavaju jednim od navedenih sonanata. To će potvrditi i nemoguće novotvorbe, odnosno kreacije **mlad mladcat* / *mlatcat* / *mlacat*, **lak lakcat*, **loš lošcat*, **skup skupcat*, **žut žutcat* (usp. sa *plav plavcat*) **mrk mrkcat* (usp. sa *crn crncat*), **tih tihcat*, **slab slabcat* / *slapcat*, **gluh gluhtacat*. Navedeni pridjevi imaju sve osobine koje navodi Marković i uzeti su iz njegova popisa pridjeva za DOB; VRIJEDNOST, SLOŽENOST I KVALIFIKACIJU; BOJU i FIZIČKO I TJELESNO SVOJSTVO (Marković 2010: 88–89). Jedino nismo uzimali u obzir frekventnost ovih pridjeva. Međutim, oni se ne završavaju sonantima *l*, *m*, *n* niti *v* i neprihvatljive su reduplikacijske kreacije od njih.

7.9. U vezi s pridjevima koji imaju sposobnost reduplikacije potrebno je osvrnuti se na jedan napis Midhata Ridanovića. Autor u tekstu “Sva bosanska ‘lin-

14 Milka Ivić (1995: 323) navodi podatke o antonimskom paru *prav – kriv*: “Za pridevom *prav* poveo se u nekim govorima njegov antonim *kriv* – u RSANU, pod tom odrednicom, stoji obaveštenje da se u Lici govorí *kriv krivcat*.” Dakle, ni takva pojava ne bi bila usamljen slučaj.

15 Usp. Babić i dr. 1991: 411, Barić i dr. 1997: 46, Jahić – Halilović – Palić 2000: 97, Bulić – Šator 2001: 47.

gvistika' je totalni promašaj", objavljenom u magazinu *Start* 27. 4. 2010, u odjeljku "Pravi-pravcati hajvani" spominje i pridjeve koji se izvode nastavkom *-cat*:

*U našem jeziku se od nekih pridjeva može izvesti drugi pridjev nastavkom –cat, npr. pun – puncat, prav – pravcat, go – golcat, sam – samcat, a od nekih ne može: trom – *tromcat, sklon – *skloncat, bos – *boscat, dug – *dugcat, visok – *visokcat (...). Po kojem pravilu se prave pridjevi na –cat? Pravilo, očito, postoji jer ga djeca, već nakon pete-šeste godine savršeno primjenjuju – ni debilno dijete neće reći da mu je cuko "trom tromcat".* (Riđanović 2010: 63)

U tom tekstu autor ne navodi kako glasi to *postojeće* pravilo. Ali postavlja jedan izazov koji se tiče baš tog pravila: "Ja sad pozivam naše vajne gramatičare da pronađu pravilo o kojem je riječ (možete ga poslati redakciji START-a /sic!/) i ako bude ispravno, ja ću se ponizno izviniti svim bosanskim "hlingvistima" (sic!) koje sam na bilo koji način kritikovao" (Riđanović 2010: 63). Sve što je navedeno u vezi s ovim Riđanovićevim tekstom značajno nam je jer pokazuje da pitanje reduplicacije pridjeva lingvistima ne prestaje biti aktuelno, iako je u literaturi prisutno decenijama¹⁶. Taj nam tekst također nagovješćuje mogućnost da pravilo o tvorbi pridjeva na *-cat* bude jednostavnije i preciznije formulirano u budućim tekstovima nego u *postojećim*. Zasad možemo ustvrditi da je Riđanović, ako se uzmu u obzir *postojeći* opisi, uglavnom dobro rasporedio primjere pridjeva s nastavkom *-cat* na gramatične i negramatične. Jedini je izuzetak primjer *trom tromcat*, koji po našem mišljenju nije negramatičan, već je samo neobičan i mogao bi biti prihvatljiva novotvorba, odnosno kreacija.

8. Glavni je cilj ovog rada predstavljanje nekih klasifikacija pridjeva bosanskog jezika koje se zasnivaju na njihovim gramatičkim osobinama. Drugi cilj bio nam je da pokažemo slabosti klasifikacije pridjeva na osnovu značenja, koja se u gramatikama bez opravdana razloga redovno predstavlja kao osnova podjela pridjeva. Gramatički kriteriji koje smo predložili za klasificiranje pridjeva jesu: deklinabilnost; broj i vrste deklinacija, odnosno padežnih paradigmi koje mogu imati; komparabilnost; mogućnost da vrše ili ne vrše funkciju atributa i predikativa; mogućnost da se redupliciraju. U nastavku navodimo

16 Tako je, naprimjer, citirani tekst Milke Ivić "O pridevskim obrazovanjima tipa pun puncat" objavljen 1995. godine, ali autorica napominje da su glavna tumačenja koja se u njemu navode predstavljena naučnoj javnosti i objavljena još 1984. i 1985. godine (usp. Ivić 1995: 318).

klase pridjeva koje se mogu izdvojiti prema svakom od navedenih kriterija, kao i primjere za svaku klasu.

Prema **deklinabilnosti** pridjeve smo podijelili na:

- 1) deklinabilne (promjenljive) – *lijep, zelen, brz, marljiv...* i
- 2) indeklinabilne (nepromjenljive) – *nalik, fer, feš, rahat, hairli, obrazli, troškali...*

Prema **broju i vrsti deklinacija** (deklinabilni) pridjevi se mogu podijeliti na:

- 1) pridjeve koji imaju i imeničku i pridjevsko-zamjeničku deklinaciju, među kojima se mogu razlikovati dvije vrste:
 - a) pridjevi koji imaju različit nominativ u obje deklinacije – *lijep / lijepi, drag / dragi...* i
 - b) pridjevi koji imaju samo jedan prihvatljiv oblik nominativa u obje deklinacije – *dječakov, mladićev, ženin...*
- 2) pridjeve koji imaju samo imeničku deklinaciju – *kadar, nekadar* i
- 3) pridjeve koji imaju samo pridjevsko-zamjeničku deklinaciju – *bosanski, žarki, domaći...*

Pridjevi se mogu dijeliti i prema **mogućnosti komparacije**. S obzirom na taj kriterij pridjeve smo podijelili na dvije grupe:

- 1) one koji se mogu komparirati (komparabilne) – *lijep, zelen, potreban, moderan...* i
- 2) one koji se ne mogu komparirati (nekomparabilne) – *jednočlan, očev, vozački, orijentacioni...*

S obzirom na **mogućnost da vrše funkcije raznih rečeničnih dijelova** predložili smo podjelu pridjeva na:

- 1) *atributivno-predikativne pridjeve*, koji u rečenici mogu vršiti ulogu i atributa i predikativa – *lijep, zelen, zlatan, pokvaren...*,
- 2) *pridjeve attributiva tantum*, koji u rečenici mogu vršiti samo funkciju atributa, a ne mogu vršiti funkciju predikativa – *puki, bogovetni, dotični...* i
- 3) *pridjeve praedicativa tantum*, koji u rečenici mogu vršiti samo funkciju predikativa, a ne mogu vršiti funkciju atributa – *kvit, bihužur...*

Peti kriterij koji smo predložili jeste **mogućnost reduplicacije**. Po njemu se pridjevi dijele na:

- 1) pridjeve koji se mogu reduplicirati – *pun, nov, go, sam...* i
- 2) pridjeve koji se ne mogu reduplicirati – *vruć, bratov, domaći, žedan...*

Treba znati da ovo nisu jedini gramatički kriteriji na osnovu kojih se pridjevi mogu klasificirati. Jedan od gramatičkih kriterija koje u ovome radu nismo spominjali jesu, naprimjer, vrste dopuna koje pridjevi mogu imati (v. o tome u Marković 2010 i Hrustić 2011). Pridjevi se mogu dijeliti i na osnovu kriterija koji nisu gramatički, naprimjer, na osnovu porijekla ili značenja. S takvim klasifikacijama treba oprezno postupati i ne pripisivati svim članovima tako ustanovljenih klasa iste gramatičke osobine, osim ako se stvarno ne dokaže da je to opravdano. U ovome radu ukazali smo na neke loše pojave te vrste, kao što je pripisivanje gramatičke osobine komparabilnosti opisnim pridjevima, uprkos činjenici da je broj izuzetaka od tog “pravila” dovoljno velik da ga učini u najmanju ruku sumnjivim.

IZVORI I LITERATURA

- Adams, Daglas (2005), *Autostoperski vodič kroz galaksiju* (preveo Zoran Jakšić), 3. izdanje, Alnari, Otvorena knjiga, Beograd
- Anić, Vladimir (2006), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb
- Babić, Stjepan, Dalibor Brozović, Milan Moguš, Slavko Pavešić, Ivo Škarić, Stjepko Težak (1991), *Povjesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, Nakladni zavod, Zagreb
- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika (1997), *Hrvatska gramatika*, II. promjenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb
- Brabec, Ivan, Mate Hraste, Sreten Živković (1966), *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Bulić, Halid (2009), “Indeklinabilni pridjevi u bosanskom jeziku”, *Pismo VII/1*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 26–52
- Bulić, Halid (2010), *Glagolske sintagme s adverbijalnim dopunama u bosanskom jeziku*, magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Bulić, Halid (2011), *Iz morfologije i sintakse savremenog bosanskog jezika*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Bulić, Refik, Muhamed Šator (2001), *Naš jezik: udžbenik za 1. razred srednjih škola*, Bosanska riječ, Tuzla
- Bulić, Refik (2009), *Rječnik pravopisnih, običkih i akcenatskih nedoumica u standardnome bosanskom jeziku*, Bosanska riječ, Tuzla
- Čedić, Ibrahim (2001), *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo
- Čedić, Ibrahim, Hadžem Hajdarević, Safet Kadić, Aida Kršo, Naila Valjevac (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo

- Gralis-Korpus*, <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis>
- Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole* (1890), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo – reprint izdanje: Bosanska riječ – Das bosnische Wort, Wuppertal, 1994.
- Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
- Hrustić, Meliha (2006), “Kopulativni glagoli i kopulativna partikule u njemačkom i u bosanskom jeziku”, *Pismo IV/1*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 130–146
- Hrustić, Meliha (2011), *Pridjev i pridjevske dopune u njemačkom i bosanskom jeziku: Prikaz u svjetlu gramatike zavisnosti*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
- Hrvatski enciklopedijski rječnik I–XII* (2004), 2. izdanje, EPH d.o.o., Novi Liber d.o.o., Zagreb
- Ignjatović, Dušanka (1962), “Još o komparativu i komparaciji”, *Naš jezik*, n. s., XII/3–6, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 124–129
- Isaković, Alija (1992), *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, drugo izdanje, Svetlost, Sarajevo
- Ivić, Milka (1995), *O zelenom konju: Novi lingvistički ogledi*, Slovograf, Beograd
- Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Kristal, Dejvid (1988), *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike* (preveli Ivan Klajn i Boris Hlebec), Nolit, Beograd
- Marković, Ivan (2007), “Repeticija i reduplikacija u hrvatskome”, *Suvremena lingvistica* 64, Hrvatsko filološko društvo, Odsjek za kroatistiku, Zagreb, 141–157, http://hrcek.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=30537, 11. 1. 2010.
- Marković, Ivan (2010), *Uvod u pridjev*, Disput, Zagreb
- Mrazović, Pavica, Zora Vukadinović (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci; Dobra vest, Novi Sad
- Oslo korpus*, <http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>
- Ostoјић, Branislav (2005), *Kratka pregledna gramatika srpskog jezika i pravopis*, Unireks, Podgorica
- Palić, Ismail (2003), “O klasifikaciji nepromjenljivih riječi u bosanskom jeziku”, *Pismo I/1*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 93–102
- Piper, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović, Branko Tošović (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica. Prilozi gramatici srpskog jezika*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd-ska knjiga, Matica srpska, Beograd
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika I–IV* (1990), drugo fototipsko izdanje, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb

- Riđanović, Midhat (1985), "Viša škola je niža od visoke – apsolutni komparativ u srpsko-hrvatskom jeziku", *Književni jezik* 14/3, RO Institut za jezik i književnost u Sarajevu, OOÜR Institut za jezik, Sarajevo, 145–147
- Riđanović, Midhat (2003), *Totalni promašaj. Prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića*, Sahinpašić, Sarajevo
- Riđanović, Midhat (2010), "Sva bosanska 'lingvistika' je totalni promašaj", *Start dvosedmični magazin*, godina XIII, broj 296, 27. 4. 2010, NIK Denameda d.o.o., Sarajevo, 62–63
- Silić, Josip, Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb
- Simić, Radoje, Jelena Jovanović (2007), *Mala srpska gramatika*, ekavsko izdanje, Jasen, Beograd
- Stanojčić, Živojin, Ljubomir Popović (2004), *Gramatika srpskoga jezika. Uџbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Stevanović, Mihailo (1975), *Savremeni srpsko-hrvatski jezik I*, treće izdanje, Naučna knjiga, Beograd
- Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*, šesto izdanje, Svjetlost, Sarajevo
- Tafra, Branka (1988), "Razgraničavanje opisnih i odnosnih pridjeva (leksikološki i leksikografski problem)", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje* 14/1, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, Zagreb, 185–197, http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=104129, 15. 10. 2011.
- Tafra, Branka (2004), "Dopune hrvatskoj gramatici (uz 400. obljetnicu prve hrvatske gramatike)", *Jezik* 51/5, Zagreb, 169–176
- Vajzović, Hanka, Husein Zvrko (1994), *Gramatika bosanskoga jezika I. – IV. razred gimnazije*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo

CLASSIFYING ADJECTIVES IN BOSNIAN LANGUAGE

Summary

The main aim of this paper was to present some classifications of adjectives in Bosnian language which are based on their grammatical features. The second aim was to show that classifications based on the meaning of adjectives have various weakness. Grammatical criteria suggested as a base of classifying adjectives the following: declinability; number and types of inflection paradigms that adjectives can have; comparability; ability to be used attributively and predicatively or only on one of these two ways and, at least, the ability to be reduplicated. The following will state as well as exemplify the types of adjectives according to each classification criteria

According to declinability adjectives are divided into two groups: *declinable* (*lijep, zelen*) and *indeclinable* (*nalik, fer, rahat, obrazli*).

With respect to numbers and types of inflection paradigms the declinable adjectives can be divided into three groups: *adjectives with two inflection paradigms* – nominal and adjectival-pronominal (*zelen / zeleni*); *adjectives with only nominal inflection paradigm* (*kadar*) and *adjectives with only adjectival-pronominal inflection paradigm* (*bosanski, žarki*). The adjectives with two paradigms can be divided into two groups with respect to the fact that they have one or two different nominative forms. Some of these adjectives have only one nominative form but two forms of genitive, dative and the other cases different than nominative (N *dječakov*, G *dječakova / dječakovog*...). The other of these adjectives have two different nominative form (N *zelen / zeleni*, G *zelena / zelenog*...).

Adjectives can also be divided according to comparability into two groups: *comparable* (*lijep, moderan*) and *incomparable adjectives* (*jednočlan, očev, vozački*).

With respect to ability to be used predicatively or attributively adjectives are divided into three groups: *attributive-predicative adjectives* (they can be used both attributively and predicatively: *lijep, zlatan, pokvaren*), *adjectives attributiva tantum* (they can be used only attributively: *puki, bogovetni, dotični*) and *adjectives praedicativa tantum* (they can be used only predicatively: *kvit, rad*).

The fifth criterion suggested in this paper is the ability to be reduplicated. According to such criterion adjectives are divided into: *reduplicable* (*pun, nov, go*) and *non-reduplicable* (*vruć, bratov, domaći*).

It should be taken into consideration that these are not the only grammatical criteria on which basis adjectives can be classified. Some of the grammatical criteria that are not mentioned in this paper are, for example, types of complementations that adjectives can have. Adjectives can also be divided according to the criteria that are not grammatical, for example, according to the origin or meaning. Such classifications have to be considered carefully and members of all such classes should not be considered as having the identical grammatical features, unless it is proved to be the case. This paper indicates such mistakes, such as giving the grammatical features of comparability to the descriptive adjectives, in spite of the fact that the number of the exceptions to such “rule” is large enough that it makes it at least suspicious.

Ismail PALIĆ

ZA NOVI PRISTUP GRAMATIČKOJ STRUKTURI REČENICE U BOSNISTICI

KLJUČNE RIJEČI: *gramatička struktura rečenice, sintaksička valencija/valentnost (aktivna i pasivna), rečenični član, predikat, dopune (komplementi), dodaci (adjunkti), subjekt*

U članku se raspravlja o gramatičkoj strukturi rečenice. Razmatraju se dosadašnji pristupi u bosnistici koji su primjenjeni u deskriptivnim gramatikama, daje kratak osvrt na pristupe razrađene u okvirima generativne gramatike i gramatike zavisnosti te, nakon svega, predlaže promjena bosničkoga pristupa.

0. UVOD

Rečenica je bez ikakve sumnje bila i ostala temeljni predmet kojim se zanima sintaks. U lepezi tema neposredno vezanih za problematiku rečenice posebno i svakako najvažnije mjesto zauzima njezina gramatička struktura. Pitanja povezana s određenjem gramatičkih konstituenata rečenice (subjekta, predikata, objekta i dr.) te njihovih međusobnih odnosa zaokupljala su toliko pažnje gramatičara da su se čitavi sintaksički opisi pojedinih jezika nerijetko svodili upravo na to. Ipak, iako su do u tančine razrađivane i razvijane, teorije o gramatičkoj strukturi rečenice uporno su se pokazivale nesposobnim dati odgovore na sva važna pitanja koja se tiču gramatike rečenice. Svjesni toga, gramatičari su uglavnom, a pogotovo u školskim gramatikama, takva pitanja ostavljali po strani, gradeći i potvrđujući svoje teorijske postulate na odabranim "klasičnim" primjerima. Takvo što posebno vrijedi za bosničke gramatičare, koji su, opterećeni preko mjere usvojenim pristupom, zazirali od bilo čega što bi takav pristup dovelo u pitanje, a time, razumljivo, i od bilo kakve inovacije. Tako smo većinom dobili gramatike u kojima jezik gramatički "idealno" funkcionira jer se "besprijeckorno" uklapa u zadate teorijske obrasce, bez spominjanja ičega što bi bilo problematično. No kad takve "savršene" teorijske

obrasce pokušamo dosljedno primijeniti na nekoj neselektiranoj građi, tada otkrivamo koliko su oni zapravo nedostatni.

1. OPISI GRAMATIČKE STRUKTURE REČENICE U BOSNISTICI

Gramatičkoj strukturi rečenice u bosnistici se uglavnom pristupalo a i danas se pristupa s pozicija klasične gramatike, utemeljene u dobroj mjeri na logici. Takav je pristup stekao reputaciju tradicionalnog i usvojen je u cjelokupnoj bosničkoj gramatičkoj literaturi. Ovdje ču, radi cjelovitijeg uvida, ukratko predstaviti stanje u devet gramatika nastalih u posljednjih stotinjak godina.¹ Zbog ograničenosti prostora pregled će zahvatiti samo glavne stvari.

Prvi moderni gramatičar bosanskoga jezika T. Maretić (1963²: 421-429) navodi da rečenice "ponajviše imaju subjekt i predikat, koji su im glavni dijelovi". Osim subjekta i predikata, on spominje još bliži objekt (u akuzativu) te dalji objekt (u genitivu, dativu i instrumentalu). Nadalje, Maretić (str. 453) navodi da se uz subjekt, predikat i objekt u mnogim rečenicama nalaze još "različni dodaci i dopune". U poglavlju "Sintaksa dijelova govora" Maretić spominje apoziciju i definira je kao "imenicu šireg pojma" uz imenicu užeg pojma. O pridjevima koji stoje uz imenice ili zamjenice Maretić (str. 491) kaže da mogu biti "atributi, privesci, predikati i epiteti". Atributi izriču stalno svojstvo, privesci (adjunkcije) ili predikatni atributi izriču privremeno svojstvo, a epiteti su pjesnički ukras. Prilozi mjesta i vremena po Maretićevu mišljenju (str. 522) mogu biti "bliža oznaka" glagolima, "a oni koji znače način, mogu izbliže označivati glagole, pridjeve i priloge", a veoma rijetko biti i oznaka imenici (npr. *odviše* junaka). U poglavlju "Sintaksa padeža" Maretić između ostalog spominje i "nužnu dopunu" (str. 584), bez koje glagoli "nemaju potpuna smisla".

Brabec – Hraste – Živković (1970: 192-198) po sastavu razlikuju proste i složene rečenice, a unutar prostih proširene i neproširene. Neproširene su one sastavljene samo od subjekta i predikata, koji su "glavni dijelovi rečenice". "Koliko god bile duge, rečenice se sastoje od subjekta i predikata. Oba člana mogu imati po više riječi. Onda govorimo o subjektnom i predikatnom skupu (kompleksu) (...) U daljoj diobi skupova govorimo o nosiocu subjekta, odnosno

1 Naravno, izrazito su brojni i pojedinačni radovi u kojima su bosnići iznosili svoje poglede na različite aspekte ove problematike, te bi analiza zaključaka do kojih se u tim radovima došlo bila višestruko korisna za ovakvu raspravu. Ipak, ovdje sam se odlučio za gramatike jer su u njima, manje ili više sistematicno, izloženi cjeloviti pristupi naslovljenoj problematici.

2 Kako je poznato, prvo izdanje ove gramatike pojavilo se 1899. Ja sam se ovdje služio trećim, nepromijenjenim izdanjem.

predikata i o dodacima.“ Ako su u rečenici pored glavnih dijelova prisutne i druge riječi, tada je riječ o proširenoj rečenici, a riječi kojima se ona proširuje zovu se “dodaci ili sporedni dijelovi rečenice“. Dodaci su atribut (uključujući i “predikatni atribut ili priložak“), apozicija, objekt i adverbne (priloške) oznake. I dodatak uza se može imati svoj dodatak (atributi i apozicije svoje attribute). Govoreći o objektu, autori navode da glagoli “zahtijevaju dopunu u određenom padežu“ te da dopuna ima u svim padežima osim nominativa i vokativa. Objekt može stajati i uz neke pridjeve.

Prema Stevanoviću (1979: 23) prosta se rečenica sastoji od dva člana – subjekta i predikata, “od kojih prvi predstavlja jezgro rečenice, kome se u njoj što pripisuje; a drugim se, takođe glavnim članom rečenice, to pripisuje osnovnom članu njenom, i bez njega u stvari ne može biti rečenice.“ Od subjekta su “neposredno ili posredno, zavisne sve ostale reči u rečenici“ (str. 23), uključujući i predikat, koji je uprkos tome ipak, zajedno sa subjektom, glavni rečenični član (str. 34). U proširenim rečenicama riječi se kao članovi rečenice “posredno ili neposredno naslanjaju na jedan od glavnih rečeničnih članova“, i nisu samostalne, pa se zato nazivaju “zavisnim članovima rečenice“, koji se mogu podijeliti na “odredbe i dopune“ (str. 48). Odredbe mogu zavisiti od samostalnih riječi, tada su imeničke, te od odredbenih riječi, tada su odredbe nesamostalnih riječi. Pridjevske odredbe samostalnih riječi jesu atributi (str. 49), a imeničke apozicije (str. 53). U odredbe se, prema Stevanoviću, još ubrajaju atributsko-priloške odredbe, koje znače privremeno svojstvo (str. 55), apozitivi – naknadno dodani pridjevi, često smislom vezani i za predikat (str. 57) te atributivi – imenice u službi atributa (str. 62-63). Odredbe zavisnih dijelova rečenice Stevanović svodi na one uz glagole (str. 65) i razvrstava ih prema značenju. Dopune, prema Stevanoviću, “vrše funkciju dopunjavanja reči na koje se naslanjaju i od kojih zavise“ (str. 74), a dijele se na glagolske dopune, tj. dopune glagolima, u koje spadaju “pravi objekat“ (str. 75) i “nepravi objekat“ (str. 80), te “priloške i imenske dopune“, tj. dopune prilozima, pridjevima i imenicama (str. 84).

Minović (1987: 31) navodi da u sintaksičkom modelu rečenice postoje dvije osnovne pozicije – subjektska i prediksatska. Riječi kojima se one popunjavaju on naziva subjektom i predikatom i određuje ih osnovnim/glavnim rečeničnim članovima ili “konstitutivnim dijelovima rečenice“, koji su povezani i smisaono i formalno. Odnos subjekta i predikata Minović (str. 32) tumači kao “sintaksičko partnerstvo“, pri čemu je subjektu predikat podređen u formalnogramatičkom pogledu, a predikatu subjekt u konstitutivnom pogledu. Pored osnovnih Minović (str. 37) spominje i “dodatke“ ili “zavisne rečeničke

članove“, u koje ubraja atribut (i atributiv), apoziciju, objekt i priloške odredbe. Prva dva sintaksički su vezana uglavnom za imenice, a druga dva za glagole, te je zato dodatke, po Minovićevu mišljenju, najbolje podijeliti na imeničke i glagolske. Osim toga Minović razlikuje odredbe (u koje ubraja atribut, apoziciju i priloške odredbe) i dopune (koje čini objekt). Dodatke nadalje dijeli na dodatke prvog ranga (objekt), dodatke drugog ranga (priloške odredbe) i dodatke trećeg ranga (atribut i apoziciju).

Mrazović – Vukadinović (1990: 449) navode da se rečenica definira kao “glagolska fraza... u širem smislu, što znači da je svaka rečenica (najčešće) grupa riječi u kojoj se samostalan (punoznačan) glagol javlja kao upravni elemenat, kao regens“, od koga zavise svi ostali dijelovi rečenice. Autorice (str. 455-456) razlikuju dvije vrste rečeničnih dijelova. Prvu vrstu čine dopune, koje su “uslovljene valentnošću upravnog glagola i javljaju se u određenom obliku uz određenu podgrupu glagola“, a mogu biti obavezne (rečenica bez njih nije gramatična) i neobavezne (rečenica je i bez njih gramatična). Drugu vrstu čine dodaci, koji se mogu javiti uz svaki glagol, koji dakle nisu uvjetovani valentnošću glagola, i čije ispuštanje ne utječe na gramatičnost rečenice. U daljnjoj razradi (str. 458-470) iznosi se klasifikacija dopuna uzimajući u obzir samo glagolske dopune, te se prema formalnom kriteriju izdvaja ukupno devet vrsta dopuna (pet u obliku zavisnih padeža bez prijedloga, zatim prepozicionalna, adverbijalna, predikativna i verbativna). Također dodaci se (str. 490) razvrstavaju u četiri kategorije: modifikativni, situativni, negacioni i subjektivni.

Stanojić – Popović (1995: 181) razlikuju “rečenicu u užem smislu“, koja se određuje kao “jezička jedinica formirana pomoću glagola u ličnom (finitnom) glagolskom obliku upotrebljenog u funkciji predikata“, i zato se naziva “predikska (ili finitna) rečenica“. Osnovni tip takve rečenice jeste “subjekatsko-predikska rečenica“ sa svoja dva glavna konstituenta – subjektom, kojim se imenuje nosilac situacije označene rečenicom, i predikatom, kojim se “data situacija imenuje, konkretizuje... i pripisuje subjekatskom pojmu“ (str. 188-189). Pored glavnih u rečenici mogu postojati i “zavisni konstituenti“, koji mogu biti različite dopune (objekti i dr.) ili odredbe, kojima se pruža dodatna obavijest o mjestu, vremenu, načinu i dr. ostvarenja označene situacije (str. 189). U kasnijoj razradi autori spominju još dvije posebne vrste dopuna, i to “dopunski predikativ“ (str. 227) i “priloške (adverbijalne) dopune“ (str. 230).

Jahić – Halilović – Palić (2000: 362) u osnovno gramatičko ustrojstvo rečenice ubrajaju predikat, subjekt, objekt i adverbijalnu odredbu, koji su samostalni rečenični članovi. Pored njih postoji i nesamostalni rečenični člano-

vi – atribut i apozicija – koji se u rečeniku uvrštavaju posredno (preko nekog supstantivnog člana rečenice). Predikat je “jedini rečenični član koji sam sebi otvara mjesto u rečenici” (str. 363) i preko njega, izravno ili neizravno, uvode se svi ostali rečenični članovi. Subjekt je “supstantivna riječ u nominativu koja se s predikatom redovito slaže u licu i broju” (str. 372). Objekt je “supstantivni (imenički) rečenični član u zavisnom padežu s prijedlogom ili bez prijedloga kojemu u rečenici otvara mjesto glagol (ili, rjede, kakva druga neglagolska predikatska riječ) sa svojstvom jakog upravljanja” (str. 376). Adverbijalna odredba je “neobavezni (fakultativni) rečenični član kojemu mjesto u rečenici otvara predikat” (str. 383). Atribut je “nesamostalni rečenični član koji supstantivnu riječ preko koje se uvodi u rečeniku određuje po kakvu svojstvu” (str. 394). Apozicija je slična atributu, samo što se uvijek izriče supstantivnim riječima s kojima стоји u odnosu slaganja (str. 402).

Silić – Pranjković (2005: 279) kao važno gramatičko svojstvo rečenice navode njezinu sposobnost da bude raščlanjena na “sastavne dijelove, na članove rečeničnoga ustrojstva, kojih je najmanje jedan”. Oni su ili samostalni – subjekt, predikat, objekt i priložna oznaka, ili nesamostalni – atribut i apozicija. “Predikat je član rečeničnoga ustrojstva koji nije ovisan o drugim članovima” (str. 285). “Kao član rečeničnoga ustrojstva subjekt je ovisan o predikatu, što se vidi i po tome da se subjekt i predikat slažu... u licu, broju i rodu” (str. 293). “U rečenično ustrojstvo objekt se uvrštava po gramatičkim i leksičkim svojstvima glagola koji dolazi za predikat i povezuje se s predikatom jakim upravljanjem” (str. 300). Kao alternativan uz objekt se navodi i termin “dopuna”, ali se objašnjava da taj termin “ima nešto šire značenje” (ne mora biti član rečeničnoga ustrojstva, pa čak ne mora značiti ni predmet, nego okolnosti vršenja predikatske radnje) (str. 299). “Priložna oznaka (adverbijal) neobvezatni je (fakultativni) rečenični član rečeničnoga ustrojstva kojemu mjesto u rečenici otvara predikat” (str. 304). Atribut je “rijec koja se pridjева, pridodaje imenskoj riječi da je po čemu odredi” (str. 309). Apozicija je iskazana imenicom koja se pridjeva imenskoj riječi i s njome načelno slaže u rodu, broju i padežu (str. 313).

Piper i dr. (2005: 477) rečenicu definiraju kao “osnovnu jedinicu sintaksičkog nivoa”, u čijem konstituiranju učestvuju druge morfosintaksičke jedinice, koje mogu biti riječi, imenski i glagolski izrazi i sintagme, tako što se kombiniraju prema određenim gramatičko-semantičkim pravilima. “Imenski izraz slobodne ili vezane forme u različitim sintaksičkim pozicijama vrši funkciju osnovnih, konstitutivnih rečeničnih članova, a to su subjekat, predikativ, objekat i druge, rekcijske dopune. Ostali rečenični članovi su pridodati,

priklučeni predikatskom izrazu“ te ulaze u prošireni sastav rečenice; to su, ponajprije, “priloške odredbe i predikativni atributi“.“Prostu, nezavisnu, ne-integriranu rečenicu... konstituiše predikat“ (str. 478). “Značenjsku strukturu rečenice konstituiše semantički predikat..., koji po pravilu implicira određene argumente..., a u redim slučajevima ne traži ni jedan argument... U semantičkom predikatu... odražen je *odnos* između konkretnih ili apstraktnih učesnika u situaciji označenih nekom rečenicom, a argumentima – ono što se smatra *učesnicima* u tom odnosu.“ (str. 26-27).

1.1. Analiza bosničkog pristupa

Kako se iz izloženog pregleda može zaključiti, pristup gramatičkoj strukturi rečenice u gramatikama bosanskoga jezika odlikuje se mnogo većom sličnošću nego različitošću. Od takve se konstatacije može izuzeti jedino gramatika Mrazović – Vukadinović (1990), u kojoj je usvojen u osnovi drugačiji pristup.

Ono što je zajedničko svim bosanskim gramatikama od Maretića do danas jeste manje-više isto shvatanje rečenice kao gramatičke jedinice i jednak inventar njezinih članova. Naime, rečenica kao gramatička jedinica razumijeva se u smislu ograničenog broja međusobno povezanih funkcija realiziranih u konkretnom ostvarenju pojedinim punoznačnim leksemima ili spojevima nepunoznačnih i punoznačnih leksema. Popis tih funkcija uglavnom se svodi na šest, i to: subjekt, predikat, objekt, adverbijalna (priloška) odredba, atribut i apozicija.

Ipak, upadljiva i bitna razlika u shvatanju rečenice u bosanskim gramatikama tiče se položaja/statusa izdvojenih funkcija, prije svih subjektske i predikatske. U tom pogledu postoje tri pristupa. Prvi, koji možemo nazvati dvocentrični, uzima subjekt i predikat kao glavne rečenične članove koji konstituiraju rečenicu i od kojih neposredno ili posredno zavise svi ostali članovi. Takav stav dolazi do izražaja u onim gramatikama u kojima se subjekt i predikat nazivaju “glavnim članovima“ i ne raspravlja se o karakteru njihova međusobnog odnosa (Maretić 1963; Brabec – Hraste – Živković 1970), kao i u gramatikama gdje se o subjektu i predikatu govori kao o “glavnim članovima“, ali se ipak ističe njihovo “sintaksičko partnerstvo“ u smislu međusobne zavisnosti (Minović 1987), te, napokon, u gramatikama u kojima se – iako se nazivaju “glavnim rečeničnim članovima“ – ipak implicitno predikat postavlja u strukturno središte rečenice (Stanojčić – Popović 1995). Drugi pristup, koji se može nazvati nominocentrični, uzima subjekt kao osnovni rečenični član koji konstituirira rečenicu i od kojeg neposredno ili posredno zavise svi ostali

članovi, uključujući i predikat. Takav stav zastupa Stevanović (1979), iako i on (pomalo zbunjujuće) govori o subjektu i predikatu kao o “glavnim/osnovnim članovima“. Napokon, treći pristup – verbocentrični – uzima predikat za strukturno središte rečenice određujući ga konstitutivnim rečeničnim članom. Tako postupa većina gramatičara (Mrazović – Vukadinović 1990; Jahić – Halilović – Palić 2000; Silić – Pranjković 2005; Piper i dr. 2005).

Gramatike bosanskoga jezika razlikuju se i u pozicioniranju ostalih rečeničnih članova. Tako neke gramatike razumijevaju ostale rečenične članove – koje nazivaju sporednim ili zavisnim – ili kao zavisne od subjekta ili kao zavisne od predikata, tj. tumače ih članovima tzv. subjekatskoga ili predikatskog skupa ili kompleksa (Brabec – Hraste – Živković 1970; Stevanović 1979), dok druge gramatike zavisnost zavisnih rečeničnih članova radije vežu za kategorijalnu pripadnost leksema u sintaksičkoj funkciji (Minović 1987). Napokon, gramatičari koji rečenicu razumiju kao verbocentričnu strukturu razlikuju članove osnovnog rečeničnog ustrojstva ili samostalne rečenične članove: predikat, subjekt, objekt i adverbijalnu odredbu, na jednoj, i članove sporednog rečeničnog ustrojstva ili nesamostalne rečenične članove: atribut i apoziciju (Jahić – Halilović – Palić 2000; Silić – Pranjković 2005).³

Ne samo da se u gramatikama razlikuje sintaksički položaj rečeničnih članova nego i njihova određenja. Može se zapravo kazati da je jedino predikat prilično ujednačeno definiran (ali i različito tipologiziran) kao lični glagolski oblik koji nosi rečeničnu predikativnost. Subjekt se u nekim gramatikama (npr. Stanočić – Popović 1995) definira kao logičko-semantička kategorija, a u drugima kao formalno-gramatička (npr. Jahić – Halilović – Palić 2000). Objekt se negdje smatra zavisnim od glagola (npr. Minović 1987), negdje zavisnim od ličnoga glagolskog oblika, tj. predikata (npr. Silić – Pranjković 2005), a negdje opet zavisnim i od glagola i od drugih predikativnih riječi sa svojstvom jakog upravljanja (npr. Jahić – Halilović – Palić 2000). Adverbijalna odredba većinom se definira kao fakultativni pripredikatski rečenični član uveden po sadržaju rečenice (npr. Minović 1987), ali ima gramatika koje govore o obaveznim adverbijalnim odredbama (npr. Silić – Pranjković 2005), kao i onih koji govore o adverbijalnim odredbama koje nisu obavezno pripredikatske (npr. Jahić – Halilović – Palić 2000). Konačno, postoji mnogo razlika i u definiranju atributa i apozicije kao tzv. nesamostalnih rečeničnih članova, uključujući i njihovo miješanje te izdvajanje potkategorije obaveznih atributa. Uz sve spomenuto, popis rečeničnih članova u pojedinim se gramatikama proširuje i u

3 Više o tome v. Pranjković (1988).

njega se uključuju takvi kao što su atributiv, apozitiv, predikatski proširak/priložak/atribut/apozitiv, a uvode se i hibridne kategorije kao atributsko-priloška odredba (npr. Brabec – Hraste – Živković 1970; Stevanović 1979 i dr.).

Skoro svi gramatičari, međutim, osim spomenutima, koriste se još nekim pojmovima i terminima pri opisu gramatičke strukture rečenice, od kojih su posebno važni "dopuna", "odredba" i "dodatak". Razlog je tome očigledno spoznaja da predloženi model rečenične strukture (i način na koji je on definiran) nije dovoljno širok da obuhvati funkcionalnu raznovrsnost rečeničnih konstituenata. U tom smislu može se u osnovi govoriti o dva načina operacionalizacije (bolje pokušaja operacionalizacije) ovih pojmoveva, koji su – budući da nisu logično uklopljeni u zadati model – nažalost često inkompatibilni sa suodnosnim pojmovima, što dovodi do očiglednih protivrječnosti. Većina gramatičara (npr. Brabec – Hraste – Živković 1970; Stevanović 1979; Minović 1987) koristi se riječima "dopuna", "odredba" i "dodatak" kao nadređenim terminima tzv. sporednim rečeničnim članovima (objektu, adverbijalnoj odredbi, atributu i apoziciji), a često i neglagolskim dijelovima predikata, ne dajući bilo kakvo preciznije određenja njihova sadržaja, zbog čega smo ih priseljeni razumijevati u njihovu neterminološkom značenju. Pri tome se ti pojmovi međusobno prepliću i miješaju, čak i kod istoga autora, stvarajući prilično mnogo pometnje. Drugi gramatičari (npr. Jahić – Halilović – Palić 2000; Silić – Pranjković 2005) također se koriste ovim terminima na opisani način, ali idu i dalje od toga pokrivajući njima i takve pojave u rečenici koje se u usvojenom pristupu ne imenuju nijednom od postojećih rečeničnih funkcija. Ni oni, međutim, ne daju bilo kakvu upotrebljivu definiciju nijednog od tih pojmoveva.

Zaključno se može kazati da se gramatičkoj strukturi rečenice u bosnistički pristupalo uglavnom tako što su gramatičari jedni od drugih preuzimali usvojeni klasični model, koji se onda postepeno pokazivao nedovoljno fleksibilnim, te je stoga pretrpio višestruko prestrukturiranje i dopune. Međutim, u tim doradama nije bilo jasnih smjernica, te su one rezultirale upadljivom neujednačenošću i protivrječnostima, zbog kojih danas i ne možemo govoriti o usaglašenom bosničkom pristupu gramatici rečenice. Nažalost, među bosnistima dosad nije bilo onih koji bi predložili usvajanje nekog novog modela u gramatičkom opisu rečenice.

2. OPISI GRAMATIČKE STRUKTURE REČENICE IZVAN BOSNISTIKE

Između različitih gramatičkih škola utemeljenih i prihvaćenih izvan bosnistike posebno mjesto zauzimaju dvije: generativna gramatika i gramatika zavisnosti. One su danas među najrasprostranjenijima, najrazrađenijima i najutjecajnijima. Za potrebe ispunjenja glavnog cilja ovoga rada iznijet će ukratko samo glavne principe ovih teorija.

2.1. Generativna gramatika

Generativna gramatika, koja se s pravom može smatrati najdominantnjom (njezini zagovornici vole reći univerzalnom), od svoga utemeljenja do danas doživjela je brojne dorade i preinake, tako da se zapravo više može govoriti o skupu međusobno povezanih teorija koje dijele u osnovi zajedničke postavke. Ovdje će predstaviti pristup iz sintaksičkog priručnika čiji je autor A. Carnie (2002).

Riječi se u rečenici, navodi ovaj autor, grupiraju u jedinice koje se zovu konstituenti, a onda se ti konstituenti dalje grupiraju u veće konstituente sve dok se ne dobije rečenica. Osnovu grupiranju riječi daje njihova pripadnost "dijelovima govora" ili sintaksičkim kategorijama, među kojima su najvažnije imenice, glagoli, prijedlozi te prilozi/pridjevi. Sintaksička kategorija neke riječi određena je njezinim mjestom u rečenici i njezinom morfologijom, a ne njezinim značenjem. Za objašnjenje čvrstih intuicija da su neke riječi u rečenici međusobno tješnje povezane od ostalih te da među riječima u rečenici postoje veze u generativnoj sintaksi koriste se termini "konstituencija" i "hijerarhijska struktura". Konstituencija je najvažniji i temeljni pojam u sintaksičkoj teoriji. Konstituent se definira kao grupa riječi (ili samo jedna riječ) koja funkcioniра kao jedinica. "Fraze" i "klauze" jesu tipovi konstituenata. Fraze se obrazuju oko pojedinačnih riječi, a klauze su, ugrubo, konstituenti jednakim prostim rečenicama. Frazu može činiti i samo jedna riječ (imenica, glagol, pridjev, prilog ili prijedlog) koja je glava fraze. Maksimalni konstituent jeste rečenica. On se sastoji od dva niža konstituenta: subjektske imeničke fraze i predikatske glagolske fraze, koje su dalje također članjive na konstituente.

Ovi temeljni principi i pravila u generativnoj se gramatici dalje razrađuju kroz više teorija (kakve su, npr., teorija povezivanja, tzv. X-bar teorija i dr.) te pravila transformacija. Hijerarhijska struktura rečenice predstavlja se stablom čijim se različitim nivoima izražavaju različiti funkcionalni odnosi među frazama i njihovim konstituentima. Dvije od tih funkcija zauzimaju po-

sebno mjesto: komplement (dopuna) i adjunkt (dodatak). U strukturnom stablu komplementi jesu “sestre“ “glavama“ (N, V, A ili P), a “kćerke“ bar-nivoima (N', V', A' ili P'). S druge strane, adjunkti su “sestre“ jednim bar-nivoima, a “kćerke“ drugima. To znači da su komplementi, stoeći na istom nivou s glavama fraza, tijesno vezani za njih, dok su adjunkti za glave vezani labavije, posredstvom mreže strukturnih odnosa u rečenici i hijerarhijski stoje na višoj poziciji. Komplementi ulaze u frazu s pojedinim riječima kojima upotpunjaju značenje, dok adjunkti u frazu ulaze s apstraktnim kategorijama.

Neki drugi autori (O’Grady – Dobrovolsky – Aronoff 1997: 169) komplement definiraju kao rečenični element koji je po sebi fraza ili klauza a koji “donosi obavijest o entitetima i prostorima čije je postojanje implicirano značenjem glave“ fraze. Obavijest o komplementima koje dopušta pojedina riječ sadržana je u njezinu “ulazu“ u govornikov leksikon ili mentalni rječnik. Supkategorizacija upućuje na obavijest o mogućnostima pojave komplementa uz neku riječ; ona osigurava da se glave fraza pojavljuju samo u strukturnim stablima gdje imaju komplementne fraze s kojima se mogu spojiti (O’Grady – Dobrovolsky – Aronoff 1997: 177).

2.1.1. Analiza generativnog pristupa

U generativnoj gramatici rečenica kao gramatička jedinica razumijeva se apstraktnom kategorijom reda maksimalnoga konstituenta. Rečenicu neposredno izgrađuju imenička i glagolska fraza.⁴ Ovakav model konstitucije rečenice pokazuje upadljivu sličnost s tradicionalnogramatičkim dvocentričnim modelom, u kojem subjekt i predikat izgrađuju rečenicu. Razlika je što se u generativnoj gramatici na vrh hijerarhijske strukture formalno smješta apstraktna kategorija rečenice, što je u skladu s temeljnjim pravilom konstitucije, ali time se u suštini ne poništava dvocentrični karakter rečenice.

Generativna gramatika insistira na leksičkim kategorijama koje preko fraza ulaze u rečenicu umanjujući tako važnost tradicionalnogramatičkih “funkcija“ i termina kakvi su “subjekt“, “predikat“ i dr. Nekim od tih funkcija i termina (npr. adverbijal, atribut, apozicija) generativci se po pravilu ne koriste, ali zato upotrebljavaju termine kao “determinator“, “specifikator“, “modifikator“, kojima se dijelom pokrivaju sadržaji označeni nekim od tradicionalnogramatičkih termina. Time se generativna teorija prvenstveno koncentriira na fraze, njihovu strukturu i njihove međusobne odnose. Naravno,

4 U slučajevima složenih glagolskih struktura koje uključuju prisustvo pomoćnih i modalnih glagola pojavljuje se i treći neposredni konstituent – vrijeme ili način, kao gramatička kategorija rečenice – koji nema status fraze.

pojmovi kao što su "komplement" i "adjunkt" mogu se dovesti u izravnu vezu s tradicionalnogramatičkim pojmovima kakvi su "objekt/dopuna" i "dodatak/odredba". S druge strane, pojam "frazu" u generativnoj gramatici korespondira pojmu "sintagma" (ili "grupa/spoj riječi") u značenju u kojem se taj pojam razumijeva barem od jednog dijela tradicionalnih gramatičara. Razlika je u tumačenju sposobnosti pojedinih leksičkih kategorija da budu glave frazama, odnosno pojedinih vrsta riječi u tradicionalnoj gramatici da budu sintakšički punoznačne, tj. da budu glavni/upravni članovi u sintagmama. Tako u generativnom pristupu, npr., prijedlozi oko sebe obrazuju fraze, dok u tradicionalnom oni ne mogu biti ni zavisni, a posebno ne glavni članovi sintagmi.

Ipak, generativna gramatika, za razliku od tradicionalne, ima ambiciju da bude univerzalna, primjenljiva na sve jezike. Stoga je ona u mnogo većem stupnju formalizirana; njezini teoretičari razvili su stroga formalna pravila nastanka, organizacije i transformacije rečenice. Njezina šira primjena, međutim, kako je često primjećivano, nailazi na poteškoće. U slučaju bosanskoga jezika, npr., jedna od prilično ozbiljnih teškoća jeste visok stupanj slobode reda riječi u kontekstualno uključenoj rečenici, zbog čega bi bila neizbjegna "ukrštanja" grana u struktturnom stablu, što nije dopustivo po načelima ove teorije. S tim u vezi, recimo, i pravilo o položaju komplementa i adjunkta u odnosu na glavu fraze moralo bi biti revidirano. Osim toga, i pored značajnih unapređenja započetih još u radovima N. Chomskog (1965) i Ch. Fillmorea (1968), generativni pristup gramatičkoj strukturi rečenice nije u potreboj mjeri uključio semantiku. Danas se semantički parametri u generativnoj gramatici uglavnom koriste pri opisu tzv. "selekcionalnih ograničenja".⁵

Dosad nije bilo ozbiljnijih pokušaja da se generativni pristup primjeni u cijelovitom opisu gramatičke strukture rečenice u bosanskom jeziku. Uglavnom se govorilo o teorijskim načelima generativne gramatike s ciljem njenog približavanja bosnistima (v., npr., Riđanović 1988; Mihaljević 1998 i dr.), s rijetkim prilozima koji su ukazivali na mogućnosti njezine praktične primjene (npr. Ahmetović 2006).

2.2. Gramatika zavisnosti (valentna gramatika)

Gramatika zavisnosti izrazito je verbocentrična teorija, kakvom ju je i utemeljio L. Tesnière (1959). U pristupu gramatičkoj strukturi rečenice polazi se od uvjerenja da svi glagoli posjeduju sposobnost vezivanja aktanata koja se može nazvati valentnošću, zbog čega se i čitava teorija često naziva valentnom

⁵ O primjeni nekih od takvih ograničenja u bosanskom jeziku v. Samardžija (1998).

gramatikom ili gramatikom valentnosti. Ovdje ёu ukratko predstaviti pristup koji je polazeći od Tesnièreovih teorijskih postavki razvio njemački gramatičar U. Engel (1994).

Prema načelima tog pristupa, regularno pojavljivanje svih elemenata u rečenici može se predstaviti vertikalnim dijagramom odnosa u kojem ёe svaki element biti zastupljen samo jedanput i na čijem ёe vrhu stajati samo jedan element. Dijagram sačinjava mreža odnosa zavisnosti u kojoj su minimalni odnosi ostvareni kroz hijerarhijsku vezu višeg elementa – regensa – i nižega – dependensa. Takve minimalne veze po pravilu stoje u nizu, pri čemu jedan element u jednom smjeru može biti dependens, a u drugome regens. Centar gramatičke strukture rečenice i najvišu tačku u dijagramu kojim se ta struktura predstavlja čini glagol. Svojstvo vezivanja zavisnih elemenata, međutim, posjeduju i druge kategorije riječi.

Fundamentalna dihotomija karakteristična za gramatiku zavisnosti jeste ona kojom se u rečeničnoj strukturi izlučuju dopune i dodaci. Prema Engelowu shvatanju, oni rečenični elementi koji mogu zavisiti od svih elemenata jedne vrste riječi jesu dodaci, a elementi koji zavise samo od pojedinih elemenata, tj. potklase jedne vrste riječi jesu dopune. Neki rečenični elementi pokazuju svojstvo da mogu biti zavisni od velikoga broja (ako ne i svih) elemenata jedne vrste riječi, ali je njihovo prisustvo s nekim od tih elemenata uvjet gramatičnosti rečenice, te su uz njih obavezni. Time se uspostavlja dodatno pravilo po kojemu su svi obavezni rečenični elementi dopune. Međutim, ne vrijedi i obrnuto, tj. nisu sve dopune obavezni elementi rečenice. Engel navedenim definicijama dodaje i četiri važne napomene koje se mogu sažeti u sljedećem: prvo, termini "dopuna" i "dodatak" razumijevaju se prije svega kao klase, a ne kao pojedinačni izrazi, što posebno vrijedi za njihovu spojivost/nespojivost s pojedinim elementima/skupovima elemenata neke vrste riječi; drugo, dopune i dodaci ne dolaze samo uz glagole, i jedni i drugi dolaze još i uz pridjeve te imenice, a uz prijedloge dolaze samo dopune; treće, razgraničenje dopuna i dodataka ne poklapa se s razlikom između nužnih i ispuštivih elemenata u rečenici, iako ta razlika može ukazivati na neke aspekte temeljnog razlikovanja jednih i drugih.

Rečenične članove čini zbir glagolskih dopuna i dodataka; rečenični su članovi neposredni sateliti punoznačnoga glagola samo ako im je svojstvena paradigma. U rečenične članove ne ubraja se atribut, koji se definira kao satelit riječi koje nisu glagoli. Za klasifikaciju dopuna Engel predlaže anafore. Glagolske dopune razvrstava u 11 vrsta (subjekt, akuzativna dopuna, genitivna dopuna, dativna dopuna, prijedložna dopuna, situativna dopuna, direktivna

dopuna, ekspanzivna dopuna, nominalna dopuna, adjektivalna dopuna i verbativna dopuna).

2.2.1. Analiza valentnogramatičkog pristupa

Valentna gramatika (gramatika zavisnosti) po svojoj se teoriji monocentričnosti rečenice jasno razlikuje od tradicionalne gramatike. Postavljanjem glagola, a ne predikata, na vrh dijagrama zavisnosti snažno je naglašen pojam valentnosti kao leksičko-gramatička, a ne samo gramatička sposobnost kategorija riječi da vežu sebi podređene riječi. Takav je pristup potpuno opravdan i dovodi do razrješenja problema statusa pojedinih rečeničnih članova u transformiranim rečenicama u kojima, npr., lični glagolski oblici postaju nelični, te gube svojstvo predikativnosti, kao i rečeničnih članova čiji je status u tradicionalnoj sintaksi nejasan (npr. različitih adverbijala uz pridjeve i priloge). Valentnost u gramatici zavisnosti stoji u prepoznatljivoj vezi s pojmom rekცije u tradicionalnoj gramatici, i bez obzira na to da li se ta veza radije interpretira kao istovjetnost ili djelimična podudarnost (po Engelevu mišljenju), predstavlja čvrstu sponu između ovih dviju teorija. Posebno postignuće gramatike zavisnosti jeste pokušaj utemeljene, razvijene i zaokružene teorije o dopunama i dodacima. Značajan napredak postigao je Engel činjenicom da je jasno razgraničio obaveznost dopune od njezina pojavljivanja ili nepojavljivanja u površinskoj strukturi rečenice, čime je naznačeno rješenje jedne velike kontroverzije koja prati sve rasprave o dopunama i dodacima, bez obzira na to u okviru kojeg se pristupa one vode.

Treba, međutim, primijetiti i slabost u Engelovim definicijama dopune, a stoga i dodatka. Najprije, pojam "poklase" koji se veže uz određenje dopuna (dopune su svojstvene potklasama, a ne klasama riječi) nije dovoljno jasan. Zapravo, on ničim nije ni određen osim tvrdnjom da to nije cijela klasa (kategorija) riječi. Postavlja se razložno pitanje da li je to neka gramatička potkласa, semantička potkласa ili kakva treća. Da takvo (ne)određenje jeste, po mome mišljenju, prilično problematično, pokazat će, recimo, primjer riječi *poljem* u rečenici *Trče poljem*, koji bi, prema Engelovim pravilima, morao biti dodatak, iako стоји uz "potklasu" glagola (glagole kretanja) i ne može biti dodan bilo kojem glagolu (usp. **živi poljem*, **sjedi poljem*, **leži poljem*, **spava poljem*, **zarađuje poljem...*), te bi, po istim tim pravilima, morao biti svrstan među dopune. Razjašnjenje ne pruža ni Engelova napomena u kojoj se navodi da se termini "dopuna" i "dodatak" razumijevaju prije svega kao klase, a ne kao pojedinačni izrazi. Čini se da je cilj te napomene, između ostalog, bio objasniti pojavu da se dodaci, iako karakteristični za cijele kategorije riječi, ipak

ne mogu pojaviti baš uz svaku riječ iz date kategorije (čemu primjer može biti gore navedeni), te stoga, recimo, treba zaključiti da iako *poljem* ne može stajati uz sve glagole, ipak je riječ o dodatku jer je u tom slučaju presudno to što je *poljem* adverbijal mesta, a adverbijali mesta mogu se kombinirati sa svim glagolima. Takvo pravilo onda navodi na zaključak da su svi adverbijali mesta dodaci, što nije tačno (usp. npr. *nalaziti se na stolu*).

U skladu sa svojim monocentričnim (verbocentričnim) modelom rečenice subjekt u ovoj teoriji nema povlašten status i biva sveden na dopunu. Po tome se ovaj pristup jasno razlikuje i od tradicionalnogramatičkoga ali i od generativnoga. Takav je postupak potpuno opravdan teorijskim načelima.

Slabost pristupa koji zagovaraju teoretičari gramatike zavisnosti (a isto, rečeno je, vrijedi i za generativnu gramatiku) treba tražiti i u njezinu očitovanju sposobnosti nepunoznačnih riječi kakve su npr. prijedlozi da imaju svoje "satelite", tj. da očituju svoju valentnost. Nepunoznačne riječi leksički su vrlo slabo potentne, što je teško spojivo s valentnošću, koja je leksičko-gramatička sposobnost. Nadalje, čini se prenaglašenom uloga glagola u rečenici, a na štetu drugih leksičkih kategorija (imenica, pridjeva...) koje se podređuju glagolima i onda kad to nije opravdano. S tim je u neposrednoj vezi i Engelovo određenje "članova rečenice", koje, po mome mišljenju bar, nije prihvatljivo.

Načela gramatike zavisnosti našla su svoju cijelovitu primjenu u bosnistici 1990. godine, kad se pojavila *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance* P. Mrazović i Z. Vukadinović, na čija je teorijska stajališta ukazano u prvom poglavlju ovog rada. Ograničena primjena zahvatila je pojedine aspekte (v. Filipović 1993; Djordjević 2002; Zilić 2002; Hrustić 2011 i dr.).

3. NOVI PRISTUP GRAMATICI REČENICE U BOSNISTICI

Osnovni razlozi zašto je, po mome uvjerenju, potrebno promijeniti orientaciju u pristupu gramatici rečenice u bosnistici vidljivi su iz svega što je rečeno u prva dva poglavlja ovoga rada. Ovdje ih, podsjećanja radi, možemo navesti samo kao zaključke:

1) dosadašnji gramatički opisi rečenice u bosnistici preko mjere su opterećeni klasičnim (tradicionalnim) shvatanjima, pojmovima i terminologijom, tako da se mogu ocijeniti nedostatnim i neprikladnim za potrebe savremenog lingvističkog opisa utemeljenog na značajnim i zahtjevnim postignućima u modernoj lingvistici;

2) uprkos upadljivoj sličnosti u osnovama, pristupi koje pronalazimo u gramatikama bosanskoga jezika značajno se razlikuju u tumačenjima pojedinih gramatičkih fenomena i pojava, tako da se ne samo da ne može govoriti o

jedinstvenom bosničkom pristupu nego se mora govoriti o više pristupa koji su u mnogočemu protivječni;

3) izvan bosništike već dugo postoje razvijene gramatičke teorije koje se u cjelini pokazuju vrlo uspješnim, a neka njihova načela (koja, čini se, posjeduju snagu intuitivne spoznaje) moguće je primijeniti i šire.

Pristup koji se ovdje predlaže nastoji osavremeniti gramatički opis rečenice u bosništici i učiniti ga potpunijim, logičnjim i prihvatljivijim. On se temelji na uvjerenju da je moguće sve navedno postići oslanjanjem na utemeljena i provjerena teorijska načela bez obzira na to u kojoj će mjeri ona biti prepoznatljiva kao karakteristična i za neke druge pristupe, čak i za tradicionalnogramatičke. Osnovni cilj novog pristupa jeste postaviti čvrste osnove za objašnjenje gramatičke strukture rečenice u svojoj njezinoj raznovrsnosti i bez ostatka.

3.1. Osnove

U gramatičkom smislu rečenica se konstituira kao jedinica kojoj su svojstvene najmanje tri gramatičke kategorije: lice, vrijeme i način. U jezicima (kakav je, npr., engleski) u kojima se glagolski vid (aspekt) izražava morfosintaksički navedenim trima treba dodati i ovu četvrtu kategoriju. U slavenskim jezicima (pa tako i bosanskome) glagolski je vid leksička (u najboljem slučaju leksičko-gramatička) kategorija, s izuzetkom dvovidnih glagola, u kojih se vid aktualizira gramatički (usp. *Upravo telefoniram : Upravo sam telefonirao*), pa u vezi s njima također treba govoriti o četiri gramatičke kategorije koje očituje rečenica i koje se, uzete zajedno, najčešće nazivaju predikativnost. Budući da je s gledišta gramatike od svih vrsta riječi glagol jedini sposoban iskazati sve tri (četiri) spomenute kategorije, i to kad poprimi neki od svojih paradigmatskih oblika s obilježjem lica, glagol u ličnom glagolskom obliku jest konstituirajući član rečenice, bez kojeg nema rečenice.

Rečenica kao gramatička jedinica sastoji se od svojih članova ili konstituenata. Funkciju rečeničnog člana mogu vršiti samo leksičke, punoznačne riječi (glagoli, imenice, zamjenice, pridjevi, brojevi i prilozi). Gramatičke, nepunoznačne riječi (prijeđlozi, veznici, čestice i uzvici) nemaju nikako ili nemaju u dovoljnoj mjeri razvijeno leksičko značenje, te stoga ne posjeduju sintaksičku samostalnost. Zbog toga nijedna od ovakvih riječi (s izuzetkom veznika relativizatora, koji morfosemantički zapravo pripadaju leksičkim rijećima) nikada samostalno nije rečenični član. Sintaksička samostalnost neke riječi očituje se u njezinoj dvostrukoj sintaksičkoj valentnosti – aktivnoj i pasivnoj. Aktivna sintaksička valentnost jeste leksičko-gramatička sposobnost

riječi da bude glavni član sintagme, a pasivna valentnost sposobnost da bude zavisni član. Sintagma se definira kao spoj najmanje dviju riječi kojima je svojstvena i aktivna i pasivna valentnost. Sintaksičku valentnost – ni aktivnu ni pasivnu – ne posjeduju gramatičke riječi. Posebno je važno insistirati na tome da gramatičke riječi ne posjeduju pasivnu valentnost. Naime, ako se, npr., i tvrdi da su prijedlozi aktivno valentne riječi, tj. da mogu biti glavni članovi sintagmi (npr. prijedlog *na* u spoju riječi *na stolu*) – što po mome mišljenju ne stoji – onda u svakom slučaju takva tvrdnja ne može značiti da su prijedlozi rečenični članovi jer oni ne posjeduju pasivnu valentnost, tj. ne mogu samostalno biti zavisni članovi sintagmi (usp. **ležati na*).⁶

Zbog neposjedovanja svojstva aktivne i pasivne sintaksičke valentnosti i neke potkategorije ili pojedini članovi kategorija leksičkih riječi nemaju sintaksičke samostalnosti, tj. ne mogu biti rečenični članovi. To su, prije svih, kopulativni, semikopulativni, modalni i fazni glagoli, zatim leksički “prazni” glagoli (kao što su *činiti*, *vršiti*, *obaviti* i sl.).⁷ S tim u vezi problematični bi na prvi pogled mogli biti glagoli oslabljena leksičkog značenja (npr. *biti*, *boraviti*, *nalaziti se*, *stanovati*, *trajati*, *koštati*, *ponašati se* i dr.) jer njihovo razgraničenje od gore spomenutih glagola, čije je leksičko značenje potpuno gramatikalizirano, ne izgleda jednostavno. Međutim, razlikovanje se može uspostaviti na temelju pravila da gramatikalizirani glagoli uvijek imaju definiran oblik ili, rjeđe, usko ograničen niz oblika zavisnog člana s kojim ulaze u složenu sintaksičku jedinicu (kopulativni glagoli s oblikom nominativa ili instrumentalna imenica ili pridjeva; modalni i fazni glagoli s oblikom infinitiva ili prezenta punoznačnoga glagola s veznikom *da*; leksički “prazni” glagoli s oblikom besprijedložnog akuzativa imenice itd.), dok glagoli oslabljena leksičkog značenja ne samo da nemaju definiran oblik zavisnog člana s kojim tvore sintagmu (npr. *biti u kući/pred kućom/iza kuće...*) nego čak nemaju definiranu ni kategoriju riječi s kojom ulaze u sintagmu (npr. *biti u kući/ovdje*).⁸

Gramatičke, nepunoznačne riječi ne mogu same biti rečenični članovi, ali neke od njih (prijedlozi – redovito, neke čestice) s leksičkim riječima mogu obrazovati rečenične članove. Zbog toga je pogodno i korisno imati termin *sintaksem*, koji je nadređen terminu *rečenični član* i koji se upotrebljava za

6 Generativna gramatika, npr., govori o prijedložnim frazama, koje, slijedeći načela te teorije, ne samo da imaju sposobnost samostalnog ulaganja u fraze nego su i glave (tj. glavni konstituenti) fraza. S druge strane, prijedložna fraza ne može, kao što to mogu sve ostale, biti svedena samo na svoju glavu, tj. na prijedlog, što je, kako je već primijećeno (Ahmetović 2006: 270), očigledna nelogičnost.

7 Više o nepunoznačnim glagolima v. Pranjković (2004).

8 V. o tome v. Palić (2011).

leksičke riječi te spojeve leksičkih i gramatičkih riječi kao konstituenata sintagmi i rečenica.

Sintakšička valentnost riječi ne počiva na funkciji/poziciji koju riječ u rečenici može zauzimati, nego na leksičkogramatičkim svojstvima koja ta riječ posjeduje time što pripada određenoj kategoriji riječi. To znači da je sintakšička valentnost kao potencija vidljiva iz leksikona, a tek aktualizirana u rečenici ili sintagmi. Još preciznije, nemaju sintakšičku valentnost riječi time što su predikati, subjekti, objekti ili šta drugo u rečenici, nego time što pripadaju kategorijama glagola, imenica, zamjenica i dr. Stoga reći da je u rečenici nešto uvedeno preko predikata nije tek puko pojednostavljivanje (precizno bi, naime, bilo preko predikatskoga glagola), nego suštinska pogreška, jer bismo isto mogli i kad taj glagol ne bi bio predikat. Zapravo, osim po ostvarenju gramatičkih kategorija lica, vremena, načina (i vida), za koje je potreban lični oblik, nema, gramatički gledano⁹, nikakve bitnije razlike između rečenice (npr. *kupio je kuću veću od svih u tom naselju*) i složene sintagme (npr. *kupiti kuću veću od svih u tom naselju*), te sve ostalo što se može reći za rečenicu vrijedi u načelu i za sintagmu.

Rečeno je već da je (i objašnjeno zašto je) glagol u ličnom obliku konstituirajući element rečenice. Za njega je uglavnom prihvaćen naziv predikat. Rečenica je kao gramatička jedinica čvrsto povezana strukturalna cjelina, kakve su i sve druge gramatičke jedinice. Ona u osnovi nastaje izborom nekoga glagola u ličnom obliku, od kojega su neposredno ili posredno zavisni svi ostali rečenični članovi. To znači da se rečenica gramatički može zamisliti kao dijagram odnosa zavisnosti utemeljenih na valentnosti sintakšičkih elemenata s jasno izraženom hijerarhijom. Na vrhu te hijerarhije stoji predikatski glagol. Svaki rečenični član mora imati svoje mjesto u dijagramu, tj. mora biti čvor unutar rečenične mreže zavisnosti. Rečeničnim članom ne može se smatrati nijedna riječ koja ne ispunjava taj uvjet, iako, naravno, ona može biti dio rečenice. Tako, npr., rečenični modifikatori jesu dijelovi rečenica, ali nisu rečenični članovi. To se, između ostalog, dokazuje i time što su s njima moguće jedino rečenice (*Vjerovatno je došao na vrijeme*), ali ne i sintagme (**vjerovatno doći na vrijeme*).¹⁰

⁹ Komunikacijski i pragmatički, međutim, za rečenicu vrijede bitno drugačija pravila nego za sintagmu, ali o tome ovdje nije riječ.

¹⁰ Ovo ne treba shvatiti kao pravilo koje apsolutno vrijedi. Ima riječi u rečenici koje nisu rečenični članovi a mogu doći i u sintagmama; takve su, npr., intenzifikatorske čestice (*Otišao je čak u Kinu i otići čak u Kinu*). Reduciranost pojavljivanja rečeničnih modifikatora na rečenice dolazi od subjektivne modalnosti koju oni imaju a kojoj je izvor govornik, koji je

3.2. Vrste i određenja rečeničnih članova

Dovoljno je osnovano tvrditi da je predikat rečenični član koji može i samostalno, bez prisustva drugih rečeničnih članova, tvoriti gramatičku rečenicu. Po tome se predikat razlikuje od svih drugih rečeničnih članova i po tome mu pripada mjesto temeljnog, konstituirajućeg člana. Osim predikata, rečenica kao gramatička jedinica u svome sastavu može imati još dvije vrste rečeničnih članova – *dopune* (komplemente) i *dodatake* (adjunkte). I dopune i dodaci, kako je već objašnjeno, uvode se po leksičko-gramatičkim svojstvima valencije morfosintaktskih kategorija riječi u poziciji rečeničnih članova. Dakle, govorimo o dopunama i odredbama glagola, imenica, pridjeva, zamjenica, brojeva i priloga u trima gramatičkim pozicijama u kojima u rečenici mogu doći – u pozicijama predikata, dopuna i dodataka. Otuda se i dopune i dodaci mogu pojaviti na svim nivoima hijerarhijske strukture rečenice, a njihov broj određen je isključivo leksičkim (punoznačnim) riječima kao članovima rečenice i njihovim svojstvima sintaktske valentnosti.

Razlikovanje dopuna i dodataka kao rečeničnih članova na svaki je način fundamentalno u sintaksi. Njime se definiraju odgovarajuća sintaktska okruženja koja neka leksička (punoznačna) riječ *zahtijeva* u rečenici i odvajaju se od sintaktskih okruženja s kojima se takva riječ *može* pojaviti.

Za definiciju dopuna bitno je troje:

1. dopune imaju predvidiv, unaprijed poznat gramatički oblik ili ograničen niz oblika;
2. svaka riječ o čijem pojavljivanju ovisi gramatičnost rečenice jeste dopuna;
3. dopune mogu biti ostvarene ili neostvarene u površinskoj rečenici.

Kad je riječ o prvom pravilu, onda treba kazati da je dopuni načelno svojstven jedan gramatički oblik “zapisan” u valencijskom potencijalu riječi koja je veže (npr.: *uključiti se* → *u šta*, *boja* → *čega*, *bogat* → *čime*, *pet* → *jabuka*...). Dopuni rjeđe može biti svojstven niz mogućih gramatičkih oblika (npr. *učesnik* u akciji/akcije), što je često uvjetovano i pomjeranjima značenja (npr. *gledati* koga/u koga), ali je taj niz uvijek usko ograničen i načelno jednostavno objašnjiv. Predvidivost oblika dopune, razumije se, prepostavlja i njezinu kategorijalnu određenost, tj. pripadnost određenoj sintaktskoj klasi riječi (npr. *vidjeti* kao dopunu veže neki supstantiv – imenicu ili imeničku zamjenicu, a ne, recimo, adjektiv – pridjev i sl.). Po ovom pravilu ne mogu se

uvijek prisutan u rečenici, a nikad u sintagmi. U svakom slučaju, sve čestice isključuju se iz reda rečeničnih članova zbog svoje sintaktske nesamostalnosti, o čemu je već bilo riječi.

izlučiti sve dopune izrečene promjenljivim riječima (npr.: *stanovati* u ulici, na selu, blizu pijace...), a posebno ne one izrečene nepromjenljivim riječima (npr.: *stanovati* ovdje), ali one mogu biti izdvojene na osnovu drugog pravila.

Po drugom pravilu u dopune se svrstavaju svi rečenični članovi bez kojih površinska rečenica nije gramatična. Gramatičnost rečenice ovdje se razumijeva ne samo u smislu "koje je načinjeno prema gramatičkim pravilima" nego i u smislu "koje prenosi potpunu/zaokruženu obavijest", tj. koje je potpuno dostatno za upotrebu u daljnjoj komunikaciji. Po ovom pravilu svaka riječ koja se mora ostvariti u istoj rečenici s riječju od koje zavisi jeste dopuna; takva riječ ne može se ostvariti u drugoj rečenici niti može biti sadržana u kontekstu.

Trećim pravilom utvrđuje se mogućnost da se dopuna pojavi ili ne pojaviti u površinskoj rečenici. Pojavljivanje ili nepojavljivanje dopune nije uvjetovano gramatičkim, nego pragmatičkim i komunikacijskim razlozima. Iz rečenoga treba biti jasno da pojmom "gramatički obavezno/neobavezno" ne treba miješati s pojmom "ostvareno/neostvareno u površinskoj rečenici". Dopuna je uvek gramatički nužna (bez nje je rečenica negramatična), ali ona može biti ostvarena u rečenici ili podrazumijevana u kontekstu. Dopuna ne može biti i kontekstualno ili situativno isključena a da rečenica bude gramatična. Dopune se po kriteriju ispustivosti/neispustivosti u površinskoj rečenici dijele na *obavezne* i *neobavezne*. Obavezne dopune uvjet su gramatičnosti rečenice, dok je rečenica s neobaveznom dopunom gramatična i onda kad dopuna nije prisutna u njezinoj površinskoj strukturi, nego je sadržana u užem ili širem kontekstu ili situaciji.¹¹

Neke dopune odlikuju se time što se pojavljuju samo uz pojedini paradigmatski oblik ili oblike nadređene riječi, i ne mogu stajati uz cijele paradigmme. Takva je dopuna uz komparativ pridjeva ili priloga (*brži* od tebe/nego ti; *dalje* od tebe/nego ti). Ona ne može stajati uz pozitiv (**brz* od tebe/nego ti; **daleko* od tebe/nego ti).

Za neke je obavezne dopune, nadalje, karakteristično da se aktualiziraju, tj. dobijaju status dopune, tek u složenoj, tročlanoj sintagmi. Takve su dopune u primjerima: *mladić tamne puti*, *doći jednog jutra*, *rođiti se* mjeseca *juna* i sl. U dvočlanoj sintagmi ove riječi ne bi bile dopune, nego dodaci (tamna *put*, jedno *jutro*, mjesec *juni*).

Također, jednom čitavom redu dopuna svojstveno je da se aktualiziraju tek na rečeničnom nivou, tj. uz lične oblike glagola. Takve su dopune u primjerima: *ti pišeš*, *on trči*, *dijete se igra*, *ljudi odlaze* i sl. U sintagmama s gla-

11 O kontekstualnoj određenosti rečenice (iskaza) v. Badurina (2008).

golima u neličnom obliku ovakve riječi ne mogu stajati (**ti pisati, *on trčati, *dijete se igrati, *ljudi odlaziti*).¹²

Za definiciju dodataka bitno je također troje:

1. dodaci nemaju predvidivu, unaprijed poznatu kategoriju riječi niti gramatički oblik;
2. dodaci nisu obavezni rečenični članovi i o njima ne ovisi gramatičnost rečenice;
3. pojavljivanje dodataka uz (cijele) kategorije riječi može biti onemogućeno jedino semantičkim kolokacijskim ograničenjima.

Prvim pravilom u dodatke se uključuju svi rečenični članovi kojima nije svojstveno ne samo pojavljivanje u jednom strogo utvrđenom gramatičkom obliku nego ni pripadnost jednoj strogo utvrđenoj sintaksičkoj kategoriji riječi. Tako, npr., po valencijskom potencijalu glagola *ići* ne može se znati oblik prostornog adverbijala u službi dodatka (*ići preko polja/kroz polje/poljem...*), pa čak ni kategorija riječi kojom će biti izrečen (*ići preko polja; ovuda/*). Kad je gramatički oblik dodatka predvidiv (npr. očeva *kuća*), ne mora biti predvidiva kategorija riječi kojom će biti izrečen (npr. *kuća oca*).

Drugim se pravilom utvrđuje da prisustvo/odsustvo dodataka u površinskoj rečenici ili njihovo podrazumijevanje/nepodrazumijevanje u kontekstu nema nikakva utjecaja na gramatičnost rečenice.

Treće pravilo rješava pitanje mogućnosti slobodnog pojavljivanja dodataka uz gramatički nadredene riječi. Takva je mogućnost gramatički apsolutna, a može biti ograničena jedino semantičkom nespojivošću glavnog i zavisnog člana sintagme. Tako isključivo iz semantičkih, a ne gramatičkih razloga nije moguće dodatak *poljem* u već navođenim i komentiranim primjerima (**živi poljem, *sjedi poljem, *leži poljem, *spava poljem, *zarađuje poljem*).

3.2.1. Okvir za klasifikaciju dopuna¹³ i dodataka

Svaka klasifikacija dopuna mora pretpostaviti tri njihova fundamentalna svojstva: 1) imaju predvidiv gramatički oblik (i kategoriju), 2) gramatički

12 Zbog toga, npr., kako tačno primjećuje M. Ivić (1983: 157-158), subjekt ne može stajati u sintagmi s glagolskim prilogom (**vrativši se Olga kući, ispričala je sestri šta je čula*), već isključivo s predikatom (*vrativši se kući, Olga je ispričala sestri šta je čula*). O ovome će još biti riječi malo kasnije.

13 U bosnističkoj je dosad bilo više pokušaja klasifikacije dopuna (v., npr., Samardžija 1986; Mrazović – Vukadinović 1990; Zilić 2002; Bulić 2011 i dr.). Valja, međutim, imati na umu da se u tim klasifikacijama ne polazi od jednakog određenja dopune, što nikako ne znači da njihovi rezultati nisu šire primjenjivi.

obavezni elementi jesu dopune, 3) mogu biti ostvarene ili neostvarene u površinskoj rečenici.

Posebno je važno ovo treće imati na umu jer se u vezi s tim pojavljuje najviše nesporazuma među sintaksičarima. Predloženo je ovdje već da se po tom kriteriju razlikuje obavezna od neobavezne dopuna. Prva se obavezno ostvaruje u istoj rečenici s riječju koja je veže (npr. *Ona živi s mužem*); ona se ne može ostvariti u drugoj rečenici (**Ona živi. S mužem je*) niti može biti sadržana u kontekstu (**Ona živi. Nije više sama*). Neobaveznoj dopuni moguće je i prvo (npr. *Odustali su od putovanja*) i drugo (*Odustali su. Nisu otišli na putovanje*) i treće (*Odustali su. Ostali su kod kuće*). Neostvarivanje neobavezne dopune u površinskoj rečenici moguće je zato što rečenica nije samo gramatička nego i pragmatička te komunikacijska jedinica. U rečenici kao gramatičkoj jedinici nema podrazumijevanih (impliciranih) rečeničnih članova, dok je nivo podrazumijevanoga u pragmatičkoj i komunikacijskoj rečenici vrlo visok i može uključivati sve gramatičke članove rečenice.

Dopune je korisno klasificirati najprije prema kategoriji riječi koje ih aktivnom valencijom vežu. Budući da je svim leksičkim kategorijama riječi, osim zamjenicama, svojstveno da vežu dopune, po tom kriteriju razlikuju se dopune uz glagole (*procitati knjigu, trajati dugo*), uz imenice (*kilogram šećera*), uz pridjeve (*sit hleba, brži od vjetra*), uz brojeve (*osam knjiga, dvojica braće*) i uz priloge (*mnogo djece, teško njima*). Razlog zašto zamjenicama nisu svojstvene dopune leži u činjenici što su zamjenice deiktičke riječi koje svoje leksičko značenje crpe isključivo posredstvom koreferencijalnosti s drugim leksičkim riječima.

Druga klasifikacija dopuna može se izvršiti prema kategoriji leksičkih riječi kojima se izriču. Dopunom mogu biti sve leksičke riječi u bosanskom jeziku, te možemo razlikovati glagolske dopune (*otići pogledati, sposobnost izdržati*), imeničke (*pomoći prijatelju, neslaganje u mišljenjima*), zamjeničke (*naviknuti se na to, stotinu nečega*), pridjevske (*djevojka vitka stasa, ostati sam*), brojne (*zapamtiti troje*) i priložne (*boraviti tamo*). Ova klasifikacija može se razumjeti i kao potklasifikacija unutar prve klasifikacije, tako da se izdvoje sve kategorijalne mogućnosti dopuna uz pojedine vrste riječi (npr. uz glagole – glagolske, imeničke, zamjeničke, brojne, pridjevske i priložne; uz imenice – glagolske, imeničke, pridjevske, zamjeničke itd.).

Korisnije je, međutim, drugu klasifikaciju provoditi prema općenitijem kriteriju pripadnosti vrsta i podvrsta leksičkih riječi sintaksičkim kategorijama riječi. Leksičke vrste i podvrste riječi svrstavaju se u sintaksičke kategorije riječi prema sličnosti svojih svojstava aktivne i pasivne valentnosti. Budući

da prema tome razlikujemo četiri kategorije riječi – verbalne, supstantivne, adjektivne i adverbijalne (v. Jahić – Halilović – Palić 2000: 329-332), govorit ćemo o verbalnim, supstantivnim, adjektivnim i adverbijalnim dopunama.

Dopune izrečene riječima kojima je svojstvena gramatička paradigmata mogu se klasificirati prema obliku. Supstantivne dopune klasificiraju se prema padežnom obliku te prisustvu ili odsustvu prijedloga uz taj oblik, pa tako razlikujemo ukupno deset vrsta supstantivnih dopuna, i to: dopune u nominativu (*dijete se igra*), dopune u besprijeđložnom genitivu (*nedostajati čega, ime čega, sit čega, malo čega*), dopune u prijedložnom genitivu (*odudarati od čega, jedan od ljudi*), dopune u besprijeđložnom dativu (*doprinijeti čemu, sklon čemu, pomoći djeci*), dopune u prijedložnom dativu (*postupati prema kome, stav prema kome*), dopune u besprijeđložnom akuzativu (*kupiti šta*), dopune u prijedložnom akuzativu (*vjerovati u šta, alergija na šta, zaslužan za šta*), dopune u besprijeđložnom instrumentalu (*obilovati čime, siromašan čime*), dopune u prijedložnom instrumentalu (*slagati se s čim, saradnja s kim*) i dopune u lokativu (*insistirati na čemu, san o čemu*). Verbalne dopune u bosanskom jeziku imaju ili oblik infinitiva (*strah letjeti, sposoban izdržati*) ili oblik prezenta s veznikom *da* (*moći da se zaključi, vješt da prevari*). Adjektivne dopune stoje u odnosu kongruencije sa supstantivnim riječima koje ih vežu, te stoga teorijski mogu imati ukupno šest oblika (nominativa i pet zavisnih padeža). U bosanskom jeziku, međutim, ostvaruju se samo tri, i to: dopuna u genitivu (*sjedjeti prekrštenih nogu, čovjek sijede kose*), akuzativu (*doći svaku noć, bolovati tešku bolest, završiti na svoj način*), instrumentalu (*stradati nečijom nepažnjom, postići lijepim načinom*).

Supstantivne, verbalne i adverbijalne dopune djeljive su – prema trećem pravilu za izdvajanje dopuna – na neobavezne i obavezne, dok su adjektivne dopune tipično obavezne. Neobaveznost adjektivne dopune moguća je u običajenim rečenicama s visokim stepenom implikacije ne samo dopune nego i konkretnog leksema u funkciji dopune (usp., npr., *imati /vitak/ stas, imati /bolesne, upaljene/ krajnike*).¹⁴

Treća klasifikacija dopuna može uzeti u obzir tradicionalne funkcije riječi u rečenici. Ona je u bosnistica posebno korisna jer uspostavlja vezu s pristupom koji je već dugo dominantan, posebno u gramatikama i udžbenicima. Na taj se način dopune mogu podijeliti na subjektske (*kiša pada*), objektske (*nositi kaput*), adverbijalne¹⁵ (*ležati na Savi*), atributske (*majstor spretne ruke*)

14 V. o tome vidi Radovanović (1990: 90-92).

15 U bosnistica je potrebno odustati od termina “adverbijalna/priloška odredba/oznaka” i zamjeniti ga u lingvistici usvojenim i stabilnim terminom “adverbijal”. Ključni razlog leži

i apozicijske (*doći mjeseca marta*). Gledano iz obrnute perspektive, može se ustvrditi da su subjekti i objekti u cjelini dopune, dok su adverbijali, atributi i apozicije samo (manjim) dijelom dopune. Treba, međutim, imati na umu da je ova tzv. funkcionalna podjela zapravo samo ograničena semantička podjela, jer su tradicionalnogramatičke funkcije u rečenici (barem dijelom) svodive na logičko-semantičke pojmove kakvi su, npr., "subjekt" i "objekt". Naravno, potpunija semantička klasifikacija dopuna morala bi biti daleko šira i krenuti od tzv. "semantičkih uloga".

Klasifikaciji dodataka općenito poklanjala se daleko manja pažnja nego klasifikaciji dopuna, što je i razumljivo s obzirom na njihov manji značaj za gramatičku strukturu rečenice. Klasifikaciju dodataka također je moguće izvršiti uzimajući u obzir iste kriterije kao i klasifikaciju dopuna: tj. prema kategoriji riječi uz koju stoje – dodaci uz glagole/verbalne riječi, dodaci uz imenice/supstantivne riječi itd.; zatim prema kategoriji riječi kojom su izrečeni – glagolski/verbalni dodaci, imenički/supstantivni dodaci itd.; dodaci izrečeni promjenljivim riječima mogu se klasificirati prema obliku – npr. supstantivni mogu biti izrečeni svim zavisnim padežima; adjektivni mogu kongruirati s nadređenim supstantivom ili ne itd.; napokon, klasifikacija dodataka moguća je i prema tradicionalnom funkcionalnom kriteriju – adverbijalni, atributski i apozicijski dodaci. Čini se najkorisnijim provoditi upravo ovu treću klasifikaciju te funkcionalnom kriteriju dodati još i semantički, budući da je "doprinos" dodataka u rečenici isključivo semantički. Na taj se način čini potpuno opravданom i tradicionalna podjela, npr., adverbijala na mjesne (prostorne), vremenske, načinske, uzročne, ciljne itd.

3.2.2. O subjekatskoj dopuni

Već je naprijed nagoviješteno da se subjektske dopune izdvajaju od svih ostalih po tome što im je svojstveno pojavljivanje uz lične oblike glagola.¹⁶ Tim svojim svojstvom subjekti – ako se svrstavaju među dopune – zapravo na

u tome što se termin "odredba" u bosnistici uglavnom upotrebljava kao sinonim terminu "dodatak", što stvara teškoće i bitno zamagljuje fundamentalno razlikovanje dopuna i dodataka.

16 Ovdje je već pokazano da generativna gramatika subjekt u gramatičkoj hijerarhiji izdiže iznad ostalih rečeničnih članova te ga smatra ravnopravnim s predikatom. Jednako postupa i starija struja unutar tradicionalne gramatike, dok noviji tradicionalni pristup insistira na primatu predikata, no subjekt još uvijek statusno uglavnom ne izjednačuje s ostalim rečeničnim članovima. Pa i među teoretičarima gramatike zavisnosti, koja subjekt načelno statusno izjednačuje s ostalim dopunama, još uvijek je prisutna rasprava o odnosu predikata i subjekta (v. Hrustić 2011: 29-30).

prvi pogled dovode u pitanje osnovni princip po kojem sintaksička valentnost riječi počiva na leksičkogramatičkim svojstvima koja ta riječ posjeduje time što pripada određenoj kategoriji riječi, a ne na funkciji/poziciji koju ta riječ u rečenici zauzima. Naime, ako se za subjekte tvrdi da se pojavljuju samo uz lične oblike glagola, teško je takvu tvrdnju ne razumjeti u smislu da se subjekti pojavljuju uz predikate. Uostalom takva je interpretacija potpuno tačna jer se lični oblici glagola ne upotrebljavaju osim u rečenicama; drugčije rečeno, svaka upotreba ličnoga glagolskog oblika u načelu znači rečenicu. Zbog toga je teško principijelno u ovom slučaju insistirati na vezanosti dopune za gramatički oblik ili oblike nadređene riječi, a ne za funkciju tog oblika ili oblikā u rečenici, na sličan način na koji bismo, npr., tumačili supstantivne dopune uz komparative pridjeva i priloga (*brži od tebe/nego ti; dalje od tebe/nego ti*), budući da upotreba komparativa pridjeva i priloga ne znači (barem ne na površinskom nivou) automatski rečenicu (npr. *voz brži od vjetra*).

Postoje očigledno razlozi da se subjektu prizna ipak poseban status u rečenici. Teorijski bi, čini mi se, bilo najopravdanje subjekt postaviti između predikata i dopuna. Da je predikat gramatički nadređen subjektu, osnovano je, između ostalog, tvrditi na temelju toga što:

1. nema rečenica bez predikata, a ima ih bez subjekta (npr. *Grmi; Smr-kava se i dr.*);
2. subjekt je vrlo često (u flektivnim jezicima) gramatički sadržan u predikatu, tj. izražen ličnim nastavkom (npr. *Čita-m; Gleda-š; Pijemo; Nosi-te*), a nikad obrnuto.

Može se, naravno, govoriti i o gramatičkom utjecaju subjekta na predikat koji se očituje u glagolskom (predikatskom) iskazivanju kategorija broja i roda, koje su nesvojstvene glagolima i diktirane od imenica (subjekata), te pokrenuti i vrlo kontroverzno pitanje gramatičke kategorije lica i kome – glagolima ili zamjenicama/imenicama – ono zapravo primarno pripada. No, u svakom slučaju, čini mi se da su dva gore navedena argumenta u prilog gramatičkoj nadređenosti predikata subjektu daleko jača od mogućih kontraargumenata.

Iako je subjekt zbog vezanosti za oblik, a ne primarno kategoriju riječi različit od ostalih dopuna, on je ipak još uvijek dopuna jer udovoljava trima osnovnim kriterijima izdvajanja dopuna:

1. uvijek ima predvidiv gramatički oblik (nominativ supstantivnih riječi);
2. njegovo pojavljivanje može biti uvjet gramatičnosti rečenice (usp. npr.: *Ja sam to rekao, a nije rekao on : *Ja sam to rekao, a nije rekao*);
3. može biti ostvaren ili neostvaren u površinskoj rečenici (npr.: *On je došao : Došao je*).

3.2.3. O “predikatskoj/predikativnoj dopuni“

Ostaje, na koncu, da se otkloni i mogući nesporazum oko samog predikata. Naime, ponegdje u literaturi može se naići na termin predikatska/predikativna dopuna kojim se upućuje na punoznačne riječi kojima se, kad stoje uz nepunoznačne glagole u ličnom obliku, izriče leksičko značenje predikata. Takav se termin, npr., odnosi na imenice, zamjenice, pridjeve i dr. uz kopulativne ili semikopulativne glagole, zatim na infinitiv uz modalne i fazne glagole i dr. Iz svega što je dosad rečeno, a u skladu s ovdje predloženim pristupom, proizlazi da je sam termin “predikatska/predikativna dopuna“ neprimjenljiv i uopće (jer dopune se vežu za leksičkogramatičke kategorije riječi, a ne za njihove rečenične funkcije) i u ovom slučaju (jer ono što bi se imalo smatrati upravnom riječju – dakle kopulativni, semikopulativni, modalni i dr. glagoli – ne posjeduje sintaksičku samostalnost budući da nema svojstvo pasivne valentnosti, tj. ne može samostalno biti zavisni član sintagme). Ovakvim sastavnim dijelovima predikata pristaje naziv “predikativ“, koji se također koristi u dijelu literature (istina, najčešće s dodatkom “dopunski“, što također nije dobro budući da stvara pogrešnu predodžbu o pripadnosti predikativa dopunama). Predikativnom dopunom jedino bi se donekle opravdano mogao nazvati subjekt, ali o tome je ovdje već dovoljno bilo riječi.

4. ZAKLJUČAK

U ovom prilogu bilo je riječi o pristupu gramatičkoj strukturi rečenice u bosnistici. Najprije je ukratko izložen, a potom analiziran opis rečenice kao gramatičke jedinice u desetak gramatika bosanskoga jezika. Utvrđeno je da je usvojeni pristup u osnovi preuzet iz klasične gramatike te da je stekao epitet tradicionalnoga. Uočen je relativno visok nivo podudarnosti, ali isto tako i razlika, čak i u pogledu temeljnih pitanja kao što su popis rečeničnih članova, status rečeničnih članova, odnos subjekta i predikata, definiranje dopuna, odredbi i dodataka i dr. Zaključeno je da postojeći pristupi ne zadovoljavaju jer nisu teorijski zaokruženi, u njima postoe protivrječnosti i u operativnom smislu pokazuju nesposobnost dosljedne primjene.

Dalje su, radi usporedbe i postavljanja čvršćih osnova za razmatranje koje slijedi, iznesene ključne postavke dviju najpoznatijih teorija o gramatici rečenice – generativne gramatike i gramatike zavisnosti – te dati kratki komentari.

Na koncu, predložen je novi pristup gramatičkoj strukturi rečenice u bosnistici s težnjom da on teorijski bude čvrsto zasnovan, logičan i dovoljno

širok kako bi operativno bio apsolutno primjenljiv. Predloženi pristup u pojedinih elementima preuzima postulate postojećih pristupa, ali se suštinski ne može podvesti ni pod jedan od njih.

Rečenica kao gramatička jedinica očituje se kroz tri ili četiri svoje gramatičke kategorije – kategoriju lica, vremena, načina i vida. Ona se sastoji od svojih članova ili konstituenata. Budući da jedino predikat neposredno izriče gramatičke kategorije rečenice, on je konstituirajući rečenični član. Funkciju rečeničnog člana mogu vršiti samo leksičke riječi (prijeđlozi, veznici, čestice i uzvici), koje posjeduju sintaksičku samostalnost. Gramatičke riječi (prijeđlozi, veznici, čestice i uzvici) nemaju sintaksičke samostalnosti, te stoga nikad samostalno nisu rečenični članovi. Sintaksička samostalnost neke riječi očituje se u njezinoj dvostrukoj sintaksičkoj valentnosti – aktivnoj i pasivnoj. Sintaksička valentnost neke riječi počiva na njezinoj pripadnosti određenoj kategoriji riječi.

Rečenica se gramatički može predočiti kao dijagram odnosa zavisnosti s jasno izraženom hijerarhijom na čijem je vrhu predikatski glagol. Osim predikata, rečenica u svome sastavu može imati još dvije vrste rečeničnih članova – *dopune* (komplemente) i *dodatke* (adjunkte). Za definiciju dopuna bitno je troje: (1) dopune imaju predvidiv, unaprijed poznat gramatički oblik ili ograničen niz oblika; (2) svaka riječ o čijem pojavljivanju ovisi gramatičnost rečenice jeste dopuna; (3) dopune mogu biti ostvarene ili neostvarene u površinskoj rečenici. I za definiciju dodataka bitno je također troje: (1) dodaci nemaju predvidivu, unaprijed poznatu kategoriju riječi niti gramatički oblik; (2) dodaci nisu obavezni rečenični članovi i o njima ne ovisi gramatičnost rečenice; (3) pojavljivanje dodataka uz (cijele) kategorije riječi može biti onemogućeno jedino semantičkim kolokacijskim ograničenjima.

Dopune i dodaci mogu se klasificirati prema: (1) kategoriji riječi koje ih aktivnom valencijom vežu, (2) kategoriji leksičkih riječi kojima se izriču, (3) prema tradicionalnim funkcijama u rečenici koje zauzimaju.

Zbog činjenice da je karakterističan kao dopuna samo uz lične oblike glagola subjektu u rečenici valja priznati poseban status. On je gramatički zavisan od predikata jer: (1) ima rečenica bez subjekta, a nema ih bez predikata i (2) subjekt je često sastavni dio predikata iskazan ličnim nastavkom. Ipak, bez obzira na svoju posebnost, subjekt jeste dopuna jer su na njega primjenljiva sva tri pravila o dopunama.

LITERATURA

- Ahmetović, Senka (2006), "O mogućnostima primjene generativnog pristupa na sintaksu bosanskoga jezika", u: *Pismo. Časopis za jezik i književnost*, IV/1, Sarajevo, str. 269-286
- Badurina, Lada (2008), *Između redaka: Studije o tekstu i diskursu*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
- Brabec, Ivan, Mate Hraste i Sreten Živković (1979), *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga
- Bulić, Halid (2011), *Iz morfologije i sintakse savremenog bosanskog jezika*, Sarajevo: Slavistički komitet
- Carnie, Andrew (2002), *Syntax: A Generative Introduction*, Oxford: Blackwell Publishing
- Chomsky, Noam (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge: The MIT Press
- Djordjević, Miloje (2002), "Kontrastive Valenzbeschreibung im Deutschen und im Serbokroatischen", u: Djordjević, Miloje i Erminka Zilic, *Satelliten des Verbs im Deutschen und im Bosnisch-/Kroatisch-/Serbischen (Deutsch im Kontrast 21)*, Hrsg. U. Engel, Tübingen, str. 9-128
- Engel, Ulrich (1994), *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, Berlin
- Filipović, Rudolf (ur.) (1993), *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog jezika*, sv. IV: *Teorija valentnosti i rječnik valentnosti hrvatskih glagola*, Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- Fillmore, Charles (1968), "The Case for Case", u: Bach, E. i R. Harms (ur.), *Universals in Linguistic Theory*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1-88
- Hrustić, Meliha (2011), *Pridjev i pridjevske dopune u njemačkom i bosanskom jeziku: Prikaz u svjetlu gramatike zavisnosti*, Sarajevo: Bosansko filološko društvo
- Ivić, Milka (1983), *Lingvistički ogledi*, Beograd: Prosveta
- Jahić, Dževad, Senahid Halilović i Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe
- Maretić, Tomo (1963), *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska
- Mihaljević, Milan (1998), *Generativna sintaksa i semantika*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo
- Minović, Milivoje (1987), *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole: Rečenica, padeži, glagolski oblici*, Sarajevo: Svjetlost
- Mrazović, Pavica i Zora Vukadinović (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića / Novi Sad: Dobra vest
- O'Grady, William, Michael Dobrovolsky i Mark Aronoff (1997), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, New York: St. Martin's Press

- Palić, Ismail (2011), "O glagolima koji vežu obvezatne adverbijalne dopune u bosanskome jeziku", *Suvremena lingvistika*, god. 37, sv. 2, br. 72, Zagreb, 201-217
- Piper, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović i Branko Tošović (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica (u redakciji akademika Milke Ivić)*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska
- Pranjković, Ivo (1988), "Sintaktički status 'samostalnih članova rečenice'", *Jezik*, 35/3, Zagreb: 78-8
- Pranjković, Ivo (1993), "Osnove valentnosti imenica i pridjeva u hrvatskome književnom jeziku", *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog jezika*, IV, Zagreb, 29-40
- Pranjković, Ivo (2004), "Tipologija nepunoznačnih glagola u hrvatskome standarnom jeziku", *Germano-Slavistische Beiträge: Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag*, München: Verlag Otto Sagner, 239-243
- Radovanović, Milorad (1990), *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića / Novi Sad: Dobra vest
- Riđanović, Midhat (1988), *Jezik i njegova struktura*, Sarajevo: autor
- Samardžija, Marko (1986), "Dopune u suvremenom hrvatskom književnom jeziku", *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 21, Zagreb, 1-32
- Samardžija, Marko (1998), "Značenjska snošljivost leksema i gramatičnost rečenice", u: *Riječki filološki dani*, knj. II, Rijeka, str. 297-302
- Silić, Josip i Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga
- Stanojević, Živojin i Ljubomir Popović (1995), *Gramatika srpskoga jezika: Učebnik za I., II., III. i IV. razred srednje škole*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Stevanović, Mihailo (1979), *Savremeni srpskohrvatski jezik II (gramatički sistemi i književnojezička norma)*, Beograd: Naučna knjiga
- Tesnière, Lucien (1959), *Éléments de syntaxe structurale*, Paris
- Zilić, Erminka (2002), "Die Verbativergänzung im Deutschen und im Bosnischen. Versuch einer kontrastiven Beschreibung", u: Djordjević, Miloje i Erminka Zilić, *Satelliten des Verbs im Deutschen und im Bosnisch-/Kroatisch-/Serbischen (Deutsch im Kontrast 21*, Hrsg. U. Engel), Tübingen, str. 163-1183

FOR A NEW APPROACH TO THE GRAMMATICAL STRUCTURE OF THE CLAUSE IN BOSNISTICS

Summary

This article is about the approach to the grammatical structure of the clause in bosnistics. At first, I shortly presented and then analyzed the description of the clause as a grammatical unit in approximately ten Bosnian grammars. I found the adopted approach borrowed from the classical grammar and regarded as traditional. Then I noticed a relatively high level of equalness, but also differences, including even basic questions such as the list of the clause constituents, the status of the constituents, grammatical relations between the subject and the predicate, definitions of complements and adjuncts etc. I drew a general conclusion that adopted approaches aren't satisfactory because they lack a firm theoretical foundation, so that there are some contradictions in them. Besides, they don't operate well and can't be consequently applied.

Furthermore, I presented basic postulates of the two most popular theories of the clause grammar – generative grammar and dependency grammar. After the presentation I gave a short commentary in order to compare traditional and modern approaches and build a firmer theoretical base for the following discussion.

Eventually, a new approach to the grammatical structure of the clause in bosnistics was suggested, with the aspiration for it to be firmly defined, logical and wide enough to be operatively absolutely applicable. The suggested approach in some of its elements borrows the postulates from dependency grammar, but in its substance it can't be considered as its part, especially not in its most popular versions.

The clause has three (or four) grammatical categories by which it is characterized as a grammatical unit: person, tense, modus (and aspect). Since only the predicate can directly denote grammatical categories of the clause, it is the constitutive clause member. Clause constituents can be only lexical word classes (verbs, nouns, pronouns, adjectives, numbers and adverbs) for they are characterized by syntactic autonomy. Grammatical word classes don't have syntactic autonomy and can't independently be grammatical part of the clause. Syntactic autonomy of word classes is showed by their double syntactic valency – the active and passive one. Syntactic valency of a word comes from its belonging to a specific morphosyntactic class of words.

The clause can be grammatically showed as a diagram of dependency relations with clearly expessed hierarchy on top of which is the predicative verb. Besides the predicate, the clause consists of the two types of clause members: complements and adjuncts. Three rules are important for the definition of complements: (1) the grammatical form of complement (or very limited set of forms) is always predictable; (2) every word that conditions the grammaticality of the clause has to be considered as complement; (3) complements can be realised or unrealized in the surface structure of the clause. Similarly, three rules are also basic for the definition of adjuncts: (1) not only the form but also the word class of adjuncts can be predicted; (2) adjuncts aren't obligatory clause constituents and they don't have any impact to the grammaticality of the clause; (3) the realization of adjuncts as possible dependents of all elements of the specific word classes can only be limited by the semantic collocation restrictions.

The complements and adjuncts can be classified according to: (1) the word classes which bind them by their active syntactic valency, (2) the lexical word classes which denote them, (3) the traditional word functions in the clause.

Since the subject is a complement only to the finite verb paradigmatic forms, it must be treated separately. The subject depends grammatically on the predicate for at least the next two reasons: (1) there are clauses without the subject, but not without the predicate, and (2) the subject is often an integral part of the predicate denoted by its flective affix. However, disregarding its separateness, the subject is a complement because all the three complement rules can be applied on it.

UDK : 811.111'367.2:811.163.4*3
811.163.4*3:811.111'367.2
811.111'367.43:811.163.4*3:

Senka AHMETOVIĆ-PALIĆ

VRŠILAC RADNJE ISKAZANE SADAŠNJIM PARTICIPOM U ENGLESKOM I BOSANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *sadašnji particip, kondenzacija, absolutni particip, "viseći" particip*

U ovom se radu raspravlja o sadašnjem participu kao snažnom sredstvu kondenzacije u engleskom i bosanskom jeziku. Rad je prvenstveno posvećen određivanju vršilaca radnje participa i proučavanjem njegovog odnosa sa subjektom glavnog glagola rečenice u kojoj se particip pojavljuje u engleskom jeziku, a to se zatim poredi sa stanjem u bosanskom jeziku, da bi se došlo do što preciznijeg prevodenja s jednog jezika na drugi.

Sadašnji particip termin je koji će se u ovom radu koristiti za ono što se u anglističkoj literaturi naziva participom prezenta (*present participle*) i ono što se u bosničkoj literaturi zove glagolski prilog sadašnji. Sadašnji particip engleskog jezika mnogo je širi pojam u odnosu na glagolski prilog sadašnji u bosanskom jeziku. Naime, to je forma koja s pomoćnim glagolima gradi tzv. trajna vremena (sadašnje nesvršeno vrijeme / *present continuous*, prošlo nesvršeno vrijeme / *past continuous*...), tj. glagolska vremena koja traju, za šta se u bosanskom jeziku koriste posebni oblici glagola koji označavaju nesvršeni vid, a posebni za svršeni vid (za dalje informacije o razlikama kada je riječ o aspektu, tj. vidu glagola u engleskom i bosanskom jeziku vidi Riđanović 1976).

Bitno je još napomenuti u vezi s vidom glagola da se glagolski prilog sadašnji u bosanskom jeziku može graditi samo od glagola nesvršenog vida, a glagolski prilog prošli od glagola obaju vidova, mada češće svršenog¹. Kada

1 U ovom radu glagolski prilog prošli spominjat će samo onda kada se neke konstrukcije ne mogu prevesti glagolskim prilogom sadašnjim i neće dublje ulaziti u objašnjenje te pojavnosti jer je to vezano isključivo za bosanski jezik, a u ovom radu primarni mi je cilj objasniti stanje u engleskom jeziku.

je riječ o ostalim funkcijama koje ovi oblici mogu vršiti, sadašnji particip engleskog jezika i glagolski prilog sadašnji u bosanskom veoma su slični, gotovo identični, što će se vidjeti u ovom radu. Razlog zbog kojeg se u ovom radu poistovjećuju ova dva pojma jeste činjenica da se ova odnose na radnju koja se dešava istovremeno s nekom drugom radnjom, ma u kojem vremenu ta radnja bila, s pokojim izuzetkom.

Sadašnji je particip vrlo snažno sredstvo kondenzacije, pa će ga prije svega s tog aspekta razmatrati u ovom radu, a cilj mi je razmotriti u kakvom su odnosu subjekat rečenice u kojoj se pojavljuje particip i vršilac ranje kondenzirane strukture označene participom.

U engleskom jeziku, za razliku od bosanskog, ako se zanemare neki izuzeci, vršilac radnje, tj. subjekat² participskog kondenzatora ne mora biti i subjekat glavnog glagola. Naime, njegov subjekat može biti i objekat glavnog glagola, ili pak, subjekat može i ne biti izražen u rečenici. Svi ti slučajevi zahtijevaju detaljno istraživanje.

1. KONDENZACIJA SADAŠNJIM PARTICIPOM U KOJOJ JE SUBJEKAT GLAVNOG GLAGOLA SUBJEKAT KONDENZATORA

U ogromnoj većini rečenica s participom kao kondenzatorom subjekat glavnog glagola odnosi se i na particip, dakle, isti je vršilac obiju radnji. Međutim, ima nekih izuzetaka, pa tako ukoliko je glavni glagol u pasivu, onda njegov gramatički subjekat ne može biti subjekat kondenzatora ni u engleskom, a ni u bosanskom jeziku:

- (1) a. *The work is done sitting.*
b. Posao se obavlja **sjedeći**.

Iako je “posao” gramatički subjekat rečenice, on ne može biti subjekat participa, nego se podrazumijeva da je neizraženi subjekat participa vršilac radnje, dakle u (1) ljudi koji obavljaju posao.

U engleskom jeziku postoji i jedna specifična konstrukcija u kojoj se koristi glagol “biti” i neki intervenirajući element (Frank 1972). Taj element može biti subjekat, kao u (2a) ili priloška odredba mesta, kao u (3a):

2 Poznato je da bezlični glagolski oblici u bosnistici ne mogu imati subjekat, ali tako će nazvati vršioca radnje kondenzirane strukture iskazane participom radi lakšeg opisivanje ove pojave.

(2) a. *There is someone singing in front of the house.* = *Someone is singing in front of the house.*

b.*Ima neko **pjevajući** ispred kuće.

c. Neko **pjeva** ispred kuće.

(3) a. *They are in Italy visiting friends.* = *They are visiting friends in Italy.*

b. *Oni su u Italiji **posjećujući** prijatelje.

c. Oni **posjećuju** prijatelje u Italiji.

Ova se konstrukcija koristi da bi se istaklo samo trajanje radnje. U bosanskom jeziku odgovarajuće su konstrukcije neprihvatljive, kao u (2b) i (3b). U tom slučaju umjesto tih konstrukcija upotrijebit će se prosta rečenica, kao u (2c) i (3c).

Subjekat je isti za glavni glagol i particip i u primjerima s glagolima *sit* ‘sjediti’, *stand* ‘stajati’, *lie* ‘ležati’:

(4) a. *He sat there talking to himself.*

b. On je **sjedio** tamo **pričajući** sam sa sobom.

(5) a. *Anita lay wandering what he was doing.*

b. Anita je **ležala pitajući** se šta on radi.

(6) a. *My brother is standing behind the tree watching Mary.*

b. Moj brat **stoji** iza drveta **posmatrajući** Mary.

Kao što se vidi iz primjera, i u bosanskom jeziku moguće su sve ove konstrukcije. Particip kao kondenzator može se pojaviti i iza glagola *come* (doći) i *go* (otići) i u engleskom i u bosanskom jeziku

(7) a. *She came crying.*

b. Ona je **došla plačući**.

(8) a. *Ifeta went home singing.*

b. Ifeta je **otisla** kući **pjevajući**.

Postoji i jedan drugičiji način upotrebe participa s glagolom *go*:

(9) a. *They went swimming.*

b. *Otišli su plivajući.³

³ Rečenica (9b) apsolutno je gramatična ako se particip shvati kao kondenzator načinske kluze (Otišli su tako što su plivali.)

Ovaj se particip u engleskom jeziku uopće ne smatra kondenzatorom, jer se ne može upotrijebiti nikakva predikativna konstrukcija umjesto participa, samo infinitiv (*They went to swim.*) U bosanskom bi jeziku ekvivalent rečenici (9a) bila rečenica s infinitivom umjesto participa (Otišli su **plivati**.) ili pak rečenica s konstrukcijom *da* + prezent (Otišli su **da plivaju**.) U bosanskom jeziku infinitiv ‘plivati’ ustvari se tretira kao kondenzator konstrukcije ‘da plivaju’. S obzirom na to da se tu radi o klauzi sa značenjem namjere, onda se i infinitiv tretira kao kondenzator s istim tim značenjem.

Subjekat je isti za glavni glagol i particip i nakon glagola *spend* ‘trošiti, provesti’, *waste* ‘izgubiti, potrošiti’, *be busy* ‘biti zauzet’:

- (10) a. *Nedžad spends six hours travelling.*
b. Nedžad **provodi** šest sati **putujući**.
- (11) a. *Alma wastes her time playing.*
b. Alma **gubi** vrijeme **igrajući** se.
- (12) a. *Ema is busy studying literature.*
b. ?Ema **je zauzeta učeći** književnost.⁴

U bosanskom jeziku vršilac radnje, odnosno stvar ili osoba koja trpi radnju, ne mora biti u nominativu, a to se često pogrešno u literaturi nazivalo logičkim subjektom (npr. Ivić 1983). Iako je taj, nazovimo ga, subjekat u dativu, podrazumijeva se da se on odnosi i na particip koji se u rečenici pojavljuje:

- (13) Smučilo **mi** se **slušajući** te glupe priče.⁵

Stevanović (1979: 742) navodi jedan zanimljiv primjer sa ‘subjektom’ u dativu:

- (14) Teško **vuku** ne **jedući** mesa, a **junaku** ne **pijući** vina.

Međutim, Stevanović naglašava da ti primjeri nisu česti, te da se pojavljuju skoro isključivo u narodnim umotvorinama.

4 U bosanskom bi se ovdje umjesto participa mogla upotrijebiti deverbalivna imenica, koja je i sama kondenzator (*Ema je zauzeta učenjem književnosti.*)

5 Sasvim je jasno da je subjekat participa u (13) prvo lice jednine. Zbog specifične konstrukcije koja se ovdje pojavljuje, ova rečenica nema odgovarajući prevodni ekvivalent na engleski jezik.

U engleskom jeziku ima primjera gdje sadašnji particip funkcionira kao direktni objekat glavnog glagola (Quirk i Greenbaum 1988):

- (15) a. *He likes dancing.*
 b. *On voli **plešući**.

Ova se rečenica na bosanski jezik prevodi ili infinitivom (On voli **plesati**), *da* + prezent konstrukcijom (On voli **da pleše**) ili, pak, uz pomoć deverbalivne imenice (On voli **plesanje**). U engleskom se jeziku umjesto participa ne može upotrijebiti nikakav lični glagolski oblik, nego samo *to* infinitiv (*He likes to dance*).⁶

Međutim, ponekad se ne može upotrijebiti infinitiv umjesto participa:

- (16) a. *Stuart denied having done that. (*Stuart denied to have done that.)*
 b. *Stuart je porekao **uradivši** to.
 c. Stuart je porekao **da je to uradio**.

2. KONSTRUKCIJE U KOJIMA JE OBJEKAT GLAVNOG GLAGOLA SUBJEKAT PARTICIPA

U bosanskom savremenom jeziku ne postoje konstrukcije u kojima je objekat glavnog glagola subjekat participa, iako su u prošlosti, kada su postojali pravi participi, ove konstrukcije bile moguće.⁷ Tako Musić (1932: 149) navodi mnoštvo primjera tih starih konstrukcija, od kojih izdvajamo samo tri:

- (17) a. Nađe jadnu **gospu kukajući**. = Nađe jadnu gospodu kako kuka.
 b. *He found the poor lady lamenting.*

6 I u engleskom i u bosanskom jeziku postoji razlika između značenja ovakvih rečenica, pa se tako rečenice *He likes dancing.* / *On voli plesanje*. mogu odnositi i na osobu koja uopće ne pleše, nego samo voli gledati kako drugi plešu, dok rečenice *He likes to dance.* / *On voli plesati*. podrazumijevaju da subjekat rečenice voli vršiti radnju izraženu infinitivom.

7 Postoje, međutim, primjeri i u savremenom bosanskom jeziku, gdje je zaista formalni objekat glavnog glagola istovremeno i subjekat participa: **Hamzu uhvati groznica gledajući je kako plače**. U ovom primjeru sasvim je jasno da je Hamza, koji je direktni objekat u glavnoj klauzi, subjekat participa. Međutim, groznica je samo formalni subjekat u glavnoj klauzi, gramatički, a ne i semantički. Semantički je subjekat Hamza, jer se njemu pripisuje osobina "da ima groznicu", ali se on u ovom konkretnom slučaju ne pojavljuje u nominativu i zato se gramatički ne može smatrati subjektom.

(18) a. **Lonac** ćeš poznati **zvoneći** a **čovjeka govoreći**. = Lonac ćeš poznati po tome **kako zvoni**, a čovjeka po tome **kako govori**.

b. **You will recognize the pot sounding and the man talking.*⁸

(19) a. ... tebe su zaboljele ruke **ljudljajući** nejaka bratića. = ... tebe su zaboljele ruke jer su / dok su ljudljale nejaka bratića.

b. ... *your hands began to hurt rocking your weak nephew.*⁹

Neki gramatičari ovakvu vrstu participa u engleskom jeziku tretiraju kao dopune objekta (Frank 1972), a neki, pak kao komplemente glagola (Berk 1999). Frank smatra da ovakve participske konstrukcije treba tretirati kao drugi dio dvodijelnog objekta, a ta dva dijela stoje u odnosu subjekat-predikat jedan prema drugom.

Ova se vrsta konstrukcija u engleskom jeziku javlja nakon glagola percpcije: *behold* ‘posmatrati’, *feel* ‘osjećati’, *hear* ‘čuti’, *listen to* ‘slušati’, *notice* ‘primjetiti’, *observe* ‘posmatrati’, *perceive* ‘opaziti’, *see* ‘vidjeti’, *watch* ‘gledati’, *witness* ‘svjedočiti’:

(20) a. *Edin saw Emira crying.*

b. **Edin je vido Emiru plačući.*¹⁰

c. Edin je video Emiru **kako / da plače**. = Edin je video Emiru **dok / kad je plakala**.

(21) a. *Ismail heard him yelling.*

b. **Ismail ga je čuo vičući.*

c. Ismail ga je čuo **kako / da viče**. = Ismail ga je čuo **dok / kad je vikao.**¹¹

Da bi ovakva rečenica u bosanskom jeziku bila gramatična, ne može se upotrijebiti kondenzator, nego odgovarajuća zavisna klauza, kao u primjerima (20c) i (21c). Važno je naglasiti da je u engleskom u ovim slučajevima kondenzirana isključivo vremenska klauza (*Edin saw Emira while / when she was crying*).

8 Na engleski bi se jezik ova rečenica morala prevesti uz pomoć gerunda: *You will recognize the pot by its sounding and the man by his talking.*

9 Ovu je rečenicu teško prevesti na engleski a da svi članovi zadrže svoje funkcije zbog neobične konstrukcije u bosanskom jeziku.

10 Ova vrsta rečenice uopće nije negramatična ukoliko je Edin subjekat participa, pogotovo ako se malo izmjeni red riječi (*Plaćući, Edin je video Emiru.*). U svakom slučaju, Emira ne može biti subjekat participa u primjeru (20).

11 U oba primjera dala bih prednost prvoj interpretaciji u odnosu na drugu.

Particip se pojavljuje i kada su ovi glagoli percepcije u pasivu:

- (22) a. *Ajla was seen laughing.*
 b. *Ajla je viđena **smijući** se.
 c. Ajla je viđena **kako se smije**.

Ovakve su konstrukcije moguće i s glagolom *have* ‘imati’ u engleskom jeziku:

- (23) a. *Ibrahim had her portrait hanging in his room.*
 b. **Ibrahim je imao* njen portret **viseći** u svojoj sobi.
 c. Ibrahim je imao njen portret, **koji je visio** u njegovoj sobi.
 d. **Ibrahimu je** njen portret **visio** u sobi.

Rečenica na engleskom (23a) na bosanski jezik može se prevesti uz pomoć nerestriktivne relativne klauze, kao u (23c) ili, pak, uz pomoć specifične konstrukcije u kojoj je vršilac radnje u dativu, kao u (23d).

Ova se konstrukcija pojavljuje i nakon glagola *get*, a ona najčešće znači postići nešto, uspjeti u nečem:

- (24) a. *He got the meeting going in the right direction.*
 b. **Uspio je u tome da usmjeri** sastanak u pravom pravcu.

Nije moguće rečenicu na engleskom (24a) u bosanskom jeziku izraziti uz pomoć participa, već samo u formi proste rečenice, kao u (24b)¹².

Međutim, u ovim dvama posljednjim primjerima ne može se govoriti o participu kao kondenzatoru, nego kao specifičnim konstrukcijama u engleskom jeziku koje ne zamjenjuju klauzu.

Najzad, objekat glavnog glagola može biti subjekat participa i nakon glagola *catch* ‘uhvatiti’, *find* ‘pronaći’, *keep* ‘sačuvati’, *leave* ‘ostaviti’, *send* ‘poslati’:

- (25) a. *The policeman caught him stealing.* = *The policeman caught him while he was stealing.*
 b. **Policajac ga je uhvatio kradući.*¹³
 c. *Policajac ga je uhvatio **kako / da krade.*** = *Policajac ga je uhvatio dok je krao.*

12 Prema anglističkoj tradiciji ovdje nije u pitanju prosta rečenica, nego se klauza *Uspio je* smatra glavnom, a *da usmjeri...* zavisnom klauzom.

13 S glagolom *catch* radnja iskazana participom uvijek je neprijatna za subjekat (Thomson and Martinet 1986).

- (26) a. *Lamija left him standing there.* = *Lamija left him to stand there.*
b. **Lamija ga je ostavila stojeći* tamo.
c. *Lamija ga je ostavila da stoji.*

Primjetno je da se primjeri (25a) i (26a) ne parafraziraju na isti način. Dakle, iako gramatičari smatraju da su te konstrukcije jednake, vidljivo je da particip ne kondenzira istu vrstu klauze, pa se tako (25a) ne može parafrazirati infinitivom (**The policeman caught him to steal.*), a (26a) ne može se parafrazirati vremenskom klauzom (**Lamija left him while he was standing there.*)

Rečenice u (25a) i (26a) na bosanski jezik ne mogu se prevesti participom nego samo uz pomoć zavisne klauze, kao u (25c) i (26c). Te rečenice po načinu prevođenja također dokazuju da participi rečenica (25a) i (26a) nemaju isto značenje.

Ako je neki od nabrojanih glagola u pasivu, subjekat participske konstrukcije je subjekat glavnog glagola (Frank 1972), a kada ta rečenica postane aktivna, subjekat participa je objekat glavnog glagola.

- (27) a. *He was found sitting there.* > *They found him sitting there.*

2.1. Problemi u vezi s određivanjem subjekta participa

Ponekad je teško u engleskom jeziku odrediti da li se particip odnosi na subjekat ili objekat glavnog glagola:

- (28) a. *Lejla left him crying.*¹⁴
b. *Lejla ga je ostavila plačući.*
c. *Lejla ga je ostavila da plae.*

U bosanskom jeziku u primjeru (28b) particip se može jedino odnositi na subjekat glavnog glagola, ali u rečenici na engleskom jeziku (28a) vjerovaljnije je da se particip odnosi na objekat glavnog glagola, jer dolazi neposredno iza njega, a u engleskom jeziku red riječi ima znatno važniju ulogu nego u bosanskom jeziku, s obzirom na to da je morfologija engleskog jezika lišena bogatog padežnog sistema, kakav postoji u bosanskom jeziku. Rečenica gdje bi se particip odnosio na objekat glavnog glagola ne može se u bosanskom jeziku izraziti participom, već samo zavisnom klauzom, kao u (28c).

14 Uporedi sa: *Lejla left the house crying*, gdje se particip bez sumnje odnosi na subjekat.

Da bi se u ovakvim primjerima izbjegla dvosmislenost, u pisanom se jeziku koristi zarez ispred participa ako se particip odnosi na subjekat glavnog glagola. Frank (1972) daje primjere iste rečenice, ali se u rečenici bez zareza (29a) particip može odnositi jedino na objekat, a u rečenici sa zarezom (29b) particip se odnosi na subjekat glavnog glagola:

- (29) a. *The manager reprimanded the man pounding on the table.*
- b. *The manager reprimanded the man, pounding on the table.*
- c. Direktor je ukorio čovjeka **koji je lupao o sto.**
- d. Direktor je ukorio čovjeka **lupajući o sto.**

Rečenica (29a) na bosanski bi se jezik prevela uz pomoć relativne klauze, kao u (29c), a rečenica (29b) uz pomoć participa, kao u (29d).

3. APSOLUTNI PARTICIPI

I u engleskom i u bosanskom jeziku postoje primjeri u kojima subjekat participa uopće nije spomenut u rečenici. Takvi se participi u anglističkoj literaturi nazivaju "visećim" participima (*dangling participles*) (Biber et al. 1999), a u bosničkoj literaturi apsolutnim participskim konstrukcijama (Stevanović 1979: 743).

- (30) a. *Leaving the road, darkness surrounded them.*
- b. **Sišavši** s ulice, mrak ih je okružio.

U ovim primjerima subjekat participa identificira se s objektom glavnog glagola (*them / ih*). Riječ s kojom bi se subjekat participa mogao identificirati ne mora biti izrečena u dатoj rečenici, ali se može pojaviti u širem kontekstu, pa na taj način bude jasno šta je subjekat.

Musić (1932: 151) navodi slične primjere za bosanski jezik:

- (31) a. Tako **putujući** odjedanput puhne jak vjetar...
- b. ?And so **travelling**, suddenly a strong wind began to blow...

Vrlo je diskutabilno da li se u engleskom jeziku može upotrijebiti rečenica (31a), pošto se u ovom primjeru subjekat participa može identificirati jedino sa subjektom glavnog glagola, tako da rečenica postaje besmislena.

Ovi se participi pojavljuju i u adverbijalnim klauzama u engleskom jeziku u okviru rečenice čija glavna klauza ima nereferencijalno *it* kao subjekat (Biber et al. 1999):

- (32) a. *When writing a book, it is important to have a good introduction.*
b. ***Kad pišući** knjigu, važno je imati dobar uvod.
?Pišući knjigu, važno je imati dobar uvod.
Kad pišete knjigu, važno je imati dobar uvod. / **Kad se piše** knjiga, važno je imati dobar uvod.

U ovom je primjeru subjekat participa generičan, to može biti: *you* ‘ti’, *anyone* ‘bilo ko’, *everyone* ‘svako’. U bosanskom se jeziku primjer (32a) može izraziti upotrebo participa, kao u (32c), ali je mnogo bolje upotrijebiti zavisnu klauzu, kao u (32d).

U engleskom jeziku ima primjera pojavljivanja absolutnih participa i u adverbijalnim klauzama koje su u sastavu glavne klauze čiji je glagol u imperativu (Biber et al. 1999):

- (33) a. *Write the text listening to music.*
b. Napiši / napišite tekst **slušajući** muziku.

Međutim, smatram da ovdje nije riječ o pravim absolutnim participima jer je subjekt participa identificiran s neizraženim subjektom glagola u imperativu, koji se podrazumijeva (*you*, ‘ti’, ‘vi’). Dakle, u ovakvim primjerima, za razliku od ostalih ranije navedenih, subjekat participa i glavnog glagola je isti, tj. fonetski neizražen subjekat drugog lica koji se podrazumijeva.

Absolutni participi koriste se i u ustaljenim izrazima, prisutnim i u engleskom i u bosanskom jeziku, koji funkciraju kao adverbijali, a koji su prihvaćeni kao pravilni (Eckersley and Eckersley 1960):

- (34) a. *Generally speaking, women live longer than men.*
b. **Općenito govoreći**, žene žive duže od muškaraca.
(35) a. *Considering his age, he looks well.*
b. **Uzvši u obzir** njegove godine, on dobro izgleda.

Ovi se participi koriste i u absolutnim nominalnim konstrukcijama (Eckersley and Eckersley 1960), a u tim konstrukcijama particip s imenicom ili zamjenicom koja mu prethodi, a koja je njegov subjekat, tvori posebnu frazu, neovisnu o ostatku rečenice:

- (36) a. *Christmas Day being a holiday, the children didn't go to school.*
b. *Božić **budući** praznik, djeca nisu išla u školu.

- c. **Budući da je** Božić praznik, djeca nisu išla u školu.
- (37) a. *The last bus being gone, Mirsada had to walk home.*
- b. *Posljednji autobus **bivši** otišao, Mirsada je morala ići kući pješice.
- c. **Budući da je** posljednji autobus otišao, Mirsada je morala ići kući pješice.¹⁵

U bosanskom jeziku, naravno, ovakva konstrukcija nije moguća jer particip ne može slijediti supstantiv. Međutim, moguće je upotrijebiti sličnu konstrukciju za primjere (36a), (37a), a to su primjeri (36c) i (37c).

U razgovornom stilu engleskog jezika obično se svi ovi participi izražavaju u formi rečenice koju kondenziraju.

Ivić (1983: 157) spominje takvu vrstu apsolutnih participa (koje ona ne naziva tako) čiji subjekat podrazumijeva neko neodređeno ljudsko biće:

- (38) a. Beograđanka je ona velika zgrada s leve strane **idući** prema Terazijama.

b. **Beograđanka is that big building on the left side going towards Terazije.*¹⁶

*Beograđanka is that big building on the left side when you go towards Terazije.*¹⁷

Stevanović (1979: 743), po uzoru na Stojanovića (1928-29), ističe da se zavisna rečenica sa subjektom u množini može skratiti participom iako je subjekat glavne rečenice u jednini:

- (39) a. I tako **vraćajući** se kući, jedna od njih pade. = I tako, **dok su se one vraćale** kući, jedna od njih pade.

b. *And so, coming back home, one of them fell. = And so, while they were coming back home, one of them fell.*

15 U ovim primjerima riječ ‘budući’ samo je oblikom glagolski prilog, ali ima funkciju uzročnog veznika, i stoga nije kondenzator u ovom slučaju.

16 U ovoj konstrukciji ispada da zgrada Beograđanka ide, stoga je ona besmislena u engleskom jeziku.

17 U ovom je slučaju *you* generično.

Međutim, Stevanović ističe da se ovakvi primjeri češće sreću u jeziku narodnih umotvorina, nego u svakodnevnom govoru. Kao što se vidi iz primjera (39b), i u engleskom je jeziku ovakav primjer moguć.

LITERATURA

- Berk, Lynn M. (1999), *English Syntax. From Word to Discourse*, Oxford University Press, Oxford
- Biber, Douglas, Johansson, Stig, Leech, Geoffrey, Conrad, Susan and Finegan, Edward (1999), *Longman Grammar of Spoken and Written English*, Longman, Harlow
- Eckersley, C. E. and Eckersley, J. M. (1960), *A Comprehensive English Grammar for Foreign Students*, Longmans, London
- Frank, Marcella (1972), *Modern English. A Practical Reference Guide*, Prentice-Hall, INC, New Jersey
- Ivić, Milka (1983), "O srpskohrvatskim gerundima", *Lingvistički ogledi*, Prosveta, Beograd
- Musić, A. 1932. "Značenje i upotreba participa u srpskohrvatskom jeziku". U: *Radovi JAZU*. 250, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Quirk, Randolph, Greenbaum, Sidney, Leech, Geoffrey, Svartvik, Jan (1972), *A Grammar of Contemporary English*, Longman, Harlow
- Riđanović, Midhat (1976), *A Synchronic Study of Verbal Aspect in English and Serbo-Croatian*, Slavica Publishers, Cambridge
- Stevanović, Mihajlo (1979), *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Naučna knjiga, Beograd
- Stojanović, Ljubomir (1928-29), "Značenje glagolskih participa", U: *Južnoslovenski filolog XXXI*, pp 1-12.
- Thomson, A. J. and Martinet, A. V. (1986), *A practical English Grammar*. Oxford University Press, Oxford

THE AGENT OF THE ACTION EXPRESSED BY THE PRESENT PARTICIPLE IN ENGLISH AND BOSNIAN

Summary

This article discusses the present participle as a powerful instrument that can be used to condense a whole clause both in English and Bosnian language. The aim of this article is to study the subject of the participle itself, and in most cases its subject is the same as the subject of the main verb, but sometimes the subject of the participle is the object of the main verb and sometimes its subject is not even mentioned in the sentence at all. This phenomenon is very important especially when it comes to translating sentences that contain the present participle from one language into another.

UDK : 811.411.21'367:811.163.4*3
811.411.21'367.3:811.163.4*3
811.163.4*3'367.3:811.411.21:

Elma DIZDAR

O SPECIFIČNOJ FORMI MODIFIKATORA U ARAPSKOJ IMENIČKOJ FRAZI

KLJUČNE RIJEČI: *modifikacija u arapskoj imeničkoj frazi, nerestriktivna relativna rečenica, nezavisna rečenica, arapska rečenica stanja, “nezavisna relativna kluza” u bosanskom jeziku*

Veznik *wa* u arapskom jeziku istovremeno je i najfrekventniji koordinator, ali i jedan od najfrekventnijih subordinatora. Stoga ne iznenađuje činjenica da je njegov sintaksički opis u sekundarnim izvorima još uvijek dijelom nedovršen ili neodređen. Ovaj rad bavi se jednom specifičnom vrstom rečenice u arapskom jeziku, uvedene veznikom *wa*, koja je u literaturi tek okarakterizirana kao umetnuto objašnjenje prethodne rečenice ili imenice, bez bilo kakvog određenja njene forme ili pak sintaksičke funkcije. Predmet razmatranja arapske rečenice uvedene veznikom *wa* jeste njen poređenje s “nezavisnim relativnim klauzama” iz bosanskog jezika, te analiza njenog odnosa prema nerestriktivnim relativnim rečenicama u arapskom jeziku. Kao ishodište njene forme određena je arapska rečenica stanja, a njena je sintaksička funkcija i pozicija jasno određena u okviru modifikacije u arapskoj imeničkoj frazi.

Modifikacija u imeničkoj frazi jezični je fenomen koji je u lingvistici općenito dobro opisan. Zapravo, dobro su opisane karakteristike uobičajenih formi modifikatora, kao što su zakonitosti (ne)kongruencije pridjevskih i imeničkih atributa s imenicom u funkciji upravnog člana fraze, relativni položaj prijedložne fraze i relativne rečenice u odnosu na upravnu imenicu, načini kodiranja sintaksičke funkcije upravne imenice u relativnoj i nadređenoj rečenici, restriktivnost i nerestriktivnost relativnih rečenica, i njima slične specifičnosti modifikatora u imeničkim frazama u različitim jezicima.¹ Ovaj rad,

1 Izuzetak u tom smislu predstavljaju kako tradicionalna arapska gramatika tako i savremeni radovi koji je uzimaju za svoje polazište. Naime, tradicionalna arapska gramatika u svom

međutim, za svoj cilj postavlja proširenje inventara formi modifikatora u arapskoj imeničkoj frazi putem opisa specifičnog tipa rečenice u arapskom jeziku, koji na semantičkom nivou, kao i na nivou sintaksičke strukture, predstavlja ekvivalent nerestriktivne relativne rečenice.

No, kako je za proširivanje granica bilo kojeg inventara potrebno prije svega odrediti njegove postojeće granice, tako će ovdje tek spomenuti opisane i općeprihvачene forme modifikatora u arapskoj imeničkoj frazi. Među njima su, kao sistemske realizacije modifikatora, opisani pridjevski kongruentni atribut, pridjevski i imenički nekongruentni atribut, prijedložna fraza, relativna rečenica, te različite vrste apozicije. Uz njih, tradicionalna arapska gramatika redovno uključuje u opis i glagolsku imenicu u poziciji kongruentnog atributa, na čiju se upotrebu u modernom standardnom arapskom jeziku može naići gotovo samo u primjerima navedenim u gramatikama.²

Ipak, o tome da ovaj inventar modifikatora u arapskoj imeničkoj frazi nije potpun svjedoči sve češći iskorak što ga neki autori prave u opisu funkcija arapskog veznika *wa*, a koji jednu vrstu rečenica uvedenih njime, po semantičkim efektima opisa, izjednačava s nerestriktivnim relativnim rečenicama. Iako bi se moglo očekivati da ovakav semantički opis automatski otvara prostor za uvrštavanje takvih rečenica među modifikatore u arapskoj imeničkoj frazi, većina se autora zaustavlja na pukoj kvalifikaciji upotrebe veznika *wa*, ponekad i ne izdvajajući ovu njegovu upotrebu iz njegove najfrekventnije funkcije koordinatora (Cantarino 1975:16-17; Buckley 2004: 846-847), a u

se jezičnom opisu oslanja uglavnom na morfološke kategorije i ulazi u semantičke odnose između konstituenata, ali se ne bavi posebno njihovim sintaksičkim odnosima. Stoga u njoj sintaksička kategorija modifikatora u imeničkoj frazi, kao i dobar dio ostalih sintaksičkih kategorija, ne uživa zaseban tretman. Ipak, ovakvu prazninu u sintaksičkom opisu modifikatora u arapskoj imeničkoj frazi uspijevaju u izvjesnoj mjeri premostiti oni autori koji se u polazištima jezičnog opisa sa stanovišta različitih pravaca u ligvistici udaljavaju od tradicije, a među kojima su 'A. al-Fāṣī al-Fahrī (2000), J. M. Kremers (2003), S. Badawi, M. Carter i A. Gully (2004), te K. Ryding (2005).

U transkripciji arapskih imena i riječi u ovom radu služit će se sistemom transkripcije DMG-a (*Deutsche Morgenländische Gesellschaft*).

- 2 Usprkos tome, sve gramatike arapskog jezika koje slijede tradicionalni gramatički opis navode ovu formu imeničkog modifikatora među osnovnim oblicima kongruentnog atributa (vidi: al-Ǧūlāyīnī: 225; Ḥamīd: 410; al-Hāšimī: 281; al-Sayyid 1975: II. 79; Qabbīš 1982: 186; 'Umar, Zahrān, 'Abd al-Laṭīf 1984: 399; Ma'rūf 1994: 192; Muğālasa 1997: 376; al-Rāġīḥī 1998: 372; Ḥasan 1999: III. 460-462). Naravno, kongruencija ove forme "kongruentnog atributa" ograničena je na kategorije određenosti/neodređenosti i padeža, koje imenica u funkciji modifikatora stiče u rečenici. Kad je pak riječ o kategorijama roda i broja, koje su glagolskoj imenici inherentne koliko i upravnoj, izvori insistiraju na tome da je glagolska imenica u funkciji modifikatora uvijek u jednini i muškom rodu, bez obzira na rod i broj upravne imenice.

drugim slučajevima jednostavno je izdvajajući iz kategorije koordinacije bez uvrštavanja u bilo koju drugu sintaksičku kategoriju (Al-Warraki, Hassanein 1994:16; Badawi, Carter, Gully 2004: 549-550).

Veznik *wa* u arapskom jeziku inače je najfrekventniji sastavni koordinator, čiji je najuobičajeniji prijevodni ekvivalent u bosanskom jeziku sastavni veznik *i*, ali se ponekad prevodi suprotnim veznicima *a* i *ali*, budući da može povezivati i rečenice koje su po svom sadržaju suprotne. Kao koordinator, veznik *wa* u arapskom jeziku ima najširu upotrebu stoga što povezuje nezavisnosložene rečenice među kojima ne mora postojati bilo kakva bliža logička povezanost, niti hronološki slijed radnji.

Međutim, tu se upotreba ovog veznika ne zaustavlja. Naime, ovaj najfrekventniji koordinator u arapskom jeziku ujedno funkcioniра i kao veoma frekventan subordinator, i to više vrsta zavisnih rečenica. U njegovom dosadašnjem opisu, subordinator *wa* isključivo se kvalificira kao subordinator socijativnih i rečenica stanja u arapskom jeziku, ali frekventnosti njegove upotrebe kao subordinatora doprinosi isključivo upotreba u arapskoj rečenici stanja.³

Štaviše, za upotrebu veznika *wa* u arapskoj rečenici stanja, to jest za rečenicu stanja općenito, mogli bismo reći da je po svojim semantičkim i sintaksičkim implikacijama gotovo isto toliko široka kao i njegova upotreba u funkciji koordinatora nezavisnosloženih rečenica. Sama činjenica da u nazivu ove rečenice, koju u arapskom jeziku zovu *al-ğumla al-hāliyya*, što u prijevodu na bosanski jezik daje termin *rečenica stanja*, a na engleski *circumstantial clause*, govori dovoljno o tome da je njena upotreba suviše široka da bi se svela pod neku od uobičajenih sintaksičkih kategorija.

Upravo se stoga i njen opis i klasifikacija značajno razlikuju kod različitih autora. Tako T. Muftić ističe kako "ova vrsta rečenica čini prijelaz između nezavisnih i zavisnih složenih rečenica" budući da njene realizacije po svojoj sintaksičkoj strukturi liče na naporedne, a po smislu na zavisne rečenice (1997: 626), dok V. Cantarino, opisujući zavisne rečenice stanja, zaključuje da "sintaksička struktura rečenice stanja može imati mnogo zajedničkog s jednostavnom koordinacijom" (1975: 243). Ipak, s izuzetkom T. Muftića, koji u svojoj gramatici rečenicu stanja izdvaja kao zasebnu kategoriju koja ne pripada

3 Socijativne rečenice, u kojima upotreba veznika *wa* zahtijeva oblik konjunktiva glagola u zavisnoj rečenici, relativno se rijetko mogu naći u modernom standardnom arapskom jeziku. Razlog tome mogli bismo tražiti i u sve široj i bogatijoj upotrebi specijaliziranih subordinatora kojima se na mnogo konkretniji način može iskazati vrsta odnosa između nadredene i zavisne rečenice izražena upotrebom socijativne rečenice.

ni nezavisnosloženim niti zavisnosloženim rečenicama (1997: 626-628),⁴ većina autora ovu vrstu rečenice uvrštava među adverbijalne rečenice (Cantarino: 1975: 242-279; Buckley 2004: 823-838) ili pak adverbijalne oznake načina (Ryding 2005: 283-285).

U tradicionalnoj arapskoj gramatici rečenica stanja definirana je kao rečenica koja objašnjava stanje subjekta, objekta ili nekog drugog člana glavne rečenice u vrijeme dešavanja radnje glavne rečenice (Hasan 1999: II. 363-364). Ovakva definicija mogla bi upućivati na to da rečenica stanja prevashodno funkcioniра kao modifikator u imeničkoj frazi, budući da se vezuje za imenice, ali to u stvarnosti nije tako. Iako rečenica stanja još uvijek čeka na sveobuhvatniji sintaksički opis, njene se funkcije na koje možemo naići u gramatikama kreću od objekta nadređene rečenice, preko adverbijalnih oznaka načina, vremena, namjere i uzroka, do adverbijalnih oznaka ekvivalentnih onim sa značenjem popratne okolnosti (Jahić, Halilović, Palić 2000: 393), odnosno s načinsko-pratećim (komitativnim) značenjem (Mrazović, Vukadinović 1990: 546). Konačno, razlog iz kojeg u ovom radu posvećujem toliko pažnje rečenici stanja jeste upravo taj što postojećem inventaru njenih sintaksičkih funkcija želim dodati i funkciju modifikatora u arapskoj imeničkoj frazi.

Zapravo, kao poticaj za istraživanje funkcije rečenica uvedenih arapskim veznikom *wa* u imeničkoj frazi poslužio mi je rad M. Kovačevića o “nezavisnim relativnim klauzama” u srpskom jeziku (1997: 49-61; 1998: 223-233). Kovačevićeve “nezavisne relativne klauze” rečenice su koje se u bosanskom jeziku na sintaksičkom planu realiziraju kao nezavisnosložene na čisto formalnom nivou, budući da su uvedene rastavnim veznikom *a*, a zapravo imaju neraščlanjenu strukturu jer se odnose samo na jednu riječ iz prethodne rečenice, te su struktурно-semantički ekvivalentne zavisnim relativnim *koji*-klauzama (1998: 224).⁵ Primjeri takvih rečenica su: *Narod koji voli i gaji konje*

4 Sličan postupak, iako ne eksplisitno objašnjen, nalazimo i kod W. Wrighta, u čijoj je gramatici “akuzativ stanja”, odnosno nominalni ekvivalent rečenice stanja opisan zajedno s ostalim adverbijalnim akuzativima, to jest adverbijalnim oznakama, dok je rečenica stanja obrađena zajedno s nezavisnosloženim rečenicama (1967: II. 112-121; II. 330-333). Vrijedi spomenuti i to da među rijetkim autorima koji u arapskoj gramatici uopće opisuju rečenicu kao sintaksičku kategoriju ima i onih koji rečenicu stanja jednostavno svrstavaju među zavisne rečenice bez pokušaja određivanja njene funkcije (Badawi, Carter, Gully 2004: 579-587; Tanasković, Mitrović 2005:372-375).

5 Interesantno bi bilo sagledati ovaj tip rečenice u svjetlu paralele koju između koordinacije i modifikacije povlači M. de Vries, a na koju upućuje i F. Grande (2010: 52). Naime, M. de Vries izdvaja specifikaciju kao jedan od triju osnovnih tipova koordinacije, koji se od konjunkcijske koordinacije razlikuje po tome što ne podrazumijeva vezu između dviju ili više predmeta ili osoba nego uvijek označava samo jedan predmet ili osobu (2006: 229-270).

... okrenut je ka skitnji, **a skitnja** (→koja) nikom dobra nije donela, U jednom se svi slažu – to je jedan od najužasnijih ratova, **a nije ih** (→kojih nije) bilo malo u istoriji Balkana (Kovačević 1998: 224-226).⁶

Veoma slične “nezavisnim relativnim klauzama” iz bosanskog jezika jesu arapske rečenice uvedene veznikom *wa* koje funkcionišu kao modifikatori u imeničkoj frazi. Ovdje će navesti nekoliko primjera:

*Wa ba'damā tamakkana māddiyān, ištarā ḡarīdata **"tāymz"** wa ma'ahā al-ḡarīdata **al-'usbū'iyyata "sāndāy tāymz"** wa (=allatayni) humā ramzu al-ḡawdati fī tāgi al-ṣihāfati al-birīṭāniyyati* (al-Yaqza, 29. nūfimbir – 5. dīsambir 1996, 10) Kad je stekao finansijsku moć, kupio je *list Times* i *sedmični list Sunday Times*, a oni (=koji) su dragulji u kruni britanskog novinarstva.⁷ (*list*-IM *Times*-IM-AP *i*-KO *s*-PRIJ *njim*-ZAMJ *list*-IM *sedmični*-PRIDJ-A1 *Sunday Times*-IM-AP (*i*-SUB *oni*-ZAMJ(RES) Ø-KOP *simbol*-IM *izvrsnosti*-IM-A2₁ (*u*-PRIJ *kruni*-IM *novinarstva*-IM-A2_{2.1} *britanskog*-PRIDJ-A2_{2.2})*-PRIJF*-A2₂)-RS-A2)⁸

6 Budući da M. Kovačević, na osnovu kriterija zastupanja antecedenta u zavisnoj klauzi, dijeli sve “nezavisne relativne klauze” na one u kojima je antecedent zastupljen reiteracijom i one u kojima je zastupljen pronominalizacijom (1998: 224-225), ovdje namjerno navodim dva primjera rečenica, koje ujedno predstavljaju i dva različita mehanizma iskazivanja sintaktičko-semantičke funkcije antecedenta.

7 U primjerima imeničkih fraza koje navodim, modifikator je označen masnim sloganom, dok je imenica u funkciji upravnog člana podvučena.

Kako bih omogućila usporedbu prijevoda primjera koje sama nudim s postojećim prijevodima jedinica iz korpusa književnoumetničkog stila, uz primjere čiji su prijevodi obrađeni u sklopu rada na korpusu navoditi će naziv djela i broj stranice u uglastim zgradama u slučajevima kad prijevod nije preuzet. Tamo gdje je prijevod preuzet, iste će podatke navoditi u oblim zgradama uz tekst prijevoda.

8 Značenja skraćenica koje upotrebljavam u analitičkim prikazima imeničkih fraza su: A1, A2 i sl. – atributi, odnosno modifikatori imenice koja je upravni član imeničke fraze označeni onim redoslijedom kojim se javljaju u konstrukciji, A1₁, A1₂ i sl. – atributi imenica upotrijebljenih unutar forme atributa upravne imenice označeni onim redoslijedom kojim se javljaju u konstrukciji, A1_{1.1}, A1_{1.2} – atributi imenica upotrijebljenih unutar forme atributa bilo koje imenice u imeničkoj frazi označeni onim redoslijedom kojim se javljaju u konstrukciji, AK – akuzativ, AP – apozicija, DET – determinator, GL – glagol, IF – imenička fraza, IM – imenica, KO – koordinator, KOP – kopula, NEG – negacija, PART – partikula, PRIDJ – pridjev, PRIJ – prijedlog, PRIJF – prijedložna fraza, PRIL – prilog, RĒL – relativizator, RES – resumptivna zamjenica, RR – relativna rečenica, RS – rečenica stanja, SUB – subordinator, SVR – svršenost glagolske radnje, ZAMJ – zamjenica. Ovdje također napominjem kako će, da bih olakšala čitanje analitičkih prikaza, u njima zadržavati sve gramatičke kategorije koje bude moguće zadržati u samom obliku riječi na bosanskom jeziku. Stoga će takvi prikazi biti ”analitički” uglavnom u smislu analize uloga i pozicija upravne imenice i atributa u njima.

*Laqad 'arafa al-bāhiṭāni min dirāsātin sābiqatin 'anna fayrūsa **H5N1**, wa (=*alladī*) huwa fayrūsu 'influwanzā al-ṭuyūri, yastahdimu mustaqbilātin taḥtawī 'alā rābiṭatīn liḥamḍī 'alfā 2,3 siyālīka (...) (al-'Arabī al-'ilmī, 'abril 2010, 19) Dvojica su istraživača na osnovu ranijih studija znali kako **virus H5N1**, a to (=koji) je virus ptičje gripe, koristi receptore što se vezuju za si-jaličnu kiselinu alfa 2,3. (virus-IM *H5N1*-AP, (*i*-SUB *on*-ZAMJ(RES) Ø-KOP virus-IM (*gripe*-IM *ptičje*-PRIDJ-A1_{1,1})-IF-A1₁)-RS-A1)*

*Linanzur 'ilā al-hālati al-mutaṭtarifati wa (=*allatī*) hiya al-tawā'imu 'alladīna yatarabbawna munfaṣīlīna. (al-'Arabī al-'ilmī, ağustus 2008, 26) Pogledajmo ekstremni slučaj, a njega (=kojeg) predstavljaju blizanci što odra-staju razdvojeni. (slučaj-IM ekstremni-PRIDJ-A1 (*i*-SUB *on*-ZAMJ(RES) Ø-KOP blizanci-IM (koji-REL *odrastaju*-GL *razdvojeni*-PRIL)-RR-A2₁)-RS-A2₁)*

*Tamma faṣlu al-taw'ami Čīm Lüyis wa Čīm Sbrinğar, wa (=*alladayni*) humā yatīmāni bilā 'abin wa lā 'ummin 'indamā kāna 'umru kullin minhumā 'arba'ata 'asābī'a. (al-'Arabī al-'ilmī, ağustus 2008, 26) Blizanci Jim Luis i Jim Springer, a to (=koji) su siročad bez oca i majke, razdvojeni su kad su imali četiri sedmice. (blizanci-IM *Jim Luis*-IM-AP *i*-KO *Jim Springer*-IM-AP (*i*-SUB *oni*-ZAMJ(RES) Ø-KOP *siročad*-IM (*bez*-PRIJ *oca*-IM *i*-KO *bez*-NEG *majke*-IM)-PRIJF-A1₁)-RS-A1)*

Na prvi pogled navedene arapske rečenice čine se identičnim “nezavisnim relativnim klauzama” iz bosanskog jezika. Ipak, zbog polifunkcionalnosti arapskog veznika *wa* kojim su uvedene, te zbog sintaksičkih varijacija koje ovaj tip rečenice pokazuje u arapskom jeziku, neophodno je odrediti kako formu i funkciju ovakvih rečenica tako i funkciju veznika *wa* u njima.

U svim navedenim primjerima, u rečenicama koje su ovdje predmet razmatranja uvedenim veznikom *wa*, “anadiplozičko ponavljanje pojma u antecedentu” (Kovačević 1998: 229) ostvaruje se isključivo putem mehanizma pronominalizacije, tj. upotreborom lične zamjenice poslije veznika. Po obliku, ovaj tip rečenice izuzetno podsjeća na rečenicu stanja budući da je upravo za nju specifična ovakva upotreba lične zamjenice poslije veznika *wa*. Po sintaksičkoj i semantičkoj funkciji, rečenice su uvijek zamjenjive nerestriktivnim relativnim rečenicama uvedenim pridjevskom relativnom zamjenicom *alladī* u odgovarajućem obliku.

Usprkos tome, veoma mali broj postojećih opisa ove vrste rečenice na koje sam naišla u sekundarnim izvorima ne govori mnogo o njenoj sintaksičkoj funkciji. U njima se takva rečenica uglavnom karakterizira kao parentetičko, to jest umetnuto objašnjenje prethodne rečenice, odnosno imenice (Cantarino

1975: 16; Al-Warraki, Hassanein 1994: 16; Buckley 2004: 846-847), ili pak kao rečenica koja “nije striktno koordinirana” nego je u funkciji eksplanatornog, odnosno objasnidbenog kvalifikatora (Badawi, Carter, Gully 2004:549). Štaviše, kako sam već naznačila, ovaj se tip rečenice često spominje u okviru razmatranja funkcija koordinatora *wa*, odnosno u potpunosti distancira od upotrebe subordinatora *wa* u arapskoj rečenici stanja (Cantarino 1975:16-17; Buckley 2004: 846-847).

Jedini autor koji, u istraživanju razlike između restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica u arapskom jeziku, povlači paralelu između vrste rečenice uvedene veznikom *wa* o kojoj je ovdje riječ i arapske nerestriktivne relativne rečenice jeste F. Grande. Ipak, on odlazi predaleko, tvrdeći kako su objasnidbene i adverbijalne rečenice zapravo sintaksički nerestriktivne relativne rečenice koje stoje u odnosu komplementarne distribucije s nerestriktivnim relativnim rečenicama uvedenim relativnom zamjenicom *alladī* (2010: 51-56).⁹

Iako se neću složiti s F. Grandeom u njegovoj tvrdnji da su opisane rečenice uvedene veznikom *wa* zapravo nerestriktivne relativne rečenice budući da ne ispunjavaju formalne zahtjeve za to, smatram njegovu tvrdnju izuzetno važnom sa stanovišta određivanja sintaksičke funkcije ovakvih rečenica. Nai-mje, riječ je, nesumnjivo, o zavisnim rečenicama koje imaju funkciju modifikatora u arapskoj imeničkoj frazi. To dokazuje činjenica da se one vezuju samo za imenicu koja je upravni član imeničke fraze i odnose samo na nju, donoseći dodatne informacije o njoj baš kao što to rade i nerestriktivne relativne rečenice. Upravo su stoga uvijek zamjenjive arapskom nerestriktivnom relativnom rečenicom.

Funkcija modifikatora u arapskoj imeničkoj frazi još je izražajnija u primjeru koji slijedi, a u kojem je rečenica uvedena veznikom *wa* umetnuta između imenice u poziciji upravnog člana imeničke fraze i relativne rečenice u funkciji njenog atributa: *naṣaḥtuhā 'an ta'ūda 'ilā al-furni, wa kāna qarīban, haytu tatrūku al-ṣāḡa* (...) (Nazra, 14) *Savjetovah joj da se vradi u pekaru, a bila je (=koja je bila) blizu, gdje može ostaviti tepsiju.* [Pogled, 125] (pekaru-

9 Uporište za ovakav zaključak F. Grande nalazi u prepostavljenoj transformaciji: koordinirana rečenica > nerestriktivna rečenica > adverbijalna rečenica (2010: 51-56). Posebno je interesantno to da F. Grande poredi odnos između rečenice uvedene veznikom *wa* i apozicije u arapskom jeziku sa odnosom između akuzativa stanja i rečenice stanja (2010: 54-55). Međutim, on rečenicu stanja spominje samo kao posljednji, odnosno treći korak u transformaciji iz koordinirane u adverbijalnu rečenicu, uopće ne ulazeći u dublju analizu funkcija same rečenice stanja u arapskom jeziku.

IM (*i*-SUB *bila je*-KOP *blizu*-PRIDJ-AK)-RS-A1 (*gdje*-REL *će ostaviti*-GL *tepsiju*-IM)-RR-A2)

Kad je riječ o formi ove vrste rečenica, smatram kako je izuzetno interesantno to što one u arapskom jeziku, za razliku od “nezavisnih relativnih kluza” u bosanskom jeziku, biraju upravo veznik *wa* za svoj subordinator. Ovaj veznik, čijoj sam polifunkcionalnosti u arapskom jeziku ranije posvetila značajan prostor, zapravo je savršeno sredstvo za uvodenje rečenice koja svojim oblikom “imitira” jednu vrstu rečenice, a po funkciji pripada sasvim drugoj.

Iako ga u literaturi, bez obzira na suprotstavljanje njegove funkcije osnovnim principima koordinacije, ponekad određuju kao koordinatora, smatram da je veznik *wa* u ovom tipu rečenice upotrijebljen u funkciji subordinatora arapske rečenice stanja.¹⁰ Uporište za ovu tvrdnju nalazim prije svega u formi rečenice, koja je u potpunosti podudarna formi rečenice stanja. Osim toga, vjerujem da je,isto kao što je veznik *wa* savršen veznik za nju, rečenica stanja, zahvaljujući svojoj polifunkcionalnosti, savršeno sredstvo za izražavanje ovakve rečnice, čija se forma svjesno suprotstavlja njenoj sintaksičkoj funkciji.

Konačno, odlučni dokaz za to da funkcija modifikatora u arapskoj imeničkoj frazi pripada baš rečenici stanja, a ne nezavisnoj ili bilo kojoj drugoj rečenici, nalazim i u sljedećem primjeru, u kojem se u poziciji modifikatora pojavljuje sasvim druga forma rečenice stanja, koja “imitira” adverbijalnu rečenicu i nipošto se ne bi mogla dovesti u vezu s odnosom koordinacije: *wāfaqahu wa huwa yanżuru 'ilā 'aynay al-dābiti al-ğamīlatayni wa qad (=allatayni) ġariqat habbatāhumā al-zarqāwāni fī buḥayratin laysat hamrā'a tamāman, wa lā hiya baydā'a* (Mazlūm, 222) složio se s njim gledajući u *oficirove lijepe oči*, čije su se plave zjenice utopile u jezeru, ni crvenom, ni bijelom [Nepravda, 129] (oči-IM oficirove-IM-IF-A1 lijepe-PRIDJ-A2 (*i*-SUB već-PART-SVR utopile se-GL zjenice-IM njihove-DET(RES) plave-PRIDJ-A3₁ u-PRIJ jezeru-IM (Ø-REL nije-GL ono-RES crveno-PRIDJ potpuno-PRIL *i*-KO nije-NEG ono-RES bijelo-PRIDJ)-RR-A3₂)-RS-A3].

Rečenica koja je analitički prikazana na planu sintaksičke forme ima oblik adverbijalne oznake, dok se na semantičkom planu ostvaruje poput ne-restriktivne relativne rečenice, kao nezavisna, dodatna informacija o upravnoj imenici. Ono što je pritom odlučno odvaja od “prave” adverbijalne oznake

10 Na osnovu klasifikacije subordinatora koju daje P. Schachter, mogli bismo reći da je veznik *wa* u ovoj svojoj upotrebi zapravo relativizator koji se javlja u formi adverbijalizatora. (vidi: Schachter 1985: 50-53)

jestе činjenica да се семантички уопće не vezuje за glagol и не modificira njegovu radnju. Naprotiv, ovakva se rečenica vezuje isključivo за imenicu i zamjenjiva je ne drugom adverbijalnom oznakom ili prilogом nego upravo nerestriktivnom relativnom rečenicom.

Štaviše, u navedenom je primjeru rečenica stanja stilski mnogo upečatljivije i efektnije sredstvo od "obične" nerestriktivne relativne rečenice budući da upotrijebljenoj metafori daje dodatnu dinamičnost. Stvarajući privid sukcesivnosti radnje u nadređenoj i označenoj zavisnoj rečenici, njome pisac na planu forme ostvaruje i potvrđuje metaforu izraženu na planu sadržaja. Tako se ova rečenica zapravo realizira kao svojevrsna "metafora" sintaksičke konstrukcije, gdje se rečenica stanja javlja kao "sredstvo" koje, kao što to u metafori uvijek biva, i jeste i nije izjednačeno sa nerestriktivnom relativnom rečenicom kao njenim sadržajem.

To mi daje još jedan razlog da se ne složim s F. Grandeom u njegovoј tvrdnji kako se radi o nerestriktivnim relativnim rečenicama. Naprotiv, riječ je o rečenicama koje, samim tim što posuđuju formu druge vrste rečenice u arapskom jeziku, a u semantičkoj rezultanti preklapaju se s nerestriktivnim relativnim rečenicama, čak i onda kada ne doprinose snažnom stasanju stilskog potencijala, neminovno predstavljaju stilski efikasnije sredstvo izraza. Angažirajući čitatelja u otkrivanju funkcije veznika *wa*, one postižu cilj skretanja pažnje na jezik, uvlače čitatelja u tekst, te su kao takve daleko privlačnije od rečenica čija mu forma istovremeno otkriva i sve informacije o njihovoј semantičkoj i sintaksičkoj funkciji.

Međutim, stilska efektnost i eventualno jačanje već postojećeg stilskog potencijala izraza ne čine jedini doprinos upotrebe bilo koje od formi rečenice stanja na mjestu nerestriktivne relativne rečenice. Naime, čak i u onim slučajevima kad bi se za upotrebu dviju vrsta rečenica moglo reći da imaju podjednaku stilsku vrijednost, izuzetno značajna na planu stila izraza jeste upravo mogućnost stilskog izbora. Njegov značaj jasno se vidi i iz primjera navedenih u ovom radu, u kojima se ponekad upotreblom forme rečenice stanja vješto izbjegava ponavljanje relativne zamjenice. Stoga ova vrsta rečenice u arapskom jeziku, proširujući mogućnosti stilskog izbora, daje izvanredno dragocjen doprinos mogućnostima nemjerljivog obogaćivanja jezika, koje nam postojanje različitih konstrukcija otvara.

IZVORI

- al-'Arabī al-'ilmī*, 39, ağustus 2008.
- al-'Arabī al-'ilmī*, 617, 'abril 2010.
- 'Idrīs, Y. (1967) "Mazlūm". *Arħaš layālī*. al-Qāhira: Dār al-kitāb al-'arabī: 219-223.
- 'Idrīs, Y. (1967a) "Nazra". *Arħaš layālī*. al-Qāhira: Dār al-kitāb al-'arabī: 13-15.
- 'Idrīs [Idris], J. (1977) "Nepravda". *Šejh-baba*. Prijev. N. Bojanić. Novi Sad: Matica srpska: 127-129.
- 'Idrīs [Idris], J. (1977a) "Pogled". *Šejh-baba*. Prijev. S. Grozdanić. Novi Sad: Matica srpska: 125-126.
- al-Yaqẓa*. 29, 1448, 29. nūfimbir – 5. dīsambar 1996.

LITERATURA

- Badawi, S., Carter, M. G., Gully, A. (2004), *Modern written Arabic: A comprehensive grammar*. London and New York: Routledge
- Buckley, R. (2004), *Modern literary Arabic: A reference grammar*. Beirut: Librairie du Liban
- Cantarino, V. (1975), *Syntax of modern Arabic prose: The compound sentence*. vol. III. Bloomington: Indiana University Press
- al-Fāsī al-Fahrī, 'A. (2000), *al-Lisāniyāt wa al-luġa al-'arabiyya: Namādiġ tarkībiyya wa dalāliyya*. al-Tab. IV. I-II. Dār al-Bayḍā': Dār Tūbqāl li al-našr
- Grande, F. (2010), "Mentalist or functionalist grammar? The case of non-restrictive relative clause in Arabic". *Synergies Monde Arabe*, 7: 49-57.
- al-Ġulāyīnī, M. (bez datuma), *Čāmi' al-durūs al-'arabiyya*. III. Taharān: 'Intišārāt Nāṣir Hasrū
- Ḩamīd, B. M. (bez datuma), *Luġa al-'i'rāb*. al-Qāhira: Dār al-ma'rifa
- Ḩasan, 'A. (1999), *al-Naḥw al-wāfi*. al-Tab. XIV. I-II, al-Tab. XIII. III, al-Tab. XII. IV. al-Qāhira: Dār al-ma'ārif
- al-Hāsimī, 'A. (bez datuma), *al-Qawā'id al-'asāsiya li al-luġa al-'arabiyya*. 'Istānbūl: al-Maktaba al-'islāmiyya
- Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I. (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom Štampe
- Kovačević, M. (1997), "Parataksičke i hipotaksičke odnosne rečenice". *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XL/1. Novi Sad: 49-61)
- Kovačević, M. (1998), *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*. Beograd: Raška škola

- Kremers, J. M. (2003), *The Arabic noun phrase: A minimalist approach*. Diss. Katholieke Universiteit Nijmegen. Utrecht: LOT
- Ma'rūf, N. (1994), *Qawā'id al-naḥw al-wazīṭ*. al-Tab. II. Bayrūt: Dār Bayrūt al-mahrūsa
- Mrazović, P., Vukadinović, Z. (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Novi Sad: Dobra vest
- Muftić, T. (1997), *Gramatika arapskog jezika*. Sarajevo: Ljiljan
- Mugālasa, M. H. (1997), *al-Naḥw al-ṣāfi*. Bayrūt: al-Risāla
- Qabbiš, 'A. (1982), *al-Kāmil fī al-naḥw wa al-ṣarf wa al-'i'rāb*. al-Tab. IV. Dimašq: Dār al-kitāb
- al-Rāğihī, 'A. (1998), *al-Taṭbīq al-naḥwī*. al-Tab. II. al-'Iskandariyya: Dār al-ma'rifa al-ğāmi'iyya
- Ryding, K. C. (2005), *A reference grammar of modern standard Arabic*. New York: Cambridge University Press
- al-Sayyid, 'A. 'A. (1975), *Fī 'ilm al-naḥw*. al-Tab. III. I-II. al-Qāhira: Dār al-ma'ārif
- Schachter, P. (1985), "Parts-of-speech systems". In: *Language typology and syntactic description: Clause structure*. Ed. T. Shopen. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press: 3-61.
- Tanasković, D., Mitrović, A. (2005), *Gramatika arapskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- 'Umar, 'A. M., Zahrān, M. N., 'Abd al-Laṭīf, M. H. (1984), *al-Naḥw al-'asāṣī*. al-Kuwayt: Dār al-salāsil
- de Vries, M. (2006), "The syntax of appositive relativization: On specifying coordination, false free relatives, and promotion". *Linguistic Inquiry*, 37, 2: 229-270.
- Al-Warraki, N. N., Hassanein, A. T. (1994), *The connectors in modern standard Arabic*. Cairo: The American University in Cairo Press
- Wright, W. (1967), *A grammar of the Arabic language*. 3rd ed. vol. I-II. Cambridge University Press

ABOUT A SPECIFIC FORM OF MODIFIER IN ARABIC NOUN PHRASE

Summary

Conjunction *wa* in Arabic functions at the same time as both, the most frequent coordinating conjunction and one of the most frequent subordinating conjunctions. It is therefore not surprising that its syntactic description in secondary sources remains partly incomplete or vague. This paper discusses a specific type of clause in Arabic, introduced by conjunction *wa*, which has in literature so far been merely characterized as a parenthetical explanation of a preceding sentence or noun, without actually determining either its form or its syntactic function. The discussion of the Arabic clause introduced by *wa* focuses on comparison of this clause with “independent relative clauses” from Bosnian, as well as the analysis of its relationship with Arabic non-restrictive relative clauses. The origin of its form is found in Arabic circumstantial clause, whereas its syntactic function and position is clearly defined within Arabic noun phrase modification.

Sanela MEŠIĆ

ZUM GEBRAUCH VON *DENN*

SCHLÜSSELWÖRTER: *denn, Modalität, Kausalität, Konjunktur, Modalpartikel, Vergleichspartikel*

Diese Arbeit stellt eine Analyse des Gebrauchs von *denn* in Zeitungstexten dar. Als Quelle für diese Untersuchung haben Spiegel Online und Zeit Online (15.02. – 29.02.2012) gedient. Analysiert wurden insgesamt 670 Beispiele. Das Ziel war es, möglichst viele Vorkommensfälle von *denn* in verschiedenen Ressorts zu analysieren und die Verwendungsweisen von *denn* zu interpretieren, sowie festzustellen, in welchen Ressorts welches *denn*, wie häufig und mit welcher pragmatischen Funktion vorkommt. Durch diese Korpusanalyse wurden auch bisherige Forschungsmeinungen überprüft.

ZUR WORTARTENPROBLEMATIK UND *DENN*

Denn kann je nach Gebrauch verschiedenen Wortarten zugewiesen werden. Erben (1972) unterscheidet *denn* als emotional-expressive Partikel und als Konjunktion. Eisenberg (1999) verwendet die Bezeichnungen ‚Abtönungspartikel‘ und ‚koordinierende Konjunktion‘. Im DGW (2000) ist *denn* als Konjunktion, als Vergleichspartikel, als Adverb und als Partikel verzeichnet. Nach Engel (2004) könnte immer behauptet werden, dass es sich bei diesem Lexem um eine Partikel handelt, jedoch wird dann dieses Lexem verschiedenen Partikeluntergruppen zugewiesen. *Denn* kann nach diesem Autor ein kausaler Konjunktur, eine Abtönungspartikel oder eine Vergleichspartikel sein. Helbig (1994:110) ist der Meinung, dass *denn* auch als eine komparative Präposition angesehen werden kann. Dieser Terminus entspricht dem, was Engel unter Vergleichspartikel versteht. Nach Helbig (1994:110) kann *denn* auch ein Adverb sein. Laut Zifonun et al. (1997:1229) war *denn* ursprünglich eine Variante des temporalen Adverbs *dann*. Das temporale Adverb beschreibt die zeitliche Reihenfolge von Sachverhalten. Auch bei *denn* als Abtönungspartikel sprechen Zifonun et al. (ebd.) vom Ausdruck der zeitlichen Folge.

Auf Grund der Korpusanalyse konnte festgestellt werden, dass *denn* ein kausaler Konjunktior, eine Modalpartikel und eine Vergleichspartikel sein kann. Für *denn* als Adverb ließen sich keine Belege finden, obwohl bei manchen Belegen mit der Modalpartikel *denn* eine gewisse semantische Nähe zum Adverb *denn* zu verzeichnen war. Ein solches *denn* drückt aber keine zeitliche Folge aus und es ist auch nicht erststellenfähig. *Denn* ist auch Teil von Fügungen wie *denn auch*, *geschweige denn*, *es sei denn*.

DER KAUSALE KONJUNKTOR *DENN*

Durch die Korpusanalyse wurde festgestellt, dass *denn* am häufigsten als Konjunktior vorkommt, und zwar zu 80,4%. Dabei sind lexikographisch zwei Formen zu unterscheiden: das kleingeschriebene *denn*, welches auf ein Komma folgt und das großgeschriebene *denn*, welches auf einen Punkt folgt. Die zweite Variante (316 Belege) wurde sogar häufiger verwendet als das gewöhnliche kleingeschriebene *denn* (223 Belege).

- (1) *Das Wahlergebnis für die 44-Jährige – rund 70 Prozent – ist eher mager. Zum Vergleich: Jürgen Trittin bekam im Herbst bei seiner Wiederwahl als Fraktionschef 91 Prozent, die nach der vergeigten Berlin-Wahl schwer angeschlagene Renate Künast immerhin noch 79 Prozent. Allerdings ist es wohl auch ein ehrliches Ergebnis, denn Andreea gilt als eine profilierte Vertreterin des Realo-Flügels und ist bisher als wenig ausgleichend in Erscheinung getreten.* (SPIEGEL ONLINE – Politik – 29.02.2012)
- (2) *Die Entscheidung von Präsident Obama, die kriselnden Autobauer in der Weltwirtschaftskrise 2009 mit einem 80-Milliarden-Dollar-Paket zu retten, spielt auch bei der Vorwahl 2012 eine wichtige Rolle. Denn es war ausgerechnet Mitt Romney, der sich damals entschieden gegen Staatshilfen für die Autokonzerne aussprach. In der "New York Times" veröffentlichte er einen Beitrag unter dem Titel: "Lasst Detroit bankrottgehen". Zwar sprach sich Santorum ebenfalls gegen den sogenannten Bailout für die Auto-Industrie aus – doch er stellte sich auch quer, als es um die Rettungsmaßnahmen für die Wall Street ging. Romney dagegen unterstützte diese.* (SPIEGEL ONLINE – Politik – 29.02.2012)

Das großgeschriebene auf einen Punkt folgende *denn* ist als ein lexikographisches Stilmittel zu betrachten. Durch dieses *denn*, dem ein Punkt, der eine kurze Gedankenpause bewirken soll, vorangeht, möchte der Autor

im angeführten Beispiel betonen, wieso die Entscheidung von Obama bei der Vorwahl 2012 eine wichtige Rolle spielte.

Manchmal folgt auf *denn* ein Doppelpunkt.

(3) *Das EM-Debakel der deutschen Mannschaft im Jahr 2000 blieb nicht ohne Folgen: Anschließend wurde die Nachwuchsförderung reformiert. Das Magazin "SPONSORS" erklärt den entstandenen Wettkampf um die beste Ausbildung. Denn: Je besser die Jugendarbeit, umso höher die Fördergelder.* (SPIEGEL ONLINE – Sport – 16.02.2012)

Die Begründung wird nicht nur durch *denn*, sondern auch durch den Doppelpunkt angekündigt.

Beide Formen kommen in allen Ressorts vor, wobei die meisten Beispiele aus den Ressorts Politik, Wirtschaft und Kultur stammen. Das großgeschriebene *denn* überwiegt in allen Ressorts außer im Ressort Wissen(schaft), wo die Anzahl der Beispiele gleich ist. Deutlich mehr Belege mit dem großgeschriebenen *denn* gibt es in den Ressorts Politik, Studium bzw. Uni, Gesellschaft, Reise.

Normalerweise hat *denn* die Funktion, die Aussage im vorangehenden Satz zu begründen. Es drückt demnach Kausalität aus. Nun stellt sich die Frage, ob diese Kausalität immer die gleiche ist und ob es immer Kausalität im engeren Sinne ist. Es sind mindestens zwei Funktionen von *denn* zu unterscheiden. Zum einen wird mit *denn* die Ursache für die Folge im vorangehenden Satz genannt und zum anderen ein Argument für die Schlussfolgerung im vorangehenden Satz. Den ersten Fall könnte man als reine Kausalität bezeichnen, den zweiten als epistemische. Diese Grenze ist nicht immer leicht zu ziehen.

An folgenden Beispielen kann die Folge-Ursache-Relation gezeigt werden:

(4) *2010 wirkte sich unter anderem der lange und strenge Winter aus: Die Zahl der sogenannten Wegeunfälle ist nämlich deutlich gestiegen. Auch sie werden von der Bundesanstalt erfasst, denn Arbeitnehmer sind auf dem Hin- und Rückweg zur Arbeit unfallversichert. Im Vorjahresvergleich stieg die Zahl der Wegeunfälle um ein Viertel.* (SPIEGEL ONLINE – KarriereSPIEGEL – 29.02.2012)

Die Wegeunfälle werden von der Bundesanstalt erfasst und die Ursache für dieses Verfahren ist die Tatsache, dass die Arbeitnehmer auf dem Hin- und Rückweg zur Arbeit unfallversichert sind.

- (5) *Am Steuer des A3 TCNG kann man lange darüber grübeln, ob man der Umwelt jetzt etwas Gutes tut oder ihr wenigstens weniger Schaden zufügt. Zu spüren allerdings ist von der kleinen Revolution im Tank nichts. Denn der Prototyp fährt sich ganz genau so wie ein normaler Benziner.* (SPIEGEL ONLINE – Auto – 29.02.2012)

Zuerst wird die Folge genannt: Zu spüren allerdings ist von der kleinen Revolution im Tank nichts. Daraufhin folgt eine durch *denn* eingeleitete Ursache: Der Prototyp fährt sich genauso wie ein normaler Benziner.

In folgenden Beispielen haben wir im *denn*-Satz ein Argument für die Schlussfolgerung im vorangehenden Satz:

- (6) *Schnell kocht die Wut nach der Nachricht, das Bundespräsidialamt habe sich für eine Auszahlung des Ehrensolds an Wulff ausgesprochen. Und doch ist es die richtige Entscheidung, ihm das Geld zu gewähren. Der Haushaltsausschuss des Bundestags muss zwar noch nicken, aber das wird er aller Voraussicht nach tun. Und das ist gut so. Denn Christian Wulff muss seinen Sold erhalten aus reiner Staatsräson.* (SPIEGEL ONLINE – Politik – 29.02.2012)

Dass Christian Wulff seinen Sold aus reiner Staatsräson erhalten muss, ist ein Argument dafür zu behaupten, dass es gut ist, dass der Haushaltsausschuss aller Voraussicht nach diesen Vorschlag abnicken wird.

- (7) *Beim Länderfinanzausgleich streitet man sich ja mit großem Getöse über Summen von unter drei Milliarden Euro. Eigentlich paradox, denn auf Bundesebene werden via Einkommens- und Mehrwertsteuer sowie durch die Sozialversicherungen lautlos viel größere Summen von den reichen in die armen Bundesländer geleitet – ohne dass es irgendjemanden aufregt.* (SPIEGEL ONLINE – Wirtschaft – 29.02.2012)

Das Argument, welches auf *denn* folgt, führt uns zu der Schlussfolgerung, dass das Zuvorgeschriebene paradox ist.

Beide Relationen, sowohl die Relation Folge-Ursache als auch die Relation Schlussfolgerung-Argument, sind sowohl bei dem groß- als auch bei dem kleingeschriebenen *denn* festzustellen. Die Belege für beide Funktionen sind in allen Ressorts verteilt. Diese Funktionen hängen nicht alleine von *denn* ab, sondern auch von dem, was *denn* vorangeht. Es ist dabei wichtig, ob es sich um Fakten handelt, die man als Folgen betrachten kann oder ob es Schlussfolgerungen sind.

DIE MODALPARTIKEL *DENN*

Unter Modalpartikeln verstehe ich unveränderliche Wörter, die bis auf wenige Ausnahmen unbetont sind, die nicht erststellenfähig sind, die nicht negiert werden können, die nicht selbstständig als Antworten auf Fragen dienen können, die nicht in einen Satz transformiert werden, die nicht intensiviert, graduiert und koordiniert werden können. Nicht alle Modalpartikeln kommen in allen Satzmodi vor. Syntaktisch sind sie fakultativ. Man kann sie kombinieren. Sie stehen zwischen dem finiten und dem infiniten Teil des Prädikats bzw. im Mittelfeld, und zwar meistens vor dem Rhema (vgl. Krivonosov 1966:139, Dahl 1988:1). Sie trennen also das Thema von dem Rhema (vgl. Eroms 2000:486). Modalpartikeln nehmen Bezug auf den ganzen Satz. Sie beeinflussen dabei den Wahrheitsgehalt bzw. den propositionalen Gehalt des Satzes nicht (vgl. auch Autenrieth 2002:6). Sie drücken die Einstellung des Sprechers zum Gesagten aus. Modalpartikeln haben Homonyme in anderen Wortarten. Sie können Inhalte auf der Textebene logisch verknüpfen und können auch den Satz, in dem sie stehen, auf Inhalte sinnlicher Wahrnehmung beziehen oder sie können sich auch auf gedachte Inhalte beziehen. Durch den Gebrauch von Modalpartikeln fordert der Sprecher oft den Hörer auf, eine bestimmte Position einzunehmen. Modalpartikeln können zum Konsens beitragen, sie können aber auch Konsens verhindern, und zwar wenn sie geäußerte Inhalte als schon allgemein bekannt markieren, was sie eigentlich nicht sind, und dadurch dem Hörer die gleichberechtigte Teilnahme an der Argumentation verwehren (vgl. Kemme 1979:16).

Modalpartikeln haben eine epistemische Bedeutung (vgl. Deppermann 2009). Sie drücken epistemische Modalität aus. Durch den Gebrauch der Modalpartikel wird uns die Einstellung des Sprechers zum Gesagten präsentiert. Wir erfahren, ob sich der Sprecher über etwas wundert, ob er wütend ist, ob er jemandem etwas vorwirft. Ein subjektives Element muss vorhanden sein, damit man eine Modalität als epistemisch auffasst.

In der Literatur werden Modalpartikeln als typisch für die gesprochene Sprache bezeichnet. Und obwohl Modalpartikeln als typisch für den gesprochenen Diskurs gelten, untersuchte bereits Weydt (1969) ihre Funktion anhand von literarischen Texten. Die Charaktere in literarischen Texten bekommen durch Dialoge auch ihre Chance zu sprechen. Genauso tauchen Modalpartikeln auch in Zeitungstexten auf. Während im natürlichen, gesprochenen Diskurs Partikeln spontan und ungesteuert auftreten, setzt sie der Autor in der verschriftlichten Sprache bewusst für seine Ziele ein.

Denn als Modalpartikel macht 12,4% des Gesamtkorpus aus. *Denn* als Modalpartikel kommt ebenfalls in allen Ressorts vor, obwohl man das vielleicht nicht erwartet, da es sich bei den Modalpartikeln um expressive Ausdrücke handelt, die epistemische bzw. subjektive Modalität ausdrücken, das heißt die Einstellung des Sprechers zum Gesagten. Am häufigsten kommen sie in den Ressorts Kultur und Politik vor. Sie werden nur in bestimmten syntaktischen Strukturen verwendet, und zwar in direkten und indirekten Fragesätzen und in Konditionalsätzen. Die direkten Fragesätze sind hauptsächlich in den Interviews zu finden. Jede Modalpartikel hat mehrere pragmatische Funktionen. Im angegebenen Korpus konnten sieben Funktionen der Modalpartikel *denn* ermittelt werden. *Denn* als Modalpartikel kann verstärktes Interesse, Verwunderung, Ironie, Zweifel, Ausweglosigkeit, Wut und Vorwurf ausdrücken. Die verschiedenen Funktionen werden nach ihrer Frequenz aufgelistet. Bei diesen verschiedenen Funktionen fällt es auf, dass das *denn* zum Ausdruck von verstärktem Interesse oder Verwunderung am häufigsten im Ressort Kultur verwendet wird und dass das *denn* zum Ausdruck von Ironie, Zweifel und Vorwurf als eher negative Bewertungen im Ressort Politik zu finden ist.

In Interviews soll mit der Modalpartikel *denn* wie im folgenden Beispiel das Interesse betont werden, und zwar vor allem in den Fragen des Interviewers. Alleine durch das Stellen einer Frage zeigen wir Interesse, doch durch den Gebrauch von *denn* können wir dieses Interesse verstärken. Die Frage wirkt durch den Gebrauch dieser Partikel auch freundlicher.

(8) **SPIEGEL ONLINE:** *Die Idee der Umschulung stammt von DSV-Sportdirektor Thomas Pfüller und hat zuletzt für jede Menge Aufregung gesorgt. Wie weit sind **denn** die Verhandlungen zwischen Ihnen und Langlauf-Bundestrainer Jochen Behle fortgeschritten?*
(SPIEGEL ONLINE – Sport – 29.02.2012)

Diese Betonung des Interesses ist auch in indirekten Fragesätzen zu finden:

(9) *Wer verstehen will, muss Google fragen*
*Antworten auf diese Fragen findet man in Googles neuer Datenschutzerklärung nicht. Auf eine gezielte Nachfrage, wie Google die Daten **denn** nun konkret verwendet, antwortet das Unternehmen: „Diese Informationen ermöglichen es Google, auf diesem Gerät Google-Dienste anzubieten, sie zu synchronisieren, und sie helfen bei der Fehlersuche.“* (SPIEGEL ONLINE – Netzwerk – 29.02.2012)

Die Modalpartikel *denn* kann sowohl in direkten als auch indirekten Fragen ein Indikator für Verwunderung sein:

(10) *Verkäufer: "Ich weiß nicht mehr weiter. In diesem Jahr will niemand einen Wagen mit automatischem Getriebe kaufen."*

*Kunde: "Aber wieso **denn**?"* (SPIEGEL ONLINE – Panorama – 29.02.2012)

(11) *Am weitesten hat sich Nokia bei diesem Wettkampf um technische Daten aus dem Fenster gelehnt: 41 Megapixel habe der Bildsensor im Nokia 808 Pure View, verkündete das Unternehmen auf seiner traditionell am Morgen des ersten Messetages einberufenen Pressekonferenz. Die Konkurrenz ist damit auf die Plätze verwiesen: acht Megapixel? Zwölf? 14? Lächerlich: 41 muss ein Handy heute haben – und damit drei- bis viermal mehr als eine gute Spiegelreflexkamera. Wie Nokia das anstellt, wie viele Pixel die Kamera im 808 Pure View wirklich verwendet und vor allen wie gut die Fotos damit werden, wird im Netz ausgiebig diskutiert. Vor allem ist die Frage ungeklärt, wer **denn** eigentlich eine derart hochauflösende Kamera in seinem Handy braucht. Aber das ist das Kernproblem: Viel zu oft geht es nicht um die Bedürfnisse der Anwender, sondern um die technische Machbarkeit.* (SPIEGEL ONLINE – NetzWelt – 29.02.2012)

Der Verfasser des Textes wundert sich darüber, dass jemand eine derart hochauflösende Kamera in seinem Handy braucht.

Die Funktion, Verwunderung zu indizieren, kann *denn* nur in bestimmten Kontexten aufweisen. Die Erschließung der Funktion einer Modalpartikel erfolgt auf Grund des ganzen Kontextes.

Diese Modalpartikel kann auch wie in folgenden Beispielen einen Ausdruck von Ironie darstellen:

(12) *Stellen wir uns kurz vor, Wulff würde keinen Ehrensold erhalten: Das unwürdige Treiben um das Amt des Bundespräsidenten hätte kein Ende, die Last, die auf seiner vorzeitig beendeten Amtszeit liegt, würde noch erschwert von einem ehemals höchsten Würdenträger auf Jobsuche.*

*Denn was soll er **denn** machen ohne den Ehrensold? Jeder Versuch, bei einem seiner Freunde aus der Wirtschaft unterzukommen und für ein gnadenvolles Salär die alten Kontakte spielen zu lassen, hät-*

te gewirkt wie ein verspätetes Schuldeingeständnis. Er würde sich abhängig machen, diesmal aber ganz offen. (SPIEGEL ONLINE – Politik – 29.02.2012)

Ironie kann durch *denn* auch in einem Konditionalsatz ausgedrückt werden:

(13) *Diese Tastatur schreibt alles, was man so auf einer Tastatur schreiben kann – wenn man **denn** weiß, wo welche Taste ist. Wenn Ihr Kollege zu denen gehört, die auf die Drei-Finger-Methode in Kombination mit dem Adler-Suchsystem schwören, dann dürfte diese Tastatur ihn geradewegs in den Wahnsinn treiben. Einfach an seinen Rechner anstöpseln, die alte Tastatur gut verstecken – und warten.* (SPIEGEL ONLINE – KarriereSPIEGEL – 22.02.2012)

Das folgende *denn* wurde zum Ausdruck von Zweifel gebraucht:

(14) *Ob das Produkt **denn** wirklich marktreif sei, fragt die Chefin, der der Mann im weißen Anzug seine Software andrehen will,...* (SPIEGEL ONLINE – Netzwerk – 23.02.2012)

Die Chefin zweifelt daran, dass dieses Produkt wirklich marktreif ist.

(15) *Bundesfinanzminister Wolfgang Schäuble forderte einen überzeugenden Vertrauensbeweis. Ehe neue Hilfen für Athen freigegeben werden, müsse das Land langfristig garantieren, dass es an seinem Reformkurs festhalte, sagte Schäuble dem Radiosender SWR. Die schriftlichen Zusagen der beiden bisher größten Parteien, auch nach der für April geplanten Wahl am drastischen Sparkurs festzuhalten, reichen ihm nicht. „Wer stellt **denn** sicher, dass Griechenland zu dem steht, was wir jetzt mit Griechenland vereinbaren?“, fragte der CDU-Mann. „Wir können helfen, aber wir können nicht in ein Fass ohne Boden schütten.“* (SPIEGEL ONLINE – Wirtschaft – 15.02.2012)

Hier zweifelt der Sprecher daran, dass Griechenland zu der Vereinbarung stehen wird.

Dieselbe Funktion hat *denn* im folgenden Konditionalsatz:

(16) *Sie suchen einen Job? Sie sind respektabel und haben Manieren? Warum nicht Bundespräsident werden? Das Präsidialamt sucht gerade – genauer gesagt: Die Spitzen von Regierung und Opposition*

kungeln sich einen Kandidaten zurecht. Wie könnte eine Stellenanzeige aussehen, wenn es sie DENN gäbe? (SPIEGEL ONLINE – Karriere SPIEGEL – 18.02.2012)

Es wird daran gezweifelt, dass es überhaupt eine Stellenanzeige geben könnte.

Denn kann auch Ausweglosigkeit ausdrücken:

(17) *Die gerechte Strafe für Chisora sähe so aus: Die Klitschkos boxen nicht mehr gegen ihn, dem Briten würde die Bühne entzogen. Aber die Frage ist: Gegen wen sollen die Klitschkos **denn** dann boxen? Große Gegner gibt es weit und breit nicht. (SPIEGEL ONLINE – Sport – 20.02.2012)*

In Konditionalsätzen drückt *denn* auch Wut aus:

(18) *Mona fiel fast in Ohnmacht, als ihr Achim gestand, dass die Sucht stärker war als alle Liebe. „Dann gehe hin, wenn es **denn** sein muss“, sagte sein trautes Weib zum Abschied, „und lass die verkeimten Klamotten bloß vor der Tür, wenn du überhaupt noch mal zurückkommst von der ganzen bekloppten Trainiererei.“ (SPIEGEL ONLINE – Sport – 28.02.2012)*

Mona ist wütend, dass Achims Sucht stärker war als alle Liebe. Sie schickt ihn weg. Auch im nachfolgenden Satz kommt die Wut zum Ausdruck.

Wut kann durch *denn* auch in direkten Fragesätzen zum Ausdruck gebracht werden:

(19) *In Gesellschaft solcher Sozialdramen ist Wenders‘ bewegender Tanzfilm eher ein „Exot“, wie Ringel es formuliert. Was auch der Conferecier des Ampas-Abends findet, der Oscar-gekrönte Filmemacher und Polit-Agитator Michael Moore („Bowling for Columbine“). Der flachst Wenders an: „Was zum Teufel machst du **denn** hier?“ Wenders ficht das nicht an. Er provoziert die Konkurrenten mit seinem Appell, über ihren Tellerrand hinauszudenken, auch mal eine neue „Filmsprache“ zu wagen. (SPIEGEL ONLINE – Kultur – 24.02.2012)*

In den folgenden Beispiel drückt *denn* einen Vorwurf aus:

(20) *Als einer fragt, ob es **denn** mit Steinbrück als Kanzler eine Transferunion in Europa geben würde, geht der 65-Jährige auf die zar-*

te Unterstellung gar nicht erst ein. (SPIEGEL ONLINE – Politik – 15.02.2012)

- (21) *Fuchs: Es wäre eine Möglichkeit. Aber die Menschen müssen das wollen, und sie brauchen Zeit, um sich einzuleben. Dann ist da auch die Sprachbarriere: Gerade mittelständische Unternehmen haben Probleme, Fachkräfte zu finden. In diesen Firmen wird in der Regel Deutsch gesprochen. Das ist für Bewerber aus dem Ausland ein Problem. Und auch die Familien der Zuzügler müssen eine Perspektive haben. Da muss von Seiten der Regierung mehr passieren.*
*KarriereSPIEGEL: Schreckt Deutschland **denn** Bewerber bisher ab?*
(SPIEGEL ONLINE – KarriereSPIEGEL – 15.02.2012)

- (22) *PRIVATSPHÄRE VON POLITIKERN*

Das Schlafzimmer des Präsidenten

*... – so einer sollte dann schon in geordneten Verhältnissen leben. Und wenn er **denn** seine Liebste schon nicht heiratet, dann doch wenigstens sollte er geschieden sein.* (23.02.2012, ZEIT ONLINE – POLITIK)

DIE VERGLEICHSPARTIKEL *DENN*

Vergleichspartikeln sind “unveränderliche Wörter, die Bezeichnungen für Größen oder Eigenschaften (selten Geschehnisse) vergleichend miteinander verbindet” (Engel 2004:441). Die Elemente, die verglichen werden, müssen dabei nicht gleichrangig und funktionsgleich sein. Engel (ebd.) führt an, dass *denn* als Vergleichspartikel, welche er als veraltet bezeichnet, noch in Wendungen und Sprichwörtern erhalten ist. Bei Fritz (2009:372) heißt es ebenfalls, dass *denn* in Vergleichskonstruktionen veraltet ist, bis auf zwei Ausnahmen, und zwar in Verbindung mit *je* und zur Vermeidung von zweimaligem *als* (vgl. auch Weinrich 1993:795). Dasselbe ist bei Zifonun et al. (1997:2441) zu lesen, wobei diese Autoren auch ein Beispiel anführen, welches weder *je* noch *als* beinhaltet. Lediglich Erben (1972:338) schreibt, dass ein so gebrauchtes *denn* eine stilistische Variante darstellt, die in besonders gewählter Sprache verwendet wird.

Beispiele mit *denn* als Vergleichspartikel machen 3,1% des Gesamtkorpus aus und kommen in neun von dreizehn Ressorts vor. Am häufigsten wird *denn* im Ressort Politik verwendet. An erster Stelle ist der Gebrauch in der festen Wendung *denn je*. Die zweite Stelle nimmt der Gebrauch anstelle von *als* ein und an dritter Stelle steht der Gebrauch von *denn* zum Vermeiden von doppeltem *als*.

- (23) *Um Deutschland herum herrscht die Krise – doch der Arbeitsmarkt ist stärker **denn** je: Bundesagentur-Chef Frank-Jürgen Weise spricht im Interview über den Traum von der Vollbeschäftigung, zehn Jahre Hartz und einen möglichen Export des deutschen Modells nach Griechenland.* (SPIEGEL ONLINE – Wirtschaft – 28.02.2012)
- (24) *Es ist phantastischer Roman über Wirklichkeiten, die mächtig Angst einflößen können. Und ein realistischer Roman über die Phantasmen einer Paranoia, die aus der Ohnmacht erwächst. Ein vielschichtiges Erzählwerk gegenläufiger Bewegungen, das seine Gegenstände sehr genau erfasst und reflektiert, in dem jedoch nichts so zu sein scheint, wie es wirkt, und selbst die Fotos im Textfluss eher Zerr- **denn** Widerspiegelungen des Erzählten gleichen.* (SPIEGEL ONLINE – Kultur – 22.02.2012)
- (25) *Mit einer Mischung aus Belustigung und ängstlicher Faszination verfolgten auch Angehörige der Opposition Misratis allabendliche Ausbrüche im Live-TV – und veröffentlichten die peinlichsten und absurdesten Auszüge umgehend auf YouTube. Viele empfanden sie wegen ihrer offensichtlichen Übertreibungen und offenkundigen Realitätsverweigerung wohl eher als Clown **denn** als echte Bedrohung.* (SPIEGEL ONLINE – Politik – 19.02.2012)

Anstelle von *als* kommt *denn* auch als vergleichendes Verbindungsglied zwischen zwei *wie*-Phrasen vor:

- (26) *“Die Thomaner“ wirkt nun weniger wie ein Sammelporträt, **denn** wie ein charmanter Imagefilm. Ein bisschen von Kästners “Fliegendem Klassenzimmer“, ansonsten viel heile Welt.* (SPIEGEL ONLINE – Kultur – 17.02.2012)

Oder auch zwischen zwei Präpositionalphrasen:

- (27) *Wendy Piatt, die Direktorin der Russell-Group , die Interessensvertretung der führenden britischen Universitäten, führte den Rückgang weniger auf die Gebühren **denn** auf die demografische Entwicklung zurück.* (15.02.2012, ZEIT ONLINE – STUDIUM)

In keinem der Beispiele folgt unmittelbar auf ein Adjektiv ein vergleichendes *denn*, welches anstelle von *als* gebraucht wurde. Das *denn* anstelle von *als* kommt überwiegend im Ressort Kultur vor.

KOMPLEXE STRUKTUREN MIT *DENN*

- denn auch

Mit der Kombination von *denn* und *auch* hat sich Thurmailr (1989:232) befasst. Diese Autorin ist der Auffassung, dass die Modalpartikel *denn* in Kombination mit *auch* nur das Merkmal <KONNEK> besitzt. Thurmailr (ebd.) zeigt mit einem Beispiel, in dem *denn auch* ein *dann* vorangeht, dass es sich bei *denn* nicht unbedingt um eine regionale Variante von *dann* handelt, wobei sie Gemeinsamkeiten in der Bedeutung nicht ausschließt. Zifonun et al. (1997:2440) betrachten *denn* in solchen Beispielen als Abtönungspartikel, und zwar ist ein solcher Gebrauch laut diesen Autoren als schriftsprachlich zu betrachten. Es handelt sich dabei um gehobenen Stil. Das Verhältnis des Satzes zum Vorgängerkontext ist als progressiv-konkretisierend zu verstehen.

In 2,8% der Beispiele kommt *denn* in der Kombination mit der Modalpartikel *auch* vor. Dieses *denn* ist ebenfalls als Modalpartikel zu betrachten. Dieses *denn* hat eine gewisse semantische Nähe zu dem Adverb *dann*, aber im Gegensatz zu *dann* ist es nicht erststellenfähig und drückt eher eine Art Kausalität oder Konsekutivität als zeitliche Sukzession aus. *Denn auch* kommt in acht von dreizehn Ressorts vor und am häufigsten in den Ressorts Politik und Kultur.

(28) *Bei seiner Rede im Anschluss an die Wahl stand Romney die Erleichterung **denn auch** ins Gesicht geschrieben. „Wir haben nicht mit großem Vorsprung gewonnen“, rief er im Wahlkampfslager in der Stadt Novi im Südosten von Michigan seinen jubelnden Anhängern zu, „aber er war groß genug, und das ist alles, was zählt.“* (SPIEGEL ONLINE – Politik – 29.02.2012)

Denn auch ist durch *folglich* oder *infolgedessen* ersetzbar, was auch dafür spricht, dass diese Verbindung eine Folge ankündigt.

- geschweige denn

0,7% der Beispiele beinhalten die Konstruktion *geschweige denn*. Diese Verbindung, die nur in fünf von dreizehn Ressorts vorkommt, dient als Konjunktiv, der Wörter oder Nebensätze verbindet.

(29) *Mit Mäusezähnchen und fleckig geschminktem Mund führt sie ihre Thatcher aber ein ums andere Mal über die Grenze der Nachempfindung hinaus in die Parodie. An ihrer eisernen Lady ist nichts kalt und glatt, **geschweige denn** erotisch. Mit lustig gepresster Stimme spielt sie*

Thatcher eher als eine Schwester im Geiste der schrulligen TV-Köchin Julia Child aus "Julie & Julia" denn als Patin der kihlen Miranda Priestly aus "Der Teufel trägt Prada". (SPIEGEL ONLINE – Kultur – 28.02.2012)

(30) *Als Lösung kursiert derzeit der Ansatz, zwei MOPs in Folge auf dieselbe Stelle zu werfen – in der Hoffnung, dass die zweite Bombe möglichst genau das Loch der ersten trifft. Ob das aber bisher erfolgreich versucht wurde – **geschweige denn** im Ernstfall funktionieren würde – ist unbekannt.* (SPIEGEL ONLINE – Wissenschaft – 15.02.2012)

Denn betrachte ich auch hier als eine Modalpartikel, die auch weggelassen werden kann. Da Modalpartikeln die epistemische Modalität ausdrücken, kann man davon ausgehen, dass auch diese Fügung epistemisch ist.

- es sei denn

0,6% des Gesamtkorpus machen Belege mit *es sei denn* aus. *Es sei denn* kommt nur in den Ressorts Sport, Panorama und Netz Welt vor. In allen drei folgt auf *denn* ein Komma. Der nachfolgende Satz ist ein Verbzweitsatz und das Verb ist entweder im Indikativ oder im Konjunktiv. Diese Konstruktion hat eine restriktive Funktion. Dieser Konjunktor wirkt durch die Modalpartikel expressiver als beispielsweise der restriktive Subjunktor *außer wenn*. Durch das Komma wird eine kurze Pause bewirkt und das alles zusammen genommen hebt die Aussage des nachfolgenden Satzes hervor.

(31) *Sollte Podolski mit dem deutschen Nationalteam im Sommer eine starke Europameisterschaft in Polen und der Ukraine spielen, könnte die Summe sogar noch höher ausfallen – es sei denn, der Wechsel und alle Modalitäten sind bis dahin geklärt.* (SPIEGEL ONLINE – Sport – 29.02.2012)

(32) *Gegen Breno, der unter dem Verdacht der schweren Brandstiftung steht, könnte es nach Einschätzung der Zeitung somit gegen den Fußballer zur Anklage kommen – es sei denn, er weise nach, dass er unter psychischen Problemen leide.* (SPIEGEL ONLINE – Panorama – 29.02.2012)

Da die Modalpartikel *denn* eine epistemische Partikel ist, gehe ich davon aus, dass auch diese Fügung epistemisch ist.

SCHLUSS

Die Korpusanalyse hat gezeigt, dass *denn* am häufigsten als kausaler Konjunktör (80,4%) verwendet wird. An zweiter Stelle steht der Gebrauch von *denn* als Modalpartikel mit 12,4%, dann folgt die Vergleichspartikel *denn* mit 3,1%. *Denn* ist auch ein Teil von drei komplexen Strukturen: *denn auch* (2,8%), *geschweige denn* (0,7%) und *es sei denn* (0,6%).

Als kausaler Konjunktör kommt *denn* häufiger nach einem Punkt als nach einem Komma vor. Das ist als ein lexikographisches Stilmittel zu betrachten, mit welchem eine kurze Gedankenpause bewirkt werden soll. Das hebt die Aussage im *denn*-Satz hervor. Auf *denn* folgt manchmal ein Doppelpunkt, der zusammen mit *denn* die Begründung ankündigt. *Denn* als kausaler Konjunktör kommt in allen Ressorts vor und am häufigsten in den Ressorts Politik, Wirtschaft und Kultur. Das *denn* nach einem Punkt überwiegt in fast allen Ressorts. Es wurden zwei verschiedene Kausalitäten festgestellt: auf der einen Seite die reine Kausalität mit der Relation Folge-Ursache und auf der anderen Seite die epistemische Kausalität mit der Relation Schlussfolgerung-Argument. Der *denn*-Satz drückt demnach entweder eine Ursache für die Folge oder ein Argument für die Schlussfolgerung aus.

Als Modalpartikel drückt *denn* epistemische Modalität aus. Obwohl Modalpartikeln hauptsächlich in der gesprochenen Sprache vorkommen, konnten einige Belege auch in Zeitungstexten ermittelt werden, und zwar in allen Ressorts. *Denn* als Modalpartikel wurde in direkten und indirekten Fragen und in Konditionalsätzen verwendet. Modalpartikeln haben verschiedene pragmatische Funktionen. Im Rahmen dieser Untersuchung konnten für *denn* sieben ermittelt werden. *Denn* kann verstärktes Interesse, Verwunderung, Ironie, Zweifel, Ausweglosigkeit, Wut und Vorwurf ausdrücken. *Denn* zum Ausdruck von verstärktem Interesse und Verwunderung kommt am häufigsten im Ressort Kultur und zum Ausdruck von eher negativen Bewertungen, wie Ironie, Zweifel, Vorwurf, im Ressort Politik vor. In Interviews möchte der Interviewer hauptsächlich verstärktes Interesse zeigen.

Es konnte gezeigt werden, dass *denn* als Vergleichspartikel nicht immer nur mit *je* oder zum Vermeiden von doppeltem *als* verwendet wird, sondern auch anstelle von *als*. *Denn* verbindet in dem Fall zwei Nominal-, *wie*- oder Präpositionalphrasen vergleichend miteinander. Als Vergleichspartikel kommt *denn* in neun von dreizehn Ressorts (am häufigsten im Ressort Politik) vor.

Die komplexen Strukturen *denn auch*, *geschweige denn* und *es sei denn* beinhalten alle *denn* als Modalpartikel. Demnach drücken sie alle epistemische

Modalität aus. *Denn auch* ist als eine Modalpartikelkombination zu betrachten. Bei einem solchen *denn* ist eine gewisse semantische Nähe zum Adverb *dann* vorhanden, jedoch ist dieses *denn* nicht erststellenfähig und drückt keine zeitliche Sukzession, sondern eher Konsekutivität aus und ist somit durch *folglich* oder *infolgedessen* ersetzbar. *Denn auch* wurde in acht von dreizehn Ressorts (am häufigsten in den Ressorts Politik und Kultur) verwendet. *Geschweige denn* und *es sei denn* sind Konjunktoren. *Geschweige denn* verbindet Wörter und Sätze miteinander. Es kommt in fünf von dreizehn Ressorts vor. *Es sei denn* ist ein restriktiver Konjunktor, auf welchen ein Komma folgt. Es wirkt durch die Modalpartikel *denn* expressiver als zum Beispiel der restriktive Subjunktor *außer wenn*. *Es sei denn* wurde nur in den Ressorts Sport, Panorama und Netz Welt verwendet.

Anhand dieser Untersuchung konnte die Frequenz der einzelnen Vorkommensweisen von *denn* in verschiedenen Ressorts festgestellt werden. Es wurde bestätigt, dass *denn* nicht als Adverb gebraucht wird und dass *denn* als Vergleichspartikel anstelle von *als* durchaus verwendet wird. Es wurde gezeigt, welche pragmatischen Funktionen *denn* als Modalpartikel haben kann. Außerdem wurde festgestellt, dass es als Konjunktor epistemische Kausalität ausdrücken kann und als Modalpartikel epistemische Modalität zum Ausdruck bringt.

LITERATURVERZEICHNIS

- Autenrieth, Tanja (2002), *Heterosemie und Grammatikalisierung bei Modalpartikeln. Eine synchrone und diachrone Studie anhand von "eben", "halt", "e(cher)t", "einfach", "schlicht" und "glatt"*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen
- Dahl, Johannes (1988), *Die Abtönungspartikeln im Deutschen. Ausdrucksmittel für Sprechereinstellungen mit einem kontrastiven Teil deutsch-serbokroatisch*, Julius Groos Verlag, Heidelberg
- Deppermann, Arnulf (2009), *Verstehensdefizit als Antwortverpflichtung: Interaktionale Eigenschaften der Modalpartikel *denn* in Fragen*. In: Günthner, Susanne/Bücker, Jörg (Hrsg.): *Grammatik im Gespräch. Konstruktionen der Selbst- und Fremdpositionierung*. S. 23-56 de Gruyter, Berlin/New York
- Duden (2002), *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache*, Dudenverlag, Mannheim (=DGW)
- Duden (2006), *Deutsches Universalwörterbuch*, 6. Aufl. Mannheim, [CD-ROM]
- Eisenberg, Peter (1999), *Grundriß der deutschen Grammatik. Band 2: Der Satz*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart
- Engel, Ulrich (2004), *Deutsche Grammatik. Neubearbeitung*, IUDICIUM Verlag GmbH, München

- Erben, Johannes (1972), *Deutsche Grammatik. Ein Abriss*. Max Hueber Verlag, München
- Eroms, Hans-Werner (2000), *Syntax der deutschen Sprache*, Walter de Gruyter, Berlin
- Fritz, Thomas A. (2009), *Der Text*. In: *Duden: Die Grammatik. Unentbehrlich für richtiges Deutsch*. 7., überarbeitete Auflage. S.1057-1165 Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, Mannheim
- Helbig, Gerhard (1994), *Lexikon deutscher Partikeln*, Langenscheidt Verlag Enzyklopädie, Leipzig
- Kemme, Hans-Martin (1979), *Ja, denn, doch usw. Die Modalpartikeln im Deutschen. Erklärungen und Übungen für den Unterricht an Ausländer*, Goethe-Institut, München
- Krivonosov, Aleksej (1966), *Die Rolle der modalen Partikeln in der kommunikativen Gliederung der Aussagesätze, der Fragesätze, der Befehlssätze und der Nebensätze in bezug auf die Hauptsatzglieder*. In: Ammer, Karl; von Essen, Otto; Hintze, Fritz; Meier, Georg Friedrich [Hrsg.]: *Zeitschrift für Phonetik Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*, S.130-140, Akademie-Verlag, Berlin
- Thurmair, Maria (1989), *Modalpartikeln und ihre Kombinationen*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen
- Thurmair, Maria (1991), *Zum Gebrauch der Modalpartikel "denn" in Fragesätzen. Eine korpusbasierte Untersuchung*. In: Klein, Eberhard et al. [Hrsg.]: *Betriebslinguistik und Linguistikbetrieb*, S. 377-387, Max Niemeyer Verlag, Tübingen
- Weinrich, Harald (1993), *Textgrammatik der deutschen Sprache*, Dudenverlag, Mannheim
- Weydt, Harald (1969), *Abtönungspartikeln. Die deutschen Modalwörter und ihre französischen Entsprechungen*, Verlag Dr. Max Gahlen, Bad Hamburg, Berlin, Zürich
- Zifonun, Gisela et al. (1997), *Grammatik der deutschen Sprache*, Walter de Gruyter, Berlin, New York
- Zilić, Erminka (2009), *es sei denn und die entsprechenden Konstruktionen im Bosnischen*. In: *IDV- Magazin*, Nummer 81, Band 1, Jena, Weimar
- Zilić, Erminka (2010), *geschweige (denn) und (a) kamoli: Ähnlichkeiten und Unterschiede. Eine kontrastive Beschreibung*. In: Hrustić, Meliha; Zilić, Erminka: *Adjektive und Partikeln. Studien zum Deutschen und zum Bosnischen / Kroatischen / Serbischen*, S. 129-149, Julius Groos Verlag Brigitte Narr GmbH, Tübingen

UPOTREBA RIJEČI *DENN*

Sažetak

Ovaj rad predstavlja analizu upotrebe njemačke riječi *denn* u različitim novinskim tekstovima. *Denn* se zavisno od svoje upotrebe smješta u različite vrste riječi. Analiza korpusa pokazala je da *denn* može biti kauzalni veznik, modalna partikula i poredbena partikula, te da se javlja i kao dio složenih struktura *denn auch*, *geschweige denn*, *es sei denn*. Kao modalna partikula *denn* zavisno od konteksta može imati različite pragmatičke funkcije. Kao poredbena partikula može se koristiti umjesto poredbene partikule *als*. Kao kauzalni veznik može izražavati epistemičku kauzalnost, a kao modalna partikula uvijek, pa i u kompleksnim strukturama čiji je sastavni dio, izražava epistemičku modalnost.

Đenita HAVERIĆ

LEKSIČKI SINONIMI U DJELU *BULBULISTAN* FEVZIJE MOSTARCA

KLJUČNE RIJEČI: *sinonimija, Bulbulistan, pravi sinonimi, nepravi sinonimi, sinonimni parovi*

U ovom radu razmatra se sinonimija u *Bulbulistanu* Fevzije Mostarca, kao veoma frekventna pojava koja jezik *Bulbulistana* čini izrazito bogatim i kreativnim. Sinonimi u *Bulbulistanu* podijeljeni su na *prave sinonime (istoznačnice)* i *neprave sinonime (bliskoznačnice)*. Posebno se govori o *sinonimnim parovima*, odnosno o imenicama, glagolima, participima prezenta i pridjevima koji imaju sinonimsko značenje, a javljaju se u naporednim sastavnim konstrukcijama od dva člana. Ovi *sinonimni parovi* pridonose afektivnosti i intenzitetu samog teksta *Bulbulistana*.

1. UVOD

Leksički fond perzijskog jezika raspolaže velikim brojem sinonima, što perzijski jezik čini izrazito bogatim i kreativnim. Težište je ovog rada na analizi sinonimnih odnosa u djelu *Bulbulistan* (Perivoj slavuja), koje je 1739. godine u Mostaru napisao Fevzija Mostarac ugledajući se na djela slavnih perzijskih klasika i to u prvom redu na Sa'dijevo *Dulistan*¹ i Džamijev *Beharistan*². To je jedino prozno djelo Bošnjaka napisano na perzijskom jeziku i

-
- 1 U perzijskoj književnosti Sa'di Širazi (13. vijek) i njegov *Dulistan* (Ružičnjak) postali su uzor i ideal mnogim sljedbenicima njegove škole, koji su težili da oponašanjem postignu barem približnu kvalitetu koju ima njihov uzor. Ovo djelo spada u vrstu didaktičke literature poznate pod nazivom *pand* ili *andarz*, a sastoji se od anegdota napisanih rimovanom prozom s etičkim opservacijama i zaključcima u stihu. Sa'dijevo književno stvaralaštvo na najbolji način oslikava veličinu klasične perzijske književnosti. Pored spomenutog prozognog djela *Dulistan*, iza sebe je ostavio i djelo *Bustan* (Voćnjak) pisano u stihu.
 - 2 Mevlana Nuruddin Abdurrahman Džami (15. vijek) posljednji je veliki perzijski pjesnik koji je pisao u stilu klasične tradicije Sa'dija, Nizamija i Hafiza. Po uzoru na Sa'dijevo *Dulistan* napisao je djelo *Beharistan* (Proljetna bašča), koje se sastoji od niza pripovijetki,

stoga predstavlja riznicu bošnjačke književne baštine. *Bulbulistan* je klasična istočnjačka forma didaktičke proze bogato ilustrirane stihovima koji predstavljaju osnovnu poruku autorovog izlaganja. Ustvari, Fevzija Mostarac svojim djelom nastoji prikazati društvene i političke prilike koje su vladale u Bosni i Hercegovini početkom 18. vijeka, te posredstvom njega utjecati na promjenu odnosa u društvu.

Jedna je od stilskih osobenosti *Bulbulistana* veliki broj sinonima, čijom je upotrebom Fevzija postigao preciznost u izražavanju, izbjegao jednolično ponavljanje riječi, te leksički obogatio tekst *Bulbulistana*.

2. O SINONIMIJI

Sinonimija je “leksička pojavnost utemeljena na asocijativnome povezivanju različitih leksema koje imenuju iste ili bliske semantičke sadržaje, odnosno leksičko povezivanje sinonima, leksema koji u svojem semantičkomu sadržaju imaju isti arhisem i barem jedan isti sem ili više istih sema” (Gortan-Premk 1997: 140, prema Petrović 2005: 125–126). Do otkrića afektivnoga karaktera riječi prevladavalo je mišljenje da su sinonimi samo različite riječi istoga logičkog značenja koje se mogu zamijeniti jedna drugom bez ikakve promjene u karakteru iskaza (Antoš 1974: 62).

Sinonimija se obično shvata na dva načina: kao potpuna jednakost i kao velika bliskost (sličnost), iz čega proizlaze i različite podjele sinonima. Tako neki autori sinonime dijele na *istoznačnice*, koje imaju identično značenje, i *bliskoznačnice*, koje imaju slično značenje. U literaturi se govori još o *pravim sinonimima*, koji imaju isto značenje, i *nepravim sinonimima*, koji imaju slično značenje. Također se uspostavlja distinkcija između *apsolutnih* i *relativnih sinonima*. Ustvari, *istoznačnice* ili *apsolutni sinonimi* definiraju se kao *pravi sinonimi*, a *bliskoznačnice* i *relativni sinonimi* kao *nepravi sinonimi* (Dragićević 2007: 24)³. Apsolutna identičnost leksičkog značenja zahtijeva identičnost sve tri bazične komponente značenja, dakle *istoznačnice* trebaju imati istu designaciju, konotaciju i domen primjene. Ako postoji razlika barem u jednoj od te tri osnovne komponente značenja, određene su riječi samo *bliskoznačnice* (Zgusta 1991: 88–89).

Sinonimi uočeni u *Bulbulistalu* podijeljeni su na *prave sinonime (istoznačnice)* i *neprave sinonime (bliskoznačnice)*.

anegdota, basni, pisanih rimovanom prozom i potkrijepljenih stihovanom poenton. Pored spomenutog *Beharistana*, njegovo drugo značajno djelo je *Nafahāt al-'ons* (Dahovi bliskoštii), koje je ustvari bibliografski rječnik sufija.

3 O podjeli sinonima vidi: Zgusta 1991: 88; Petrović 2005: 122–125; Šipka 1998: 45.

2.1. Pravi sinonimi (istoznačnice)

U *Bulbulistanu* je uočen izvjestan broj primjera u kojima su zastupljeni *pravi sinonimi*, odnosno *istoznačnice*. Naime, “ako jednom pojmu (označeniku) odgovara više izraza (označitelja), ti su izrazi istoznačni” (Petrović 2005: 123), mada, prema mišljenju nekih autora, potpunih istoznačnica u jeziku nema ili su malobrojne. Tako Simeon smatra da “punih, absolutnih sinonima, tj. takvih koji se u bilo kakvim kontekstima mogu upotrebljavati jedni umjesto drugih, u jeziku ima veoma malo” (Simeon 1969/II: 379). Oni se najčešće sreću kod termina gdje je jedan član sinonimskog niza najčešće domaća riječ, a druga stranoga porijekla. Nepostojanje velikog broja absolutnih sinonima objašnjava se *jezičkom ekonomijom*. Naime, jezik ne trpi gomilanje jezičkih jedinica koje imaju istu vrijednost (Dragićević 2007: 248).

Fevzija u tekstu upotrebljava riječi koje stoje u sinonimičnom odnosu, ali su na priličnoj udaljenosti jedna od druge. Naime, načini na koje leksičke jedinice u tekstu stoje jedna s drugom u sinonimičnom odnosu jesu različiti. Tako se “njihova (se) okvirna pozicija kreće od neposredne, izravne kontaktne pozicije do najveće udaljenosti, a mogu se nalaziti u iskazima različitih govornika” (Petrović 2005: 158).

Fevzija na stranici (1a)⁴ navodi sinonimne varijante za riječ *ružičnjak*, a to su: گلشن [golšan] i گلزار [golzār], na stranici (8a) navodi sinonime za riječ *draguljar*, a to su: گوهر فروش [gouharforūš] i گوهرگر [gouhargar], a na stranicama (44a–44b) navodi sinonime za riječ *lažljivci*, a to su: دروغگویان [dorūggūyān], دروغ کنان [dorūgkonān] i دروغ زنان [dorūgzanān].

U ovim primjerima u sinonimnim parovima nalaze se leksičke jedinice koje imaju identičnu tvorbenu osnovu. U ruskom se jeziku takvi sinonimi nazivaju *istokorijenskim sinonimima*, a u njemačkom *tvorbenim sinonimima*, jer su ti sinonimi rezultat tvorbe riječi (Petrović 2005: 141). Riječi گلشن [golšan] i گلزار [golzār] nastale su od imenice گل [gol] te sufiksa زار [zār] i شن [šan], koji služe za obrazovanje imenica mjesta; riječi گوهر فروش [gouharforūš] i گوهرگر [gouhargar] nastale su spajanjem imenice گوهر [gouhar] – *dragulj* sa

⁴ Original Fevzijinog *Bulbulistana*, dakle njegov autograf, ni do danas nije pronađen. Stoga su svi primjeri na perzijskom jeziku preuzeti iz rukopisa br. 6, koji se čuva u Orientalnoj zbirci Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, ali s unesenim ispravkama iz kritičkog izdanja *Bulbulistana* Esmat Khoeini, koje je trenutno u štampi. Navedeni je rukopis među postojećim rukopisima *Bulbulistana* najstariji i smatra se najljepšim i u pogledu jezika najtačnijim. Bitno je spomenuti da je ovaj rukopis u cijelosti objavljen kao dodatak drugom izdanju *Bulbulistana*, Sarajevo, Kulturni centar IR Iran u BiH, 2003, tako da svi zainteresirani mogu imati uvid u rukopis.

prezentskom osnovom glagola فروختن [forūxtan] – *kupiti*, odnosno sa sufiksom گر [gar], koji služi za obrazovanje imenica participskog porijekla i riječi دروغ زنان [dorūgkānān] i دروغ گنان [dorūggānān] nastale su spajanjem imenice دروغ [dorūg] – *laž* s prezentskim osnovama glagola گفتن [goftan] – *govoriti, reći*; کردن [kardan] – *činiti, raditi* i glagola زدن [zadan] – *udariti*. Ovakvi sinonimi nazivaju se još i jednokorijenskim sinonimima, a razlikuju se od morfoloških i fonemskih dubleta tako što se jednokorijenska sinonimija postiže tvorbenim sredstvima, a dubletnost fonemskim i morfološkim promjenama jedne riječi (Dragićević 2007: 246).

Osim ovih *tvorbenih sinonima*, u tekstu *Bulbulistana* uočeni su i drugi *pravi sinonimi*, koji su također prostorno udaljeni jedni od drugih.

U sljedećem primjeru to su sinonimne varijante za riječ *zmija*, a one su: شعبان [so'bān] i اژدر [aždar]:

يا اژدری را درکجا یابم که درآن روز صد ساله شده باشد من گله ی شعبان ندارم که این چند ساله است و آن چند می دام. (17 a) / Ali, gdje bih našao *zmiju* koja je toga dana imala stotinu godina? Nemam krdo *zmija* pa da znam da ova ima toliko godina, a ona toliko. (80) ⁵

U sljedećim rečenicama upotrijebljene su sinonimne varijante za pridjev *otrovan*, a to su سم [samm] i مسموم [masmūm], kao i sinonimni glagoli نوشیدن [nūšīdan] i آشامیدن [āšāmīdan] – *piti*:

با خودش گفت این نیز اشارت است که شیر سیم شده را بینوش تا بمیری.... همه آن شیر مسموم را آشامید...
(16b)/ Pomisli: I ovo je jedan znak koji mi kaže: “Popij otrovano mlijeko da bi umro“...popi otrovano mlijeko... (79)

U stihu koji slijedi Fevzija upotrebljava prave sinonime za riječ *otac*, i to jednu perzijsku riječ پدر [pedar] i jednu arapsku riječ والد [wāled]:

نadarد آن ضراری با پدر خیر دعا آرد (47b)
اگر خیر الخلف پوری به پس می ماند از والد
Ako dobar sin ostane iza oca, neće mu prouzrokovati štetu,
Nego će ocu učiniti molitvu za dobro. (135)

⁵ Prijevod stihova i proznog teksta na bosanskom jeziku preuzet je iz: Fevzi Mostarac, *Bulbulistan*, prijevod, uvod, napomene i komentari: Džemal Čehajić, Sarajevo, Svjetlost, 1973.

U navedenom primjeru zapažamo da je u sinonimski odnos ušlo primarno značenje jedne lekseme s primarnim značenjem druge. Dakle, riječ je o *tipičnoj, pravoj sinonimiji*, jer za njeno ostvarivanje nije potreban neki određeni kontekst (Dragičević 2007: 253).

U sljedećim stihovima Fevzija upotrebljava sinonime za riječ *slavuj*, a to su: هزار [‘andalīb] i عنديب [hezār]:

بر نیامد صوت طبل شاه گل
تا نبوده نغمه های عنديب
داد و شیون را هزاران نیز نکرد
تا ندیده خار ها بر گل رقیب
(1b)

*Glas bubnja kraljice cvijeća (ruže) ne zatreperi,
Dok se ne začuju melodije slavuja.
Slavuji ne prave krik ni vapaj,
Dok ne ugledaju trnje koje štiti ružu.* (47)

Ovdje je riječ o *kontekstualnoj sinonimiji*, odnosno *nepravoj sinonimiji*⁶, jer u sinonimski odnos stupa primarno značenje lekseme عنديب [‘andalīb] – *slavuj* sa sekundarnim značenjem lekseme هزار [hezār] – *slavuj*. Primarno značenje ove lekseme je *hiljada, tisuća*. Dakle, nezavisno od konteksta, ove lekseme nisu sinonimi, što postaju tek na osnovu kontekstualne uključenosti.

Kao što je rečeno, primarno značenje lekseme هزار [hezār] jeste *hiljada*, što se vidi u sljedećem primjeru:

گر شده عمرم هزاران سال به سعی و اهتمام (9b)/*Kad bi moj život bio hiljadu godina u trudu i nastojanju.* (66)

Osim navedenih sinonimnih imenica i pridjeva, u *Bulbulistanu* su veoma zastupljeni sinonimni glagoli, za koje bi se moglo reći da su *pravi*, odnosno *apsolutni sinonimi*.

6 Ako se ne porede cjelokupne polisemantičke strukture dviju leksema, već njihova pojedinačna značenja, onda postoje tri tipa sinonimskih odnosa, a to su: *prava*, odnosno *tipična sinonimija*, u kojoj u sinonimski odnos stupa primarno značenje jedne lekseme s primarnim značenjem druge, zatim *kontekstualna*, odnosno *neprava sinonimija*, u kojoj u sinonimski odnos stupa primarno značenje jedne lekseme sa sekundarnim značenjem druge, a treća je mogućnost da u sinonimski odnos stupa sekundarno značenje jedne lekseme sa sekundarnim značenjem druge (Dragičević 2007: 253).

Tako u sljedećem primjeru Fevzija u istoj rečenici za glagol *osloboditi* upotrebljava sinonimne glagole *آزادی دادن* [āzādī dādan] i *[راهایی نمودن]* [rahāyī nomūdan]:

(10a) ... و از تاب تب غموم و تعب آزادی داد و از تند پادشاه بی داد رهایی نمود.
... i oslobodio me vruće groznice tuge i klonulosti, oslobodio me srdžbe nepravednog cara. (66)

U sljedećim stihovima Fevzija za glagol *zahvaliti* se upotrebljava sinonimne glagole: *تشکر کردن* [tašakkor kardan] سپاس بودن [sepās būdan]:

که داد از کید اغیارم رهایی	سیاسه با خدای ذوالمنن باد
که در من می سپرد آن دلربایی	تشکر چون کنم پاداش او را

Hvala Bogu dobročinitelju, koji me spasio od pakosti drugih.
Kako da mu zahvalim što mi je podario ovu divnu ljepoticu. (83)

Kroz tekst *Bulbulistana* protežu se sinonimi za veliki broj riječi, između ostalih za riječ *svijet* Fevzija upotrebljava sljedeće sinonime: عالم [‘ālam], دنیا [donyā] i سرا [sarā], za riječ *raj* sinonime: بهشت [behešt] i دار السلام [dāros-salām]. Isto tako za riječ *slavuj* upotrebljava tri sinonima, a to su: عندليب [‘andalib], هزار [hezār] i بلبل [bolbol]. Ustvari, u ovakvim primjerima moguće je govoriti o *nadleksikalizaciji*, pod kojom se podrazumijeva “postojanje za- lihe sinonima za neki pojam, a ona nastaje kada je neki pojam ili grupa poj- mova, odnosno neko semantičko polje, izuzetno važno za određenu kulturu” (Wales 1989: 331, prema Katnić-Bakaršić 2001: 229).

2.2. Nepravi sinonimi (bliskoznačnice)

Stilistiku najviše zanimaju *nepravi sinonimi*, odnosno *bliskoznačnice*, koji se razlikuju po semantičkim ili stilističkim svojstvima. Takvi su sinonimi “mnogo složenije semantostilističko područje, jer među njima, uz osnovno logičko značenje, postoji brojne nijanse prema afektivnosti, intenzitetu, upotreboj vrijednosti na pojedinom jezičnom i stilskom području, prema starosti, obliku, zvuku. Moglo bi se i tvrditi da pravih istoznačnih sinonima u stilističkom smislu i nema. Jedna sinonimska varijanta ima osobine koje druga varijanta nema” (Antoš 1974: 62).

U sljedećem primjeru upotrijebljene su sinonimne varijante za pridjev *tužan*:

آن مرد حزین و آن غریب غمگین بر خاست و ... ای مرد غمدیده... (9b) / *Taj tužni čovjek i ucviljeni garib diže se i ... Tužni čovječe!* (65)

Sva tri su ova pridjeva sinonimi, koji se razlikuju po stepenu izraženosti osobine. U sinonimni odnos stavljene su dvije riječi perzijskog porijekla: حزین [g̚amg̚in] i غمدیده [g̚amd̚ide] i jedna riječ arapskog porijekla: [hažīn].

U sljedećim rečenicama navode se sinonimni pridjevi s nijansama u značenju:

آن مرد غمدیده و آن دردمند و رنجیده... (15a) / *Onaj tužni, bolni i povrijedjeni čovjek...*⁷

ای مرد ناچار و ای رنجور و غمخوار. (15a) / *Bespomoćni, nevoljni i tužni čovječe!* (77)

Jedna od stilskih osobenosti *Bulbulistana* jest da na izvjesnim mjestima u tekstu dolazi do ponavljanja cijelih sintagmi u kojima su zastupljeni sinonimni leksemi:

ای سارق کنوز پادشاهان و ای دوزنده ی آرایش خزینه ی شاهان carskih trezora! (67)

ای بینوای روزگار و ای ازرده بیم افکار (9a) / *Preplašeni jadniče!* (65)

Iz navedenih primjera vidi se da su perzijske sintagme prevedene na bosanski jezik samo jednom sintagmom, vjerovatno da ne bi došlo do ponavljanja u tekstu. Međutim, s obzirom na to da ovdje nije riječ o potpunim, odnosno pravim sinonimima, već o nepravim sinonimima, koji se razlikuju po semantičkim svojstvima, bilo bi poželjno prevesti obje sintagme, kao što je učinjeno u sljedećim primjerima:

ای صدر نشین سرای ولایت و ای مسند کرده ی کاخ کرامت na počasnom mjestu palate vilajeta i na prijestolju dvorca kerameta! (70)

⁷ Dala sam svoj prijevod kako bih ukazala na nepotpune sinonime, a prijevod Dž. Čehajića glasi: *Onaj tužni, bolom izmučeni čovjek...* (77)

(14b) ای سرفراز ارباب حکمت و ای مرد ممتاز اصحاب فطنت *Ponosu mudra-ca! Odličjače među pametnima!* (76)

S obzirom na to da je ova pojava veoma zastupljena u *Bulbulistanu* i da se ove konstrukcije istovremeno odlikuju i *paralelizmom*, posredstvom upravo ovakvih sintagmi pojačava se afektivnost izraza i skreće se pažnja čitaoca na upravo taj dio teksta.

U sljedećem primjeru dolazi do ponavljanja cijelih sinonimnih rečenica:

(14b) ... مرا دارویی بیخشای و دوایی بفرمای. *Ukaži mi pomoć i kaži mi lijek.* (76)

U odlomku koji slijedi Fevzija, da bi izbjegao ponavljanje u tekstu, upotrebljava sinonimne rečenice *Izloži mu svoj položaj*, u kojima navodi sinonimne glagole: تقریر کردن [taqrīr kardan] i عرضه کردن [arze kardan] – *izložiti, obrazložiti*:

برو حال خودت بر وی عرضه کن شاید که تو را کاری آموزد... آن مرد حزین و آن غریب
غمگین برخاست و به سوی صدر الدین قدس سرّه رفت و احوال دیگرگون خوش با وی تقریر کرد.
(9b) *Idi i izloži mu svoj položaj, možda će te poučiti nečemu... Taj tužni
čovjek i ucviljeni garib diže se i ode kod Sadruddina (neka mu je posve-
ćena njegova tajna) i izloži mu svoj težak položaj.* (65)

U sljedećem primjeru u rečenicama koje slijede jedna za drugom Fevzija upotrebljava sinonimne glagole *biti pomiješan*, a to su: آمیختن [āmīxtan] i تخمیر شدن [taxmīr šodan]:

هر آنکه واقف است که دنیا به مرداری آمیخته آن رغبت ندارد و هر آنکه نشناخته که
(26a) نهاد سرشنی که به جیوه تخمیر شده آن همچو حلوای تقو آمیغ می خورد.
*god spozna da je pomiješan sa nečistoćom, ne želi ga. Međutim, svaki
onaj koji nije spoznao da je bit njegove prirode pomiješana sa lešinom,
ždere ga kao halvu pomiješanu sa pljuvačkom.* (93)

3. SINONIMNI PAROVI

Djelo *Bulbulistan* odlikuje se velikom upotrebotom *sinonimnih parova*, odnosno u tekstu se uočava izvjestan broj imenica, pridjeva i glagola koji imaju sinonimsko značenje, a javljaju se u naporednim sastavnim konstrukcijama

od dva člana. Ti sinonimični elementi u tekstu povezani su sindetski (veznički). “Kada su dva sinonimična elementa povezana veznikom *i*, relativiziraju se semantičke komponente koje čine razliku u značenju među dvama elementima pa se ova elementa trebaju obuhvatiti kao jedinstvene cjeline” (Petrović 2005: 175).

Ustvari, kada je riječ o *sinonimnim parovima* zastupljenim u *Bulbulistanu*, oni se mogu poistovjetiti sa stilskom figurom *tautologijom* budući da se “ista misao po dva ili više puta ili istim ili raznovrsnim riječima kaže” (Zima 1988: 177), a posebno ako *tautologiju* promatramo kroz novija, vanretorička određenja, koja je određuju kao “gomilanje reči sličnog značenja, koje veoma izrazito prenosi zugsnuto i napeto pesnikovo osećanje” (Živković 1965: 110).

Takvi *sinonimni parovi* zastupljeni u *Bulbulistanu* podijeljeni su na sinonimne imenice, sinonimne glagole, sinonimne participe prezenta i sinonimne pridjeve.

3.1. Sinonimne imenice

U analizi naporednih sinonimičnih odnosa u tekstu *Bulbulistana* dominiraju imenice zato što imenice imaju “referencijalna svojstva kojima pokazuju sadržajnu, tj. obavijesnu ekvivalenciju među jedinicama u tekstu. Imenice mogu jednoznačno upućivati na referente i na taj način upućivati na njihovu međusobnu sinonimičnost. Za uspostavu je sinonimičnih odnosa od iznimne važnosti zajedništvo referencije i intenzije koja se u tekstu ne pojavljuje samo među imenicama nego se taj odnos u tekstu može uspostaviti i među različitim vrstama riječi” (Petrović 2005: 157).

Radi ilustracije poslužit će sljedeći primjeri:

هزار قصاید مدح و ثنا از دهان شاعران ببلستان صدق و وفا... (1a)/*Hiljadu kasida (oda) slave i hvale mogu se čuti iz usta pjesnika Bulbulistana, pjesnika iskrenosti i vjernosti...*(45)

و آن است ورقی چند به تحسین و آفرین همی خواندمی... (1b)/*Jednoga dana sam sam pročitao sa divljenjem i odobravanjem nekoliko listova...* (46)

داد و شیون را هزاران نیز نکرد. (1b)/*Slavuji ne prave krik ni vapaj.* (47)

گر شده عمرم هزاران سال به سعی و اهتمام (9b)/*Kad bi moj život bio hiljadu godina u trudu i nastojanju.* (66)

پادشاه به غضب و تندی زرگر را خطاب کرد. (10a)/*Car, u gnjevu i srdžbi, obrati se zlataru.* (67)

(17b) مرد شکیبایی نتوان شناختن مگر به وقت مصيبت و دشواری.
čovjeka je moguće upoznati jedino u bolesti i nevolji. (81)

(17b) مرد حليم را شناختن نتوانست مگر در اثنای غضب و تندی.
ka je moguće upoznati samo kad je u ljutnji i bijesu. (81)

(18a) مرد شجیع را شناختن نتوانست مگر در وقت جنگ و بیکار.
vjeka možeš upoznati samo u borbi i ratu. (81)

(18a) مرد صادق را شناختن نتوانست مگر در وقت حاجت و احتیاج
vjeka možeš upoznati jedino u času potrebe i nužde. (81)

(22a) به سعی و کوشش و جد تامی
Ni trudom, ni nastojanjem, niti punim naporom. (87)

(27a) گر آب زندگی جویی ز علم معرفت جویی است
traži je u nauci i spoznaji. (96)

(28a) پر ز نغمه های بلبلان خلوص و صداقت.
*Pun melodija slavuja iskrenosti i čestitosti*⁸.

(42a) به تأویلش خورد بی باک و پروا.
Shodno svom tumačenju, poješće to bez straha i zebnje. (126)

U većini navedenih *sinonimnih parova* uočava se upotreba posuđenica, konkretno arabizama, uz izvorne perzijske riječi. To je jedna od najčešćih leksičkih posebnosti među sinonimičnim jedinicama u kontekstu.

Svi navedeni *sinonimni parovi* razlikuju se u nekim svojstvima, dakle, riječ je o *nepotpunim sinonimima*, odnosno *bliskoznačnicama*, mada se uočava i upotreba *pravih*, odnosno *apsolutnih sinonima*, što se vidi u sljedećim primjerima:

(3a) زن و فرزند کودک را شناسی
Ti znaš da žena i dijete...

(6b) مرا فقر و فاقه معیوب کرد.
Imao sam jednu manu. Bio sam siromašan. (59)

(11a) بی ریب و گمان از اولیاء الله است.
...bez sumnje, jedan od božjih evlja. (68)

8 Da bih ukazala na sinonimiju, dala sam svoj prijevod, a prijevod Dž. Čehajića glasi: *Pun melodija slavuja iskrenosti i prijateljstva.* (99) Naime, primarno značenje obje lekseme jest *iskrenost, poštenje, čestitost*.

S obzirom na to da je riječ o *pravim sinonimima*, u navedenim primjera uočava se da su svi sinonimni parovi u perzijskom tekstu prevedeni na bosanski jezik samo jednom leksemom da ne bi došlo do nepotrebnog ponavljanja istih leksema.

3.2. Sinonimni glagoli

U tekstu *Bulbulistana* uočen je izvjestan broj sinonimnih glagola koji stoje u naporednom odnosu jedan pored drugog, poput:

بر این بیان را تحسین و آفرین کردن. (27a) ...odobrili i pohvalili njegovo objašnjenje. (96)

آن پیر به گریستن و نالیدن و چشم و روی به خاک ندامت مالیدن آغاز تکلم کرد (5a)/Starac poče da plaće i jeca i da se kaje govoreći... (56)

این بیتها که به پادشاه رسید بسا ندامت و پیشمانی خورد. (12b)/Kad su ovi stihovi stigli caru, mnogo se pokajao i postidio.⁹

چوان ز گریستن و نالیدن نحیف و لاغر شد. (18a)/Mladić je oslabio i omršavio od jecanja i plakanja.¹⁰

همچو نیل و فرات روان و شرّان شد. (25a)...poput Nila i Eufrata tekla je i tekla...¹¹

مرد را تندی آمد و خشم گرفت. (33a)...naljuti se i razbjesni. (108)

مرد دیگر به تندی آمد و خشم گرفت. (33b)/Čovjek se ponovo naljuti i razbjesni.¹²

9 Dala svoj prijevod da bih ukazala na sinonimne glagole, a Čehajićev prijevod glasi: *Kad su ovi stihovi stigli caru, mnogo se kajao.* (72)

10 Dala svoj prijevod, a Čehajićev glasi: *Mladić je oslabio od tugovanja i plakanja.* (82)

11 Da bih ukazala na sinonimne glagole, dala sam svoj prijevod, a Čehajićev glasi: ...*poput Nila i Eufrata tekla je bez prestanka...* (92)

12 Dala svoj prijevod da bih ukazala na sinonimiju glagola, a Čehajićev prijevod glasi: *Čovjek se ponovo razljuti.* (108)

3.3. Sinonimni participi prezenta

U tekstu *Bulbulistana* uočen je izvjestan broj sinonimnih participa prezenta koji stoje u naporednom odnosu jedan pored drugog, poput:

غريوان و نالان به نزد لقمان رفت... (14b)/*Plačući i jecajući ode kod Lokmana...* (76)

سوزان و گریان ز دل ندامت خواران با خود ملامت کنان کلبه‌ی ندامت و حجره‌ی افغان و خیزان و نالان و غروان و ملامت خوش در آمد... (24b)/*Padajući i dižući se, plačući i jecajući, izgarajući i strasno želeteći i od srca se kajući i koreći sam sebe, uđe u svoju kolibu pokajanja i prijekora.*¹³

ناچار آن مرد سینه چاک و آن حزین غمناک غريوان و نالان و فرياد و دادکنان و از ديده اشک حسرت ريزان... (15a)/*Nemajući drugog izlaza, razdrljenih grudi, bolestan i tužan, plačući i jecajući i uzvikujući i ječeći i lijući suze...*¹⁴

شadan و خندان به مجلس احباب خودش آمد شadan و خندان به مجلس احباب خودش آمد (9b)/*Radostan, sa osmijehom na usnama, dođe u društvo svojih prijatelja.* (66)

3.4. Sinonimni pridjevi

U tekstu *Bulbulistana* uočen je izvjestan broj sinonimnih pridjeva koji stoje u naporednom odnosu jedan pored drugog, poput:

در صنایع اشعار از همه شاعران خرد بین و نکته دان است. (37a)/*Bakija je u poetskoj umjetnosti od svih pjesnika bio pronicljiviji i oštroumniji.*¹⁵

Razlog upotrebe ovakvih naporednih *sinonimnih parova* leži u emfazi, odnosno naglašavanju nekih imenica, osobina, te radnji, koja se postiže ponavljanjem gotovo apsolutnih sinonima, što svakako doprinosi ekspresivnosti jezika *Bulbulistana*.

13 Budući da sve riječi nisu prevedene, dala sam svoj prijevod, a prijevod Dž. Čehajića glasi: *Posrćući, plačući, jecajući i od srca se kajući i koreći sam sebe, uđe u svoju kolibu pokajanja i prijekora.* (92)

14 Prijevod Dž. Čehajića glasi: *Nemajući drugog izlaza, razdrljenih grudi, bolestan i tužan, plačući i jecajući i lijući suze...* (77)

15 Ponudila sam svoj prijevod budući da je Čehajić preveo samo jedan pridjev. Njegov prijevod glasi: *Bakija je, između svih pjesnika, bio najsuptilniji u poetskoj umjetnosti.* (116)

Na kraju, može se zaključiti da velika zastupljenost *pravih sinonima, nepravih sinonima i sinonimnih parova* pridonosi afektivnosti i intenzitetu djela *Bulbulistan*. Fevzija posredstvom sinonima razbija monotoniju, kao posljedicu jednoličnog ponavljanja riječi, te na taj način obogaćuje sam jezik *Bulbulistana*. Osim toga, ovo bogatstvo sinonima u tekstu *Bulbulistana* govori o tome da je Fevzija, iako nije bio nativni govornik perzijskog jezika, veoma dobro vladao leksičkim fondom perzijskog jezika. Zahvaljujući tome, kao i njegovom dobrom poznавању gramatike perzijskog jezika, uspio je napisati djelo u rangu djelâ čuvenih perzijskih klasika.

IZVORI

- Mostārī, Mohammad Fouzī, *Bolbolestān*, OZHA u Zagrebu, rukopis No. 6 (fol. 9b–56b).
- Mostārī, Mohammad Fawzī, *Bolbolestān*, neobjavljeni kritičko izdanje koje je priredila Esmat Khoeini.
- Mostarac, Fevzi (1973), *Bulbulistan*, prijevod, uvod, napomene i komentari: Džemal Čehajić, Svjetlost, Sarajevo.

LITERATURA

- Antoš, Antica (1974), *Osnove lingvističke stilistike*, za studente pedagoških akademija i nastavnike. 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb
- Dragičević, Rajna (2007), *Leksikologija srpskog jezika*, Zavod za udžbenike, Beograd
- Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo
- Petrović, Bernardina (2005), *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Vol. I-II, Matica hrvatska, Zagreb
- Šipka, Danko (1998), *Osnove leksikologije i srodnih disciplina*, Matica srpska, Novi Sad
- Zgusta, Ladislav (1991), *Priručnik leksikografije*, Svjetlost, Sarajevo
- Zima, Luka (1988), *Figure u našem narodnom pjesništvu*, Globus, Zagreb
- Živković, Dragiša (1965), *Teorija književnosti sa teorijom pismenosti*, Naučna knjiga – Svjetlost, Beograd – Sarajevo

THE LEXICAL SYNONYMS IN FEVZIJA MOSTARAC'S *BULBULISTAN*

Summary

The lexical system of Persian language has many synonyms, which makes Persian very rich and creative. Fevzija used many synonyms in *Bulbulistan* and thus managed to express himself precisely. He avoided the monotonous repetition of words, and made the text lexically richer.

The synonyms present in *Bulbulistan* can be divided into real synonyms and not real ones. The synonymous couples in *Bulbulistan*, i.e. the nouns, verbs, present participles which have synonymous meanings and are present in parallel constructions of two members, can be identified with the figure of speech named tautology. The reason why he used these parallel constructions is emphasis, i.e. the stress of some nouns, characteristics and actions, and it is achieved by repetition of almost absolute synonyms, which contributes to the expressivity of *Bulbulistan*.

The great presence of the real synonyms, not real synonyms and synonymous pairs in *Bulbulistan* contributes to the affectivity and intensity of the text. By using the synonyms Fevzija breaks the monotony, as a consequence of the uniform repetition of words and he enriches the language of *Bulbulistan*. Besides, this richness of synonyms shows that Fevzija spoke Persian very well. Thanks to this, and to his great knowledge of Persian grammar, he managed to write a work worthy to be among the Persian classics.

Lada BADURINA

GLAGOLI GOVORENJA I TEKST

KLJUČNE RIJEČI: *glagoli govorenja, mišljenja i/ili osjećanja, (znanstveni) tekst, standardi/kriteriji tekstualnosti, kohezija, intertekstualnost*

Glagoli govorenja, mišljenja i/ili osjećanja (lat. *verba dicendi, sentiendi, affectuum et voluntatis*) u gramatikama se uobičajeno tumače kao oni koji kažu da netko nešto govori, misli ili osjeća (npr. *reći, kazati, izjaviti, govoriti, iskazati, pitati, upitati, velim, smatrati, misliti, raspravljati, zaključiti* i sl.). U vezi je sa semantikom te skupine glagola i njihova sintaktička specifičnost – oni otvaraju mjesto različitim dopunama, ali i zavisnoj surečenici (klauzi), npr.: *Izrekao je glupost; Pitao ju je za savjet; Rekao je da dolazi; Govorio im je ono što su željeli čuti; Upitao se kako je to moguće; Možemo zaključiti da je takav pristup novost u našoj struci; Poručio je: to je moja briga...* i sl. Pristajući nadalje uz gledište da su već složene rečenice – i zavisnosložene i nezavisnosložene – činjenica teksta, razmotrit ćemo ulogu glagola govorenja u razvijanju teksta i njegovoj organizaciji. Pritom će se u obzir uzeti i strukture sa značenjem govorenja, mišljenja, osjećanja, percipiranja i sl. (npr. *to nas vodi prema zaključku... ili njegov je zaključak prihvatljiv... uz zaključujemo; mogla bih se prikloniti mišljenju... uz smatram* itd.). U vezu će se s glagolima (i strukturama) govorenja dovesti svojstvo intertekstualnosti kao immanentna značajka svakog teksta, što će se razmotriti na primjeru znanstvenih tekstova (s pretpostavkom da je bogatiji inventar glagola govorenja, mišljenja i percipiranja i/ili struktura s takvim značenjem u tom tipu tekstova).

Govoriti (i pisati) o glagolima govorenja (mišljenja i/ili osjećanja) može se s gledišta semantike, sintakse i suprasintakse, kognitivne lingvistike, pragmatike/pragmalingvistike itd. Ponajprije, tim glagolima gramatički “status” zasebne glagolske skupine osigurava vlastita semantička narav: najjednostavnije rečeno glagoli su to koji znače ‘govorenje’ (‘mišljenje’, ‘osjećanje’).¹ Po-

1 Dakako, misli se ovdje na *prototipno značenje* kao najtipičnije značenje kategorije, a koje prepostavlja postojanje i ostalih značenja poput ‘šaptanje’, ‘pričanje’, ‘razgovaranje’, ‘pre-

tom, u vezi je sa semantikom navedene skupine glagola i njihova sintaktička specifičnost. Glagoli govorenja (mišljenja i/ili osjećanja), jednostavno rečeno, traže dopunu bilo u vidu zavisne (kompletivne ili dopumbene) surečenice bilo u vidu odgovarajuće nominalizirane konstrukcije, odnosno infinitiva (npr. *Poručila je da će doći; Smatrao je da je pametna; Smatrao ju je pametnom; Govorio je gluposti; Razgovarali su o ozbiljnim pitanjima; Odlučila je progovoriti* i sl.). Utoliko se doista može reći da se glagoli o kojima je ovdje riječ ponašaju kao svojevrsni antecedenti svojim dopunama – zavisnim surečenicama, ali i nominalnim ili infinitivnim konstrukcijama (usp. Pranjković 2001: 64).² U gramatikama, očekivano, najčešće je spominjano njihovo pojavljivanje u određenom tipu zavisnosloženih rečenica – objektnim, izričnim ili deklarativnim, objasnidbenim ili eksplikativnim (usp. npr. Katičić 1986: 304–306; Barić i sur. 1995: 470, 515–518, 521; Raguž 1997: 415–419, 420–421³; Silić–Pranjković

govaranje’, ‘dogovaranje’, ‘odgovaranje’, ‘pripovijedanje’, ‘pisanje’ i sl. U tom će se smislu i glagol *govoriti* smatrati prototipnim (tj. središnjim i najtipičnijim, jezgrenim predstavnikom kategorije glagola govorenja). Ili, drugim riječima, kategorija je glagola govorenja organizirana po načelu prototipnosti, što znači da uključuje članove koji su “bolji” ili “lošiji” primjeri vlastite kategorije. Usp. Žic Fuchs–Tuđman Vuković 2000: 144 i d.; Tuđman Vuković 2010: 24 i d.

Najavimo odmah da ćemo u teoriji prototipa nalaziti poticaja da kategoriji glagola govorenja priključimo i veće strukture koje (u rečenici i, naročito, tekstu) imaju istu funkciju.

- 2 Po svoj prilici, moglo bi se govoriti i o semantičkoj nepotpunosti (ili nekompletnosti, insuficijenciji) takvih glagola. Jednostavno rečeno, rečenice poput *Govorio je, Zaključimo, Osjećao bi (se)* ili *Razmišljam* nisu semantički (ni sintaktički) dostatne, pa onda ni komunikacijski prihvatljivi iskazi (rijecju, one nisu obavijesne), te nužno zahtijevaju dopunu (*što?*, *o čemu?*, *kako?* i sl.). Sadržaj se dakle govorenja, zaključivanja, osjećanja, razmišljanja eksplicira zavisnom surečenicom. Pranjković nadalje navodi da je u tim slučajevima zavisna surečenica “uvjetovana valentnošću glagola u glavnoj surečenici, tj. da je **ovisna o određenom antecedentu mentalne semantike**, a to opet znači da je mogućnost uvrštanja takvih surečenica **uvjetovana leksičkom naravi antecedenta** koji mora pripadati određenoj leksičkoj grupi, u ovom slučaju grupi glagola koji označuju kakvu mentalnu aktivnost” (usp. Pranjković 2001: 64; istakla L. B.).

Spomenimo, na sličan je način o *sintaktičkoj karakterizaciji semantičkih tipova riječi* razmišlja Roman Jakobson u predavanju *Neka pitanja u vezi sa značenjem* (1972). U tom kontekstu spominjao je zanimljive rezultate do kojih je došao ruski jezikoslovac J. D. Apresjan. On je, navodi Jakobson, u više studija pokazao “kako se semantički razredi russkih glagola mogu opisati tumačenjem sintaktičkih struktura koje dopuštaju te glagole”. Konkretnije: “Obično se provodi samo razlikovanje između prijelaznih i neprijelaznih glagola. Valja međutim razlikovati i prijelazne glagole koji dopuštaju, ali ne zahtijevaju izravan objekt od glagola koji se moraju rabiti s izravnim objektom.” Usp. Jakobson 2008: 375.

- 3 Svakako je vrijedna naše pozornosti činjenica da su u Raguževoj *Praktičnoj hrvatskoj gramicici* navedeni ekstenzivni popisi ne samo glagola govorenja nego i glagola “kojima se općenito prenosi ili prima poruka” te glagola opažanja, mišljenja, zbivanja, dogadanja, htijenja, uvjek s oprimjeranjima njihove uporabe u izričnim rečenicama (usp. Raguž 1997: 416–419, 420–427).

2005: 330, 333–334, 357–358). Spomenimo i to da se u gramatičkim pregledima nailazi na dijelom različite klasifikacija tih glagola, temeljene redovito na semantičkom kriteriju, primjerice: glagoli govorenja, glagoli opažanja, glagoli mišljenja, glagoli zbivanja, glagoli htijenja, glagoli osjećanja, glagoli shvaćanja, glagoli koji znače unutrašnje raspoloženje, dojam, nadu, vjeru, zebnu i sl., glagoli bojazni, strahovanja i sl. (sve to samo iz Raguž 1997: 420–424).⁴ Ne dovodeći u pitanje utemeljenost i takvih podjela, mi ćemo se ovdje zadovoljiti istom, bliskom ili sličnom pragmatičkom i/ili tekstnom funkcijom različitih podskupina glagola govorenja/mišljenja/osjećanja i sl. Gramatički će se opisi/propisi nadalje u većoj ili manjoj mjeri doticati i važna pitanja različitih valencijskih (spojidbenih), dakle sintagmatskih/sintaktičkih svojstava pojedinih članova kategorije (npr. Barić i sur. 1995: 517–518; Raguž 1997: 420–424 i d.; Silić–Pranjković 2005: 333–334; iscrpan pregled dopuna najfrekventnijih glagola govorenja u hrvatskome jeziku usp. u Pranjković 2007), no ni to se neće naći u fokusu našeg razmatranja. Umjesto toga usmjerit ćemo se – kao što je i naslovom najavljeno – na suprasintaktički i/ili tekstni⁵ aspekt složene problematike vezane uz glagole govorenja (mišljenja i/ili osjećanja).

* * *

U nekoj vrsti izokrenute gramatičke/sintaktičke “logike” – naime u čijenici da se komunikativno i/ili semantičko težište zavisnosloženih rečenica s glagolom govorenja (mišljenja i/ili osjećanja) u glavnoj surečenici ne nalazi u glavnoj, već, naprotiv, u zavisnoj surečenici, odnosno da je takvim, *kompletivnim* rečenicama svojstvena “svojevrsna nepodudarnost, pa i suprotstavljenost

4 O mogućim finim semantičkim nijansama unutar (uže) skupine glagola govorenja (npr. govorenje s obzirom na opširnost/potpunost iskazanog, govorenje s obzirom na svrhu radi koje se govori, govorenje s obzirom na sadržaj onoga što se govori itd.) usp. Katičić 1986: 306–310.

5 Ipak, odmah upozorimo, suprasintaktičku (nadrečeničnu) i tekstnu perspektivu nećemo u svemu smatrati podudarnima. Dok je težište suprasintakse na uspostavljanju i prepoznavanju međurečeničnih (međuiskaznih) veza, u duhu ćemo (novije) interdisciplinarno koncipirane lingvistike (i teorije) teksta u tekstu prepoznavati *komunikacijski događaj* koji mora moći udovoljiti određenim *kriterijima tekstualnosti* (usp. de Beaugrande–Dressler 2010: 14; ovi autori u zapaženoj monografiji čiji su izvornici – engleski i njemački – objavljeni još 1981. godine navode sedam standarda/kriterija tekstualnosti: koheziju, koherenciju, intencionalnost, prihvatljivost, informativnost, situativnost, intertekstualnost). Upravo će se u takvu obuhvatnijem i kompleksnijem poimanju teksta nalaziti poticaji za razmatranje funkcije/funkcija glagola govorenja ne samo u složenoj strukturi teksta već i pri uspostavljanju i/ili prepoznavanju njegovih bitnih, konstitutivnih svojstava te, napose, u ostvarenju njemu inherentne komunikacijske uloge.

strukturnogramatičkoga i komunikativnoga odnosno semantičkoga plana” (usp. Pranjković 2001: 65) – nalazimo dodatne poticaje da se pozabavimo suprasintaktičkim statusom članova te kategorije glagola, ali i načinima na koji oni pridonose svojstvima tekstualnosti te – u konačnici – komunikativnosti teksta.

Konkretnije rečeno, nakana nam je istražiti kako glagoli govorenja pridonose *razvijanju* teksta i njegovoj *kohezivnosti* te, napokon, u kakvu su oni odnosu s *intertekstualnošću* kao još jednom bitnom značajkom svakoga teksta (pozivamo se na već *klasične* standarde/kriterije tekstualnosti ili konstitutivna načela teksta kako su ih u svome *Uvodu u lingvistiku teksta* definirali Robert de Beaugrande i Wolfgang Dressler; usp. de Beaugrande–Dressler 2010; uvodni kraći pregled svih sedam standarda tekstualnosti 2010: 14–24). Očekivano, u takvoj ćemo nakani nužno morati posegnuti za *tekstom*. S dobrim razlozima – vjerujemo – ovdje se odlučujemo za znanstvene tekstove. *Prvo*, naša je polazišna pretpostavka da taj tip tekstova – i zbog zahtjevnosti/kompleksnosti znanstvene poruke koja se njima pronosi i, posljeđično, zbog konvencija pisanja znanstvenih/stručnih tekstova, tj. značajki funkcionalnog stila i/ili diskursnoga tipa kojima pripadaju – odlikuju čvrste i jasne kohezivne veze (štoviše, s poželjnim elementima površinske strukture koji će ih eksplicitno signalizirati⁶). *Drugo*, kompleksni mentalni/kognitivni procesi koji su u *podlozi* stvaranja i primanja (ili kodiranja i dekodiranja) znanstvene poruke (teksta) zahtijevat će, prepostavljamo, veću frekventnost i veću raznolikost glagola mišljenja i/ili osjećanja. *Treće*, stručne će i znanstvene tekstove odlikovati visok stupanj

6 Kohezivnost se naime odnosi na načine na koje su povezane površinske strukture teksta; ona se temelji na gramatičkim međuovisnostima (usp. de Beaugrande–Dressler 2010: 14). Međutim tekst može biti kohezivan (može dakle biti tekst) i bez eksplicitnih (gramatički neobvezatnih) kohezivnih sredstava. (Dakako, i u tim će se slučajevima kohezivnost potvrđivati u gramatičkim oblicima i konvencijama kojima se uspostavljuju odnosi među članovima rečeničnoga ustrojstva, npr. u kongruenciji subjekta i predikata, imenica i pridruženih im atributa i sl.). Neobvezatna kohezivna sredstva – junckcije, a dodali bismo ovdje: i odgovarajući glagoli govorenja, mišljenja i/ili osjećanja – mogu olakšati recepciju teksta na način na koji je to intendirao autor teksta (tzv. *kontrola situacije*, tj. kontrola autora teksta nad načinom na koji recipijenti teksta rekonstruiraju i uspostavljaju odnose). Tada će se, također, moći utvrditi da ona povećavaju *efikasnost* teksta te da je ustvari riječ o svojevrsnim *znakovima uljudnosti* koji stoga imaju posebnu komunikacijsku vrijednost (usp. de Beaugrande–Dressler 2010: 93; Badurina 2008: 39).

(i) *eksplicitne* intertekstualnosti,⁷ a *konvencionalno* će upućivanje na druge tekstove/izvore u pravilu prepostavljati bogatiji repertoar glagola govorenja.⁸

Navedene ćemo prepostavke nastojati ovjeriti u tekstovima objavljenima u zborniku radova *Riječki filološki dani 8* (Rijeka, 2010). Iako – načelno – ne težimo iscrpnoj analizi korpusa, smatramo da pedesetak tekstova koje potpisuju različiti autori nudi dovoljno reprezentativnih primjera uporabe glagola govorenja (mišljenja i/ili osjećanja) u znanstvenim (konkretno, filološkim) tekstovima.

* * *

Vodeći se, kao temeljnim, kriterijem funkcionalnosti – ili, drugim riječima, pragmatične vrijednosti – pojedinog izraza/konstrukcije u tekstu, odnosno komunikaciji, u znanstvenim ćemo tekstovima uistinu naići na velik broj raznovrsnih jezičnih sredstava u funkciji koju primarno vrše glagoli govorenja (mišljenja i/ili osjećanja). Stoga nam se kao prva nameće misao o *otvorenosti* spomenute skupine, pa u nju spremno uključujemo sve jedinice – bilo jednočlane bilo višečlane – sa značenjem govorenja (mišljenja i/ili osjećanja). Nastojimo – ipak! – *napraviti reda* među gramatički raznovrsnim jedinicama, te ih ovdje razvrstavamo na različite načine kako bismo upozorili na specifičnosti uporabe glagola/izraza sa značenjem govorenja (mišljenja i/ili osjećanja) u (znanstvenim) tekstovima.

* * *

U znanstvenim tekstovima – zacijelo to ne bi trebalo iznenađivati – u ponajvećoj će mjeri dolaziti do izražaja neraskidiva povezanost procesa govorenja, mišljenja i spoznavanja.⁹ Zahvaljujući upravo *metonimijskim prijenosima* na relaciji *opažanje – govorenje – mišljenje – spoznavanje* i sl., unekoliko

7 Pod pojmom intertekstualnosti podrazumijevat će se “međuovisnosti između produkcije, odnosno recepcije nekog teksta i znanja sudionika komunikacije o drugim tekstovima” (usp. de Beaugrande–Dressler 2010: 203). Polazimo dakle od prepostavke da je intertekstualnost imanentna značajka svakoga teksta, ali, isto tako, da ona može biti bilo implicirana bilo eksplicitirana.

8 Naime u dobre konvencije pisanja/priređivanja znanstvenih tekstova ide i precizno upućivanje na izvore koji se *citiraju* ili *parafrasiraju*.

9 Vrijedna je spomena i činjenica da glagoli govorenja pripadaju visokofrekventnim glagolima mnogih jezika (pa tako i hrvatskoga), “što ukazuje na činjenicu da ‘govorenje’ pripada najvažnijim konceptualno-iskustvenim kategorijama čovjekova poimanja svijeta” (usp. Žic Fuchs–Tuđman Vuković 2000: 141).

će se *preklapati* i uporaba glagola govorenja, mišljenja, osjećanja, shvaćanja, percipiranja i sl.

No ponajprije ćemo – na nekoliko primjera – razmotriti uporabu glagola *govoriti*:

- (1) U članku **se govori** o nekim jezičnim i stilskim značajkama spomenutog prijevoda (...)
- (2) Razlike o kojima **je namjera govoriti** odnose se, prije svega, na prostorni aspekt tj. na prostor koji je tekstom proizведен.
- (3) Premda **će se** u dalnjem tekstu o narativnoj strukturi Rottina djela **govoriti** kao o zbirci “kratkih priča”, određenje te književne vrste nije do kraja definirano (...)
- (4) **Govorimo** dakle o razdoblju koje je pokazalo svu moć kazališta kao mehanizma spektakla (...)
- (5) Izvadio je tada iz džepa Kurelčevu *Fluminensi*, čitao iz nje i **govorio** okupljenim ljudima o vinodolskom, o grbaljskom i o krčkom statutu (...)
- (6) (...) gdje se na suptilan i ironičan način (...) **govori** o nevoljama bračnog života (...)

U primjerima poput navedenih potvrđuje se da glagoli govorenja – upravo oblici glagola *govoriti* – na svojevrstan način ekspliziraju *strukturu* teksta. Iskazima (1), (2), (3) i (4) najavljuju se teme o kojima će biti riječi – ili o kojima upravo jest riječ – u danim tekstovima.¹⁰ Takav tip *autoreferencijalnosti*, vjerujemo, pridonosi komunikativnosti znanstvenoga teksta, odnosno ostvarenju *intencija* autora teksta (o *intencionalnosti* kao konstitutivnom načelu teksta usp. de Beaugrande–Dressler 2010: 19 i 131–148 i d.).¹¹ U primjerima pak (5) i (6) glagolom se govorenja uspostavljaju relacije spram drugih/tuđih tekstova. Iako u formalnogramatičkom (sintaktičkom) smislu nema razlika u *statusu* glagola govorenja u rečenicama (5) i (6) u usporedbi s onima u primjerima od (1) do (4) – i jedni i drugi traže dopunu u vidu kompletivne surečenice ili odgovarajuće nominalizirane konstrukcije – u potonjima glagoli govorenja kao

10 Nema sumnje da se time uspostavljaju i čvrste kohezivne (anaforičko-kataforičke) veze među iskazima/dijelovima teksta. Štoviše, nerijetko se u (znanstvenim) tekstovima sadržaj o kojemu se upravo govori izrijekom povezuje s onim koji će tek uslijediti (i taj se unaprijed najavljuje), npr.: *Iako je osim inscenacija Držićevih komedija, o kojima će kasnije biti riječi, gotovo neprekrseno pravilo da se na scenu Talijanske drame postavljaju suvremeni hrvatski komadi, ipak je led prvotno bio probijen (...).*

11 Upućivanje na tekst i njegovu strukturu zadano je i nekim *formalnim* značajkama znanstvenoga teksta: npr. *sažetak* na početku članka referira na tekst koji slijedi (usp. primjer (1)) i time ga najavljuje, dok se u *zaključku* na kraju rezimiraju i pregledno izlažu glavne postavke cijelog teksta.

antecedenti svoje dopune nalaze u drugim tekstovima, posredujući time u uspostavljanju *intertekstualnih* relacija. Ta će pak sposobnost glagola govorenja – da jedan tekst *otvara* prema drugom, odnosno da u jedan tekst uključuju drugi – ponajbolje doći do izražaja u najavama izravnoga navođenja¹² (citiranja):

- (7) Tako ona, opet preko mornara za kojega vjeruje kako će se ubrzo susresti s njezinim dragim, prijeteći mu **poručuje**:
 “Reci mu ti malo / Da sam ga čekala / Lito i tri dana (...)"

- (8) Primjerice, u pismu s nadnevkom 3. prosinca 1762. Marqueseti **javljaju** provincijalatu o “razmjeni potrebnih dobara”:
Ja, nižepotpisani svećenik i upravitelj ovog indijanskog sela (...) izjavljujem i potvrđujem po slobodnoj volji da sam (...) nekoliko tisuća pesosa za oružje i druge potrepštine (...)

- (9) *Svila*, kao skuplja tkanina, bila je povlastica tek rijetke, imućnije gospode, kaže Došen:
“Pitajmo se malo zato: / te niste li vi gospoda / i tokorse srićnog roda? (...)"

I ne samo zahvaljujući semantici (dijelova) teksta nego i s obzirom na pojedina ortografska rješenja (uporaba odgovarajućih interpunkcijskih znakova) i grafičke konvencije (odabir tipa slova, npr. kurziva, te, eventualno, pisanje u novom retku, uvučenom u odnosu na ostatak teksta) glagoli govorenja u slučajevima navođenja tudega teksta mogu i izostati. Takve bismo iskazale – koji impliciraju govorenje/navođenje, iako se govorenje/navođenje izrijekom ne spominje – mogli smatrati nekom vrstom *implicitnih struktura*,¹³ kao u sljedećim primjerima:

12 U gramatikama se pak operira pojmom *upravnog govora* – “kad se tuđe riječi navedu upravo onako kako su izgovorene” (usp. Barić i sur. 1995: 525 i d.; također i Raguž 1997: 389–390; Katičić 1986: 344–347).

Upravni govor pretpostavlja postojanje dvaju govornika (izvornog govornika, odnosno autora navoda i trenutnog govornika, odnosno onoga koji navodi/posreduje tuđi govor). Za konstrukciju se pak koja uvodi upravni govor može reći da je trodijelna: sastoji se od (1) sadržaja koji se navodi, (2) riječi ili skupine riječi kojima se navod uvodi te (3) poveznice među njima. Pritom, najčešći je uvodnik upravo glagol govorenja (usp. Aikhenvald 2005; Gjurkova–Mihaljević u tisku).

13 Takve se rečenice/iskazi mogu smatrati i *stegnutima* ili *komprimiranim* (dakako iz perspektive rečenice kao cjelovite, *gramatičke* jedinice), “što znači da riječi sa značenjem govorenja, mišljenja, osjećanja i sl. mogu i izostati, odnosno **da se mogu podrazumijevati**” (usp. Silić–Pranjković 2005: 357; istakla L. B.). Upravo na tom *podrazumijevanju*, odnosno u pouzdavanju na čitateljska (*izvanjezična* i *izyantekstna*) iskustva počiva svojstvo koherenčnosti teksta (o koherenciji usp. de Beaugrande–Dressler 2010: 15–19 te 101–130; također i u Badurina 2008: 89–90).

- (10) Gore, na visoravni iznad hreljinske gradine, mladi je Krleža držao masovni zbor socijalista: “(...) pod našim nogama ležala je Rijeka (...)”
- (11) I *Talijanska enciklopedija (Enciclopedia italiana)*, golemi kulturni projekt nastao tridesetih godina, donosi natuknicu o Krleži iz pera jednog od tada vodećih talijanskih slavista Artura Cronie: (...)
- (12) Prostor za ostvarenje svojih zamisli pronašao je u okvirima kratke priče, *istina fikcije* (Viktor Žmegač), u kojoj je poput Brehma još jedanput ukazao kako “nema bitnih razlika između žive i nežive prirode, između biljke i životinje, životinje i čovjeka...”

I dok se u primjerima (10) i (11) očekuje mentalno povezivanje koncepta *masovnog zbora socijalista*, odnosno *donošenja natuknice* s aktivnošću *govorenja*, odnosno *pisanja*,¹⁴ posebno se zanimljiv slučaj razabire u primjeru (12). Naime tek će čitatelj s *iskustvom* (i to upravo s određenim tipom tekstova, onim znanstvenima) u spominjanju dvaju autora (Viktora Žmegača i Alfreda Edmunda Brehma) prepoznati *komprimirane* strukture sa značenjem govorenja i/ili mišljenja (recimo, “kao što kaže/kako ih naziva Viktor Žmegač” ili “poput tumačenja/gledanja Alfreda Edmunda Brehma”), kojima će se pak kohezivnim silnicama uspostaviti odnosi s konkretnim bibliografskim jedinicama navedenima u pridruženom popisu literature.

Već pukim će se prelistavanjem zborničkih tekstova moći uočiti zavidan broj glagola govorenja ili konstrukcija sa značenjem glagola govorenja: *spominjati, najaviti, prenositi sudove, izdvojiti riječi, dodati, riječ je o, izrijekom upućivati na, sugerirati, naglasiti/naglašavati* (pa i *podcrtati/podcrtavati*¹⁵), *apostrofirati, pojavljuje se pitanje, uputiti poziv, reći koju o, dovoditi u pitanje, stavljati u fokus* itd. Pritom, neke će konstrukcije s glagolom govorenja imati i naglašeno obilježe modalnosti, odnosno glagoli će govorenja (ili konstruk-

14 U kognitivnoj lingvistici ta se pojava dovodi u vezu s postojanjem tzv. *globalnih obrazaca*. Poseban su tip globalnih obrazaca *okviri* (engl. *frames*) – oni “obuhvačaju zajedničko znanje o nekom središnjem konceptu” (usp. de Beaugrande–Dressler 2010: 108), npr. o masovnom skupu/zboru, ili, drugim riječima, oni “predstavljaju konceptualnu strukturu, odnosno enciklopedijsko znanje” ili “znanje o situaciji” (usp. Tuđman Vuković 2010: 22–23). Na tom kognitivističkom učenju lingvistika/teorija teksta temelji razumijevanje produkcije i recepcije tekstova, i to zahvaljujući prepoznavatom svojstvu koherentnosti (usp. de Beaugrande–Dressler 2010: 108–109 i d.; također i u Badurina 2008: 89–90).

15 Očit je tu utjecaj pisanih medija: u pisanoj se tekstu naime pribjegava različitim grafičkim sredstvima kako bi se istakli ključni dijelovi teksta (kao pandanima rečeničnom/iskaznom naglasku, jačini tona, intonaciji itd.); povratno, ta se *manjkavost* pisane realizacije “vraća” u govoreni iskaz u izrazima poput *podcrtavam, podvlačim* i sl.

cije s tim značenjem) dodatno biti *modalizirani*,¹⁶ u čemu možemo prepoznati opću značajku znanstvenoga stila. U primjerima koji slijede modalni se izrazi odnose na *intenzitet* izrečene/iskazane tvrdnje:

- (13) Ako izuzmem po svemu osebuju prijenos Fabrieva romana na kazališne daske, **možemo reći** kako je najagilniji predstavnik u Talijanskoj drami devedesetih bio tada mladi književnik Miro Gavran (...)
- (14) **Valja nam na kraju istaknuti** kako je kazališni događaj iz daleke prošlosti prije svega hibridna mješavina *već rečenog i još neizrečenog*.
- (15) **Može se zaključiti** da kratke priče Enrica Morovicha predstavljaju svojevrsno osvježenje u ponudi proznih priloga (...)
- (16) **Moglo bi se** dakle **reći** da se promjene nastale u samim tekstovima (...) pojavljuju istovremeno s autorovim pomicanjem u stvarnom, realnom prostoru.
- (17) U skladu s tim **može se govoriti** o dvjema različitim funkcijama (...)
- (18) (...) **mogli bismo dakle ustvrditi** da Zoranić svoj samospoznajni pohod kroz zadarsko zaleđe organizira slijedeći logiku bazičnog prostornog teritorijalnog instinkta (Lakoff i Johnson, 1980, 29).

* * *

Ipak, više od povećeg repertoara glagola (i konstrukcija) govorenja te u znanstvenim tekstovima već konvencionalizirane modalnosti¹⁷ zanimat će nas kako se na površinskoj (upravo leksičkoj) razini teksta ocrtavaju tijesne veze koje postoje među procesima percipiranja, mišljenja, spoznavanja, osjećanja i govorenja.¹⁸

I za to ima obilje primjera! Navest ćemo ih nekoliko, sve kako bismo rasvijetlili postojanje neraskidivih odnosa između procesa zapažanja, mišljenja, spoznavanja, a u konačnici i govorenja:

16 U modalne izraze – također visokofrekventne u znanstvenim tekstovima – valja pribrojiti i one koji se izravno ne mogu povezati s glagolima/konstrukcijama sa značenjem govorenja (ali mogu posredno, o čemu više u nastavku), primjerice: *sumnjam(o), vjerujem(o), mislim(o), smatram(o), držim(o), prepostavljam(o), očekujem(o), izražavam(o) svoj stav, naše je gledište, stojim(o) na stanovištu, zastupam(o) stajalište, branim(o) gledište, želim(o) vjerovati, nastojim(o) dokazati/pokazati i sl.*

17 Moglo bi se tako što pripisati (očekivanoj) težnji za autorskom skromnošću (dakako, o na taj način formaliziranoj skromnosti, smatramo, valja promišljati prije svega kao o konvenciji akademske/znanstvene komunikacije koja se prepoznaje i u zadanim/preporučenim obrascima prividne autorske skromnosti; dakako, isto bi se moglo utvrditi i za tzv. autorsko *mi*), ali i mudru oprezu autora znanstvenoga teksta koji ga prijeći u ishitrenu donošenju zaključaka.

18 O povezanosti procesa mišljenja i jezične djelatnosti, upravo o uvjetovanosti mišljenja jezikom usp. Hansen-Kokoruš 2009: 390.

- (19) **Važno je primijetiti** da junakinja romana svoje osjećaje netrpeljivosti prema Židovima povjerava samoj sebi (...), ali ne i svom moralnom autoritetu: (...)
- (20) **Pokazuje se:** ne postoji zajednička poetika (...)
- (21) I napokon, u prilogu će se **razmotriti** i poraba one riječi *što* (ili *šta*) koja se javlja kao jedna od sastavnica složenih neodređenih zamjenica i/ili priloga (...)
- (22) U primjeru (1) prvo će se, zacijelo, **uočiti** leksičke veze uspostavljene između sintagmi *recentna literatura* (u tekstu iznad crte) te *zadnjih godina i radovi hrvatskih jezikoslovaca* (u tekstu ispod crte).
- (23) **Pogledajmo** kako priredivač realizira svoj antologički koncept (...)
- (24) Iskustvo u poučavanju, ali i učenju slavenskih jezika izneseno u ovome radu **navodi i na zaključak** da bi usvajanje i poučavanje slavenskih jezika kao J2 znatno olakšale poredbene gramatike slavenskih jezika (...)
- (25) **U izvođenju** ovakva **zaključka** istraživač mora imati u vidu i sve ostale mijene specifične za navedene govore. **Muslim** prije svega na fonološku neutralizaciju nenaglašenih *u* i *o* neovisno o mjestu naglasaka.

Ponajprije, u svim se navedenim iskazima potvrđuje povezanost procesa percipiranja (opažanja) i spoznavanja. Štoviše, percipiranje pretpostavlja i govorenje i spoznavanje: recimo, u primjeru (19) konstrukcija *važno je primijetiti* ima istu (pragmatičku i semantičku) vrijednost koju bi imala i konstrukcija *možemo reći* (ili samo *recimo*) ili pak glagolski oblik *smatramo*. Slično bi se, uostalom, moglo utvrditi i za ostale primjere. U primjerima (21) i (22) *razmatranje* i *uočavanje* pretpostavka je uspjeha procesa spoznavanja (koji je, nesumnjivo, krajnji cilj, upravo *intencija* pošiljatelja znanstvene poruke). U primjeru (23) autor teksta poziva sugovornika/čitatelja na suradnju, što je čest postupak (ili strategija) u znanstvenoj komunikaciji (kao i tzv. inkluzivno *mi*): suradnja, makar i prividna i/ili deklarativna, vjeruje se, može pridonijeti prihvaćanju zahtjevne znanstvene poruke (dakle spoznaji). Posljednja dva primjera – (24) i (25) – sadrže konstrukcije sa značenjem mišljenja, odnosno glagol mišljenja, te tako i izrijekom potiću na zaključivanje, tj. spoznavanje.

* * *

Naposljetu – *težeći zaključku* najavljene teme – *možemo reći* da su se naša polazišna očekivanja potvrdila. Bogat i raznovrstan repertoar ne samo

glagola govorenja, mišljenja i/ili osjećanja nego i konstrukcija iste ili približne semantičke i pragmatičke vrijednosti u znanstvenim je tekstovima nesumnjivo podjednako posljedica potrebe da se *riječima iskažu* složeni mentalni/kognitivni procesi kao i težnje da se ti tekstovi *pišu*¹⁹ biranjim stilom kojemu je svojstveno izbjegavanje nepotrebnih i nepoželjnih ponavljanja istih izraza.

U tom smislu negdje bi se na suprotnom polu – ne po zastupljenosti, nego s obzirom na raznovrsnost jezičnih sredstava kojima se iskazuje semantika govorenja, mišljenja i/ili osjećanja – mogao situirati *privatni, razgovorni* diskurs.²⁰ Naime visoka frekventnost glagola govorenja (mišljenja i/ili osjećanja) i u tim će jezičnim uporabama posvjedočiti da je *govorenje* (*mišljenje* i/ili *osjećanje*) uistinu jedna od temeljnih ljudskih aktivnosti. Ipak, u ležernijim će se životnim/jezičnim situacijama zamjećivati suprotna tendencija – tendencija svojevrsna *reduciranja* sredstava za iskazivanje semantike govorenja.²¹ Tako ćemo se, primjerice, u diskursu trača vrlo vjerojatno zadovoljiti dvama-trima glagolima govorenja (npr. *reći, kazati, velim* i sl.), što nas, s druge strane, neće priječiti da – upravo zbog presudne važnost *govornog* i *govorenog* – za taj tip međuljudske komunikacije prihvativimo sinonimni naziv nastao sretnim spojem upravo dvaju glagola govorenja – *rekla-kazala* (više u traču usp. Badurina 2008: 159–180). No i ta bi prepostavka, dakako, zahtjevala ovjeru u nekoj novoj raspravi!

IZBOR IZ LITERARURE

- Aikhenvald, Alexandra Y. (2005), "Direct and indirect speech in typological perspective", Position paper for RCLT Local Workshop, February 2005 onwards
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2008), "Semi-direct speech: Manambu and beyond", *Language Sciences 30*, str. 383–422.
- Badurina, Lada (2008), *Između redaka. Studije o tekstu i diskursu*, Hrvatska sveučilišna naklada – Izdavački centar Rijeka, Zagreb – Rijeka

19 Govorene znanstvene tekstove nismo (zasad) istraživali, no smatramo da bi i oni mogli pokazivati sličnu tendenciju (npr. predavački diskurs), unekoliko *ublaženu* obilježjima razgovornosti (i/ili govorenosti) takvih tekstova.

20 U tradicionalnoj se funkcionalnoj stilistici uobičajilo govoriti o *razgovornom funkcionalnom stilu*. Međutim taj smo jezični *registrov* ipak skloni smatrati u prvoj redu *privatnim* (a onda i razgovornim). Usp. Kovačević–Badurina 2001: 62 i d.

21 Zamjećeno je, recimo, svodenje dvaju glagola govorenja – *govoriti i pričati* – na jedan – *pričati* (usp. Jelaska 1997; Žic Fuchs–Tudman Vuković 2000). Na takvu pojavu nerijetko reagiraju i jezični savjetodavci.

- Barić, Eugenija – Mijo Lončarić – Dragica Malić – Slavko Pavešić – Mirko Peti – Vesna Zečević – Marija Znika (1995), *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb
- De Beaugrande, Robert-Alain – Wolfgang Ulrich Dressler (2010), *Uvod u lingvistiku teksta*, prevela N. Palašić, Disput – Filozofski fakultet Rijeka, Zagreb
- Gjurkova, Aleksandra – Milan Mihaljević (u tisku) “Upravni i neupravni govor u hrvatskoj i makedonskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika”, zbornik u čast akademiku Radoslavu Katičiću, ur. Mislav Ježić i Milka Jauk-Pinhak
- Hansen-Kokoruš, Renate (2009), “Leksička značenja i pragmatičke konvencije kod glagola mišljenja”, u: L. Badurina – I. Pranjković – J. Silić (ur.), *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti. Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, Disput, Zagreb, str. 389–398.
- Ivić, Milka (red.) (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*, Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska
- Jakobson, Roman (2008), *O jeziku*, preveo D. Lalović, Disput, Zagreb
- Jelaska, Zrinka (1997), “Je li svejedno govorim li ili pričam”, u: *Jezik*, god. 45, br. 2, str. 68–70.
- Katičić, Radoslav (1986), *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Jugoslavenska (Hrvatska) akademija znanosti i umjetnosti – Globus, Zagreb
- Kovačević, Marina – Lada Badurina (2001), *Raslojavanje jezične stvarnosti*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka
- Mihaljević, Milan (2009), “Verba Dicendi in Croatian Church Slavonic”, *Fourth Annual Meeting of the Slavic Linguistic Society* (Zadar, 3rd-6th of September 2009), plenarno izlaganje
- Pranjković, Ivo (2001), “Kompletivne rečenice”, u: *Druga hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 64–68.
- Pranjković, Ivo (2007), “Glagoli govorenja i njihove dopune”, u: *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, br. 71–72, Novi Sad, str. 133–141.
- Raguž, Dragutin (1997), *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska knjiga, Zagreb
- Silić, Josip – Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb
- Tuđman Vuković, Nina (2010), *Glagoli govorenja: kognitivni modeli i jezična uporaba. Sintaktičko-semantička studija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Žic Fuchs, Milena – Nina Tuđman Vuković (2000), “Pričati: novi lik u priči o glagolima govorenja”, u: *Filologija*, knjiga 35, Zagreb, str. 141–150.

VERBS OF SPEAKING AND TEXT

Summary

Verbs of speaking, thinking and/or feeling (Lat. *verba dicendi, sentiendi, affectuum et voluntatis*) are usually interpreted in grammar books as those that express that someone is saying, thinking or feeling something (e.g. *reći, kazati, izjaviti, govoriti, iskazati, pitati, upitati, velim, smatrati, misliti, raspravljati, zaključiti*, etc.). Closely related to the semantics of this group of verbs is their syntactic characteristic – they open space for various complements, but also for a subordinate clause, e.g. ***Izrekao je glupost; Pitao ju je za savjet; Rekao je da dolazi; Govorio im je ono što su željeli čuti; Upitao se kako je to moguće; Možemo zaključiti da je takav pristup novost u našoj struci; Poručio je: to je moja briga...etc.*** By starting from the viewpoint that the complex sentences – both subordinated and coordinated – are a fact of text, we will consider the role of verbs of speaking in the development of text and its organisation. We will take into account structures whose meaning is that of speaking, thinking, feeling, perceiving, etc. (e.g. *to nas vodi prema zaključku... or njegov je zaključak prihvatljiv... with zaključujemo; mogla bih se prikloniti mišljenju... with smatram etc.*). Intertextuality as an immanent characteristic of any text will be brought into connection with the verbs (and structures) of speaking, and this will be analysed on the bases of scientific texts (starting from the assumption that the inventory of verbs of speaking, thinking and perceiving and structures with such meanings is richer in this type of texts).

Nejla KALAJDŽISALIHOVIĆ

AUTHORSHIP ATTRIBUTION TO FOUR ENGLISH TRANSLATIONS OF AYAHS ON MAN

KEY WORDS: *authorship attribution, Qur'anic ayah, man, word length average, collocation*

This paper compares four English translations of sixty three Qur'anic ayahs on man (Asad, 1980; Ali, 1984; Saheeh International, 1996; and Haleem, 2005) and aims to find ways to measure and attribute authorship to each translation by means of forensic discourse analysis, focusing on word length average, word order and synonyms. As the translations were done at different times and by different authors, the paper aims to prove that the word length average is longer in the translations done by women, but also that the word length average for each author and the total word length average do not differ. In theory and according to recent findings, the word length average in written discourse is expected to be longer than that of spoken discourse. In this case, the expected word length average should be, regardless of the method used, close to the word length average of utterances even in translations. Therefore, we will compare results obtained by means of ordinary Word document word count, as suggested by Olsson, and KWIC, as suggested by McMennamin, after all punctuation has been removed from the corpus, except the apostrophe denoting possession. These results will be compared to (un)even distribution of key words and parts of speech, all leading to conclusions and comparisons in the four translations of ayahs on *man* denoting *human being*.

1. INTRODUCTION

In the process of translating various pieces of discourse into English, one may come across lines previously translated and easily accessible online. Such is the case when looking for translation equivalents of Qur'anic ayahs. If one had to find translation equivalents of e.g. Qur'anic ayahs about the human being, one would come across many 'different' equivalents in the English language, all creating the same or similar mental image via a series of collocations, the verb

phrase being the most varied in terms of the variety in collocations. Apart from focusing on various equivalents by different authors, the text could be processed for pure word count and average word length analysis. The second approach could be said to be even more challenging as the analysis should lead us to confirm the theories about the word length average in forensic discourse analysis.

Since “a word length of between 3.5 and 4.0 is relatively low, and is consistent with speech, rather than writing” and since “for most speakers a word length average of less than about 4.5 may indicate origination as speech, while anything above 4.5 would probably indicate writing as the form of origination” (Olsson, “Exploring Texts”, sl.20), question arises on what would be the word length average for not only one translation of the corpus, but also what would be the average word length in different authors, some of them women translators, if we take into consideration the findings that female speakers tend to have longer word and sentence length average.

As for the author profile, another question that arises is whether translators are native speakers of the English language, which historical period the translation was created in and under what circumstances, and whether the translation has been edited or co-authored. As for different names used for deities and other spiritual creatures in other holy texts, “In 1711, a German priest, H B Witter, suggested that the multiplicity of biblical names for the deity pointed to the possibility of multiple authorship of the Bible” (FLI Course, 2, p.9.). In the translation of Qur’anic ayahs, one encounters different names for deity (*Allah, God, Lord, Sustainer*, etc.), which leads one to investigate what the translations have in common.

2. ATTRIBUTING AUTHORSHIP

2.1. Word length average and author profiling

In analysing the word length average for the Qur’anic ayahs on *man* denoting *human being*, we have chosen four authors of different linguistic profiles. As for the word length average, the 63 Qur’anic ayahs on man in the four translations were taken down from *Tanzil.net* into a separate Word document from which all the punctuation except the apostrophe denoting possession has been removed (see: Olsson, 2009). The total number of characters for each author has been divided with the total number of words. It is interesting to compare results for Ali and Saheeh International (1989) since they display the same word length average even though it was expected that Saheeh International would display longer word length average:

Translation	Characters	Words	Word length average
Asad	9,673	1,891	5,11
Ali	9,580	1,302	5,00
Haleem	7,128	1,364	5,22
Saheeh International	6,462	1,292	5,00

Fig. 1. MS Word calculation

The results obtained from calculating the word length average in 63 Qur'anic ayahs on man show unexpected consistency not only in the similarity, if not identical figures, in all the four translations considered, but also a figure (5, 08) indicating origination *between* speech and writing when translated into English.

Another method used for calculating the word length average is KWIC. The results obtained by KWIC do not differ in terms of the almost identical word length for Ali and Saheeh International (0.03):

Asad	Total Tokens: 1792 Total Type: 548 Type Token Ratio: 0.305804	Average Word length 3.77	<i>man</i> 57, <i>mankind</i> 1, <i>created</i> 10, <i>he</i> 40, <i>him</i> 30, <i>his</i> 20, <i>himself</i> 8
Ali	Total Tokens: 1206 Total Type: 409 Type Token Ratio: 0.339138	Average Word length 3.82	<i>man</i> 52, /, <i>created</i> 12, <i>he</i> 40, <i>him</i> 19, <i>his</i> 19, <i>himself</i> 4
Haleem	Total Tokens: 1120 Total Type: 365 Type Token Ratio: 0.325893	Average Word length 3.94	<i>man</i> 44, <i>mankind</i> 4, <i>created</i> 13, <i>he</i> 36, <i>him</i> 19, <i>his</i> 13, <i>himself</i> 1
Saheeh International	Total Tokens: 1213 Total Type: 348 Type Token Ratio: 0.3286392 Average Word length 3.852432	Average Word length 3.85	<i>man</i> 45, <i>mankind</i> 7, <i>created</i> 14, <i>he</i> 40, <i>him</i> 24, <i>his</i> 16, <i>himself</i> 5

Fig. 2. KWIC calculation

KWIC calculation is a more reliable method for forensic discourse analysis, but the results also depend on how well one prepared the input for processing. In the tables above, the figures were inserted manually after the corpus had been processed through careful examination. In KWIC, the average word length in .kwic files ranges from 3.77- 3.94, which proves origination in speech according to the definition given above (which means that the translations reflect spoken language). Saheeh International does not display the expected, longer word length average even in KWIC. The right hand column shows word frequency for key words, Saheeh International being different in using *mankind* more often than any other author, and compared to Asad's translation, *man* is used 45 times.

2.2. Parts of speech distribution

In Asad's translation, the most evenly distributed¹ head noun in the 63 ayahs on the human being is *man*. As for other head nouns, those referring to the Creator are *God* and *Sustainer*. The pronoun used in Asad's translations for second person singular is *thee* whereas the second person possessive adjective is *thy*. The most frequently distributed verb phrase is 'created _____. As for adverbs, *verily* is most frequently distributed across the text, and usually at the beginning of an ayah (i.e. *Verily, We did offer the trust of reason and volition to the heavens and the earth and the mountains but they refused to bear it because they were afraid of it*). The preposition most frequently distributed in Asad's translations of ayahs on man is *unto* (i.e. *For thus it is when affliction befalls man he cries out unto Us whether he be lying on his side or sitting or standing...*). What is interesting to notice is that the distribution of *verily* (18x total) increases in the last ayahs on man (6x). The same case is with the distribution of *Sustainer*.

Likewise, in Ali's translation, the most frequently distributed head noun in the 63 ayahs on the human being is *man*. As for other head nouns, those referring to the Creator are *God* and *Lord*. The pronoun used in Asad's translations for second person singular (*thee*) and the second person possessive adjective (*thy*) are not distributed across Ali's translation.

The most frequently distributed verb phrase is 'created _____' and 'says _____. As for adjectives, *good* and *ungrateful* are most frequently distributed across the text. It is ambiguous whether *favours* refers to the verb or noun phrase, but from the text we may conclude that *favours* is a plural noun

¹ Forensic Linguistics Institute, Powys, UK, a computer application for *colorations*

less unevenly distributed across the text, i.e. at the beginning of the first and the second half of the text. The distribution of *Lord* compared to *God* more evenly distributes in the second half of the text.

In the Saheeh International translation, the most frequently distributed head noun in the 63 ayahs on the human being is *man* and *mankind*. The head noun referring to the Creator is *Lord*, evenly distributed across the second half of the text. The most frequently distributed verb phrases are: ‘created _____’, ‘touches _____’ and ‘says _____. As for adjectives, *ungrateful*, as in Ali’s translation, is the most evenly distributed adjective across the text.

What is interesting to notice compared to Asad’s and Ali’s translation is that the distribution of *Lord* increases in second half of the corpus.

In Haleem’s translation, the most frequently distributed head noun in the 63 ayahs on the human being is *man*. As for other head nouns, those referring to the Creator are *God* and *Lord*. The most frequently distributed verb phrase is ‘created _____’ and ‘say _____’ (say+wh-clause /to say what is best/; say+comma /say, /; auxiliary modal verb+say denoting concession /may say, will say/). As for adjectives, *good* and *ungrateful* are most frequently distributed across the text, like in Ali’s translation. Both Haleem and Ali evenly distribute the noun *Satan* throughout the text. The difference between Saheeh International and Haleem’s translation is in the capitalization of the head noun *day*, both evenly distributed across the second half of the text. In Haleem, the noun *people* is equally distributed across the first half of the text.

Although the words most frequently distributed in the four translations overlap due to the topicality of the corpus, the actual collocations within ayahs differ in terms of style, subject-verb agreement, tone, etc. The ayahs are on the *human being*, but four authors use different terms to denote *insan*. So, in Asad’s translation, we find both *man* and *human being*, in Ali’s translation, we find *man* and *mankind*, in Saheeh International *man*, *mankind* and *person*. Haleem uses *man*, *mankind*, *human being*, and *humans*.

As for other nouns, all the four authors use different head nouns to refer to *alaq*, i.e. *germ-cell*, *embryo*, *clinging substance*, and *clinging form*. The two authors (Saheeh and Haleem) share *clinging* as the head noun modifier, whereas two pairs of authors share common nouns denoting Satan, i.e. *open foe/ acknowledged foe* vs. *manifest enemy/ sworn enemy*, though adjectives differ in each author.

As for verbs, *affliction befalls* and *touches man*, *man is afflicted with adversity*, or *trouble befalls man*. In three translations, *man tastes mercy/grace/*

favours, and relates/narrates dreams or visions. Brothers plot/contrive/devise an evil scheme and one cannot count/enumerate/calculate God's blessings.

Verily, surely, indeed are commonly found at the beginning of an ayah, whereas Asad's *verily* is consistently replaced with *indeed* in Saheeh International and lacking in the other two.

In Saheeh International, compared to the other three translations, the translator tends to choose an adjective followed by a preposition (e.g. *not weary of supplication*); whereas the other three authors invariably use the verb phrase (*tires of asking* (2x), *tires of praying*).

In terms of prepositions following verb+object, Ali uses *fashioned from*, whereas the other three use *created man out of.....* Asad and Haleem, when referring to destiny say it is *tied to one's neck*, whereas Ali uses *round each man's neck*, and Saheeh International *upon his neck*. Asad is the only author who uses the preposition *between* when referring to discord among men, whereas the other three use *among ([dissension] among them; discord among them)*.

In Saheeh International, birth is given with *hardship*, whereas in the other three, it is given *in pain*. The same case is when referring to Resurrection as Saheeh International offers *assemble his bones*, and the other three *put his bones together*, or *hearing and sight* compared to *hearing and seeing*. It is interesting that the possessive pronoun *his* is not easily traced back to its antecedent in the Saheeh translation in case of '*let mankind look at his food*' (also, *mankind is at loss* compared to *man is at loss*). Asad only refers to the Earth as *she* (What has happened to *her*?), whereas the others use the third person gender-neutral pronoun *it*.

In Saheeh, the author is using *hardship* to refer to *toil and trial*, and *toil and trouble* collocate in the other three translations. Saheeh also uses the negative particle *not* with the main verb (*knew not*), whereas the other three use the auxiliary (*did not know*).

In terms of word order, SVO prevails, but we also find OSV, e.g. in Ali's translation (*Man He created*), ASVO (*Round each man's neck We have hung his ledger of deeds*), or CVS (*Accursed is man...*).

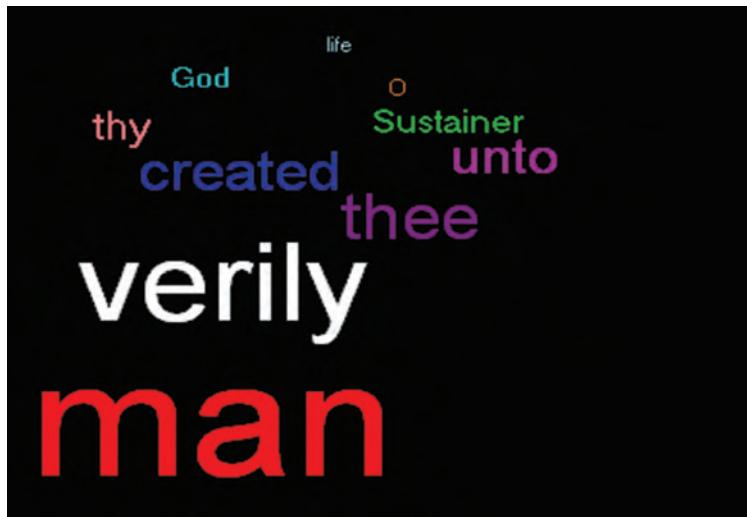
3. CONCLUSION

Having analysed the four translations of Qur'anic ayahs on man in terms of word length average (Microsoft Word and KWIC), parts of speech distribution and parts of speech that collocate in the corpus, it was possible to conclude that:

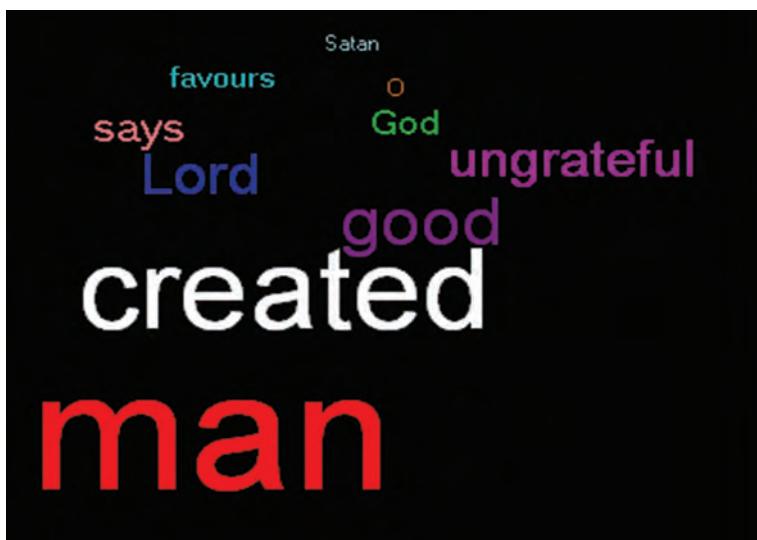
- The word length average in all the four translations, regardless of the author, is not less than 5.0 or more than 5.22 when done by the Microsoft Word word count.
- The word length average in all the four translations, regardless of the author, is not less than 3.77 or more than 3.94 when done by KWIC.
- In two translations, one of which is done by woman translators, the word length average done by Microsoft Word is 5.00.
- In two translations, one of which is done by woman translators, the word length average done by KWIC is **3.82** and **3.85** (0.05, Saheeh International).
- The total word length average done by Microsoft Word is 5.08.
- The total word length average done by KWC is 3.84.
- Both 3.84 and 5.08 contain elements of speech, but 3.84 is closer to the definition of origination in speech.
- The 3.84 total word length average done by KWIC is taken as the more reliable indicator the translations reflect spoken language.
- Saheeh International does not display significantly longer word length average compared to the other three translations.
- As for word distribution in the four translations, the head noun *man* is most evenly distributed across the four translations.
- In Saheeh International, we also find *mankind* approximately as evenly distributed as *man*.
- Saheeh International displays more overlapping with Haleem's translation due to diachronic reasons.
- Saheeh International displays more grammatical solutions and more conformity in terms of style (e.g. *knew not, hearing and seeing*).
- Saheeh International tends to introduce *mankind* instead of *man* where syntactically possible.

APPENDIX

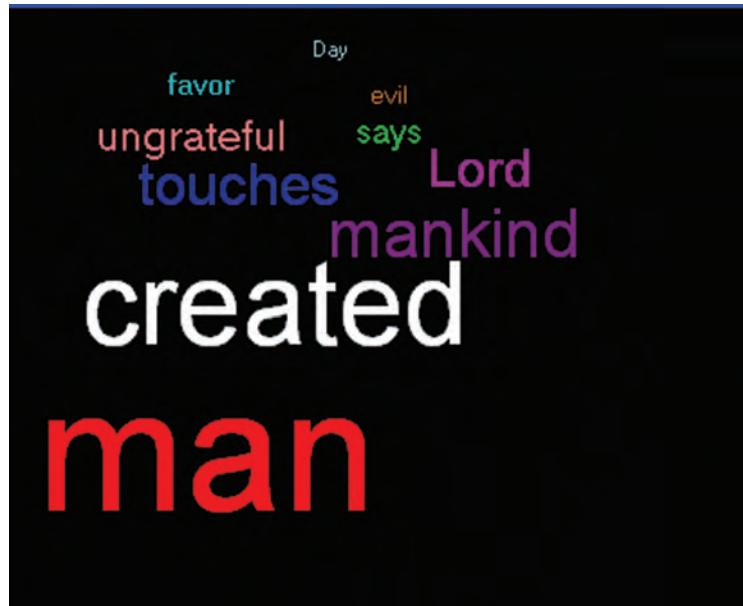
I *Colorcations* displaying (un)even distribution of words in the corpus

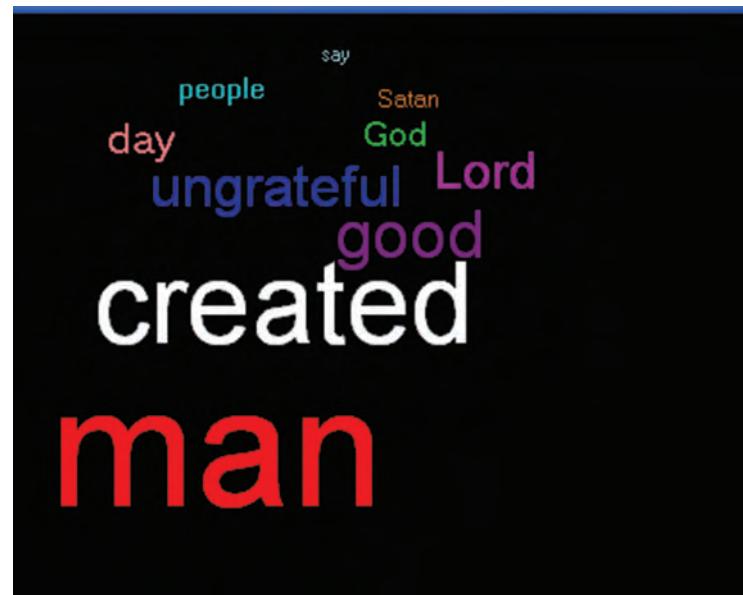
Col. 1. Asad

Col.2. Ali

Col.3. Saheeh International

Col.4. Haleem

REFERENCES

- Coulthard, M. "Identifying the Author." Web. 24 March 2011. <<http://clf.unige.ch/display.php?idFichier=168>>.
- Coulthard, M. & Johnson, A. (2010), *The Routledge Handbook of Forensic Linguistics*. New York, NY: Routledge
- Forensic Linguistics Institute (2009), "Exploring Texts – First Steps in Investigating Texts, Their Sources and Their Structures", sl. 20, Powys, UK: Forensic Linguistics Institute.
- Halilović, S. (2009), *Kur'anska antropologija*, Zenica: Islamski pedagoški fakultet u Zenici
- McMennamin, G.R. (2002), *Forensic Linguistics, Advances in Forensic Stylistics*. Florida: CRC Press
- Olsson, J. (2008a), *Forensic Linguistics – The Language Detective*, Unit 1. Powys, UK: Forensic Linguistics Institute
- Olsson, J. (2008b), *Forensic Linguistics – The Language Detective*, Unit 2 (Exploring Texts, sl. 20). Powys, UK: Forensic Linguistics Institute
- Olsson, J. (2004), *Forensic Linguistics – An Introduction to Language, Crime and the Law*. London: Continuum
- Pieretti, M.P. (2002), "Women Writers and Translation in Eighteenth-Century France". *The French Review*, Vol. 75, No. 3.
- Tanzil – Quran Navigator .Web. 18 Dec. 2011. <<http://tanzil.net/>>.
- The Saheeh International™ Team & Dar Abul-Qasim. Web. 15 Jan 2012. <<http://www.saheehinternational.com/>>

ATRIBUCIJA AUTORSTVA U ČETIRI PRIJEVODA AJETÂ O ČOVJEKU NA ENGLESKI JEZIK

Sažetak

U radu se polazi od pretpostavke da će se metodom izračunavanja prosječne dužine riječi u kur'anskim ajetima o čovjeku korištenjem dviju metoda potvrđenih u forenzičkoj analizi diskursa utvrditi koliko se četiri prijevoda gore spomenutih ajetâ na engleski jezik razlikuju, i to ne samo u pogledu prosječne dužine riječi, već i u pogledu prijevodnog ekvivalenta upravne imenice 'čovjek' i 'ljudsko biće' onda kad prijevod urade autori različitog profila, pri čemu je jedan uradila grupa prevoditeljicâ čiji je maternji jezik engleski. Također se razmatra da li se dvije metode izračunavanja, po forenzičkoj analizi diskursa, mogu podvesti u slučaju kur'anskih ajeta o čovjeku pod tvrdnju da se prosječna dužina pisane riječi nalazi na tačno određenoj skali, što upućuje da je u ovoj analizi prijevod kur'anskog teksta blizak govornom jeziku. U radu se također ukratko razmatraju sinonimi različitih autora, red riječi te ostali stilski markeri.

Azamat AKBAROV

ERROR CORRECTION OF THE BOSNIAN UNIVERSITY STUDENTS' SECOND LANGUAGE WRITING

KEY WORDS: *EFL, linguistic competence, error correction, creative writing*

This study investigates the degree to which Bosnian university students' writing can be improved with and without error correction as regards accuracy and fluency in their free journal writing. 30 students of the different proficiency levels participated in the study. They focused on meaning during a no-correction period, and then they received error correction during a correction period. Even though some students showed an increase in accuracy after no correction was provided, more accuracy improvement was found after the error correction period. In addition, improvement in syntactic complexity was found after the students received error correction, in spite of a decrease in the length of the students' written texts. Even though statistical analysis for accuracy and fluency change did not show significant mean differences except for shorter sentence length after error correction, the findings provide evidence in favor of error correction in spite of the inconclusive debate over the efficacy of error correction in the field. The results also suggest that Bosnian learners of English in an EFL context could benefit from error correction in terms of accuracy and fluency development in their writing.

INTRODUCTION

Most of L2 writing teachers might agree that they are not quite sure if their time-consuming error correction actually pays off. The efficacy of error correction in L2 writing is still the subject of controversy among researchers (Chandler, 2004; Ferris, 1999, 2002, 2004; Truscott, 1996, 1999). However, error correction is still done for students and even considered a crucial part of writing by most EFL learners as well as non-native writing teachers for the following two reasons.

First, most writing teachers believe that their error correction will help students improve accuracy in their writing. Lee (2003) investigated L2 writing teachers' perspectives, practices and problems regarding error feedback. The majority of English teachers in International Burch University answered that they provide feedback on errors in writing to help students become aware of their errors and fix them. The results of the study also revealed that writing teachers tend to treat error feedback as their job.

Second, L2 writing students place a great deal of importance on accuracy and are eager to obtain feedback on their errors. Leki (1991) surveyed 100 university ESL writers' views on error correction and found that the students valued error correction by teachers and preferred comprehensive over selective error correction. In a similar vein, Paulus (1999) investigated the effects of peer and teacher feedback on student writing. The results showed that teacher feedback was clearly prioritized by students and influenced more changes in the students' writing even though the students stated that peer feedback also contributed to the revision process. Other studies (Ferris, 1995; Hedgcock & Lefkowitz, 1996) also revealed L2 students did value error correction and expected to improve their writing when their teachers highlighted their grammatical errors.

In summary, a brief review of previous research suggests that, although the effectiveness of error correction is still inconclusive, both teachers and students believe that error correction is a major way of learning English. In addition, there has been research (Ashwell, 2000; Fathman & Whalley, 1990; Ferris & Roberts, 2001; Kepner, 1991) that found error correction can be effective.

However, surprisingly, there have been few systematic studies that actually compare the effects of writing practice with and without error correction on the same students' subsequent writing. Therefore, the purpose of the study is to examine the effects of error correction on Bosnian university students' writing in terms of accuracy and fluency development. It seems clear that the controversy over the efficacy of error correction in L2 writing has to be discussed after a close examination of actual student writing development in response to error correction and no error correction. Only then may teachers and researchers be able to make informed decisions about the relative merits of error correction and its effect on student subsequent writing. The following research questions guided the study:

(1) Does writing practice with and without error correction affect Bosnian university students' English writing in terms of an accuracy measure of the error rate?

(2) Does writing practice with and without error correction affect Bosnian university students' English writing in terms of fluency measures of text length and sentence length?

LITERATURE REVIEW

Truscott (1996, 1999) has argued that error correction is harmful and should be banned in the writing classroom. On the other hand, other researchers insist that the error correction should be considered an important component of effective language instruction. In particular, Ferris (1999) contended that error correction is helpful to L2 writing students in response to Truscott (1996). In a similar vein, Chandler (2004) published a reaction paper to Truscott's comments on her study. Chandler stresses the importance of error correction for L2 writing students as follows:

But for my students, writing provides a major avenue of learning language, and they are convinced, as are most such students, that receiving error feedback on their writing is an important way to learn English. (p. 345) The on going, inconclusive debate reflects how difficult the issue of responding to student writing is for writing teachers. While there have been many studies that addressed the issue of differential teacher feedback types in L2 writing, few studies have adequately examined the correction and no correction comparison in the same students' subsequent writing. Among them, the following studies showed that error correction is effective and that no-correction did not lead to student accuracy improvement.

Fathman and Whalley (1990) examined 72 college students' writing about a sequence of eight pictures under 30-minute time limitation in class. Four feedback types used in the study were grammar feedback underlining all grammatical errors; content feedback (short and general comments about students' texts); a combination of grammar and content feedback; and no feedback. They revealed that only the grammar feedback group and the grammar plus content feedback group made progress in grammatical accuracy.

Similarly, Ashwell (2000) studied four different patterns of teacher feedback within a process writing approach: content-focused feedback followed by form-focused feedback and vice versa; mixed pattern of form and content feedback; and no feedback whatsoever as a control pattern in the study. The results showed that content feedback followed by form feedback was not superior to the reverse pattern or to the mixed pattern of feedback. One thing worth noting in the study is that the no-feedback group did not show formal accuracy improvement.

In a slightly different perspective, Ferris and Roberts (2001) focused on the effects of indirect error feedback. They compared two types of indirect error feedback (coded error marking and underlined error marking) with no feedback. The researchers investigated 72 university ESL students' texts. The results showed that both groups that received coded error correction and underlined error marking treatment outperformed the no feedback group. However, no significant difference in accuracy improvement was found between the coded correction group and uncoded correction group.

On the other hand, there are studies that did not find error correction more effective for developing accuracy in L2 student writing than content feedback or no feedback. For example, Sheppard (1992) compared two narrative compositions written by 26 college-level ESL students. The students were divided into two groups: comprehensive indirect (coded) error feedback; and general marginal requests for clarification of the writer's ideas. Both groups had conferences with their teacher, but only the correction group rewrote their papers after the feedback and the conference. Accuracy improvement was measured in terms of correct verb forms and the ratio of subordinations to the total number of sentences. The results showed that both groups improved accuracy over time, which means that error correction did not affect accuracy in writing more than the other method.

More recently, Fazio (2001) also reported the evidence against error correction in accuracy improvement. The study examined the effects of error corrections, commentaries, and a combination of the two on journal writing accuracy. The results indicated that the students, regardless of feedback types, showed no significant difference in accuracy improvement depending on the feedback conditions, which means students who received error correction did not make progress in accuracy over those who did not.

Thus, there have been contradictory reports about the influence of error correction on accuracy development in student writing. However, the existing research base is not sufficient to solve the question of whether error correction can be an effective way to improve Bosnian university students' writing. In addition, most of the previous research was done to compare the effects between a correction group and a non correction group. In other words, they tried to compare the effectiveness of error correction on different learners. Therefore, a study on the effects of correction and non correction on the same students' subsequent writing would be really informative and help further our understanding of the effectiveness of error correction with a different perspective from the previous studies.

METHOD

1. Participants

The participants of the study were the 30 students attending a International Burch University in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. The students were enrolled in a writing course offered by the English education department. There was a variety in their ages ranging from 18 to 25. The students showed different proficiency levels based on the English writing they produced over the study period and official test scores they wrote in the questionnaire. Demographic information collected from the questionnaire survey indicated that 4 students had experience in staying in English-speaking countries. There were 14 female students and 16 male students.

2. Procedures

Each class lasted about two hours and met once a week over fourteen weeks. The students were told that the writing class was intended to offer various writing tasks and to teach the organization of a paragraph and various signal words in English writing in the first writing class.

The students were engaged in various writing activities such as free journal writing, picture description, and formal writing. They produced at least three pieces of different writing every week. Thus, they wrote 21 pieces of writing without error correction for the first seven weeks and almost the same amount of writing along with error correction for the remaining seven weeks to make comparison more reliable. Other than these writing activities, the students worked on an editing exercise from the textbook every week.

During the error correction period, all the students were asked to revise their writing after they received the error correction on two free journal entries written in class and two formal writing assignments done at home. Thus, all the assignments and class activities required for the students were identical. The students submitted their writing assignments every week and participated in every class activity.

Error correction for the study was provided by one native speaker of English and the researcher. After the native speaker as a main judge corrected the students' writing, the researcher read all the corrections done by the native speaker. The researcher and the native speaker met to discuss some problems found by the researcher for a double check of the errors corrected. The purpose of the second review was to examine if the error correction was consistent and to see if there were any errors missed by the native speaker. In particular, error

marking was geared toward making comparisons reliable between the no error correction period and the error correction period.

The errors were corrected based on the following areas: lexical errors (e.g., wrong choice of words), grammatical errors (e.g., wrong choice of article), and mechanical errors (e.g., punctuation, spelling, capitalization) or naïve translation. These types of errors were underlined and corrected during the error correction period. Thus, the error correction was given four times every other week during the error correction period.

3. Free Journal Writing Task for Pretest and Posttest

Every class started from writing free journal entries. The students were asked to write on any topic they wanted during 30 minutes. They usually wrote about topics ranging from individual life experiences to current issues in modern society. The journal entries chosen for analysis were the students' first free journal writing (FJW1), the students' seventh free journal writing (FJW2), and the students' last (fourteenth) free journal writing (FJW3). The students began to receive error correction after the FJW2. In other words, the FJW2 was the last writing produced by the students during the no correction period. FJW1 was used as a pretest and FJW2 as a posttest to examine changes in accuracy and fluency when they were not provided with error correction. FJW2 and FJW3 were analyzed as a pretest and posttest to investigate if there was any change in accuracy and fluency after they were given error correction.

The choice of free journal writing for the improvement analysis was motivated by the following three reasons. First, the free journal entries were written in class. In other words, these written texts were chosen to ensure that there is no chance of copying from other people's writing or having other people write for them.

Second, the students might have felt more relaxed in practicing English writing because they did not have to worry about what to write or how to write in free journal writing. Thus, it was assumed that the free journal writing could lead the students to be more actively involved in writing English.

Third, the free journal writing was taken to examine whether journal writing can be used as one type of writing task to promote Bosnian EFL students' accuracy and fluency in writing. If the study results show the students' progress in accuracy and fluency over time, writing teachers will see benefits associated with free journal writing.

4. Accuracy and Fluency Measurement

Traditionally, accuracy has been defined as the focus on discrete elements of the rules of language, while fluency has been defined as the focus on the communication of ideas without consideration of discrete language elements (Lennon, 1991). Polio (2001) defines linguistic accuracy as “a broad term that generally has to do with the absence of errors” (p. 94). She points out that the scope of this term varies from study to study. In general, written accuracy means the degree to which a piece of writing is free from errors. Therefore, accuracy refers to both grammatical and lexical accuracy in the present study.

Polio (1997) revealed that the error rate and error free T-unit are stable indicators in measuring the accuracy of the L2 writing. To measure accuracy improvement from the beginning to the end of the data collection period, the error rate was taken for accuracy measurement because the length of each student’s free journal entries was different. The number of errors divided by total number of written words was converted into percentage (%) to make comparison easier.

The total number of words in student writing was obtained by using a computer lexical analysis software program called *WordSmith Tools*. Among the tools it provides, *Wordlist* was used to count the number of words in the students’ writing because it can generate a word list and the number of words and sentences written. To use this program, every student writing piece was typed and converted into text files. The number of errors was calculated by using error counting guidelines from the study by Ryoo (2005).

Written fluency has also not been precisely defined in SLA (Chambers, 1997; Polio, 2001; Schmidt, 1992). As the researchers observed, fluency is difficult to define and has a wide range of definitions. Wolfe-Quintero, Inagaki, and Kim (1998) write about fluency as follows:

In our view, fluency means that more words and more structures are accessed in a limited time Fluency is not a measure of how sophisticated or accurate the words or structures are, but a measure of the sheer number of words or structural units a writer is able to include in their writing within a particular period of time. (p. 25)

In particular, Polio (2001) states that “counting T-units or clauses would penalize writers who wrote longer structures, thus reducing the raw number of T-units or clauses” (p. 106), which supports the fluency measure as the number of words produced in a given time. Robb, Ross, and Shortreed. (1986) used total number of words and total number of clauses to examine improvement in writing. Additionally, according to Polio (2001), sentence length as a complex-

ity indicator has been called measure of fluency in the field. Under this view from previous research, therefore, written fluency in the study refers to the length of the students' texts and the length of the sentences written within a limited period of time.

Fluency improvement was analyzed in terms of average sentence length and average text length (the number of words) by using *Wordlist* program. In particular, the possibility was considered before the analysis that sentence length could be influenced by the topics of the journal entries. However, the students did not choose any academic topics in their free journal entries. They mostly wrote about daily topics. Thus, it was assumed that there was no possibility of being adversely affected by topic in the fluency measurement.

RESULTS AND DISCUSSION

1. Does Writing Practice with and without Error Correction Affect Bosnian University Students' English Writing in Terms of an Accuracy Measure of the Error Rate?

Change from FJW1 to FJW2 was examined if writing practice without error correction affected accuracy and fluency in their writing. Another comparison between FJW2 and FJW3 was investigated to see if there was any change in accuracy and fluency after error correction.

Table 1 illustrates each student's accuracy change and the total accuracy change before error correction (FJW1 – FJW2) and after error correction (FJW2 – FJW3). Table 1 tells us three things to note.

First, it could be assumed that error correction resulted in more accuracy development in writing. There was 10.2% decrease in total error rate during the no correction period and a 41.7% decrease after the error correction period ended. Similarly, the average error rate change (0.3% and 1.3% each) shows a difference.

Second, the total number of students whose error rate reduced after each period did not show a great difference. 10 students out of 30 students made progress in error rate during the no correction period while 20 students made improvement after the error correction period. Even though change in total error rate indicates that there was more accuracy improvement after error correction, a great difference was not found in the number of students whose accuracy improved. This finding may suggest how learner differences are important to consider in teaching L2 writing.

Third, seven students (student 9, 12, 13, 24, 27, 29 and 30) made improvements in accuracy when no correction was given, but these same students did not

show improvement after they received the error correction. In particular, this finding is worth noting because these students benefited from writing practice without error correction not from writing practice combined with error correction.

Table 1. Change in Error Rate

Students	Before Error Correction	After Error Correction
1	-1.3%	-1.4%
2	-1.1%	-3.4%
3	-5.1%	-0.3%
4	-2.7%	-1.4%
5	6.9%	-5.4%
6	-2.5%	-3.5%
7	-0.2%	0.0%
8	-9.9%	-4.1%
9	-8.3%	2.6%
10	-3.4%	-3.4%
11	1.7%	-5.3%
12	-1.4%	1.9%
13	-3.2%	3.4%
14	-0.1%	-0.9%
15	5.4%	-9.0%
16	2.2%	-4.9%
17	-2.6%	-0.8%
18	1.8%	-1.6%
19	1.1%	-0.7%
20	16.1%	-2.5%
21	1.4%	-4.6%
22	0.8%	-4.2%
23	2.6%	-0.7%
24	-5.3%	3.3%
25	8.4%	-1.6%
26	-2.3%	-3.9%
27	-6.1%	2.8%
28	-8.9%	-2.4%
29	2.7%	2.3%
30	-3.2%	2.5%
Average	-0.3%	-1.3%
Total	-10.2%	-41.7%

Note: Negative number means accuracy improvement.

Paired samples T-test was used to determine the significance of the difference in the mean scores of error rate in writing produced during the no correction period and the error correction period. The results are shown in Table 2, indicating that there was no significant difference in error rate even though there was a difference in average error rate and total error rate in student writing (see Table 1).

Table 2. Paired Samples T-Test for Accuracy Change

Paired Differences								
	Mean	SD	SEM	95% Confidence Interval		t	df	Sig. (2-tailed)
				Lower	Upper			
No correction period- Correction period	1.055	6.7422	1.1737	-1.336	3.445	.899	32	.376

2. Does Writing Practice with and without Error Correction Affect Bosnian University Students' English Writing in Terms of Fluency Measures of Text Length and Sentence Length?

For analysis, the three journal entries (FJW1, FJW2, and FJW3) were typed in and then converted into text files. To see if there was any change in fluency, average sentence length (SL) and text length (TL) in the students' FJW1, FJW2, and FJW3 were examined by using the *Wordlist* program. *Wordlist* is a program that *WordSmith Tools* provides. The TL was measured in terms of the number of words written in FJW1, FJW2, and FJW3. A brief description of the analysis is illustrated in Table 3.

As shown in Table 3, TL decreased after error correction was given to the students while the TL increased during the no correction period. This finding may be due to the fact that the error correction might lead students to believe that they have little acceptable to communicate. Conversely, it could also be assumed that no error correction might have created a non-threatening atmosphere which encouraged the students to write in quantity.

Table 3. Change in Each Fluency Area

Students	Change in TL During No Correction Period	Change in SL During No Correction Period	Change in TL During Error Correction Period	Change in SL During Error Correction Period
1	-46	-2.37	36	-2.54
2	76	2.35	-30	2.17
3	15	4.95	-21	0.7
4	59	4.41	16	-0.87
5	110	-16.47	-29	-2.2
6	-5	-4.18	14	4.1
7	91	-0.15	-60	-1.85
8	39	-2.88	3	1.57
9	-69	-4.33	48	6.07
10	0	-4.83	3	0.1
11	22	-21.81	22	0.87
12	7	-12.41	-58	-2.81
13	73	2.87	-158	3.68
14	-18	2.44	-28	-3.9
15	-2	-3.8	42	11.5
16	75	-2.02	-44	0.05
17	126	1.75	-121	-1.88
18	18	5.53	-20	-6.44
19	15	1.4	84	2.61
20	-55	-2.33	43	-0.75
21	36	4.8	18	-2.09
22	-5	6.73	-1	-8.56
23	57	-2.57	-12	3.87
24	116	-0.37	-67	3.8
25	4	2.38	24	2.41
26	6	-3.77	6	-1.1
27	-5	2.36	-41	-0.08
28	12	0.92	-43	2.85
29	60	-0.93	2	-0.74
30	-59	-3.27	-11	5.87
Average	24.9	-1.3	-12.3	0.4
Total	847.9	-45.1	-419.3	15.1

Note: Negative number means decrease.

Notably, however, there did appear to be an increase in average sentence length after error correction was administered. In other words, syntactic complexity improved after error correction. In particular, Table 3 indicates that it decreased after the no correction period. The paired samples T-test was used to see if there was any significant mean difference in TL change and SL change in the students' FJW. The results show that there is a significant change in TL as shown in Table 4. However, SL did not result in a significant change even though Table 3 shows that TL decreased after the error correction period. This finding has an important implication for writing teachers and shows how error correction could affect the fluency of the student writing.

Table 4. Paired Samples T-Test for Each Fluency Area

Paired Differences								
	Mean	SD	SEM	95% Confidence Interval		t	df	Sig. (2-tailed)
Pair 1		87.9777	15.3149	6.0772	68.4683	2.434	32	.021
Pair 2	-1.7715	7.7803	1.3543	-4.5303	.9873	-1.308	32	.200

Note: Pair 1: Change in TL. Pair 2: Change in SL

To summarize, this study produced evidence for the effects of error correction on Bosnian EFL student writing for the following reasons although the results did not show significant mean difference in a statistical analysis. First, both writing practice without error correction and writing practice along with error correction led to accuracy improvement over time. However, there was greater improvement in accuracy after error correction was provided. Other evidence in favor of error correction is that writing practice without error correction led the student writing to decrease in syntactic complexity while writing practice along with error correction resulted in syntactic complexity improvement.

CONCLUSION

The purpose of the study was to investigate the effects of Bosnian EFL students' writing practice with and without error correction on accuracy and fluency development. The 30 participants of the study were university students

who had different proficiency levels. They produced at least three pieces of different writing every week during the study period. Their free journal writing done during the no correction period (former seven weeks of the study period) and the error correction period (latter seven weeks of the study period) was examined and compared if there was any difference in accuracy and fluency change.

The results of the analysis were interesting. Surprisingly, accuracy development was found in some students' writing without error correction. In particular, there was no big difference in the number of students who showed accuracy improvement. 10 students made accuracy improvement after no error correction was provided while 20 students did after the error correction period. The important thing to note from the study is that writing practice alone can lead to accuracy improvement in some students' writing.

However, a more important finding from the study was that there was more progress in total error rate after error correction was given to the students. Even though there has been published debate (Chandler 2004; Ferris, 1999, 2002, 2004; Truscott, 1996, 1999) over the efficacy of error correction, this study revealed that error correction is necessary to promote accuracy in Bosnian university students' English writing.

Another finding from the study is that the students made progress in sentence length during the error correction period even though the text length significantly reduced. In particular, it was revealed that average sentence length decreased during no correction period. This finding shows that error correction could lead to increase in syntactic complexity. Although research into the efficacy of error correction in L2 writing is still inconclusive, it seems clear that if error correction is not provided, some students are not likely to make more progress in accuracy and fluency in their writing.

Despite these implications, the present study has several limitations. First, the study did not examine the impacts of these differential error correction types on the students' individual accuracy and fluency improvement in their writing. Therefore, future studies will have to be explored to investigate the effects of differential error feedback types on Bosnian EFL student writing. In addition, writing teachers should consider the best way of responding to student writing not only through error correction but also through writing practice alone.

Second, this study did not consider the learner differences (e.g., learning style or proficiency level) in analyzing the data. Table 1 indicated that some students' accuracy in writing increased during the no correction period

while the accuracy in the same students' writing decreased after error correction was provided. Considering the individual writer's needs, ability, personality and culture is crucial (Hyland, 1998) when responding to student writing. Therefore, it is suggested that future studies should focus on the relationship between error correction and its impact on the individual student's subsequent writing in terms of accuracy and fluency improvement.

Last but not least, the study results cannot represent all Bosnian EFL students because the sample size was relatively small. In addition to this sample size problem, the study period was also rather short, and thus this study only focused on short-term effects of writing practice and error correction.

Thus, further studies call for a large number of subjects at various proficiency levels and within a long time period. In addition, it is important to understand and take into consideration the desires and expectations of the students. Despite the published debate on the efficacy of error correction feedback, this study supports the contention and evidence that written errors should not be left uncorrected to facilitate student accuracy and fluency in their writing. Additionally, there has been relatively less research into EFL writing than ESL writing. The effectiveness of error correction on EFL students' writing may need to be explored in a different perspective from that of ESL students' because the setting where learning takes place is different. In this vein, the results from this study may be helpful to gain a deeper understanding of EFL student learning through writing and error correction.

REFERENCES

- Ashwell, T. (2000), "Patterns of teacher response to student writing in a multiple-draft composition classroom: Is content feedback followed by form feedback the best method?", *Journal of Second Language Writing*, 9, 227-257.
- Chambers, F. (1997), "What do we mean by fluency?" *System*, 25, 535-544.
- Chandler, J. (2004), "A response to Truscott", *Journal of Second Language Writing*, 13, 345-348.
- Fathman, A., & Whalley, E. (1990), "Teacher response to student writing: Focus on form versus content", In B. Kroll (Ed.), *Second language writing: Research insights for the classroom* (pp. 178-190). Cambridge University Press, New York
- Fazio, L. (2001), "The effect of corrections and commentaries on the journal writing accuracy of minority and majority language students", *Journal of Second Language Writing*, 10, 235-249.
- Ferris, D. R. (1995), "Student reactions to teacher response in multiple-draft composition classrooms", *TESOL Quarterly*, 29, 33-53.

- Ferris, D. R. (1999), "The case for grammar correction in L2 writing classes: A response to Truscott (1996)", *Journal of Second Language Writing*, 8, 1-11.
- Ferris, D. R. (2002), *Treatment of error in second language student writing*, Ann Arbor, University of Michigan Press, Michigan
- Ferris, D. R. (2004), "The 'grammar correction' debate in L2 writing: Where are we, and where do we go from here? (and what do we do in the mean time?)", *Journal of Second Language Writing*, 13, 49-62.
- Ferris, D. R., & Roberts, B. (2001), "Error feedback in L2 writing classes: How explicit does it need to be?", *Journal of Second Language Writing*, 10, 161-184.
- Hedgcock, J., & Lefkowitz, N. (1996), "Some input on input: Two analyses of student response to expert feedback in L2 writing", *Modern Language Journal*, 80, 287-308.
- Hyland, F. (1998), "The impact of teacher written feedback on individual writers", *Journal of Second Language Writing*, 7, 255-286.
- Kepner, C. G. (1991), "An experiment in the relationship of types of written feedback to the development of second language writing skills", *Modern Language Journal*, 75, 305-313.
- Lee, I. (2003), "L2 writing teachers' perspectives, practices and problems regarding error feedback", *Assessing Writing*, 8, 216-237.
- Leki, I. (1991), "The preferences of ESL students for error correction in college-level writing classes", *Foreign Language Annals*, 24, 203-218.
- Lennon, P. (1991), "Error: Some problems of definition, identification, and distinction", *Applied Linguistics*, 12, 180-196.
- Paulus, T. (1999), "The effect of peer and teacher feedback on student writing", *Journal of Second Language Writing*, 8, 265-289.
- Polio, C. (1997), "Measures of linguistic accuracy in second language writing research", *Language Learning*, 47, 101-143.
- Polio, C. (2001), "Research methodology in second language writing research: The case of text-based studies", In T. Silva & P. K. Matsuda (Eds.), *On second language writing* (pp. 91-115). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates
- Robb, T., Ross, S., & Shortreed, I. (1986), "Salience of feedback on error and its effect on EFL writing quality", *TESOL Quarterly*, 20, 83-93.
- Ryoo, Y. (2005), "Do student preferences for different types of writing affect writing improvement?", *English Language Teaching*, 17, 83-105.
- Sheppard, K. (1992), "Two feedback types: Do they make a difference?", *RELC Journal*, 23, 103-110.
- Schmidt, R. (1992), "Psychological mechanisms underlying second language fluency", *Studies in Second Language Acquisition*, 14, 357-385.
- Truscott, J. (1996), "The case against grammar correction in L2 writing classes", *Language Learning*, 46, 327-369.

- Truscott, J. (1999), "The case for 'The case against grammar correction in L2 writing classes': A response to Ferris", *Journal of Second Language Writing*, 8, 111-122.
- Wolfe-Quintero, K., Inagaki, S., & Kim, H. Y. (1998), *Second language development in writing: Measures of fluency, accuracy, and complexity* (Tech. Rep. No. 17). Honolulu, HI: National Foreign Language Resource Center

ISPRAVLJANJE GREŠAKA U PISANJU BOSANSKIH STUDENATA STRANOG JEZIKA

Sažetak

Ova studija istražuje stepen do kojeg može biti poboljšano pisanje bosanskih studenata, s ispravljanjem njihovih grešaka ili bez njega, u pogledu tačnosti i tečnosti u slobodnom pisanju. Trideset studenata različitih razina znanja sudjelovalo je u istraživanju. Pažnja se obratila na značenje, u prvoj fazi bez ispravljanja grešaka, a u drugoj fazi su im greške bile ispravljane. Iako su neki studenti pokazali više tačnosti u fazi kad nisu ispravljeni, imali smo veći stepen tačnosti kad su greške bile ispravljane. Osim toga, poboljšanje u sintaksičkoj kompleksnosti pokazalo se nakon što su studenti bili ispravljeni, uprkos tome što su pisali kraće tekstove. Iako statističke analize promjena u tačnosti i tečnosti nisu pokazale značajne prosječne razlike, osim što su rečenice nakon korekcije bile kraće, rezultati dokazuju korist od ispravljanja grešaka, uprkos neuvjerljivim raspravama o efikasnosti ispravljanja grešaka u ovoj oblasti. Rezultati također sugeriraju da je za bosanske studente engleskoga kao stranog jezika korisno ukazivanje na greške, i to u pogledu poboljšanja tačnosti i tečnosti u pisanju.

KNJIŽEVNOST

UDK: 821.411.21(497.6=163.4*3).09
821.512.161(497.6=163.4*3).09:

Esad DURAKOVIĆ

TRADICIONALIZAM ILI DINAMIČNOST TRADICIJE: ŽANR TAHMIS U ORIJENTALNO-ISLAMSKOJ KNJIŽEVNOSTI

KLJUČNE RIJEČI: *tahmis, orijentalno-islamski, tradicionalizam, intertekstualnost, citatnost, arapska književnost, panegirik, poetski žanr*

Tahmis je jedan od poetskih žanrova u orijentalno-islamskoj književnosti koji se formom i sadržajem – naročito formom – posvećuje poetičkom nadmetanju s kanonskim djelima istoga žanra. Time se na poseban način problematizira odnos epigonskog i originalnog u poimanju stvaralaštva u staroj i srednjovjekovnoj književnosti. Bošnjački (?) autor Uššaki (umro 1782) napisao je poemu u žanru tahmis, koja baštini cjelokupno iskustvo toga žanra u orijentalno-islamskoj kulturi.

Orijentalno-islamska književnost koja se do modernoga doba stvarala na arapskom, turskom i perzijskom jeziku pripadala je jednome kulturnom krugu i istome “poetičkom sistemu”, bez obzira na to što je taj sistem obuhvaćao i usmjeravao književnu umjetničku produkciju u veoma velikom prostoru i u viševjekovnom periodu. Ta impozantna tradicija usavršavana je, upravo kao tradicija, poetičkim sredstvima sve do onoga stepena kada se – zbog strogosti normi – pojavi opasnost da preraste u epigonstvo ili u kruti tradicionalizam. Međutim, epigonstvo i tradicionalizam pojmovi su koje mi sa svoje pozicije – na temeljima iskustva vlastitoga vremena – koristimo ne samo kao opisne već i kao vrijednosne termine u odnosu prema građi različitog doba, koje je sebe opisivalo drukčijim vrijednosnim kategorijama i predstavljalo se drukčijim poetičkim postulatima. Stoga smo veliki dio te književne povijesti – koristeći “stanovište sadašnjosti” – skloni predstavljati kao tradicionalizam ili epigonstvo – naravno, u negativnom značenju, iako se to stvaralaštvo – suprotno ova-

kvoj našoj poziciji i vrijednosnome stavu – predstavljalo kao vrijednost upravo zbog takve svoje poetike. Nužno je mnogo pažljivije razmatrati i razumijevati tu poetiku u njenome vremenu, poznavati njene topose i njihove poetičke odnose, razne tipove intertekstualnosti, metatekstualnosti, citatnosti, estetičke ideale sličnosti umjesto različitosti i dr., zato da bismo mogli razumjeti kako je ta tradicija bila neobično sklona samousavršavanju, između ostalog, tipovima ilustrativne i iluminativne citatnosti – posebno ove prve – te kako je autorska originalnost bila znatno drukčije shvaćena nego što je danas.¹ Tradicija je bila neprikosnoven autoritet, a faktor njenog usavršavanja bila je, u najvećoj mjeri, pjesnička forma koja je usavršavana u tolikoj mjeri da su cijeli žanrovi nastajali na načelu amplificiranja žanrova koji su već bili afirmirani. Površno suočavanje s tom predanošću formi kao viševjekovnoj tradicijskoj dominanti može voditi ka zaključku o epigonskom karakteru tradicije, ali dublji uvid u srednjovjekovno orijentalno-islamsko pjesništvo ipak vodi ka zaključku da je takav pristup relativno neadekvatan jer previđa činjenicu da je upravo ono što bi se danas moglo odrediti kao tradicionalističko u negativnom značenju bilo predstavljano – svjesno i dično – kao vrijednost.

Ukoliko se posmatra orijentalno-islamska književnost u njenom klasičnom periodu u aspektu koji sam do sada opisivao, neobično je koliko je slična onoj koja pripada evropskom latinskom srednjovjekovlju; iako među njima postoje, naravno, goleme razlike, određene sličnosti u domenu poetologije iznenaduju, budući da su se te književne tradicije razvijale neovisno jedna od druge. Evropsko latinsko srednjovjekovlje ostvarilo je gotovo idealan tip ilustrativne citatnosti (Oraić Tolić 1990: 57); u srednjovjekovnoj orijentalno-islamskoj književnosti također zapažamo mnoštvo elemenata na osnovu kojih bi se mogla svrstati u ilustrativni tip citatnosti. O tome svjedoče – na jednoj strani i među ostalima – centoni i florilegiji, kanonizacija književnih djela, obilje toposa, a na drugoj strani raznovrsne klase pjesnika (*ṭabaqāt al-šu ‘arā*), također mnoštvo toposa, ili, naročito, žanr tahmis² i njemu slični žanrovi u kojima je model ilustrativne citatnosti razvijan toliko da su u svoje pjesme

1 Termine *ilustrativna* i *iluminativna citatnost* preuzimam od Dubravke Oraić Tolić (*Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990), koja smatra da je orijentalno-islamska kultura izrazito iluminativnog citatnog tipa (str. 49-50). Vjerujem da nije moguće donositi tako uopćene zaključke o orijentalno-islamskoj kulturi, jer je u njoj često prožimanje dva navedena tipa citatnosti, o čemu svjedoči i ovaj moj rad.

2 *Tahmis* je žanr u kojem pjesnik uz dva stiha drugog pjesnika dodaje svoja tri stiha, sačinjavajući jedinstvenu “strofu” od pet stihova. Detaljnije ću tumačiti ovu formu u nastavku izlaganja.

Riječ *tahmis* pisat ću malim početnim slovom kada mislim na taj žanr općenito, a velikim početnim slovom kada se odnosi na istoimenno Uššakijevo djelo.

neki autori ugrađivali cijele pjesme drugih autora, a vrlo često i cjelokupno književno-povijesno iskustvo žanra, naprimjer panegirika: u poemi jednoga "autora" ugrađena je metodom citatnosti pjesma drugoga "autora", koja, kao palimpsest, sadržava najpoznatije pjesme istoga žanra (u predmetu ovoga rada to je panegirik), ali uvijek i ne slučajno – "poredane" u povijesnoj vertikali, jer je cilj da se predstavi junačna tradicija. Žanr tahmis, naprimjer, svojim odnosom prema drugim najistaknutijim pjesmama u datome žanru asocira na florilegij budući da eksplicitnom citatnošću navodi stihove drugog/drugih pjesnika koji imaju značaj antologijske vrijednosti u književnoj povijesti, dakle – u tradiciji. Pošto se u žanru tahmis javljaju eksplikite dva autora – dok pjesma komunicira vascijelo iskustvo toga žanra, sadržano i u njegovoj *antologijskoj vrijednosti* – to znači da se na poseban način relativizira pitanje, ili značaj autorstva u toj tradiciji općenito, o čemu će biti više riječi u nastavku izlaganja. No, u ovome žanru postoji još jedna neobičnost. Naime, jedan "autor" (u mome primjeru Uššaki) navodi najprije svoja tri stiha i zatim, uz njih, dva stiha drugoga pjesnika – sve u istome metru i istoj rimi, te tako na razini forme sačinjava strofу od pet stihova (*tahmis*); zatim po istome strukturnom načelu ispisuje novih pet stihova, i tako redom 785 stihova. Na temelju navedenog, valja kazati kako ilustrativni tip citatnosti postaje "prenapregnut" do te mjere da, zapravo, sadržavajući i to iskustvo, prerasta u iluminativni tip citatnosti, jer na temeljima ilustrativne citatnosti stvara *novi žanr* kao značajno obogaćenje tradicije. Za onovremenu poetiku to je pravi podvig. No, prije nego što detaljnije predstavim ovu izuzetnu poemu zanimljivu za analizu dinamiziranja tradicije, valja se osvrnuti na pitanje autorstva kao na jedno od temeljnih pitanja srednjovjekovne orijentalno-islamske poetike s kojom se može uspoređivati u mnogo čemu i poimanje autorstva u književnosti evropskog latinskog srednjovjekovљa.

Razumijevanje pojma, odnosno pozicije autora u srednjovjekovnoj orijentalno-islamskoj poetici ima veliku važnost za razumijevanje te književnosti u cjelini, za ispisivanje historije književnosti, što znači i za njeno vrednovanje. Autor je, uglavnom, moderna pojava.³ Njegovo ime danas se nalazi na početku svakog djela – kao prvi i najvažniji podatak, bez obzira na to što se u nekim teorijskim pristupima nastoji značajno, katkad i radikalno, predstaviti neovisnost djela od personalnosti autora. Novovremenim pozicioniranjem

³ Iako je navedena u drugome kontekstu, ova Barthesova misao veoma dobro se uklapa u moje izlaganje o poziciji autora u srednjovjekovnoj orijentalno-islamskoj književnosti. (Vidi: Roland Barthes, "Smrt autora", u: Miroslav Beker, *Suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, MCMXCIX, Zagreb, str. 197.)

autora naglašava se prestiž pojedinca, ljudske osobe, i stoga nije čudno što je u određenom povijesnom razdoblju bio tako snažno afirmiran pozitivizam u kojem je marljivo istraživana autorska osobnost i ono što je vezano za nju.⁴ Razumije se, u vezi s tim je izvršeno snažno pomjeranje i u poimanju originalnosti. Međutim, u klasičnom periodu orijentalno-islamske književnosti (kao i u nekim razdobljima evropske književnosti) pozicija autora bila je jedva vidljiva u formalnom smislu: njegovo ime nije se isticalo na početku djela već je uzidivano u tekst, tako da je čitalac morao tragati za njim. U većini rukopisnih djela, naročito u naučnim i prozniim djelima, na prvom mjestu nalazila se invokacija (nekad i duža od jedne strane), ispisana kao pohvala Bogu i Njegovu Poslaniku, pa je tek potom navođeno autorovo ime, neprimjetno i skromno, gotovo obavezno “obloženo” atributima skrušenosti i poniznosti. Tako “formalizirana” samozatajnost autora zapravo je poetički postupak, a ne puka afektacija skromnosti, jer je to jedan od važnih načina kojima se vrši priprema za afirmiranje drukčije vrste “autorstva” – tradicije koja je, zapravo, istinski junak što ga “ubogi i siroti” “autor” može samo promovirati. To je već izvanredna pozicija s koje se nagovještava autoritet Teksta u značenju Kulture, odnosno – to je nagovještavanje intertekstualnosti kao dominantnog poetičkog postupka u cijeloj jednoj kulturi. U konsekvencijama, to znači da autor svoj doprinos svjesno i ponosno ugrađuje u horizont tradicije koju želi afirmirati, a ne radikalizirati je buntovnički ili obratnički. Pogrešno bi bilo nazvati takav postupak epigonstvom, jer je riječ o naročitoj vrsti kreativnog odnosa prema tradiciji, odnosa koji nije komplementaran našem poimanju originalnosti, ali nam to ne daje za pravo na bahatost u vrednovanju s pozicije naše epohe.

Drugo sredstvo kojim se u klasičnoj epohi orijentalno-islamske književnosti relativiziraju pojam i pozicija autora jest vješto i svrhovito izbjegavanje čak i naslovljavanja djela na način na koji se to čini novovremenom, istaknutom pozicijom autora. Naime, mnoštvo rukopisnih djela u toj tradiciji ne sadrže ni naslov na mjestu na kojem smo navikli vidjeti naslove djela. Naslov je najčešće također potisnut u dubinu teksta i ugrađen je u invokaciju, s tim što autor u invokaciji najčešće navodi kur’anski ajet koji se odnosi na temu koju će djelo obrađivati. Stoga nije čudno što se mnogi ljudi koji posjeduju neka rukopisna djela obraćaju stručnjacima da im dešifriraju koju temu djelo obrađuje, a ovi to najčešće indiciraju na osnovu ajeta koji je naveden u invokaciji zato da bi ajet tematizirao cijelo djelo. Takvim minus-postupkom knjiga je “uskraćena” za dvije jake pozicije: autor i naslov djela, a obje se tiču pozicije autora,

4 Up.: op. cit.

odnosno autorstva kao takvog. Tematiziranje djela ajetom umjesto navođenjem autorova naslova pojačava autorovu samozatajnost, njegovo povlačenje u retoričke labirinte invokacije. Tim postupkom želi se reći, zapravo, kako je stvaranje Božija ingerencija, kako je On Taj Koji suštinski sve tematizira, Koji sve na Svoj način čak naslovjava, a individuum se tek skromno kreće unutar bogomstvorenoga i tematiziranog, te je takvom uvjerenju neprimjereno da kao najjače pozicije djela istakne svoje ime i svoj naslov. Usto, navođenjem u invokaciji kur'anskoga teksta, djelo samim početkom, vrlo efektno, najavljuje svoju intertekstualnost.

Ovakvo poimanje autorstva kongruira s arapskim terminom za stvaraštvoto, s terminom koji je, zapravo, izrazito poetološki. Naime, arapska nauka o književnosti, pa ni poetologija, nema termin za *stvaraštvoto*, kao što je to u našem jeziku, već se koristi termin *ibdā'*, što znači *inoviranje* ili *izumijevanje* u okviru već stvorenoga; u toj kulturi stvaranje je isključivo Božija ingerencija, a čovjek samo izumijeva u okvirima stvorenoga. Drugim riječima, pozicija autora potisnuta je višestruko, a uz sve navedeno – ona se ograničava i autoritetom tradicije kojoj služi "stvaranje" svakog autora. U krajnjim konsekvencijama, autorstvo se na izvjestan način kolektivizira – suprotno novovoremenoj personalizaciji koja teži da se optimalno izrazi upravo kao takva. S obzirom na opisano pozicioniranje autora, razumljivo je što je u klasičnoj orijentalno-islamskoj književnosti pojam originalnosti nepodudaran s tim pojmom modernoga doba u kojem se individualnost autora i individualitet njegova djela predstavljaju kao najviši kriteriji vrednovanja. Istovremeno, imajući u vidu takav karakter poetike klasične orijentalno-islamske književnosti, prirodno je to obilje općih mjesta, toposa svih vrsta, koje može zasmetati našim čitalačkim navikama nastalim na drukčijim poetičkim iskustvima. Svaka historija te književnosti mora voditi računa o golemoj frekventnosti općih mjesta u njoj – što je također posljedica ili izraz svjesne relativizacije autorske pozicije – o postojanosti motiva, o načinima njihove amplifikacije, o transformaciji obilja motiva itd.

(Primjera radi, gotovo cijeli ljubavno-lirske "instrumentarij", ili "rekviziti" ljubavne lirike, preneseni su, u izvanrednim poetičkim efektima, u sufisku poeziju koja je najveći domaćaj orijentalno-islamske književnosti. To zahtijeva naročito obimno i pažljivo istraživanje.)

Osim toga, u književnosti o kojoj je ovdje riječ, čak i poetski žanrovi su izuzetno postojani. Naprimjer, kasida, gazel i dr. njeguju se stotinama godina čak u tri jezika (arapskom, turskom i perzijskom), ali i oni doživljavaju izvjesne transformacije, jer, primjera radi, gazel kao dominantna lirska forma

u umajadskom periodu (661-750) prenosi svoje ime i neke žanrovske osobine u književnost na perzijskom jeziku, kao i na osmanskom turskom. Dakle, u jednom globalnom, u poetološkom pristupu toj golemoj tradiciji, stiče se utisak o njenoj krutosti, gotovo o osuđenju autorske originalnosti. Štaviše, vjerujem da bi pregled srednjovjekovne orientalno-islamske poetike doveo do naročitog zaključka i dao bi izvanredne rezultate. Naime, s obzirom na učestalost toposa, motiva i njihovih grananja, s obzirom na relativnu postojanost žanrova u jednoj kulturi koja je bila zaista ogromna u prostoru i vremenu – s obzirom na sve to, moguće je izvući zaključak o težnji ka prejakoj kanonizaciji cijele jedne kulture, pa je tako i njenu književnost moguće izučavati s tog aspekta. Pitanje autorstva u takvom pristupu svakako je od izuzetne važnosti. Osim toga, pristup ovoj književnosti koji bi se usredsredio na složene procese kanonizacije i otimanja tradicije prejakoj kanonizaciji – što sam spominjao kao odnos ilustrativnog i iluminativnog tipa citatnosti – pokazao bi kako upravo ono što smatramo faktorima statičnosti ili sklerotizacije jedne tradicije predstavlja naročitu vrstu komuniciranja među tim općim mjestima, da je ta vrsta komuniciranja u ovome sistemu zapravo način dinamiziranja tradicije, otimanja njenoj stvarnoj i konačnoj statičnosti. U nastavku izlaganja pokazat ću to upravo na žanru tahmis – konkretno, na Uššakijevom *Tahmisu*. Prije toga, samo ću naznačiti (jer to zahtijeva posebno istraživanje) kako “seoba” žanrova iz jedne epohe u drugu, čak iz jednog jezika u drugi, predstavlja dinamiziranje tradicije, jer žanr zadržava isto ime, ali mijenja neke karakteristike do mjere na kojoj je morao zastati kako bi bio prepoznat – makar na nivou forme – kao isti žanr, iako se njegov sadržaj zna transformirati tako mnogo, tako silovito i kreativno da je naprosto napuštao “osnovne žanrovske odlike” *na nivou sadržaja*. Time se stvarala enormna “žanrovska tenzija” i “poetička energija”, začuđujuće se pomjeralo iskustvo tradicije koja se iz ove perspektive prikazuje kao prividno tradicionalistička. Najbolji primjer za to je, vjerujem, čudesna transformacija čulne ljubavne lirike (dakle, ne samo uzritsko-platonske) u veličanstvene domete sufijske poezije, ili transformacija hedonističke bahijske poezije opet u sufijsku poeziju, itd. To je poetika “kolektivno-autorskih” podviga više nego individualnih, i to je važno sredstvo poetičkog dinamiziranja tradicije. U istoj je funkciji istrajna ponovljivost motiva, njihovo grananje itd.

Dosadašnje izlaganje o poziciji autora u srednjovjekovnoj orientalno-islamskoj književnosti, o autoritetu tradicije i sredstvima njenog dinamiziranja ilustrirat ću poemom *Tahmis* “*Kaside plašta*”, koju je napisao Abdullah Salahuuddin Uššaki (umro 1782. godine) kao poetički “dijalog” s najpoznatijom pohvalnicom poslaniku Muhammedu, a. s., iz pera Egipćanina Muhammeda

al-Busirija (umro 1296. godine).⁵ Dakle, Uššakijeva poema, koja ima 785 stihova, sadrži i eksplikite navedene stihove cijele al-Busirijeve pohvalnice Poslaniku (njegova poema sadrži 162 bejta), utkane u formu tahmis; al-Busirijeva poema je pjesničko kontinuiranje i poetičko nadmetanje s prvom pohvalnicom Poslaniku, koju je napisao arapski pjesnik Ka'b Ibn Zuhayr (umro 662. godine),⁶ a ušla je u historiju književnosti kao *Kasida plašta*.

Veoma veliki broj pjesama napisan je u ovoj književnosti u pohvalu Poslaniku, a najpoznatije su Ka'bova i al-Busirijeva. Već ova vertikala (Ka'b u 7. vijeku, al-Busiri u 13. i Uššaki u 18. vijeku) dovoljno svjedoči o autoritetu tradicije koja se predstavlja piramidalno – kao jedan intertekstualni monument. Al-Busirijeva pohvalnica, čvrsto oslonjena na Ka'bovu, vremenom je i sama postala kanon u ovoj književnosti, odnosno u svojoj vrsti, pri čemu treba imati u vidu da je napisano na stotine pohvalnica Poslaniku, tako da u kulturi nastaje posebno stanje koje bi se moglo odrediti kao kanonizacija nekih djela u svojoj vrsti, ali se na neki način kanonizira i sama vrsta u toj književnoj

-
- 5 Ovu temu obrađuje magistarski rad Berina Bajrića, pod naslovom “*Tahmīs*” *Abdulaha Salahudina Uššakija Bošnjaka na al-Būsīrījevu poemu “Qasīda Burda”*. Rad je odbranjen na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2011. godine. Bajrićev magistarski rad bio je podsticaj da se posvetim ovome aspektu znamenite poeme, jer je magistarski rad slijedio, s pravom, druge istraživačke ciljeve i koristio je – također opravdano – druge metodološke prioritete.
- 6 Imao sam pri ruci dva prijevoda al-Busirijeve *Kaside-i Burde* na bosanski jezik: 1. Šerefudin Ebu Abdullah Muhammed bin Se'id Busiri, *Kaside-i Burda* (prijevod na bosanski), Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2008, preveo s turskog Halil Ibn Ali Hrle, Stotčanin; 2. Imami Busiri, *Kaside-i Burda*, Zvornik 1973, prijevod, uvod i komentar Hifzija Suljagić.

Frapantno je da ni u jednoj knjizi prevodioći, komentatori, autori predgovora i dr. uopće ne spominju istoimenu poemu Ka'ba Ibn Zuhayra (7. vijek), iako je ona općepoznata kao prva pohvalnica Poslaniku koji ju je prihvatio znamenitom gestom: nakon što je pjesnik izrecitirao Poslaniku pohvalnicu, Poslanik ga je ogrnuo svojim plaštem (ar. *burda*) pa je po tome poema postala poznata. Nema sumnje da je ta poema bila poznata al-Busiriju, jer je nju poznavao cijeli muslimanski svijet, i da je naziv Ka'bove poeme učestvovao u naslovljavanju al-Busirijeve poeme. Pri tome ništa ne znače navodi prevodilaca, komentatora i dr. (skloniji anegdotama nego historijskim činjenicama) u dvjema navedenim knjigama o tome kako je al-Busiri usnio san u kome ga je Poslanik ogrnuo svojim plaštem zbog pohvalnice koju mu je ispjевao te da se, navodno, teško oboljeli al-Busiri probudio zdrav. Bilo da je u pitanju san ili java, riječ je u svakom slučaju o izvanrednom intertekstualnom komuniciranju dvije znamenite poeme u tradiciji, pa je naprosto nevjeroyatno kako naši prevodioći i prieđivači ne mare za te epohalne književnopovijesne činjenice, niti za nezamjenljiva načela opstojanja tradicije. Riječ je o njihovo neosjetljivosti na materiju kojom se bave (književnost im, očigledno, nije struka) i o svojevršnom književnohistorijskom krivotvorenu. Dotle, recimo, arapski komentator al-Busirijeve *Kaside*, šayḥ al-islām Ibrāhīm al-Bāğūrī, već na drugoj stranici svoga komentara, spominje Ka'bovu pohvalnicu Poslaniku (vidi: Šayḥ al-islām al-Šayḥ Ibrāhīm al-Bāğūrī, *al-Burda li al-Imām al-Būsīrī*, al-Qāhira, 1993, p. 3.).

tradiciji. U takvim slučajevima, kada književni kanon – odnosno književni kanoni – zaprijete da tradiciju prevore u oblast s prevelikim brojem snažnih autoriteta, niza kanonskih djela, i to na takav način da čak jedan žanr (u ovome slučaju panegirik Poslaniku) postane kulturni kanon, tada se javlja pjesnik koji uspostavlja dvostruki i naoko divergentan odnos prema kanonu. Na jednoj strani, ugrađujući kanon u vlastito djelo, on ga afirmira kao takvoga, ali ga istovremeno, svojim stihovima, i relativizira kao kanon, jer pokazuje kako je u stanju poetički se nadmetati s njime, obogaćivati njegovu formu, a na nivou sadržine uspostavljati takav odnos prema njemu da se taj kanon pretvara u niz eliptičnih značenja koja dovršava metatekst (Uššakijevi stihovi). Drugim riječima, u jednoj poemi su dva autora (al-Busiri i Uššaki), s očiglednim referiranjem na primarni tekst (poema autora, Ka'ba),⁷ što znači da se pojam autorstva relativizira u odnosu prema autoritetu tradicije te da se u takvom poimanju tradicije neka djela dovode pred stanje kanonizacije zbog koje imaju realne izglede da utječu na sklerotizaciju kulture, u smislu da se ona neopozivo pretvara u oblast neprikošnovenih autoriteta; međutim, drugi autor (u ovom slučaju Uššaki) uspostavlja takvu relaciju s prototekstom da relativizira i vlastito autorstvo i autorstvo prototeksta pa tako relativizira i status kanona. Ovi složeni odnosi dinamiziraju tradiciju. Dinamičnost se ogleda i u tome – naročito u tome – što metatekst (Uššakijevi stihovi) stupaju u takav odnos s prototekstom da – u intertekstualnoj “zajednici” – grade čak novi žanr, tahmis, koji je bio nepoznat prototekstu (al-Busirijevoj poemi), budući da je prototekst nastao u formi klasične arapske kaside (monometrična i monorimna poema, ispisana u jednome bloku). Dakle, stvarajući novi žanr stihovima prototeksta i svojim stihovima, Uššaki – očito je – relativizira kanonski karakter prototeksta i pokazuje kako je u stanju snažno razmaknuti granice iskustva tradicije, budući da jedno općepoznato djelo u historiji književnosti uspješno prenosi u novi poetski žanr.⁸ Tradicija se na taj način brižno čuva (od 7. do 18. vijeka u ovome slučaju), ali ona istovremeno stalno dozrijeva.

Kazao sam već da arapska povijest književnosti (teorija književnosti nije ni bila razvijena), kao ni poetologija, ne poznaju pojam *stvaralaštva* u zna-

7 Budući da u poemi koju analiziram postoji odveć velik preplet tekstova iz istoga žanra (arhitekst u značenju u kome ga koristi Gerard Genette), najstariji tekst u ovome prepletu (Ka'bova pohvalnica) nazvat će *primarnim tekstem*.

8 Iako ugrađuje cijeli al-Busirijev tekst u svoju poemu (ilustrativni tip citatnosti), Uššaki ne ograničava svoj tekst na reprezentaciju tudega, nije servilan prema njemu, već ga naprosto obasjava (iluminativni tip citatnosti) vlastitom kreacijom, proširuje njegova značenja i prevodi ga u iskustvo druge forme, čak njegov karakter tradicionalnog panegirika uznoси poetički snažno u neslućene sfere iskustva sufiske poezije.

čenju modernog autorstva, pri čemu sam mislio na orijentalsko razumijevanje Božijeg *stvaranja* i ljudskog *izumijevanja*, a sada to mogu potvrditi i upravo navedenim odnosom *primarni tekst-prototekst-metatekst*. Naime, Uššaki ne stvara pjesmu kao sasvim originalno – dakle, i samostalno djelo – već inovira, obogaćuje djelo koje je već nastalo u tradiciji, a to ranije nastalo djelo seže vrlo duboko u književnu povijest – na sam rub herojskoga doba te književnosti. Doda li se ovome da se *izumijevanje* realizira, u najvećoj mjeri, u domenu tehnike, odnosno forme, onda postaje jasnijim pojam *izumijevanja* ili *inoviranja*, umjesto *stvaranja*. Budući da *Tahmis*, koji je predmet ove analize sadrži – kao predstavan i kao jedno djelo – tri najznačajnija djela u svojoj vrsti, a koja su ispisivana metodom *jedno-preko-drugoga*, očigledno je riječ o izuzetnom palimpsestu u značenju u kome taj termin koristi Gerard Genette (1982) u svojoj teoriji intertekstualnosti. Palimpsest je čak karakteristika te tradicije.

Srednjovjekovna orijentalno-islamska književnost posvećivala je mnogo veću pažnju poetičkome *kako* nego *šta*, odnosno bila je predana formi i tehnicu općenito. *Tahmis* je jedan od žanrova u kome je metoda intertekstualnosti došla do izuzetnog izražaja prvenstveno na nivou forme koja fascinira virtuoznošću i matematskom preciznošću, premda *i sadržaji* prototeksta i metateksta stupaju u složene odnose gradeći također jedinstveno poetsko tkanje. Samosvjesna i samodovoljna tradicija može biti ponosna upravo na ovu formu kao na jedan od najvećih, gotovo čudesnih dometa prezrele orijentalno-islamske srednjovjekovne tradicije. Stoga ću najprije predstaviti formu Uššakijeva *Tahmisa*, odnosno poemu koju sačinjavaju al-Busirijevi Uššakijevi stihovi.

Da podsjetim, termin *tahmis* nastao je od korijena همس (broj *pet*), jer je pjesnik sačinjavao “petostihje” tako što je uz dva stiha drugog pjesnika (prototekst) dodavao svoja tri stiha, pri čemu su tekstovi kongruirali u metru i rimi, gradeći jedinstvenu formu. (Razumije se, oni ostvaruju jedinstvo i na naivou značenja, ali ću to obrazložiti kasnije.) No, nužno je u ovome kontekstu ponoviti kako je nadodavanje tri stiha na dva stiha kanonske poeme složeno u tolikoj mjeri da se nadodani stihovi uopće ne postavljaju u odnos servilnosti prema tradicijskom autoritetu, već značajno interveniraju i u njegovoj strukturi, u njegovoj formi koju prilagođavaju vlastitoj formi kako bi iz toga *intervencionizma* ali i *saobražavanja* nastala nova forma koja se naziva *tahmis*. To je vrlo uzbudljiv, kreativan intertekstualni proces za koji sam već kazao da predstavlja snažno dinamiziranje tradicije, a koje se ne zapaža na prvi pogled u svim svojim aspektima.

Prije svega, autor metateksta (Uššaki) intervenira u prototekstu tako što klasični arapski bejt, koji se sastoji iz dva polubejta ispisana naporedo u hori-

zontali, "razbjija" u dva stiha i ispisuje ih vertikalno – jedan ispod drugoga. To je velika intervencija u tradiciji, budući da je horizontalno ispisivanje po dva polustiha u jedan bejt bilo načelo koje se nije smjelo dovoditi u pitanje. I to je bio faktor izuzetnog osnaživanja pojedinih znakova u semiotici ove književnosti koju je žanr tahmis otimao tome prevelikom autoritetu koji bi književnu produkciju pretvorio u sterilno podražavanje.

Pretvaranjem bejta prototeksta u dva (vertikalna) stiha narušeno je drugo, gotovo sveto načelo tradicije po kome su pjesme u najvećem broju (ne računajući tradicijske ekscese, poput *muwašaha*) bile monorimne, bez obzira na svoju dužinu. Tako je, poetički, postavljen jedan prividan paradoks, a prividnost paradoksa je u ovom slučaju očuđenje: prototekst zadržava status tradicijskog autoriteta, ali se on istovremeno i relativizira jer se intervenira u njegovoj formi, a forma je u cijeloj toj kulturi imala izuzetan značaj, veći od sadržaja. Naime, prototekst glasi:

مزجت دمغا جرى من مقلة بدم
أ من تذكر جيران بذى سلم
ا Uššaki ga je prenio u vertikalu:

مزجت دمغا جرى من مقلة بدم
أ من تذكر جiran بذى سلم

Prvi stih prototeksta, odnosno konsonant kojim se on završava, nameće Uššakiju rimu; u narednoj strofi je to ة, pa će sva tri svoja stiha ispisati s tom rimom:

(b)	أ فاحت الريح من أقدام قادمة
(b)	فی صدرک لوعة صارت بلا زمة
(b)	او هجیت قلبك أشواق عازمة
(b)	أم هبت هبت الريح من تلقاء كاظمة
(a)	و أومض البرق في الظلماء من اضم ^٩

U navedenom su citatu prva tri stiha Uššakijevi (metatekst) a rimuju se s četvrtim stihom koji je, zapravo, polustih u al-Busirijevoj poemi (prototekst). O odstupanju petoga stiha od rime bit će riječi kasnije, jer to ima poseban značaj za cijelu strukturu. Ovakvom strukturom Uššaki izražava svoju povezanost s prototekstom na nivou forme, ali on istovremeno na taj način referira na monorimnost cijele al-Busirijeve poeme, kao i na činjenicu da je tradicija općenito preferirala monorimnu poeziju. Dakle, na ovaj način tradicija čuva pamćenje o svojoj predominantnoj formi, a takav odnos ove poeme prema tradiciji jest temeljni zadatak intertekstualnosti. Međutim, u navedenom petostihu javlja se na poziciji petoga stiha krajnji konsonant (nosilac rime) koji

9 Prototekst ističem boldom i podvlačenjem.

remeti prethodnu monorimu, sadržanu u prethodna četiri stiha. Ovaj “eksces” u formi je samo prividan, a zapravo je izuzetno funkcionalan.

Naime, krajnji konsonant u petome stihu (*mīm*) je nosilac monorime u prototekstu. On remeti rimu strofe, što znači da pjesmu otima monotoniji monorime, ali na drugoj razini – on istovremeno ne napušta ideju o monorimi kakvu je imala tradicionalna arapska kasida, jer u dugoj poemi *Tahmisa* taj konsonant održava monorimu prototeksta.

U narednoj strofi javlja se druga rima u četiri stiha (c/c/c/c), u zavisnosti od toga kojim konsonantom se završava prvi stih prototeksta, jer on zadaje rimu, ali se i u narednoj strofi *u petome stihu* javlja *mīm*, budući da je nosilac (mono)rime u prototekstu:

(c)	لَوْ لَا يُصْبِكَ الْهَوَى عَيْنَاكَ مَا حَكَتَا
(c)	نَهَرًا وَ قَلْبِكَ لَمْ يَهْتَمْ حَيْثُ اتَّى
(c)	مُسْتَغْرِقًا حَزَنًا بِالْوَجْدِ مُلْتَفَتًا
(c)	فَمَا لَعِينِيكَ أَنْ قَلْتَ أَكْفَافًا هَمْتَا
(a)	وَ مَا لَقْلَبِكَ أَنْ قَلْتَ اسْتَفْقَ بِهِمْ

Poema sadrži osamdesetak strofa. Svaka strofa ima drukčiju rimu, ali peti stih ima uvijek istu rimu. On se tako predstavlja kao važan integrativni faktor ove duge poeme u kojoj se, na nivou forme, stvaraju relativno velike tenzije zbog težnje za prevladavanjem monorimnosti i svijesti o značaju tradicije koja je postojano njegovala monorimnu poeziju. Pojam autora se na ovaj način u poemu usložnjava. No to nije kraj usavršavanju forme.

Analiza koju sam do sada izvodio odnosi se na arapski tekst pjesme ispisane u desnoj koloni stranice (vid. faksimil u prilogu). U lijevoj koloni na istoj strani, *stih-naspram-stiha*, ispisana je Uššakijev prijevod/prijenos stihova na osmanski turski jezik, naravno – po istome strukturnom načelu: tri stiha metateksta uz dva stiha prototeksta. Dakle, pjesma je prenesena *u drugi jezik* (osmanski turski), ali sa istovjetnom strukturom, i kao jedno djelo, zapravo kao jedan artefakt. Međutim, tu otkrivamo nešto frapantno: nosilac rime drugog stiha “prototeksta” na osmanskom jeziku (on je sada u drugom jeziku i zato se tek uslovno može zvati prototekstom!) također je konsonant *mīm*, kao i u tekstu na arapskom jeziku. Tako se (mono)rime prototeksta u arapskom jeziku javlja kao dominantna, “provodna” rima u cijeloj pjesmi u oba jezika. To dvostruko osnaživanje monorimčnosti ima cilj da na razini forme “armira” pjesmu i da smiri njene izražene težnje za raznovrsnoću rime, što je ispoljeno u drukčijoj rimi svake strofe, osim u petome stihu. Prvi utisak pri čitanju ove poeme – u vezi s njenom formom – jest utisak o raznovrsnosti rime realizirane

po strofama, ali čitaoca – dok čita arapski tekst – iznenadjuje monorimična istrajnost prototeksta. Naravno, time se poema oneobičava i tako se stalno kultivira autorova i čitaočeva svijest o važnosti tradicije i o ograničenim mogućnostima njena prevladavanja. Međutim, kada čitalac otkrije da je *mīm* nosilac monorime i u osmanskom jeziku prototeksta – kao i u arapskom – onda začudnost postaje optimalna i izvodi se, neminovno, zaključak o briljantnosti forme, o perfekcionizmu, a time se također afirmira autoritet tradicije, jer sam već kazao kako je u poetici te književnosti bilo važnije poetičko *kako* nego *šta*.

Jedan nivo intertekstualnosti, kao palimpsest, ostvaren je u tekstu na arapskom jeziku, gdje su dva stiha prototeksta ispisani crvenom tintom, a tri stiha metateksta ispisani su crnom tintom. Međutim, u ovome artefaktu¹⁰ impresionira činjenica da se sve to prenosi sa izvanrednom preciznošću u osmanski turski jezik koji je bio jezik impozantne osmanske književnosti i kulture, a one su pripadale – zapravo i suštinski – istome, orientalno-islamskome kulturnom krugu. To znači da se ovim djelom realizira “totalna intertekstualnost”. Zapravo, u ovome i u brojnim sličnim slučajevima registriram dvostruko djelovanje. Na jednoj strani, djelo je izraz univerzaliziranja kulture koja je ogromna u vremenu i prostoru (orientalno-islamska kultura), njenog “homogeniziranja” do relativno visokog nivoa, makar i u različitim jezicima, kulture imperijalne snage i značaja. Na drugoj strani i u isti mah, to djelo, i mnoštvo sličnih, doprinose sa svoje strane tome univerzaliziranju i homogenizaciji. Jer, arapski i osmanski jezik, kao i njihove književnosti koje se poetološki ne mogu odvajati, bili su *istovremeno* jezici ogromnog kulturnog značaja i potencijala – bili su zaista imperijalni – ali ne i kulturno divergentni, jer su participirali u izgradnji iste kulture, zahvaljujući stožernim silama islama. Stoga je ovaj nivo, ova vrsta intertekstualnosti kakvu zatičemo u Uššakijevom *Tahmisu*, zaista čudesna, utoliko više što se realizira u dva velika jezika iz pera istoga autora, ali to i nije čudno, zapravo, ako se ima u vidu ishodište i krajnja svrha intertekstualnosti: Uššakijev *Tahmis* sjajno to obrazlaže, predstavljajući se kao idealan “argument” i veliki domet intertekstualnosti.

Naime, kao što sam kazao, orientalno-islamska kultura u njenome klasičnom periodu (u to se uključuje, ravnopravno, i veliki perzijski jezik i književnost) bila je jedinstvena kultura, bez obzira na to što se stvarala na tri jezika: ona je imala dovoljno integrativnih elemenata i kohezivnih faktora da se predstavljala kao jedna kultura, odnosno kao jedan kulturni krug (ista religija, s mnoštvom “pratećih” zajedničkih kulturnih faktora; izrazito snažno

10 Poemu povremeno nazivam *arteфaktom* s obzirom na njenu naglašenu orijentaciju ka formi.

prožimanje njihovih književnosti; čak su njihovi jezici bili u svekolikom prožimanju i utjecajima – od pisma do leksike i semantike). Činjenica da se kultura o kojoj je riječ razvijala u tri jezika predstavljala je opasnost za njenu dezintegraciju i “odvajanje u zasebne jezike”, srazmjerne stalnoj i sve većoj produkciji u svakome od tih jezika. Istovremeno, ta kultura se razvijala u ogromnom prostoru i vremenu, izložena silama entropije, pa je postojala realna opasnost da se ona postepeno urušava u prostoru i vremenu, da – lotmanovski rečeno – stalno “bombardiranje” njenoga centra s periferije razori njena stožerna/vertikalna značenja i smisao. Pred takvom opasnošću, aktivirao se “mehanizam intertekstualnosti” koji teži da sačuva tradiciju od urušavanja i samozaborava, da održi njenu vertikalnu. Intertekstualnost je njena samoodbrana, i ona je jačala srazmjerne širenju kulture u prostoru i vremenu, odnosno – srazmjerne prijetećim silama entropije. Orijentalno-islamska kultura imala je stotinama godina mehanizme odbrane entropiji, među kojima je načelo intertekstualnosti dominantno; zahvaljujući tome, ova kultura je začuđujuće opstajala kao sistem – ma koliko širok bio – od pojavljivanja islam-a pa tokom više stotina godina; od književnosti u Saudijskoj Arabiji do bošnjačkih stvaralaca na orijentalnim jezicima. U stvari, riječ je o jednoj široko zasnovanoj, ali relativno lahko prepoznatljivoj poetici književnosti u sva tri navedena jezika.¹¹ Uššakijev *Tahmis* je eklatantan primjer takve vrste intertekstualnosti, jer on – kao jedno djelo – uključuje tekstove i poetička iskustva u vrlo širokom rasponu: u prostoru – od Saudijske Arabije (postojbine Ka'b Ibn Zuhayra) preko Egipta (postojbine al-Busirija) do Bosne (neki izvori navode da je Uššaki Bošnjak); u vremenu – od Ka'bovog primarnog teksta nastalog u 7. vijeku, preko al-Busirijevog kanona u 13. vijeku do 18. vijeka u kome je svoju poemuispjevalo Uššaki; “lingvistički

¹¹ Imajući u vidu stepen jedinstva ove kulture u njenom klasičnom periodu, neshvatljivo je kako se izučavanje njene povijesti reduciralo i separiralo na samodovoljne nacionalne pristupe, poistovjećene sa ta tri jezika. U zemljama bivše Jugoslavije, na orijentalističkim odjelicima, arapska, turska i perzijska književnost izučavaju se gotovo sasvim odvojeno, bez dovoljnog a nužnog isticanja snažnih poetičkih veza među njima, toliko čvrstih da su u osnovi pripadale istoj poetici iako su u različitim jezicima. Nije mi poznato da se negdje uvode predmeti koji bi tumačili (poetičko) zajedništvo tih književnosti, osim moje inicijative prije nekoliko godina da se na Filozofskom fakultetu makar na postdiplomskom studiju proučava poetika orijentalno-islamske književnosti. Ustvari, danas se u zemljama arapskog, turskog i perzijskog jezika potencira etnocentričko, katkad čak nacionalističko stanovište, koje se projicira na oblast i vrijeme u kojima se ta kultura nije tako “ispoljivala”, a to je neadekvatan pristup: moderni etnocentrični pristupi nisu kadri obrazložiti sintezu u kojoj se realizirala orijentalno-islamska književnost u klasičnom periodu. Ta golema tradicija još uvijek čeka svoga Curtiusa.

raspon” – djela su nastala na arapskom i osmanskom turskom jeziku. Naprsto je riječ o jednome monumentu intertekstualnosti.

Tek što čitalac povjeruje da je otkrio sve načine oneobičavanja koje vrši Uššakijeva poema, odnosno ovaj žanr (prvenstveno raznovrsnošću rime, ali istovremeno i njenim discipliniranjem), otkriva se još nešto neobično, neočekivano. Zapravo, to je majstorstvo diskretno toliko da može promaknuti mnogim čitaocima, a utoliko je otkrivanje toga detalja efektnije. Štaviše, postupci autora o kojima je riječ i čije poeme stupaju u složene odnose pokazuju kako je ta književna tradicija, zapravo, prebogato “semiotičko polje” u vrlo intenzivnoj komunikaciji.

Prototekst (al-Busirijevi stihovi) rimuje se na konsonant *mīm*, i na to sam već upozorio kao na “provodnu” rimu u cijeloj poemi *Tahmis* – kao na njen snažan kohezivni faktor. Poema Ka‘ba Ibn Zuhayra napisana više stotina godina prije toga, a koja je zapravo podloga ovoga palimpsesta, rimuje se na konsonant *lām*. Na prvi pogled, nema u tome ničeg neobičnog, ali – uzmemeli u obzir da u arapskom alfabetu *mīm* slijedi neposredno nakon konsonanta *lām*, onda naglo izranja još jedan izuzetan dokaz o usavršavanju tradicije i o iznenađujućem načinu njenog intertekstualnog povezivanja. Al-Busiri nije slučajno uzeo konsonant *mīm* za nosioca rime u svojoj poemi, jer u formi koja je tako brižljivo urađena i koja toliko brine o tradiciji ne može biti slučajnosti. Odabir prvog konsonanta koji u alfabetu slijedi za konsonantom nosiocem rime u Ka‘bovoj poemi izražava istovremeno i hronologiju i hijerarhiju, a na ta dva principa funkcioniра poimanje tradicije u srednjovjekovnoj orijentalno-islamskoj književnosti. Nadalje, tako tanahna korespondencija rima u pjesama koje su vremenski veoma udaljene predstavlja zaista neobičan i krajnje uvjerljiv faktor intertekstualizacije u kojoj se afirmira načelo piramidalnog strukturiranja.

Ovome tradicijskom uvažavanju starještinstva može protivrječiti, na prvi pogled, to što Uššaki, koji domeće tri stiha, stavlja svoje stihove ispred al-Busirijeva dva stiha: kao da uzima pravo prvenstva. Međutim, ta inverzija što liči na ilustrativni tip citatnosti, ima zadatak – obratnički, i zato vrlo efektivno – da opet istakne tradicijsku hronologiju, odnosno hijerarhiju: Uššakijevi stihovi jesu na prvome mjestu, ali je ta njihova pozicija određena rimom al-Busirijevog teksta – drukčije nije moguće, pošto se u al-Busirijevoj poemi rima javlja uvijek na kraju drugog polustiha. Eventualno pozicioniranje al-Busirijevih stihova na prvo mjesto osuđitilo bi onu “provodnu” rimu prototeksta, o čemu sam ranije govorio. Suvišno je objašnjavati kako se time, u domenu forme, intertekstualno, afirmiraju autoriteti tradicije u vertikalnom poretku,

a inverzno pozicioniranje Uššakjevih stihova na prvo mjesto predstavlja neki vrstu efektnog minus-postupka. Osim toga, navedenim postupkom dinamizira se tradicija: njen autoritet ne dovodi se u pitanje, ali je poželjno umjereno je “zatalasati”, osvežiti je.

Svrhovitost inverzivnog pozicioniranja metateksta i prototeksta – gdje se stiče *varljiv* utisak da su dva pridodata stiha al-Busirijeva uz tri stiha Uššakija – ispoljava se i u domenu sadržaja/značenja. Navest ēu jedan odlomak (strofu) u prepjevu:

*Sunce razuma pojavi se sa Istinom sred obzora,
Ne vidi ga samo onaj ko je bez ikakva razbora,
U oku ljudskome najsvjetlijia njegova je iskra:
**Sve poslanike nadmašio je izgledom i vednotom karaktera
Ni blizu mu ne bijaše nijedan znanjem i plemenitošću.***

Čitajući ove stihove, možemo zapaziti kako su prva tri stiha (pridodati Uššakijevi stihovi) amplifikacija posljednja dva stiha (al-Busirijevi stihovi), ali je to amplifikacija navedena u inverziji, i utoliko je efektnija. Stoga sam na kraju trećeg stiha stavio dvotačku, iako izvornik (arapski klasični jezik općenito) nema interpunkciju. Nakon tri stiha metateksta, slijede dva stiha prototeksta – *kao poanta*. Na isti način mogu se čitati i ostali dijelovi pjesme. To je također efikasan način da se istakne tradicijska hijerarhija, tradicija kao vrijednost.

Klasična arapska poezija, kojoj pripada i al-Busirijeva poema, uglavnom nije poznавала strofičke forme, već je pisana “u bloku”, bez obzira na broj stihova, osim u nekim slučajevima koji nisu karakteristični za tu tradiciju. Međutim, tahmis gradi strofe u kojima je po pet stihova, pri čemu svaka strofa ima posebnu rimu, osim petog stiha koji ima uvijek istu rimu. Strofička pjesma je veliko unovljenje te tradicije, ali tradicija istovremeno čuva sjećanje na dominantnost monorime i pjesme u jednome “bloku”, zahvaljujući ovoj “provodnoj” rimi iz prototeksta. Drugim riječima, stalno otkrivamo u ovoj poemi sredstva kojima se tradicija, na jednoj strani, obogaćuje, ali se – na drugoj strani i istovremeno – osujećuju radikalne promjene koje bi obrisale pamćenje tradicije.

U istome smjeru djeluje čak i vizualizacija *Tahmisa*. Naime, kada poemu gledamo ispisano na papiru, zapažamo da je tekst istovjetan formi klasične arapske kaside: isписан je “u bloku”, u naporednom, horizontalnom nizanju “polustihova” u “bejt”, ali u tako vizualiziranoj formi nailazimo na mnoštvo odstupanja, na niz faktora koji pjesmu optimalno oneobičavaju i tako tradiciju

na jedinstven način dinamiziraju. Jer, najzad valja reći kako je komunikacija među navedenim pjesmama u istome žanru veoma živa i kreacijska (dok se poema *Tahmis* "samo pretvara" da je tradicionalistička); zapažamo da poema naprosto impresionira kumulacijom znakova i njihovom "semiotičkom elokventnošću": faktori forme panegirika od 7. do 18. vijeka veoma suvislo komuniciraju, kao i njihovi sadržaji, inverzije i dr., pa se čak i *vizualizacijom* (poema je sva u strofama a ispisana je u jednometričnom bloku!) predstavlja kao rječit znak koji sugerira valjanost semiotičkog pristupa ovoj književnosti, jer – poetičko oneobičavanje Uššakijeve poeme *Tahmis* realizirano je, zaista efektno, čak i u ravni vizualnoga.

Forma tahmis mogla bi se u prvi mah učiniti kao isprazno poigravanje tehnikom pjesništva, čak kao prezrelo doba tradicionalizma, ali bi takav zaključak bio rezultat pozicije sadašnjosti u pristupu književnosti koja je imala drukčiju poetiku od naše, čak veoma različito poimanje pozicije autora. Upravo Uššakijev *Tahmis* svjedoči o specifičnom onovremenom poimanju autorstva i o naprezanjima tradicije da se ne uruši u prostoru i vremenu, odnosno da se ne sklerotizira i pretvori u jalovo epigonstvo.

IZVOR

Uššaki, Abdullah Salahuddin Bosnawi, *Tahmis-i Terceme-i Kaside-i Burde*, Sulaymaniye Ktb., Ms. 003714, fol. 12b-52a

LITERATURA

- Asunto, Rosario (1975), *Teorija o lepom u srednjem veku*, Srpska književna zadruga, Beograd, preveo Gligorije Ernjaković
- al-Bāğūrī, Ṣayḥ al-islām al-Ṣayḥ Ibrāhīm (1993), *al-Burda li al-Imām al-Būṣīrī*, al-Qāhira
- Bajrić, Berin (2011), "Tahmīs" Abdulahe Salahudina Uššakija Bošnjaka na al-Būṣīrījevu poemu "Qasīda Burda", magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu
- Beker Miroslav, *Suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, MCMXCIX
- Busiri, Imami (1973), *Kaside-i Burda*, Zvornik, prijevod, uvod i komentar Hifzija Suljagić
- Busiri, Šerefudin Ebu Abdullah Muhammed bin Se'id (2008), *Kaside-i Burda (prijevod na bosanski)*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, preveo s turskog Halil Ibn Ali Hrle, Stočanin
- Curtius, Ernst R. (1998), *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, izd. 2, Naprijed, Zagreb, preveo Stjepan Markuš

Ćatović, Alena (2008), *Orijentalno-islamska književna tradicija u stvaralaštvu Hajsana Zijajje Mostarca*, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu

Genette, Gerard (1982), *Palimpsestes: La littérature au second degré*, Paris

Nametak, Fehim (2007), *Pojmovnik divanske i tesavvuske književnosti*, Orijentalni institut, Posebna izdanja XXVII, Sarajevo

Oraić Tolić, Dubravka (1990), *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb,

Zijaija, Hasan Mostarac (2010), *Divan*, priredila i prevela Alena Ćatović, Dobra knjiga, Sarajevo

TRADITIONALISM OR THE DYNAMISM OF TRADITION: THE GENRE *TAHMIS* IN ORIENTAL-ISLAMIC LITERATURE

Summary

The medieval literature in the oriental-islamic cultural circle is a trans-national system that is often regarded from the point of view of modern, so called, national literatures (Arabic, Persian, Turkish). The criterion for this is the author's ethnic identity, or his origin, which is unappropriate, because for the understanding and evaluation of this literature the most important point is the "poetic belonging" of the writer to a particular system which has strongly integrated not only very numerous ethnicities but also languages (Arabic, Persian, Turkish).

That's the reason why Uššaki, the author of *Tahmis...* which is the subject of this essay, is believed to be ethnically Bosniak, but not poetically. In this big cultural circle the tradition is presented as a hero, it was more important of any individual literary zeal which would prefer the individuality of the work, in the sense of its optimal author's originality, to the authority of tradition the individuality of the work. Writers have tried to demonstrate in their works that they are masters of tradition, how they appreciate it as a sovereign authority in front of which they are humble even when they compete with the canonic works of tradition. For this reason in that culture a series of genres appear and

they make the medieval “estesics of sameness” famous, and with a special kind of creative delight promote the authority of tradition. Among them it is also the Uššaki’s *Tahmis*, which contains the “poetical history” of an entire genre and in this manner contributes to the protection of the enormous culture from destruction in time and space. This understanding of tradition came out of danger of the huge canonisation, abundance of common spaces, and through this *a particular type* of semiotisation of this whole culture. Uššaki’s *Tahmis* is an exceptional and almost theatrical historic-literary and poetical “testimony” about the tension between the traditionalistic and original in the oriental-islamic literature. The thorough analysis of this work demonstrates that this poet is traditionally very educated and he managed to escape epigonity although he was poetically aware of the normative authority of tradition: using tahmis as an eminent normative form he successfully dynamises tradition.

هذه تجسيد الفكرة البوذية	
التي تتجلى على صعيد مفهومي المتنبي إلى حدّ البوصري عليه وقد اتى العول لا فرق عز الله العز عز الله العز العالى ولله رب العالمين المكون ذي ذاته ناتج بحسب طلاقه على الصلاوة اللامنة والتسليم الابدو وسيعمل على إدراك الأشياء فنعد المخزن والمطه للذهاب لتفتح له الباب	٦
فأليست يكفي أن قاتك تفتق أهلاً كذلك كهذا فافت وربكم تلذلذل	٥
وطالعك إثاث فلتستيقظ فلكم غداً فافت وربكم تلذلذل	٤
الغدوش والليل يحيى والنهار ذلك يحيى كهذا فافت وربكم تلذلذل	٣
هـ تلذلذل أي المحو في التشتت يوسوك لربكم كهذا فافت وربكم تلذلذل	٢
ـ هـ تلذلذل يحيى والنهار أشباحكم وأضطراب قلبكم بالحال يبدان	١
ـ هـ تلذلذل يحيى والنهار يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٠
الحادية الرابعة	
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٩٥
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٩٤
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٩٣
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٩٢
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٩١
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٩٠
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٨٩
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٨٨
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٨٧
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٨٦
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٨٥
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٨٤
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٨٣
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٨٢
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٨١
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٨٠
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٧٩
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٧٨
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٧٧
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٧٦
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٧٥
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٧٤
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٧٣
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٧٢
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٧١
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٧٠
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٦٩
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٦٨
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٦٧
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٦٦
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٦٥
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٦٤
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٦٣
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٦٢
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٦١
ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى ـ هـ يحيى يحيى يحيى يحيى يحيى	٦٠

Johann GEORG LUGHOFER

BERTHA VON SUTTNER: A PROTOTYPICAL EUROPEAN WRITER

KEY WORDS: *Bertha von Suttner, novel of purpose, letter-writer, revanchiste, stereotypes, peace initiatives*

When it comes to crucial contemporary topics like peace studies and the intercultural intellectual influence on German-language writers, one person must not be forgotten as we commemorate the 100th anniversary of World War I: Bertha von Suttner. Born in Prague in 1843 as Sophia Felicita Gräfin Kinsky von Chinic and Tettau, Suttner made history as a writer, pacifist, and the first female recipient of the Nobel Prize.

In the first part, this paper provides an overview of Suttner's communion with European cultures as well as the influence of European writers and intellectuals on her thought and deeds; it then analyses, on the basis of *Die Waffen nieder!*, her novel of purpose (or *Tendenzroman*), how these influences are expressed in her literature, how Suttner describes the other European cultures and lands she had visited, how she deals strategically with warmongering based on intercultural prejudices, and how her calls for peace develop into a wish for a European confederation of states. In addition, the paper shows the extent to which the Europe-wide success of the *Die Waffen nieder!* and her subsequent international commitment for pacifism confirmed the prominent position of the writer in the European context. But her international views reveal themselves primarily as openness to European culture, rather than openness towards the entire world.

1. THE YOUNG BERTHA VON SUTTNER IN THE EUROPEAN CONTEXT

1.1. A Connoisseur of European Languages and Cultures

Unlike other children of her social standing and time, Bertha Kinsky was not raised in a convent-school; rather, thanks to the good judgement of her mother and guardian she learned already as a youngster in Brno, later in

Klosterneuburg and Vienna, the languages English, French, and Italian from various foreign governesses. Already as a child she had mastered several languages and was, moreover, said to be well-versed in literature. In her memoirs she jocundly describes herself as a ten-year-old *Wunderkind*:

Es ist wahr, ich sprach gut Französisch und Englisch (von frühester Kindheit hatte ich Französinnen und Engländerinnen als Bonnen), ich spielte merkwürdig gut Klavier, ich hatte enorm viel gelesen: "Le siège de la Rochelle, Histoire de France" von Abbé Fleury; "Ruy Blas" und "Marie Tudor" von Victor Hugo; den halben Schiller, Physik von Fladung; "Jane Eyre", "Uncle Tom's Cabin", das waren die Bücher (also nicht Kinderbücher), in denen ich in jenem Alter schwelgte; zudem liebte ich es, im Konversationslexikon zu blättern und von allen Wissenszweigen Blüten zu pflücken. (Suttner 1968: 43f.)

As a teenager she had already read her way well past the most important German literature. She showed – as was typical in that time – a keen interest for Western Europe, especially England and France. In addition, one recognizes a liberal and socially critical tendency in her choice of reading material.

University studies were not to be, since in the Habsburg monarchy women were still forbidden this, even if women in France had been admitted to all faculties except theology since 1863. This possibility lay far in the future in Austria, and not even *Gymnasien* for girls existed. Yet Bertha Kinsky would not be prevented from attaining widespread knowledge and she privately studied philosophy and the natural sciences alike. Her erudition was well above that of contemporary women. She knew neither international borders nor linguistic barriers, and she kept up with French thinkers and French discussions. So it was that she became intimately familiar with those thinkers, including anti-clerical ones, who were firmly in the Enlightenment tradition.

Bertha began her own writing career at a young age, and already at 16 she had published her first novella, though this was not followed by any great ambitions. Reading literary works, however, remained of key importance to Suttner, and these works continued to influence her:

1.2. Travels and Voluntary Exile

As a child and youth, Suttner had already seen much of Europe. Her mother took her along on trips to German spa-towns and holiday centres like Wiesbaden, Baden-Baden, and Bad Homburg, and the family would also spend months – often entire winters – in Rome, Venice, or Paris.

Her knowledge of foreign languages allowed Suttner to establish international acquaintances with illustrious individuals from a young age – such as during her stay in Bad Homburg in 1864, when she met von Ekaterina Dadiani, Princess of Mingrelia,¹ who was surrounded by an international circle in her Paris residence – with a French secretary, a Swiss valet and guests from every imaginable land. From the start Suttner felt attracted to this hybrid lifestyle:

Das Orientalische, Exotische, vermischt mit dem russisch und pariserisch Weltlichen, gewürzt von Romantik und eingerahmt von Reichstumsglanz, das übte einen eigenen Zauber auf mich; ich war wirklich geradezu glücklich über diese Beziehung, sie war mir wie die Erfüllung unbestimmter, lang gehegter Träume. (Suttner 1968: 101)

Music lessons were in French and Italian. Her singing often took her abroad, including for longer study periods in Milan, as well as with period Maître Duprez in Paris. But this did not result in a career as an opera diva. In 1872 Bertha began working as a governess in the homes of Baron Karl von Suttner in both Vienna and Harmannsdorf, teaching languages and music to his four young daughters. It was there that she met and fell in love with Arthur Gundacar von Suttner, the Baron's youngest brother. His parents were against the alliance: Bertha was seven years older than Arthur and was not from a wealthy family. Despite his parents' opposition, they married secretly in 1876 and withdrew to Georgia for almost nine years.

1.3. Contact and Correspondence with European Luminaries

Bertha von Suttner was known her entire life as a gifted letter-writer. Already in childhood she and her cousin Elvira were used to illustrious correspondence partners: In her memoirs she recalls Elvira's family album that was crammed with letters from prominent individuals such as Anastasius Grün, Franz Grillparzer, Friedrich Rückert, Friedrich Hebbel, Richard Wagner, Radetzky and Benedek. As well, international greats such as Victor Hugo, Alessandro Manzoni (whom Goethe revered) and Charles Dickens appeared there. That they received friendly responses from such individuals is evidence of their knack for well-formulated and clever letters inviting correspondence.

She would never lose her skill at correspondence. After the affair between the governess Bertha Kinsky and Arthur became public, his mother

¹ Mingrelia is the western part of what is today Georgia.

showed Bertha an anonymous job advertisement for a private secretary in Paris – for none other than Alfred Nobel,² as it turned out. Here, too, the letter-writer Bertha von Suttner proved convincing: after the exchange of letters – in which there were, not least, literary discussions – Nobel was so interested that in 1876 he picked up his new secretary from the train station and reserved a suite of elegant rooms in the Grand Hotel on the Boulevard des Capucines.

Although the acquaintance with Nobel was to remain a lifelong and mutually influential friendship, Bertha stayed in Paris for less than two weeks. She chose love and returned to Arthur in Austria, where, as mentioned, she married. The two spent a rather extended honeymoon between summer 1876 and May 1885. In the Caucasus both Suttners began to write. Arthur drafted reports on the Russo-Turkish war for the *Neue Freie Presse*, while Bertha published *feuilletons* and serial novels for various magazines and newspapers.

The couple's friends were for the most part international guests. The 100 000 residents of Tbilisi belonged to the most varied of nationalities, and among these were 2000 Germans. Suttner's liberal and intercultural attitude was strengthened through the colourful multiculturalism in Georgia, which rested on a tradition of tolerance and also expressed itself in a very open relation attitude towards the various religions. Of the 75 places of worship in the capital Tbilisi, 36 were Georgian or Russian Orthodox, 26 Armenian, two Protestant, two Roman Catholic, and there were two mosques, a few temples and various monasteries. (Hamann 2002: 75)

The Suttners occupied themselves then with a transcultural project: the translation of Shota Rustaveli's national epic *The Knight in the Panther's Skin* into French and German. They worked on this with a Georgian journalist, a Hungarian graphic artist, and their Belgian friend Jean Mourier, a researcher into the history and art of the region.

The Suttners energetically established relationships with writers in Western Europe, presenting themselves in their letters as colleagues, relating something about their life, and especially – usually in an original and clever manner – expressing their high regard for the addressee's work. Almost all of those they contacted responded, and often a lengthy correspondence resulted with distinguished writers and editors. Here, too, the Suttners exchanged let-

2 Nobel himself was a fine example of a cosmopolitan: fluent in five language (Swedish, Russian, German, English, and French), he loved especially the works of Shelley and Byron, had set out to travel the world at the tender age of 17, and even as an adult he remained a regular traveller.

ters with international writers like the Danish intellectual Georg Brandes, an anticlerical and enthusiastic Nietzschean.

After returning to Western Europe, the couple spent the winter of 1888 in Paris and was introduced to the famous salon of Juliette Adam, who was the publisher of the literary magazine *La Nouvelle Revue*. Suttner, however, distanced herself from the political commitment of the patriot and *revanchiste*. The Suttners were also received in the salon of the salon run by the Buloz couple, where primarily colleagues from the esteemed monthly *Revue des deux mondes* met. So it was that they met such well-known individuals as Ernest Renan and Max Nordau. The novelist Alphonse Daudet also warmly welcomed them into his house, and it was that they first heard about the existence of an organised peace movement. The search for further information would soon open the way for the Suttlers into an international network – the London Peace Bureau of Hodgson Pratt, and the French one under Frédéric Passy. Also in Italy, Denmark, Germany, and especially in the United States there were similar societies that the Suttlers would come to know.

1.4. The Influence of English and French Thinkers and Writers

From her earliest years Suttner read international newspapers and kept up with the scientific discussions of her time. Her entire oeuvre is imbued with the spirit of the Enlightenment, and her circle of friends at that time was composed of liberal politicians and thinkers like Bartolomeus von Carneri, Graf Rudolf Hoyos and Balduin Groller. It is not entirely coincidental that her popular novel *Die Waffen nieder!* appeared exactly one hundred years after the French Revolution. Kant's famous Enlightenment catchword “*Sapere aude – Habe Mut, dich deines eigenen Verstandes zu bedienen!*” could – alongside “lay down your arms!” – be a second motto for her work as a hole. She considered man a rational, responsible, and free individual. These views often entailed conflict with the conservative opinions in the Austrian Monarchy, particularly those of the Church against which Suttner so determinedly position herself. “Da, wo ich Licht sehe, kann ich mich mit aller Gewalt nicht zwingen, es mit offenen Augen nicht zu sehen, und umgekehrt: wo ich nichts sehe, wird keine noch so heftige Anstrengung der Sehnerven mich zum Sehen bringen”. (Suttner 1907a: 320)

In 1885, after a reconciliation with her husband's family and her return to Austria (into the Suttlers' country villa of Harmannsdorf im Waldviertel), such liberal and anticlerical attitudes resulted in a great deal of controversy

around and a lack of understanding for Suttner. Arthur's mother allegedly had a book-burning, with the works of Emile Zola – whom the Suttners considered to be a model – fuelling the fire; (Suttner 1968: 401) later, they corresponded with him, too. The conservative surroundings rendered journeys to Paris or elsewhere all the more enticing.

Particularly during her time in the Caucasus, Suttner's belief in mankind's higher development and in the necessity of pacifism became galvanised. At that time, many of the 19th century intellectual streams repudiated today as "grand narratives" à la Lyotard continued to reign. Their firmly-anchored belief in the logical unfolding of history according to Hegelian idealism notwithstanding, the Suttners' most inspiring influences came from English science. Departing from Charles Darwin's theory of evolution, Herbert Spencer and Henry Thomas Buckle developed a related evolutionary theory for sociology and history that proved the basis for Suttner's unwavering optimism and belief that mankind was developing entirely to the better. For Suttner, Darwin's revolutionary views were more than an academic theory. In one of her novels the most intelligent of protagonists expresses the wish to become a priestess of a Darwin-cult:

Wenn es einen gültigen Darwinismuskult gäbe, so wollte ich dessen Priester sein Ich glühe für diesen Mann, der mit seiner rastlosen Forschung, mit seiner folgernden Denkkraft den Grund zu seiner Weltanschauung gelegt hat, welche in der Entwicklungsgeschichte des Menschengeistes die bisher größte Wende bezeichnen wird. (Suttner 1907b: 98)

Again and again in various texts she strikes up a hymn to progress – occasionally in a veritably rhapsodic tone:

Wohin ich blicken mag, überall sehe ich es bestätigt, dieses herrliche Prinzip. Ich sehe es in meinem Garten, wo aus der wilden Heiderose die duftbeladene Malmaison entstand; ich sehe es in meinen Klassikern, in deren Werken das erste Lallen der menschlichen Sprache bis zur poetischen Gewalt herangewachsen ist; ich sehe es am Firmament, wo die kosmischen Nebeldünste sich zu Sonnen verdichten. Das ewige Werden ist zugleich ein ewiges Veredeln: das Streben nach Verbreitung, nach Verschönerung, nach Vervollkommenung ist in allen Dingen innenwohnende Lebenskraft. Sehen wir denn nicht, wie alle jene Dinge, die uns heute in relativer Vollkommenheit umgeben, auf aufsteigender Leiter

dahin gelangten? Was könnte uns zu der Annahme berechtigen, daß irgend etwas auf der höchsten Spitze angelangt sei? (Suttner 1907a: 69)

Mankind's upward march was to lead to material, but also spiritual and moral perfection. For the last stage of development she coined her own terms, such as "Vollmensch" and "Edelmensch" – words she liked to apply to her husband and herself.

In addition to Enlightenment thought and Darwinism, Realism, which had been a part of Suttner's reading since childhood, was a decisive influence on her. Her style of writing was realistic with a particular purpose, and often she even found a didactic air appropriate. Her artistic goal was not to please readers. "Glauben Sie wirklich," says a character in her *Schriftsteller-Roman*,

daß ein Autor genug getan hat, wenn er – wie etwa eine gelungene Theaterdekoration, oder eine hübsche Damentoilette auf dem Balle – gefallen hat? Er soll nützen, erheben, beglücken – er soll der Wahrheit, der Gerechtigkeit und der Schönheit gedient haben, freudenhemmende Vorurteile wegräumen, Abergläuben und Dunkel zerstören helfen. (Suttner 1907c: 196)

She admitted openly to her fellow writer Irma von Troll-Borostyáni, "daß man gerade durch Romane mehr Chancen hat, seine Ideen einzuschmuggeln". (Qtd. in Hamann 2002: 100). Her concern with the modern literature of Realism, and in particular with Zola, resulted also in the theoretical article "Wahrheit und Lüge" about the task of modern art. Here she firmly places herself among realists, aggressively rejecting old art as a lie:

Da lügen die Farben auf der Leinwand, die Mienen auf der Bühne, die Worte in den Büchern, ja sogar die Bäume und Blumen in den Gärten; diejenigen, die diese Falschheitsstückchen fertigbringen, brüsten sich, Künstler zu sein; und jene, die sich daran ergötzen, tun sich auf ihren Kunstsinn viel zugute. (Qtd. in Hamann 2002: 79)

And so it is that realistic and autobiographical elements determine her literature, which itself interprets ideas and discussions. The difficulty of commenting as a woman on political, scientific and philosophical themes can be seen in the fact that Suttner opted (as she often had done in the past) for a neutral pseudonym for the essay *Das Maschinenzeitalter. Zukunfts vorlesungen über unsere Zeit*: "Jemand." A female writer could not have reached a large audience because precisely in scientific circles intellectual prejudices against

women existed. In her memoirs she writes of a discussion about a book in which she had shown interest but was quickly relegated: “Oh, das ist kein Buch für Damen!” (Suttner 1968: 214)

2. THE REPRESENTATION OF EUROPEAN LANDS AND CULTURES IN *DIE WAFFEN NIEDER!*

2.1. The Reasons for the Europe-Wide Reception of the Novel

It was not easy to find a publisher for this best-known of pacifist *Tendenzromane* – until Pierson in Leipzig said he was willing to publish the book in 1889. She wanted to use her book to perform a service for the Peace League by explicitly depicting – through the eyes of a female protagonist – both the horrors of the battlefield and the sufferings of those that stayed home. In this way she could prove a catalyst for discussion of the horrors of war. The novel is narrated in the first person by the Viennese countess Martha Althaus, and it is through her perspective that we read about the deaths of both of her husbands, as well as of her siblings and her father due to the wars waged between 1859 and 1870. Her path towards active pacifism is told with equal realism. Althaus convincingly argues for international understanding and communication, as well as the dismantling of hostile stereotypes of the “enemy.” The incredible international success of the book cannot be attributed merely to Suttner’s having digested European influences, to her clever way of proceeding (which was offensive to none), and to the pan-European thought which, as will be seen presently, formed her background; also the international state of affairs made questioning war acutely relevant, as tensions existed between France and Germany, between Russia and the Austro-Hungarian Monarchy.

Die Waffen nieder! soon was translated into several languages, including Romansh, the language of some 40 000 Alpine residents, as well as a total of five times into Russian. It was critically acclaimed, even if already back then its artistic merit was not always praised. As one of the most successful books of the 19th century, by 1905 it had reached (according to the socialist *Vorwärts* edited by Karl Liebknecht) a 37th German edition, including a paperback popular edition in 1896 and countless reprints in newspapers. The book could thus spur discussion in many countries and across many social classes. Peter Rossegger, Alfred Nobel and Leo Tolstoy wrote enthusiastically about the author, the last saying, “Der Abschaffung der Sklaverei ging das berüh-

mte Buch einer Frau voraus, der Mrs. Beecher-Stowe; Gott gebe, daß die Abschaffung des Krieges durch das Ihre geschehe". (Suttner 1968: 240) Tolstoy's comparison with Harriet Beecher-Stowe's *Uncle Tom's Cabin* has remained popular even today.

An international and intercultural ethos was not self-understood only for Bertha von Suttner; the protagonist Martha Althaus also seemed born for the same: she had been instructed in foreign languages and literatures from an early age, and spoke French and English with near perfection. Likewise, her second husband Tilling spoke both languages perfectly. Just how normal the knowledge of foreign languages was for Suttner manifests itself in the fact that this novel, which was meant for the broadest of readerships, assumes an acuity in both English and French. The novel contains conversations in each of these languages, and moreover there are numerous foreign words and expressions from these languages that are used without further explanation.

Enlightenment ideas buttress much of the work's intellectual tenor: the self-determining and thinking individual rebels against traditions that are resolutely supported by establishment and Church alike. The novel is also indebted to Realism; its descriptions exhibit a trueness to detail, and it refers to fictional diaries and to authentic historical sources. Darwin and Buckle's theories are also discussed in the novel, though Suttner is diplomatic in not standing all too clearly on the side of Darwin. This even though his opponents in the novel are ignorant militaristic individuals who – something completely un-cosmopolitan for Suttner – speak "in barschem Ton und Wiener Dialekt":

Ich hab von der Affeng'schicht auch schon was g'hort. War mir aber zu dumm, um aufzupassen. Wenn man sich immer um alles Geschwätz kümmern sollt, mit dem uns die Sterngucker und Graspflücker und Froschhaxen-Untersucher ein X für ein U vormachen wollen – da müßt einem ja Hören und Sehen vergehen. (Suttner 2006: 64)

2.2. Honeymoon Journeys without Foreign Contact and Local Colour

It is curious that despite this *Tendenzroman*'s supra-national attitude of pacifism and the attempt to win people over to the idea of peace, one possible strategy for presenting war as senselessly destructive is ignored: presenting the countries, people and cultures of the respective opponents as positive and amiable. This is surprising, given that in the 19th century travel descriptions

were in full bloom and given that even other novel forms found ample space for them; also, including such descriptions in the novel would have posed no problem for the well-travelled Suttner.

The novel's Martha Althaus lives between Vienna and Gumnitz, the family estate in Lower Austria. She has travelled little, which does not appear to be unusual for Austrians of the time. During a stay in Paris Suttner has her hero remark, "Landsleute trafen wir nur wenige; der Österreicher ist nicht reiselustig". (Suttner 2006: 335) Regardless of this paucity of Austrians abroad, after she marries Count Arno Dotzky while still a young woman, she spends her honeymoon in Italy; but no details about this are revealed to the reader. And yet one always notices that Martha's (honeymoon) journeys always lead her to countries against which Austria will later wage war. Local colour is not at all shown, and Italy, where Martha honeymoons with her first husband, is neither described nor remembered subsequently. Even when the Austrians are preparing for war with their neighbouring country the protagonist has no associations with the time she has just spent there. Politics are not the young countess's concern, and neither does she reminisce or think of her own experiences in Italy. Suttner leaves it to the reader to establish a relation between the now-enemy country in which Arno loses his life and the happy journey the married couple had experienced there.

On the second honeymoon journey, the newlywed couple travels to prominent German spa towns such as Baden-Baden, Bad Homburg and Wiesbaden; but these places are not further described either, even though it would have been easy for Suttner to have done so, since she had spent a great deal of her childhood and adolescent years here.

It was Suttner's conscious decision not to have the narrator report on foreign countries, and in this she is constant throughout the novel. Even the bright lights of Paris do not warrant description on the part of the narrator. A further journey to Italy, along with a stay in Switzerland, with her husband and their children does not entail a presentation of the places visited and their cultures, though these experiences mean much to the protagonist: "Im folgenden Frühjahr bereisten wir Italien. Reisen und Weltkennenlernen gehörte ja auch zu unserem neuen Lebensprogramm. Frei und reich waren wir, nichts hinderte uns, es auszuführen". (Suttner 2006: 341)

Such admissions by the narrator makes the reader wonder why she neglects to describe these fascinating countries; after all, in her later peace-oriented political programme Suttner calls for reciprocal familiarity between nations – when, for example, responding to a sceptical article by Hermann

Bahr on Italian nationalism. In the *Neue Freie Presse* she defends the idea of a friendship committee with the following goal: “darauf hinzuarbeiten, daß die beiden Nationen einander besser kennenlernen und dadurch die Vorurteile und Antipathien überwinden, die noch aus jener Zeit stammen, wo drüben der Österreicher als der Prototyp unterdrückender Polizeigewalt und bei uns die Italiener als der Prototyp des tückischen ‚Katzelmachers‘ galt”. (Qtd. in Hamann 2002: 465)

The traveller Suttner consciously opts against a positive portrayal of the culture of the various countries’ cultures because this would be of no service for the novel of purpose *Die Waffen nieder!* and the dissemination of the pacifist ideal she desired. The stereotypes and prejudices of the time were so entrenched that any strategy of depicting other cultures in a positive light would have been counter-productive among many readers.

2.3. Prejudices and Negative Stereotypes in Hostile Portrayals of the Enemy

Suttner’s path was to show clearly the popularisation of war through the increased and aggressive use of stereotypes and the creation of negative portrayals of the other. She very acutely perceives language to be an expression of a culture of violence. Before conflicts on the battlefield negative pronouncements are quite distinctly used to saturate the discourse of the time, such that the very names of nations cause curses:

Der bloße Name des gegnerischen Volkes bekommt zu Kriegszeiten eine ganze Schar von hassenwerten Nebenbedeutungen – es ist nicht mehr der Gattungsname einer momentan bekriegten Nation, es wird synonym mit ‚Feind‘ und faßt allen Abscheu in sich, den dieses Wort ausdrückt. (Suttner 2006: 281)

Stereotypes, unjustly oversimplified and generalized characteristics of groups of people, can soon change from unconsidered popular sayings into calculated elements within a system of preparation for war – and Suttner makes this evident. Rather than true encounters with foreigners, the narrator precisely shows how, before the battles, there is warmongering as negative prejudices are heaped upon potential enemies. The arguments of the proponents of war mostly emerge from the mouth of General Althaus, Martha’s father. General Althaus is quick to curse potential and real war opponents in his speeches, which are imbued with fantasies of power. On the occasion of

the 1859 war that pitted Piedmont-Sardinia and France against Austria (The Second Italian War of Independence), he speaks of the Italians as a “italienischen Jammerpack”, “welschen Gesindel” and “Katzelmacher” (Suttner 2006: 18, 24). After Austria loses this war, his attitude remains unchanged, and he is angry at the “schäbigen Italiener samt ihrem intriganten Louis Napoleon” and the “sardinische Räuberhauptmann samt seinem französischen Henkersbeistand”. (Suttner 2006: 127, 43)

He is not alone in adopting such a line; wars are always called popular and the people are in support of them. The narrator sees that already history classes call for a patriotic and belligerent attitude. Newspapers and orators, meanwhile, prepare for war:

die in loyalstem und patriotisch glühendstem Tone gehaltenen Leitartikel und öffentlichen Reden; dieser ewige Appell an Tugend, Ehre, Pflicht, Mut, Aufopferung; diese sich gegenseitig gemachten Versicherungen, daß man die bekannt unüberwindlichste, tapferste, zu hoher Machtausdehnung bestimmte, beste und edelste Nation sei. (Suttner 2006: 25)

Austrian anti-Prussian stereotypes are of a different variety: Martha's cousin Conrad describes her husband-to-be Tilling (whom she has not yet met) as cold and devoid of feeling. His mother is a Prussian, whereas he seems to be of Hanover stock. It is precisely in this person that Suttner shows the falsely interpreted backgrounds of national stereotypes: Tilling is in the service of the Austrians, and his “cold” nature soon shows itself to be noble reserve. The narrator Martha plays with these prejudices, such that when it seems that Tilling must go to his lover (as Martha falsely assumes), she observes, “Jetzt nahm mein Gesicht einen kalten Ausdruck an”. (Suttner 2006: 56) Martha explains a possible real background for the negative anti-Prussian stereotypes harboured by the Austrians in a positively manner – the correct use of High German.

It is conspicuous that the northern neighbours are laden with completely different negative stereotypes than those of the Italians. This is surely an accurate assessment of the mood of the time, and even today one hears these generalizations in Austria. Martha's father curses the Danes and later the Prussians before the German-Danish war in 1864 (The Second Schleswig War) and the Austro-Prussian War in 1866 differently than he curses the Italians. The northerners are cursed as arrogant and impudent.

Because the problem of Schleswig, over which the war against Denmark was waged, cannot be settled, disagreements arise between the victors, Prussia

and Austria. Correspondingly, jingoistic views circulate: a letter from the Christian Aunt Marie to Martha asks about the political situation in Berlin, where Friedrich – “zum Glück ist er nicht so arrogant wie seine Landsleute” – has relatives. For the lovers the stereotype of arrogance remains a joke: Martha asks a question of her husband, ending it with the joking tag of “du minder arroganter Preuß[e]?” Friedrich also employs this stereotype: “Die Schleswig-Holsteiner haben jetzt große Lust, die Preußen – die ‚arroganten‘, denn das sind wir jetzt, dem neuesten Schlagwort gemäß – wieder ganz loszuwerden”. (Suttner 2006: 178) The fatuousness of such generalizations is thus made clear to the reader.

The contemporary Austrian anti-Prussian tone becomes increasingly loud the closer the two come to war. Martha’s father looks forward to the war and an increase in territory for the Danube Monarchy, referring haughtily to the “freche[n] Preußen” and “arroganten Windbeutel.” Confident that his side will be victorious, the “arrogante Preuß[e]” has no chance against the 800 000 men of the Austrian forces. (Suttner 2006: 187, 200, 189)

The members of the Prussian people’s army are denounced as “Schneidergesellen” who can only move out against the professional army with “ganze[n] preußische[n] Selbstüberhebung”. (Suttner 2006: 196, 206) The jingoism works: the cousin Conrad Althaus is, accordingly, “von genügend Preußenhaß beseelt”, that he happily marches off to fight. (Suttner 2006: 201) When the Austrian side loses and a preliminary peace accord is reached in Nikolsburg, the population takes a stand against the approaching Prussians. Panic reigns in Grumnitz: “Die Preußen kommen, die Preußen kommen!” (Suttner 2006: 266) The victors are ambushed; the assassins are then executed. During the cholera epidemic resulting from the war the Gumnitz gravedigger shows little compassion: “Ja, wieder sechs oder sieben … alle Tage so ein halb’ Dutzend, manchmal auch mehr … es kommt auch vor, daß einer oder der andere im Wagen drin sich noch ein bissl muckst – aber tut nix – nur ‘nein in die Gruben mit die Preußen!’” (Suttner 2006: 299) The narrator does not adhere to the general opinion, instead demonstrating how in times of war common stereotypes are misused to construct a negative image of the other. Suttner shows that stereotypes judge and remain closed to changes. That Suttner deconstructs prejudices against Prussians, while passing without comment over other stereotypes, has to do with her anticipated readership and her hopes for their ability to extrapolate a message. Diplomatically, she portrays northern Germans positively and often praises their language in order that the novel might speak to the German language market as a whole. Even during the Austro-Prussian war Martha says,

Die preußischen Siege im übrigen Deutschland, so der am 16. Juli stattgefundene Einzug der Preußen in Frankfurt am Main, verliehen dem Gegner einen gewissen Nimbus, der – wie alle Erfolge – auch bei uns zulande Bewunderung erzwang und eine Art Glauben weckte, daß es eine geschichtliche Mission sei, welche da von den Preußen mittelst gewonnener Schlachten ausgeführt wurde. (Suttner 2006: 265)

In Paris, Althaus experiences anew propaganda for war against Prussia, namely the Franco-German war of 1870/71. In spite of the proximity she senses for the Germans – “Dennoch: Friedrich war preußischer Abkunft, und waren nicht auch mir die Deutschen, deren Sprache ja die meine ist, stammverwandter als ihre Gegner?” (Suttner 2006: 359) – she cannot adopt a national viewpoint. And still the couple is treated with hostility.

The enthusiastic proclamations of war, army orders and the corresponding manifestoes heap up, the people stands solidly behind the declaration of war, and Paris changes drastically – it finds itself in a battle against “[d]ie Ulanen, die Ulanen”. (Suttner 2006: 267) New anti-German stereotypes are minted, and because these differ from the ones employed by the Austrians, the relative and arbitrary nature of such thinking is underlined all the more – the French consider them barbarians. There are reports of the inhumane horrors committed by the Germans in the battle for Bazaille near Metz. Martha sceptically asks Tillig: “glaubst du das von den gutmütigen Bayern?” (Suttner 2006: 368)

Because of this aggressive warmongering, the two ask themselves, “Sind wir wieder zu den Rassenkämpfen gekommen?” (Suttner 2006: 362) The animosity sinks to its nadir and an severity not yet seen by the narrator and thus not by the reader: “in das ganze Volk drang der Haß für das ganze gegnerische Volk. Die Feindschaft ward zu einer Institution erhoben, die sich nicht auf die Dauer des Krieges beschränkt, sondern als ‚Erbfeindschaft‘ ihren Bestand unter kommenden Geschlechtern sichert”. (Suttner 2006: 373) The prognosis turns out to be true: after suffering defeat, the French emperor is deposed and the Republic continues the war. Althaus’ decision – “Fort, fort! [...] wozu unter Leuten leben, die von keinen anderen als Haß- und Rachegedanken erfüllt sind, die uns mit scheelen Blicken und oft mit geballten Fäusten betrachten, wenn sie uns deutsch reden hören?” (Suttner 2006: 377) – comes too late. As a result of a letter from Berlin found in Friedrich’s possession, he is accused of spying and summarily executed. This is a shock for the reader, who can only take a position against blanket prejudices and the warmongering of both the media and other institutions, and general opinion.

2.4. A Necessary Change of Perspective

By means of the various perspectives towards as well as her playing with the explanations of “preußische Arroganz” Suttner highlights both the feebleness of common clichés and prejudices and how they are exploited for war propaganda. She does this without pointing fingers, and she declares the individual people in the novel to be innocent: “Die Menschen, welche die Tat vollbracht, trifft nicht die Schuld. Der allein Schuldige ist der *Geist* des Krieges, und diesem nur könnte mein – allzuschwaches – Verfolgungswerk gelten”. (Suttner 2006: 390)

Already in less politically-fraught times the young Martha seems capable of seeing through the emptiness of war rhetoric. Even her husband’s statement that he wants to protect family and abode while in Italy has an uncomfortable ring to her:

Ich weiß nicht, warum mir diese Worte, welche ich in ähnlicher Fassung doch schon oft zustimmend gehört und gelesen hatte, diesmal einigermaßen als „Phrase“ klangen ... Es war ja kein bedrohter Herd da, keine Barbarenhorden standen vor den Toren – einfach politische Spannungen zwischen zwei Kabinetten ... (Suttner 2006: 15)

Able to question current and common points of view, she sees clearly that labelling particular groups as enemies, as scoundrels, or as freedom fighters hinge upon one’s perspectives and particular interest: “Die Jochabschüttelungs- und Freiheitsbestrebung lag diesmal nicht auf österreichischer, sondern auf italienischer Seite. Aber auch für diese schüchtern ausgedrückten Skrupel wurde ich niedergedonnert”. (Suttner 2006: 26) The narrator is often critical of language as she hears it employed, and she perceives that Italians can not be seen as freedom fighters in Austria but are dubbed rebels. The narrator resists this fact, and even after the defeats suffered in Montebello and Magenta, as well as after the death of her husband, she adopts the Italian perspective:

ganz Wien war niedergeschlagen. Man hatte zu Anfang so zuversichtlich gehofft, dass ununterbrochene Siegesbotschaften Anlaß zu Häuserbeflaggung und Tedeum-Absingen geben würden; statt dessen wehten die Fahnen und sangen die Priester in Turin [...] Dort hieß es jetzt: Herrgott, wir loben dich, daß du uns geholfen hast, die bösen Tedeschi zu schlagen. (Suttner 2006: 31)

This ability to consider conflict from the other side results in comparisons and parallels: Martha does not so much see and describe the flag-waving

and singing victors as much as she does the suffering mothers, women and children and the fallen children. She does not accept arguments about defending the homeland – Austria's dead lie far away in Italian earth – and she is equally disgusted by her father's proud description of a Tyrolean sharpshooter firing at Italians from the safety of a church tower: “Jeder dieser totgeschossenen Italiener, auf die der oben aus sicherer Höhe zielte, hatte eine Mutter und eine Geliebte zu Haus und hing wohl selber an seinem jungen Leben”. (Suttner 2006: 62) The father remains true to his aggressive desires; the daughter opposes him. When he utters his 1866 New Year's wish for a military expansion of Austria, she counters: “Nein, lieber Vater – für die Italiener und Preußen ist heute auch Neujahr … da wollen wir ihnen kein Verderben wünschen”. (Suttner 2006: 187)

In the war against Prussia she also thinks of the “Feindesland” – and thus also of the relatives of her husband. As well, she feels sorry for those who live in the areas in which there is fighting: “Von unseren in Böhmen begüterten Verwandten und Bekannten erhalten wir allseitig Jammerepisteln.” (Suttner 2006: 214) This is a perspective that is willfully forgotten as war rages: “In Schlesien soll es, glaubwürdigen Reiseberichten zu Folge, nämlich auch Menschen und Felder und Fechslungen geben”. (Suttner 2006: 215)

In Martha's experience and outlook the so-called enemy differs completely from the stereotypical images: In the war between Prussia and Austria, at the Battle at Sadowa, Friedrich Tilling sees his Cousin Gottfried von Tessow charging at him with a raised weapon, but the cousin recognises him, drops his weapon, and is then killed.

Neither does she regard those Prussians stationed in Austria as evil-doers: “Dann gewahrten sie zu ihrem nicht geringen Erstaunen, daß der ‘Feind’ eigentlich aus lauter gutmütigen, freundlichen und ehrlich zahlenden Mitmenschen bestand.” (Suttner 2006: 281) In the Neuhaus family castle the occupiers, perfect gentlemen with refined manners and social graces, appear: “Das waren also unsere Feinde.” One of Althaus' sisters even becomes engaged to a Prussian prince.

Mein Vater leistete keinen Widerstand. Ich hätte geglaubt, daß sein Preußenhaß es ihm unmöglich machen würde, einen der feindlichen Krieger und Sieger in seine Familie aufzunehmen; aber sei es, daß er die individuelle von der nationalen Grenze gänzlich trennte – (ein gebräuchliches Vorgehen: Ich hasse jene als Nation, nicht als Individuen' hört man häufig beteuern, obschon es keinen Sinn hat, ebenso wenig Sinn, als wolle einer sagen: ,Ich hasse den Wein als Getränk, aber jeden

Tropfen verschlucke ich gern' – doch vernünftig braucht ja eine landläufige Phrase nicht zu sein, im Gegenteil) sei es, daß der Ehrgeiz die Oberhand gewann und eine Alliance mit dem fürstlichen Hause Reuß ihm schmeichelte. (Suttner 2006: 285, 288f.)

The wine comparison is a fine image. It shows that one's experiences with and individual do not, for the most part, alter the entrenched stereotypes about that person's group, while unsparingly revealing national chauvinism.

Martha is a stranger to any sort of patriotism, and a change of perspective is easy for her. In times of war she wants immediate peace agreements; since increasing one's territory is of no interest to her, she does not care whether Schleswig belongs to Denmark anywhere else. Friedrich shares her views: "Nein – die Aussicht, auf Dänen schießen und hauen zu dürfen, war ihm keine, gar keine Wettermachung des Leides, mich verlassen zu müssen; im Gegenteil – eher eine Verschärfung: denn Töten und Zerstören widert jeden 'Edelmenschen' an." (Suttner 2006: 137) Although he participates in the war as a soldier, he cannot reduce himself to hating the enemy: "Zu Dänenhaß konnte ich mich nicht aufschwingen – was taten die Braven, indem sie über uns herfielen? Weiter nichts als ihre Pflicht". (Suttner 2006: 144)

Suttner even includes an interior monologue by Emperor Franz Joseph on All Souls' Day 1866 in which he expresses mourning at the killing fields of Sadowa. Even before then, he had regretted the national motives for Austria's war against Prussia: "So ist der unheilvollste Krieg – ein Krieg Deutscher gegen Deutsche – unvermeidlich geworden!" (Suttner 2006: 197) Suttner and her Martha think in terms that are well beyond a sense of nationalism:

Es ist schon ein höherer Standpunkt, der über ‚Preußen‘ und ‚Österreich‘ den weiteren Begriff ‚Deutschland‘ erhebt – aber nur noch ein Schritt: und es wäre jene noch höhere Einheit erreicht, in deren Licht jeder Krieg – Menschen gegen Menschen, namentlich zivilisierte gegen zivilisierte – als unheilvoller Bruderkrieg erscheinen müßte. (Suttner 2006: 197)

2.5. The League of Civilized Powers and Peace as the Novel's Aims

Exactly in Austria there were significant social classes that were against the idea of nationalism. Among the aristocracy, nationalities were not always attractive conceptually, and the head of the regiment in the Olmütz garrison in which Tilling and his wife are stationed says, "Und überhaupt paßt dieses

ganze Prinzip nicht für Österreich, Böhmen, Ungarn, Deutsche, Kroaten – wo ist da das Nationalitätsband? Wir kennen nur ein Prinzip, das uns vereint, das ist die loyale Liebe zu unsrer Dynastie". (Suttner 2006: 126) Dividing cultures into nationalities may seem intuitive, but it is in fact a very constructed intellectual possibility. Suttner removes herself from such ideas, criticising the use of stereotypes and mentioning only similarity among those belonging to different nations, even when the novel's mood suffers as a result. Instead, she chooses a variant that is more apropos for her contemporary Austria: emphasising the cultural differences of various social classes. The fictitious Countess Althaus does not present the reader with a world in which there are logical borders between countries and nations. Parallels are highlighted: fighting, suffering and pity are all around. The various prejudices are exposed as warmongering.

That she grew up in a Czech-German family in the Danube Monarchy may have played a role in this, since in Austria the power of nationalism and its destructive potential was more than palpable. Street fighting and hefty discussions drew attention to disruptive mass elements again and again. Near the very beginning of her memoirs she confesses an affinity for the supra-national characteristic of the Danube Monarchy and the necessity of creating a federation.

Multinationalism and internationalism are of key importance for Suttner, and in *Die Waffen nieder!* she turns against all nationalism, rejecting what could be misleading representations of other cultures, and instead pointing out the mistakes of ossified generalizations and offering possibility for changing perspectives in war.

She also provides a positive image: Martha longs for a European league of nations that would prevent all wars: "warum schließen denn nicht die sämtlichen gesitteten Mächte Europas einen Bund? Das wäre doch das einfachste". (Suttner 2006: 165) Accordingly, she catalogues in her notes on ensuring peace all attempts to establish European states. With utter confidence, Martha believes in a united Europe and also believes that it is imminent. The author herself constantly underlined the idea of a united Europe as a goal of the peace movement. At the 1892 Peace Convention in Berlin she presented the Italian Moneta and the Englishman Capper with a proposal entitled "European League of Nations," a proposal that would also be in the interest of business – the ultimate goal of the Peace Association was to have a community of states without tolls and other trade restrictions.

3. SUTTNER'S EUROPE-WIDE PEACE INITIATIVES

Die Waffen nieder! made Suttner a prominent figure in the peace movement. The commercial success of the book meant that she and her husband could winter in Venice in 1890/91, which at that time still belonged to Austria. Along with international friends – such as the Italian member of parliament Marquese Benjamino Pandolfi and Felix Moscheles – she helped establish a peace society in the city of canals. Soon the Austrian Peace Society was established (on 30.10.1891), counting 2000 members and with Suttner as President. Her commitment to peace brought her into contact with numerous diplomats, activists and intellectuals from Europe and the world at large.

Suttners facility with languages, her aristocratic pedigree, her social commitment, optimism and confidence made her an optimal figurehead for the peace movement. She also put her pen to work, writing innumerable articles for international newspapers, as well as pamphlets and further novels under the banner of peace. With Alfred Hermann Fried, a Vienna-born bookseller in Berlin, she published the magazine *Die Waffen nieder*, later named *Die Friedenswarthe*. In her column she commented on the political goings on in the world as she had carefully observed them in her daily reading of Austrian, English and French newspapers.

In 1891, at the Third International Peace Conference in Rome and at the conference of the Inter-Parliamentary Union³ she held her first major public speech in the large council room in the Rome's Capital – as the very first woman to appear in that space. As a result of the Conference the Bureau international de la Paix was established in Bern in 1892; Suttner was vice-president, meaning that she remained in close contact with the leading figures of the international peace movement, including Frédéric Passy, Hodgson Pratt and Ernesto Teodoro Moneta.

3 This Union, which was established in 1889 in Paris, was closely linked to the Peace Movement, and their Conferences were staged at the same time and in the same place. As the seed of a future European Parliament and a World Parliament the Union brought together parliamentarians from the majority of European states. Around 1900, there were approximately 1500 members of parliament who – at least officially – represented the causes of an international court and disarmament in their home parliaments. Although Suttner sometimes lamented the lack of efficiency in national parliaments she always officially underlined the importance of the Inter-Parliamentary Union. She constantly encountered arrogance and haughtiness among the Union membership, which was composed entirely of men; for example, at the Berlin Conference of 1908, though already a Noble Prize winner and prominent supporter of the Union, she was given no place of honour and had to hunt for a seat in the audience among the other visitors.

Her attitude was by no means determined by national thoughts, and this is evident in the fact that she was as involved in the establishment of the German Peace Society in Berlin as she was in the unsuccessful attempt to establish one in Prague and in the successful one in Budapest in December 1895. Already the following year there was an International Peace Congress in Budapest. Suttner's keynote speech at that event attested anew to both her international outlook and to the problematic multi-nationalism of the Austro-Hungarian Monarchy: she spoke in French because, to her regret, she did not know Hungarian.

Even in her hometown she transcended national borders when she spoke in the Concordia Society in the German House of Prague, quoting the Czech authors Jaroslav Vrchilcký and Svatopluk Čech. In this particular case, though, it made for a temporarily discordant mood: "Es gibt kein Feld, das geeigneter wäre für versöhnende Zusammenarbeit zwischen zwei streitenden Nationalitäten als das Feld des übernationalen Pazifismus". (Suttner 1968: 347)

Her belief in the establishing of an international legal framework was supported in 1894 by Emperor Nikolaus II and the peace manifesto with which he later opened the 1899 Hague Conference. It was in connection with this that Suttner had an audience with the Russian foreign minister Count Murawjow.

Her supra-national stance was not merely theoretical. Even in her later years she travelled an enormous amount. She often went to Monaco, having been invited by Albert I, who had established a Peace Institute with a collection of documents there in 1902. Also in 1902 she was summoned to Lucerne for the opening of the International Museum for War and Peace. In 1903 she played a leading role at the Inter-Parliamentary Union Conference in Vienna. President Theodore Roosevelt invited her to the White House during her 1904 lecture tour in the United States. In 1905 she lectured in a number of cities in Germany.

Around the turn of the century she was voted the most important woman of the times in the *Berliner Tagblatt*. A few years later, in 1905, she was to enter even more firmly into the public consciousness by becoming the first woman to receive the Nobel Prize. It is entirely justified to see her as a prime underpinning of the Prize, as she frequently moved Alfred Nobel to donate to the peace movement – even after his death he continued to provide funds for peace. She received from Henri Dunant, the first Nobel Peace Prize recipient, a letter of thanks in which he professed his support of the peace movement and stated that it was Suttner who had brought Nobel into the movement.

Dunant was indeed correct, since the progressive Nobel clearly stated in his will that his Prize was to be awarded annually to a man *or* woman who had

done the most or the best work for fraternity between nations, for the abolition or reduction of standing armies and for the holding and promotion of peace congresses.

As a consequence of her having received the Nobel Prize in Kristiana (today Oslo), Suttner held a series of lectures in Scandinavia in 1906. Despite her advancing age, Suttner remained active, travelling, for example, to the Second Hague Conference in 1907, the 1908 London Peace Conference, where she was received with a delegation by King Edward VII. Her interest in international culture did not wane. In 1909 she expressed very enthusiastic support of Upton Sinclair and his commitment to socialism after he had sent her his book *The Jungle*.

In 1912 she travelled around the United States on an extended lecture tour, speaking in front of over 20 000 people (Grossi 2007: 161) and also securing the promise of an annuity from the industrialist Andrew Carnegie. She could not benefit from this generosity for long, as she died of stomach cancer on 21.6.1914, not long before the assassination of Archduke Franz Ferdinand in Sarajevo.

4. MORE EUROPEAN THAN COSMOPOLITAN

Very few people of that time had such a determined international and European attitude: Suttner spoke several languages, knew the literatures and intellectual discussions of various countries, exchanged letters with leading thinkers from other European lands, came to know these, and was inspired in her literature by ideas from France and England. Suttner never wanted to be considered a German and she always resisted the “unseligen Rassentheorie, auf welche sich der Arierhochmut, Germanen- und Lateinerdünkel aufbauen, die mir so in die Seele verhaft sind”. (Suttner 1968: 352)

And yet, to what extent should Suttner be understood cosmopolitan, and to what extent European? In many places it can be seen that her international outlook was directed primarily at Europe and less so the entire world. Her appeals for solidarity and peace are again and again directed at the European “nations of culture.” In her demands for a League of Nations and peace she often emphasizes “civilized” peoples as addressees, thereby excluding many non-European cultures.

Her interests and her attention was concentrated especially on Western Europe, and unlike her husband she never spoke in her novels of her experiences in the Caucasus; only in a few newspaper articles did she concern herself with the people and places she knew there. In her otherwise rather rosy mem-

oars it is not always in an entirely positive manner that she recalls Kutaisi, Tbilisi and Zugdidi – and she describes Caucasus cultures as primitive. In spite of her voracious reading she did not read much Georgian or Russian literature. Indicative of this is that not until 1888 did she acquaint herself with the works of Tolstoy. She learned little Russian, and no Georgian or Mingrelian. For her, as for many Europeans, 19th century Georgia represented a painful culture shock. Suttner describes in her memoirs the bustling coming and goings of the Europeans at the Mingrelian court:

Die Dienerschaft des prinzlichen Paares nahm die Existenz nicht so leicht wie die Herrschaft; da gab es häufig Wechsel und Verdruß; die korrekten englischen Kutscher und Stallmeister, die exquisiten französischen Küchenchefs konnten sich durchaus nicht in diese primitiven, erst werdenden Einrichtungen fügen. In der Wildnis und Unordnung wollten sie nicht bleiben. Bis auf einen langjährigen Kammerdiener und eine ebensolche Jungfer, die sich aber auch als Märtyrer fühlten, rebellierten alle. Dann ließ man wieder neue Küchen- und Stallregenten kommen, denn ohne die feinste französische Küche und ohne sportmäßige englische Pferde-, Wagen- und Jagdeinrichtungen konnte Prinz Achille nicht leben. (Suttner 1968: 185)

She believed in differing stages of development among various societies in the way to progress, thus considering that there were lower cultures which in her eyes had yet to reach the high level of development of the Europeans. This, even though “wir (also die Europäer) auf der Leiter der Wesen auch nicht die denkbar Vollkommensten sind”. (Suttner 1907a: 141)

Her writing can thus be categorized as Eurocentric and at times even chauvinistically pro-European. Europe and its values and norms remain unquestioningly in the forefront of her thinking and evaluating and form the basis of her judging of non-European cultures.

She could, however, also rise above her general disposition, and she viewed it as a crime that China, after it was defeated by Japan, was divided among European states. In 1897, together with Henri Dunant, she launched an appeal “An die Völker im fernen Osten”:

Unsere sogenannte europäische Zivilisation kommt aus dem Orient, Sie sind uns einige Jahrhunderte voraus. Vor allem müssen wir erkennen und mit tiefer Traurigkeit eingestehen, daß unsere Ahnen jahrhundertlang sich allzu oft Ihnen gegenüber wie Barbaren benommen haben. (Qtd. in Hamann 2002: 255)

Even though she was not blindly enthusiastic about European culture, Bertha von Suttner can be regarded in a positive sense – albeit with some chauvinistic elements in her thinking – as a prototypical European. She was more a European than the citizen of the world that she liked to be called.

REFERENCES

- Biedermann, Edelgard (1995), *Erzählen als Kriegskunst. "Die Waffen nieder!" von Bertha von Suttner. Studien zu Umfeld und Erzählstruktur des Textes*, Almqvist & Wiksell, Stockholm
- Biedermann, Edelgard (2001), *Chère Baronne et Amie – Chèr Monsier et Ami. Der Briefwechsel zwischen Alfred Nobel und Bertha von Suttner*, Olms, Hildesheim et al.
- Braker, Regina (1995), *Weapons of Women Writers. Bertha von Suttner's Die Waffen nieder! as Political Literature in the Tradition of Harriet Beecher Stowe's Uncle Tom's Cabin*, Lang, New York et al.
- Brinkler-Gabler, Gisela, Hrsg. (1982), *Kämpferin für den Frieden. Bertha von Suttner*, Fischer, Frankfurt am Main
- Cohen, Laurie R., Hrsg. (2005), "Gerade weil sie eine Frau sind..." Erkundungen über Bertha von Suttner, die unbekannte Friedensnobelpreisträgerin, Braumüller, Wien
- Enichlmair, Maria (2005), *Abenteurerin Bertha von Suttner: Die unbekannten Geor-gien-Jahre 1876 bis 1885*, Edition Roesner, Maria Enzersdorf
- Götz, Christian (1996), *Die Rebellin Bertha von Suttner. Botschaften für unsere Zeit*, QuaMedia, Dortmund
- Grossi, Verdiana (2007), "She made of her life an opinion: her opinion made her life". *The Origins of Bertha von Suttner's Die Waffen nieder! Through Her Peregrinations in Internationaler Bertha-von-Suttner-Verein*, Hrsg., Friede – Fortschritt – Frauen. Friedensnobelpreisträgerin Bertha von Suttner auf Schloss Harmannsdorf, LIT Verlag, Wien et al., S. 155-167
- Gürtler, Christa und Sigrid Schmid-Bortenschlager (1998), *Eigensinn und Widerstand. Schriftstellerinnen der Habsburgermonarchie*, Ueberreuter, Wien
- Hamann, Brigitte (2002), *Bertha von Suttner. Ein Leben für den Frieden*, Piper, München
- Internationaler Bertha-von-Suttner-Verein, Hrsg., (2007), *Friede – Fortschritt – Frauen. Friedensnobelpreisträgerin Bertha von Suttner auf Schloss Harmannsdorf*, LIT Verlag, Wien et al.
- Kempf, Beatrix (1964), *Bertha von Suttner: das Lebensbild einer großen Frau: Schriftstellerin, Politikerin, Journalistin*. Österr. Bundesverlag, Wien
- Lugofer, Johann Georg, Hrsg. (2010), *Im Prisma: Bertha von Suttner: "Die Waffen nieder!"*, Edition Art Science, Wien et al.

- Müller-Kampel, Beatrix, Hrsg. (2005), "Krieg ist der Mord auf Kommando". *Bürgerliche und anarchistische Friedenskonzepte. Bertha von Suttner und Pierre Ramus*, Graswurzelrevolution, Nettersheim.
- Skorupa, Holger (2008), *Der Pazifismus der Bertha von Suttner. Quellen, Herkunft und Charakteristika ihrer Friedenspolitik*, Grin, Norderstedt
- Steffahn, Harald (1998), *Bertha von Suttner*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg
- Suttner, Bertha von (1889), *Das Maschinenzeitalter. Zukunftsvorlesungen über unsere Zeit*, Zwiebelzwerg, Düsseldorf
- Suttner, Bertha von (1906a), *Es Löwos. Gesammelte Schriften*, Bd. 1, Pierson, Dresden
- Suttner, Bertha von (1906b), *High Life. Gesammelte Schriften*, Bd. 2, Pierson, Dresden
- Suttner, Bertha von (1907a), *Inventarium einer Seele. Gesammelte Schriften*, Bd. 6, Pierson, Dresden
- Suttner, Bertha von (1907b), *Daniela Dormes. Gesammelte Schriften*, Bd. 7, Pierson, Dresden
- Suttner, Bertha von (1907c), *Schriftsteller-Roman*, Gesammelte Schriften, Bd. 8, Pierson, Dresden
- Suttner, Bertha von (1968), *Lebenserinnerungen*, Verlag der Nation, Berlin [zuerst: 1909, *Memoiren*, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart et al.]
- Suttner, Bertha von (2006), *Die Waffen nieder! Eine Lebensgeschichte*. Hrsg. und mit einem Nachwort von Sigrid und Helmut Bock, Verlag der Nation, Husum [zuerst: 1889, Pierson, Dresden]

BERTHA VON SUTTNER: PROTOTIPSKI EVROPSKI PISAC

Sažetak

U ovom članku autor podsjeća na značaj spisateljice Berthe von Suttner, koju bi posebno s približavanjem godišnjice Prvog svjetskog rata trebalo otrgnuti iz zaborava u koji je upala. Iako je Berha von Suttner svojim pacifističkim angažmanom dobila Nobelovu nagradu za mir, njezinom djelu nikada nije data pažnja koju zасlužuje. Autor članka analizira u čemu se sastoji važnost ovog opusa, te rekonstruira njegovu aktualnost, između ostalog, i za interkulturnalne i mirovne studije.

821.163.4(497.6).09 Hadžić O.N.
821.163.4(497.6).09 Milićević I.A.

Nehrudin REBIHIĆ

FIGURA “NOVIH VREMENA“ I POVIJESNIH RASKRŠĆA U BOŠNJAČKOJ PRIPOVJEDNOJ PROZI PREPORODNOG DOBA

(“Treći simbolički prostor” između književne imaginacije i deskripcije na primjerima iz pripovjedne proze Osmana – Aziza)

KLJUČNE RIJEČI: “austrougarska tema“, figura “novih vremena“ i povijesnih raskršća, kulturno pamćenje, kolektivni identitet, kolektivna drama, mjesto pamćenja, reprezentacija prošlosti, imaginacija, pripovjedna proza Osmana – Aziza

Rad se bavi problematikom bošnjačke književnosti preporodnog doba s posebnim naglaskom na prepoznavanju i interpretaciji “austrougarske teme“ u njoj, koja reprezentira cijelokupnu dramu i traumu bošnjačke zajednice tog vremena, odnosno i kolektiva i individualnog subjekta u njoj, a koja je nastala promjenom dviju carevina – Osmanskog carstva i Austro-Ugarske monarhije u Bosni krajem 19. stoljeća. Rad je formalno podijeljen u dva dijela: prvi dio rada bavi se više načelnim, općenitijim aspektima posmatranog problema, dok se drugi dio rada bavi čitanjem primjera iz pripovjedne proze Osmana – Aziza (Osmana Nuri Hadžića i Ivana Milićevića), fokusirajući se na prepoznavanje figure “novih vremena“ i povijesnih raskršća kao šireg memorijskog fenomena čiji je “austrougarska tema“ sastavni dio. Zaključak koji se nameće na kraju jeste taj da “austrougarska tema“, ali i cijela figura “novih vremena“ i povijesnih raskršća, jeste izrazito bitan element i u pripovjednoj prozi Osmana – Aziza, gdje ostvaruje i neke svoje specifičnosti, pri čemu ona ne ostaje samo u okvirima bošnjačke književnosti preporodnog doba, nego je ona, isto tako, prisutna i kroz cijelu kasniju bošnjačku, odnosno uopće bosanskohercegovačku književnost, i tokom 20. stoljeća.

Promjene na kulturnom i književnom planu krajem 19. st. koje su nastale uslijed promjene dviju carevina u nekadašnjoj Bosni – Osmanskog carstva i Austro-Ugarske monarhije (1878) na bosanskohercegovačkom kulturnom prostoru utjecat će, prije svega, na formiranje novih i drugačijih reprezentacija prošlosti, njenog pamćenja i, na koncu, njene književne i umjetničke valorizacije. Pritom, u bošnjačkoj književnosti ovog perioda ni u jednom trenutku nećemo imati jedan jedinstven vid reprezentacije prošlosti, pogotovo u onim književnim tekstovima koji literarnu građu i materijal crpe iz perioda dolaska Austro-Ugarske u Bosnu. Upravo ova književna tema o dolasku austrougarske vlasti u Bosnu, a koja je u književnoteorijskim i književnohistorijskim razmatranjima, a posebno u radovima Sanjina Kodrića, definirana kao “austrougarska tema” (usp. Kodrić 2009a, Kodrić 2009b), ponudit će još uvijek nedovoljno istražen književni materijal kojim se treba pristupiti iz ugla savremenih književnoteorijski utemeljenih interpretacija.

U tom smislu, u bošnjačkoj književno-kulturnoj tradiciji, kada je u pitanju njen preporodni period, procesi re-semantizacije i pre-semantizacije odvijaju se istodobno, i to na način da takvo što u najvećoj mjeri prate unutrašnji strahovi i jeze, strahovi potaknuti neminovnom promjenom tradicionalnih kodova u kulturi, nasuprot jezi i fobiji od novih, modernih književno-kulturnih promjena i kulturne i nacionalne budućnosti. U takvom ozračju, bošnjačka, ali i ukupna bosanskohercegovačka književnost reprezentira upravo tu svekoliku i nadasve traumatičnu figuru napuklina unutrašnjih sistema vrijednosti koje su nastale uslijed svekolikih kulturno-civilizacijskih promjena, miješajući tradicionalno s onim novim, “vanjskim”, “tuđim”, literarno ih amalgamirajući i sažimajući u jedno, te čineći ih, otuda, “prepoznatljivim” bošnjačkim / bosanskohercegovačkim kulturnim i književnim svojstvom. Otuda, sve njenе književne osobnosti ovjerovljene dotad u usmenoj književnosti i njenim kulturnim i dijaloškim formatima u “novim vremenima” te njen specifični liminalni kontekst u kojem je nastajala i razvijala se, istovremeno aktivirajući različite slojeve kulturnih i književnih značenja, postat će prepoznatljivo svojstvo ove književne tradicije u cijelosti (usp. Kodrić 2009a: 184-227). Tako, književnost preporodnog doba – sagledana u kontekstu novih istraživanja, ponajprije onih pod utjecajem kulturno usmjerenih teorijskih trendova i, posebno, književne imagologije – pomjerit će interpretacije i reprezentacije književnih pojava iz prošlosti, ali i samu politiku kolektivnog pamćenja u/ kroz/putem književnosti, najčešće referirajući na “unutrašnje” društvene pluralitete pamćenja koji su nastali kao posljedica prestrukturiranja društvene hijerarhije, u kojoj, između ostalog, različite društvene klase ovaj period pam-

te na različite načine (seljaci, kmetovi ili begovi). Međutim, kod svih pisaca preporodnog doba, a posebno kod onih pisaca koji pripadaju artističkom književnom modelu, imaginativna reprezentacija vidi se, upravo, i kao mogućnost srastanja i preplitanja dvaju, na prvi pogled, isključivih civilizacijskih polariteta, onih “svojih” i onih “tuđih”, na čemu će se, u principu, i konstruirati književni i kulturni identitet bošnjačke / bosanskohercegovačke, u kojoj se, recimo, ogleda i njena “mudrost isključenosti” (usp. Kazaz 2006: 267). Otuda, njena kulturna liminalna zona i njeni kulturno-historijski procesi, sa svim posebnostima, ali i tipološkim usporedbama s drugim književnim zajednicama (Dionýz Đurišin), posebice s južnoslavenskim, usmjerit će njenu imanentnu zakonomjernost pamćenja u književnosti, koja se posebno vidi u uvjetima produkcije i recepcije književnih djela u preporodnom dobu, ali i kasnije, pri čemu se kognitivne kulturne mape ovog kulturnog prostora u tom vremenu itekako razlikuju od istočnih i zapadnih kulturnih matrica, ali i od drugih književnih tradicija unutar bosanskohercegovačkog konteksta i njima svojstvenih kulturnih kodova. Pritom, značaj književnosti preporodnog doba jeste utoliko veći što bošnjačka književna tradicija, sa svim svojim traumatičnim identitarnim refleksijama, reprezentira upravo ono njeno povijesno simbolično mjesto konstruiranja nacionalnog i književnog identiteta u evropskom smislu, a samim tim, pod takvim okolnostima, razvija se i njena imanentna književna recepcija, ali i njena neodvojiva “unutrašnja” književna historija (usp. Kodrić 2009a). Nalazeći se na *trećem prostoru*, prostoru neuravnotežene identifikacione kulturne politike, bošnjačku narativnu pri/povijest – čini se – reprezentira i ovjerava njen nesvodiv identitarni karakter koji se povijesno – pa zašto ne reći i strategijski – nekada naslanjao na druge, jače kulture da bi sačuvao vlastiti kulturni identitet od asimilacije ovisno o vremenskim i kontekstualnim prilikama. Tako će proces modernizacije bošnjačkog / bosanskohercegovačkog identiteta uzrokovati “unutrašnje” psihološke rascjepe, i na individualnoj i kolektivnoj razini, uzrokujući traumatične predstave povijesnog trenutka, koje se vide u raspadu tradicionalnih vrijednosti porodice i porodičnog (patrijarhalnog) sistema vrijednosti, hijerarhijskog društvenog uređenja, ali i pomjeranja u kolektivnim identifikacionim procesima, posebno u odnosu prema imperijalnim ideologijama, najprije u dezosmanizaciji i deheroizaciji “vlastitih” kulturnih kodova. Otud se stvorila potreba za, kao dio razvojnog procesa bošnjačke kulture, prekodiranjem njenih kulturnih normi i vrijednosti, čime se stvara niz zasebnih kulturnih identiteta, počev od onih koji su uvjetovani generacijskim pomjeranjima, preko rodnih i klasnih, pa, na koncu, i do onih momenata kada se naslućuje razvoj i odvajanje individualne svijesti od kolektivne.

Dijalektička napetost u formiranju identiteta i potraga za njim dovela je do toga da se cijelokupna bošnjačka kulturna matrica unutar sebe pocijepa na nekoliko dijelova, pa i do toga da se unutar nje naslute određena interesna preklapanja, čak i do unutrašnjih dijametralnih suprotnosti, o čemu u književnosti svjedoči ona široka i kompleksna memorijska pojava koju Sanjin Kodrić određuje kao *figuru “novih vremena“ i povijesnih raskršća*, a pogotovo njena prepoznatljiva “austrougarska tema” (usp. Kodrić 2009a: 209-235), koja će se u bošnjačkoj književnosti javljati i nakon austrougarskog razdoblja, pa će tako ovakva kulturna pomjeranja postati izrazito vidljiva i u npr. romanu *Ponornica* (1977) Skendera Kulenovića (usp. Kazaz 2010: 111; Kodrić 2009a), kao i u romanu *Karabeg* (1970) Nedžada Ibrišimovića, djelu Derviša Sušića i sl. Kulturna pomjeranja i preoblike u vremenu “evropeizacije” neminovno utječe na konstruiranje bosanskohercegovačkog kulturnog i književnog identiteta, koji se kreće od “metafizički” konstruirane etike u liku Ahmeta iz prvog bošnjačkog romana *Zeleno busenje* (1878) Edhema Mulabdića, u kojeg su utjelovljena kolektivna značenja, do one reprezentirane u Ćatićevoj poeziji, pojedinim Mulabdićevim pripovijetkama, kao i onim pripovijetkama Osmana – Aziza koje nagovještavaju procesualnost ljudskog identiteta sa svim njegovim kulturnim dimenzijama. Ipak, književnost preporodnog doba neće u tolikoj mjeri nagovijestiti drastične kulturne preoblike, utoliko prije što kolektivno zrenje i svijest pojedinca nisu udaljeni od konteksta u kojem se razvija cijelokupni kolektiv, pri čemu je individua podređena tradicionalnim vrijednostima, konstruiranim ponajviše na religijskim principima. Pritom, bosanskohercegovački, pa i bošnjački identitet ni u jednom trenutku ne možemo promatrati kao monosemičan, nego kao procesualno polisemičan oblik identiteta koji je nastao kao produkt neprestanog prisustva Drugog, onog unutrašnjeg i onog vanjskog, pri čemu će bošnjačka / bosanskohercegovačka književnost postati – kako će reći Homi K. Bhabha (2004: 203) – “međuprostor dvostrukog upisivanja i dopisivanja.” U tom smislu, figura “novih vremena” i povijesnih raskršća postat će utoliko značajnija što, u narativnom oblikovanju, donosi i tipične modele i nova književna uobličenja, potaknuta najprije matricom usmene književnosti i njени prepoznatljivim narativima, da bi se potom upotpunila novim egzistencijalnim situacijama, stvarajući tako jednu novu, imaginarnu i pluralnu stvarnost (usp. Kodrić 2009a). Pri svemu ovom, ono što posebno karakterizira “austrougarsku temu” kao integralni dio figure “novih vremena“ i povijesnih raskršća i njenu prepoznatljivu narativnu traumu u velikoj mjeri je produkt dvaju odnosa: (1) problem kolektivne identifikacije bošnjačkog stanovništva te (2) ono što je “unutrašnji” međugenaracijski sukob (Kazaz 2010: 117). U

tom smislu, ovi odnosi proizvest će dvostruku traumu, s jedne strane kolektivni strah u identifikacionom smislu, nastao uslijed “prodaje” Bosne “kaurima”, kao i, s druge strane, “unutrašnji” međugeneracijski sukob nastao kao produkt depatrijarhalizacije društva, i to sukob koji je nastao kao izraz kolektivnog zrenja mlade generacije u fukoovskom smislu *znanja kao moći*, naraštaja koji će “nastojati da zapodjenu vladarsko autoritativno mjesto u okviru patrijarhalne porodice”, ali i “kidanjem primarne veze individue s kolektivom” s ciljem stjecanja prava na “autonomno odlučivanje o vlastitom egzistencijalnom pravu” (Kazaz 2010: 117).

Ovakvo formiranje individualne svijesti kreće se u dva smjera, s jedne strane, kod onih koji će uspjeti realizirati “odlučivanje o vlastitom egzistencijalnom pravu” bez ikakvog straha od futura i procesa modernizacije, na čijim će se reprezentima, zapravo, u najvećoj mjeri i osjetiti društveni angažman pisaca preporodnog doba, dok se, s druge strane, takvo što reprezentira u *figurama propasti begovata* i njegovoj osmanofiliji (koja je u prošlosti bila oslonac begovskog autokoloniziranja nižih klasa) u ideološkom smislu, zajedno s porodičnom propasti, koja je reprezentirana u *figuri “pogrešnog odgoja”* sina, a koja će, zapravo, dovesti do toga da se književno pamćenje neće ostvarivati isključivo na kolektivnoj razini, kako je to često predstavljala dosadašnja književna historija, nego se ono također dešava i na nivou socijalne grupe (porodice) i individue. Ovakvo što vidljivo je u čitavom nizu proznih djela preporodnih pisaca, pa tako i kod, uz Edhema Mulabdića, Osmana – Aziza, mada ovi narativi često u sebi sadržavaju i sasvim suprotne ideje, pri čemu kao takvi nastoje utjecati na svijest čitalaca i usmjeriti njihovu recepciju djela, a preko nje i razumijevanje stvarnosti u kojoj žive, u čemu je uostalom i značaj memorijskih formata i obrazaca, odnosno nivoa očekivanja kojima su oblikovani ovi i ovakvi tekstovi (usp. Kodrić 2009a: 82-142).

Nivoi očekivanja – kako ih definira Barthes – u književnosti preporodnog doba u velikoj su mjeri oslonjeni na ustaljene usmenoknjiževne formule i obrasce pomoću kojih se prilikom čitanja unaprijed kod čitalaca očekuje baladeskna ili sevdalinska radnja, posebno ukoliko je riječ o pripovijeci, s ustaljenim zabranama i kletvama, što, u krajnjem slučaju, pripovijetka preporodnog doba ne ispunjava, te je u tom smislu očekivanje potpune baladeskne radnje, sa svim ustaljenim elementima, u pripovijetkama preporodnog doba itekako наруšeno.¹ Iako neka od pripovijedaka može, u narativnom modelu, imati topos

1 Na ovom mjestu važno je napomenuti to da prvi bošnjački romani, ali i pripovjedna proza, u vlastite narative unose i onaj poetski diskurs koji je preuzet, najčešće, iz balade i sevdalinke, mada također treba kazati i to da ovi preuzeti elementi u novom kontekstu često nisu do

radnje zasnovan na baladesknom narativu, ona, u konačnici, nikada, dakle, ne ispunjava njegovu cijelokupnu zakonomjernost. Otuda će “nova vremena” pomjeriti i nivo očekivanja od teksta koji su nastali kao modeli pre-registracije usmenoknjiževnih formi. U tom smislu, bošnjački pisci preporodnog doba, a koji su potaknuti svekolikim prestrukturiranjima bošnjačke zajednice, imaginirat će bosanskohercegovačku, a prije svega bošnjačku zajednicu na takav način da će, u romantičarsko-realističkoj poetici, načiniti izvjesne pomake u tvorbi i recepciji prošlosti, a, na koncu, i njenoj održivosti.

Pri svemu ovom, imaginiranje prošlosti kod ovih pisaca nije nimalo manje važno od onog u književnim ostvarenjima kasnijih pisaca, utoliko prije što je njihovo imaginiranje kao i proizvodnja “novog” kulturnog imaginarija usko vezano za “budućnost” (utilitarni karakter) kolektiva, koja nekada poprima čak i utopiski karakter. S tim u vezi, (auto)imaginativna reprezentacija, koja se ponekad zasniva na autostereotipima i heterostereotipima, bilo da su oni proizvod nativističke prošlosti i ustaljenih imagoloških reprezentacija ili kolonijalnih prihvatanja stereotipa kao “vlastite” realnosti, doprinijet će tome da književnost preporodnog doba neminovno konstruira mentalne mape kolektivne svijesti i usmjeri njen dalji razvoj (njen pragmatizam). A kao takva, književnost preporodnog doba itekako utječe na razvoj svijesti, ali i na samorefleksije kolektiva, utoliko prije što (auto- i hetero-)stereotipi neminovno prevazilaze određeno vrijeme i pojavljuju se kod kasnijih pisaca, tokom 20. stoljeća, počev od Skendera Kulenovića, preko Derviša Sušića i Nedžada Ibršimovića, pa do još novijih, pri čemu se stereotip pokazuje kao *polikontekstualan*, kako bi rekao Pageaux (2009: 131), ali ne i polisemičan. Naime, tako konstruirano znanje povijesti u književnosti preporodnog doba, čija se realna slika dokazuje u vremenu i prostoru izricanja “svog” i “tuđeg”, postaje znakom takve povijesti, ali istodobno i otpor prema njoj. Otud je veliki značaj bošnjačke književnosti preporodnog doba, tj. njenog romantičarsko-historijskog i realističko-nacionalnog pravca (usp. Braun 2009), posebno u tom smislu da ona nastoji uspostaviti svekoliki kulturni imaginarij sa specifičnim nacionalnim usmjerenjem, a što se, uz Mulabdića, najčešće javlja upravo u pripovjednoj prozi Osmana – Aziza. Pritom, iako susret i iskustvo s Drugim, i to najčešće s onim “vanjskim”, u velikoj mjeri u ovim književnim tekstovima biva propra-

kraja izvedeni, odnosno doslovno ponovljeni, ali čine dio ustaljenih ambijentalnih i stilskih okvira za naraciju romana i pripovjednih tekstova. Pritom, ovo prisustvo lirske elemenata u bošnjačkoj proznoj književnosti uopće, zabilježeno od preporodnog doba pa nadalje, postat će specifikum ove literature, tj. ono što je čini specifičnom u odnosu na susjedne književne zajednice, kako je o tome pisao Enes Duraković (1998), a potom, o romanu kad je riječ, i Dijana Hadžizukić (2011).

ćeno humorom, satirom ili parodijom, u bošnjačkoj književnosti preporodnog doba takvo što reprezentira se u pravilu *obrnutom logikom*, utoliko prije što domaći pisci ne “komuniciraju sa Strancem” na spomenutoj razini, nego oni, dakle, obrnutom logikom ismijavaju domaće stanovništvo i njegovu zaostalost u vremenu, često s kritičkim osvrtom, u čemu se ogleda i specifičnost ovog oblika kolonijalizma i njegove neustaljene kolonijalne logike. Usto, ono što je u ovoj književnosti predstavljeno kao narativno oblikovanje u reprezentativnim figurama to će u stvarnosti, kulturi i njenim označiteljima biti prepoznatljivo kao specifična mreža imaginarnih simbola kojim se vodila kultura, ali i bošnjački / bosanskohercegovački kolektivni identitet.

2.

Pripovjedna proza Osmana – Aziza, odnosno autorskog dvojca koji čine Osman Nuri Hadžić (1869–1937) i Ivan Miličević (1868–1950), mogući je reprezentativni pokazatelj stanja u bošnjačkoj književnosti preporodnog doba.

Jedna od najznačajnijih pripovjedaka Osmana – Aziza *Na Neretvi* donosi, kako sam njen podnaslov govorí, “sliku iz mostarskog života”, a koja je nadahnuta amblemskom slikom hercegovačkih monumentalnih tvorevina oslikanih u prepoznatljivom prostornu, tj. zavičajnom okviru ovog podneblja, pri čemu će autor nastojati oživiti one memorijske topose koji su od duhovnog i historijskog značaja ne samo za određenu etno-nacionalnu tradiciju, nego i za cijeli bosanskohercegovački identitet i njegova lokalna simbolička mjesta. Iako ova pripovijetka baštini formatne oblike i obrasce epske i baladeskne naracije, ona, utoliko prije, referira i reprezentira povijesnu zbilju s kraja 19. stoljeća sa svim njenim “uzavrelim mjestima” koja su potresala ubrzana društvena prestrukturiranja. Radnja ove pripovijetke može se posmatrati u dva dijela, to je, najprije, onaj epski, karakterističan za život Tahir-age, sa svim njegovim podvizima u ratovima, a potom onaj kada njegov sin Alija, zbog majčine kletve, umire. Dva dijela pripovijetke istodobno narativiziraju dva vremena – osmanski i austrougarski, koji se razlikuju i po narativnoj tehnici njihovog predstavljanja i po uopće autorskoj imaginaciji, pri čemu prvi dio pripovijetke upravo karakterizira nativistička instanca i *figura heroja* u liku Tahir-age, s jedne strane, dok, s druge strane, drugi dio pripovijetke reprezentira patrijarhalnu normu prava na riječ u *figuri majke* i njene kletve, koja će imati konačan utjecaj na sam kraj pripovijetke. Značaj ove pripovijetke utoliko je veći što ona putem instance događaja, a koju reprezentiraju pojave likova, oslikava cjelokupno kulturno stanje vremena o kojem je ovdje riječ, zajedno sa svim njegovim manama i vrlinama. Naime, u situaciji nakon dolaska austrou-

garske uprave, sin Tahir-age Alija reprezentira upravo onu, za to vrijeme krakterističnu, *figuru pogrešnog odgoja*, s jedne strane, dok će, s druge strane, on postati žrtva nesnalaženja njegovih roditelja u novom dobu, ali i žrtva onoga što se narativno oblikuje kao međugeneracijski sukob.

Tahir-ag je čovjek svoje, odlučne volje: što jedanput rekne, onako mora biti. A drugačije dobar kao duša. Njemu nije išlo od volje gledajući kakav je to Alija postao. Alija prije miran, a opet i vazda veselo, poslušan i majci i ocu, sada se promijenio, nemiran, neveseo, čuo ne čuo šta mu otac jal' majka rekne. Do sada uredan, uvijek na vakat kući, redovito u džamiju – sada malo koji put da je na vrijeme doma na ručku i večeri, a u džamiju ga nije kabil natjerati. Od ranih jutara zabio bi se u kahvu, uz igrače, makar da se sam nije igrao. Tako sprovodio cijele dane. (Osman – Aziz 1980: 59)

U ovakvim okolnostima, radnja ove pripovijetke, vezana, dakle, za dolazak austrougarske uprave, krenut će sasvim drugim tokom. Međutim, značaj pripovijetke itekako je veći ukoliko se ona razmotri iz kulturne dimenzije, koja upravo akcentira ona mjesta na kojima je insistirao "stari vakat", a koja su se uveliko razlikovala od "novoga." Autorski stav "da su od natrag dvije tri godine nezgode Osmanlijia ubitačeno djelovale na duhove" (Osman – Aziz 1980: 62), pomjerit će, u ideološkom smislu, identifikacioni odnos muslimanskog stanovništva prema Osmanskom carstvu, nastojeći ga tako približiti novom okupatoru. Iako je dosadašnja književna historija zanemarila kulturnu dimenziju priče, ona nije manje vrijedna u odnosu prema onoj ideološkoj, na kojoj je u razumijevanju ove pripovijetke insistirao Safet Sarić (2007: 274-279). Kulturna dimenzija ove pripovijetke utolikو je složenija što na njeno narativno oblikovanje itekako utječu, također, i patrijarhalni duh i kultura koji su preuzeti iz usmenoknjiževnih obrazaca, pri čemu će ova pripovijetka uveliko sjediniti "veliku prošlost" u liku Tahir-age s "malim", intimnim baladesknim svijetom Alije. Alijina smrt tim prije je značajnija zato što asocira na smrt baladesknog junaka, koji je istovremeno raspet između dvije opcije: majčine kletve i njene zabrane da se ženi s djevojkom nižeg sloja, i onoga što je njegovo lično htjenje i želja. U tom smislu, njegova zakletva na majčinu kletvu ("haram ti majčino mljeko") da se neće oženiti Fatom, s jedne strane, i, s druge strane, da će Fati ostati vjeran, značajna je što konačan ishod, tragom baladesknog narativa, nužno mora biti smrtan. Alija nije iznevjerio ni majčinu ni Fatiminu želju za vjernošću, s tim što liku koji ispunjava ovakve kulturne obaveze jedino preostaje smrt, kako je to uostalom prisutno u svim balades-

knim narativima. U tom smislu, suprotno Sariću, može se zaključiti to da u ovoj pripovijeci centralno mjesto nije zauzelo imaginiranje povijesnog trenutka u agonalnoj dimenziji, nego da je značaj ove pripovijetke upravo u njenoj kulturnoj dimenziji.

Figura “novih vremena” i povijesnih raskršća, u nekoliko navrata, reprezentirana je ovdje i kao moment egzistencijalne borbe između onog što je “iluzorno” i onog što je “realno” u borbi protiv austro-garske okupacije, a to je, prije svega, puštanje okupatora da zauzme Bosnu, odnosno Mostar. Naime, muftija (Karabeg, kako navodi Muhsin Rizvić), svjestan povijesnog trenutka i absurdnosti borbe, ne izdaje fetvu za odbranu grada, pri čemu biva izvrgnut linču domaćih stanovnika, utoliko prije što su stanovnici tražili religijsko opravdanje za svoju borbu protiv okupatora. Otuda je njegova trauma značajnija utoliko što se tiče položaja pojedinca u onim trenucima kada se nađe između dviju krajnosti, one koju zahtijeva kolektiv, s jedne strane, i one vlastite etičke odgovornosti u datom trenutku, s druge strane. Značaj ove teme, ali i drame egzistencijalnog subjekta u njoj, utoliko je veći što egzistencijalni subjekt na samom koncu, u svrhu zaštite vlastitih etičkih idealova, smrtno strada.²

Fetvu, da se bijemo! Ej, što radite? – očuše se odozdol povici. U čošku se sve prestravi. Pogleda jedan u drugog i sve mučem ušuti. – Hoćemo li se biti? – čuli se glasovi još jače. – Braćo! – prozbori muftija. Vidite – u velikoj smo opasnosti. More svašta biti – ali ja ne mogu dopuščati da se biju i tako izvrnuti pogiblji narod i zemlju... Ne – ja toga dopuščati neću, pa makar me i života stajalo! [...] Muftija pade mrtav od puške. Kadiju zateče mnoštvo uz trabozane. Handžar se obori na njegov vrat, krv šiknu – i mnoge ga ruke primiše i prebacise preko trabozana s drugog sprata. [...] Niko ne zna svojom glavom misliti i tek sada požališe što nema mudrog muftije i pravednog kadije, koji onako na pravdi Boga poginuše – a ubi ih slijepi bijes nagla svijeta, koji se sada prestravi i rasprši kao stada ovaca bez čobana. (Osman – Aziz 1980: 66-68)

2 Inače, motivika ovog događaja pojavljuje se, znatno kasnije, i u romanu *Karabeg* N. Ibršimovića, pri čemu Ibršimovićeva poetika, kako je autor naglasio u vlastitom autopoetičkom tekstu, insistira na konceptu “istorije kao storije”, te, otuda, Ibršimovićev egzistencijalni subjekt biva osuden na ubistvo upravo zbog toga što ništa nepravedno nije rekao onda kada je riječ o odbrani. Nakon čitanja *Karabega*, ima se dojam da Ibršimović intertekstualno komunicira s iskazima iz pripovijetke Osmana – Aziza i preoblikuje ih u vlastiti tekst, ali su vidljiva i pomjeranja u narativnoj tehniči, pri čemu je razlika i u tome što kod Ibršimovića povijest nije centralni problem njegovog romana, nego je to egzistencijalna drama lika Karabega.

U pripovijeci je vidljiva i stereotipna slika Drugog i stereotipni pogled na njegove nacionalne i etičke osobine. Stereotipna slika, nadahnuta ironijskim diskursom, a koju uspostavljaju stanovnici Mostara naspram austrijske vojske, uveliko će imati za cilj da pokaže njihovu slabašnost i nesnalažljivost u borbi, nasuprot domaćih junaka, koji su uvijek spremni za boj i pobjedu. Otuda je još zanimljivija sljedeća slika u priči, tj. ona kada se domaći vojnici vraćaju po-raženi od austrijske vojske, pri čemu dolazi i do urušavanja heterostereotipa o austrougarskoj vojsci, a istovremeno će se proizvesti i autostereotip o vlastitoj slabosti, mada se negativni autostereotipi nekada znaju i veličati u metafori junačkog otpora, u kojem su, opet, "svoji" pozitivno autostereotipizirani.

To je moralo biti posve lako, jer svijet je kazivao čudne stvari o toj vojsci. Kad austrijski vojnik pali pušku – pripovjedalo se pod sigurno³ – ne mereš a da ne crkneš od smijeha. On namjeri puškom kao kada cilja – al' upravo kada mora da pripali, onda okrene glavu natrag, a puška i zrno pogadja, gdje ga slijepa sreća nosi. Pa kako oni mogu koga savladati kada tako ispaljuju! Stoga se je držalo i više nego pod sigurno da će biti veoma lako suzbiti tu vojsku. Nu oni se s Čitluka povukoše, a austrijanska vojska bez zapreke upade u Mostar. Svijet gledao novo čudo i nikada se nagledati i načuditi. (Osman – Aziz 1980: 66-68)

Kako to pokazuje i ova pripovijetka, dolazak "novog vremena" ni u jednom trenutku nije predstavlja olakšanje za unutrašnje odnose u društvu. Stalni pozivi na otpor istovremeno će kod određenih likova Osmana – Aziza proizvesti traumatične pometnje i nesnalaženja. Pritom, neminovnost dolaska "novih vremena" i novih stanja u kulturi i društvenom uređenju ponajbolje će uprizoriti jedna slika Osmana – Aziza u pripovijeci *Tko pod bratom jamu kopa, sam će u nju pasti...*

Promijeni se vrijeme, pade krv, a Sarajevom i čitavom Bosnom zagospodari novi gospodar. Krv je tekla i kvasila ionako krvavu zemlju, ljudi ginuli, ne mogavši svojim truplima zagradići put novom vremenu, novom stanju. (Osman – Aziz 1980: 96)

Pripovijetka *Među dva svijeta* – s pravom se može reći – jedna je od također posebno značajnijih pripovjedaka u opusu Osmana – Aziza, utoliko prije što njeno narativno oblikovanje pokazuje svekoliki angažman pisaca u

3 Kurziv N. R. Ova nam konstatacija govori koliko stereotip mora zaživjeti kao realna slika u kognitivnoj mapi određenog kolektiva.

didaktičkom i prosvjetiteljskom smislu, ali će, istovremeno, donijeti i traumu pojedinca u susretu s kolektivnom zaostalošću, s jedne strane, dok će se, s druge strane, ukazati na onaj aspekt figure “novih vremena” i povijesnih raskršća koji će neminovno doprinijeti tome da bosanska granica bude shvaćena kao iskustvena margina Drugog i mjesto susreta dvaju civilizacijskih modela. Ova pripovijetka će itekako uzdrmati epistemološku ravan i cjelokupno dotadašnje kulturnoznanstveno i pedagoško usmjerenje kolektivne svijesti, tim prije što u *figuri stranca*, i to ne onog stranca koji je reprezentiran kao neprijatelj ili pripadnik druge kulture, nego onog koji je, mentalnim i intelektualnim skloppom, postao stranac u domaćem kolektivu, kritizira postojeće stanje u kulturi i društvu. Pritom, ova pripovijetka postaje u toliko golemoj mjeri nadahnuta autorskim stavovima i angažmanom s ciljem promjene postojećeg društvenog stanja da nastoji, uza sve drugo, obrazovati i temeljito mijenjati čak i ono što je ukupni mentalni sklop domaćeg stanovništva.

Reprezentativna figura naprednjaka u liku Muhameda na najbolji način referira traumu pojedinca u “novom vremenu”, pri čemu je njegova odgovornost i etička dimenzija svijesti neminovno produkt njegove psihološke drame koja je nastala uslijed stanovite zablude i neobrazovanosti kolektiva. Muhamedova epistemološka pobuna protiv kolektivne svijesti decentrirala je normativna stanja kulture i urušava sva njena ustaljena mjesta simboličke identifikacije, uključujući, otuda, i vođe u duhovnom i svjetovnom smislu. U tom kontekstu, takva je, recimo, i njegova slika Zapada, koja ima cilj da u Zapadu vidi vrijednosti, na epistemološkoj razini, a koja će, otuda, napraviti zaokret u dotadašnjem razumijevanju svijeta.

Tebe je, efendum, pokvario Zapad! – Kada bi to bilo, onda, vjeruj mi, ne bih osjećao boli nad našim tužnim stanjem. Mene – veliš – da je iskvario zapad? Ljuto se varaš... Zapad me je naučio da upoznam sam sebe, da upoznam prilike svoje otadžbine. A to je najvažnije. Tek u Zapadu sam bio potaknut da se bavim našom prošlošću, da pomišljam na budućnost zapadnjaci me naučiše, da zaronimo u veličajno more stare arapske slave. A ko bi me ovdje od naših mogao za nju zanijeti, zar mi i sada naše oskudno poznavanje arapske veličine ne crpemo iz zapadne zalihe? – potom veliš da se u svemu moramo Zapadu uticati. – To ne, već misli reći da um, duh zapadnjaka ne miruje, već radi, kopa, ide naprijed i promiće – dočim naš duh miruje, ne radi, već se sve više zakržljuje neradom. Tu ti je izvor svih naših zala, naših nevoljnih prilika, tu ti je i rješenje zagonetke zašto tebe, tobože kao hodžu, oni muslimi na ulazu u bašču onako uvrijediše prezirno odbijaše... Mi smo se izrodili, puni

smo mana a da tim manama dademo drugačiji lik, zaklanjamo ih za islam. Nemoćni smo u dobru, u moralu u bud kakovom napredovanju, i kao takvi slabici, postajemo zločinci proti islamu, jer nastojimo svako zlo naše, koje činimo, opravdati samom vjerom i vjerskim ustanova-ma. Tako smo mi, muslimi, postali upravo oni koji jedni i najviše gazi-mo islamsku vjeru, čineći je pukim sredstvom naših mana, zločinačkih hira... (Osman – Aziz 1980: 117)

Iako ova priповijetka ima plakatni karakter pobune protiv “starog vaka” i njegovog razumijevanja svijeta, ona na epistemološkoj razini uzdrmava i sva ona znanja kojim se, dotad, vodila domaća inteligencija, utoliko što će autorski rezoner Muhamed uveliko propagirati ideju naobrazbe domaćeg stanovništva bez obzira na vid nauke ili područje s kojeg ona dolazila. Evropska orijentacija u njegovoj naraciji uveliko je pomjerila koncepciju znanja i razumijevanja svijeta, posebno u onom trenutku kada Muhamed počinje kritizirati domaću inteligenciju koja ne čini ništa da bi osvijestila stanovništvo, i to načito duhovne vođe (hodže), koji imaju primat u vođenju stanovništva. U liku Muhameda možemo vidjeti i npr. pjesnika Ćatića koji odlazi u Tursku da uči o francuskom simbolizmu i oploduje domaću književnost novim senzibilitetima i književnim pravcima, što je i mjesto na kojem se realizira i *figura putnika* u bošnjačkoj književnosti. Značaj ove priповijetke veći je i zato što ona, također, nastoji afirmirati i subalterne kulturne identitete, ponajprije *figuru žene* i njenu potrebu za naobrazbom, pri čemu žena uveliko postaje važan društveni i kulturni faktor. Epistemološki lom u figuri “novih vremena” i povijesnih raskršća prouzrokovat će i rušenje pozitivnih stereotipa, a koji reprezentiraju to da kvalitetno znanje i jedina duhovna naobrazba dolazi upravo s Istoka, utoliko prije što autorski rezoner Muhamed govori o tome da su svi islamski mislioci i turski književnici, kao što su Namik Kemal i Ahmet Midhat, znanja crpili sa Zapada, kao i veliki broj duhovnih vođa, npr. Gazali.

Preko njih se upoznao s raznim drugim ljudima, ‘jer’ – reče – ‘i to ti je nauka, upoznati ljude’. Namik Kemal, Ahmet Midhat i drugi novi turski pisci bili su mu redovita lektira, a po turskim prevodima zavirivao je i u razne evropske književnosti. (Osman – Aziz 1980: 120)

Imao sam priliku u Carigradu da se dobro uputim u to kakvi su svećenici drugih vjera na Zapadu: – a zašto ne bi bili spremni naše hodže da se uzmognu kretati u svijetu i da svojom naobrazbom prednjače nad drugima? [...] Ima ih koji su završili medresu i od onog časa poturili

knjigu u zapećak, te se mašućih šaka povlače svijetom kao bez staze i bez svrhe. [...] Mnogo ti je nas ljudi za koje vele da su pravi alimi – a reci mi, molim te, u čemu se sastoji to njihovo znanje i komu li od takova znanja jednog čovjeka nije samo za njega, nego da time koristi i drugom: – a drže li se toga naši duhovni pastiri? (Osman – Aziz 1980: 126)

Naša žena ne smije ovakva ostati kakova je. Stupamo u novo doba – a ja ti velim da ćemo ovo novo doba najluće osjetiti zapustimo li uzgoj naše ženskadije. Dok naše žene još ostaju u prvotnom stanju, mi se od njih udaljavamo silno, mnogo – i potraje li ovako dalje, jedno ćemo drugom biti posve tuđi, jedno s drugim nećemo se moći zadovoljiti. I tu će nastati muke – i tako ćemo ti mi sami početi rušiti mir i sreću naših obitelji. (Osman – Aziz 1980: 134)

Pri svemu ovom, pripovjedna proza Osmana – Azizov, reprezentirajući bošnjačku kolektivnu traumu u vremenu nagle modernizacije, dobit će i odgovarajuću lokalizaciju, čime se bošnjačka identitarna trauma uprostoruje (Nora 2007: 135-165), a samim tim njena mjesta pamćenja (*lieux de memoire*), kao što je kod Osmana – Aziza Mostar, a kod Mulabdića Maglaj i sl., postaju i figure metonimijskog karaktera koje se vežu za cijele prostore Bosne.

Traumatizirana kolektivna psihologija najviše odjeka ima na onom nivou pamćenja koji je vezan za porodicu, pri čemu je modernizacija prodirala “u patrijarhalne oblike života izazivajući u njima velike potrese” (Đuričković 2002: 51). Otuda, crtica *Nakon tri godine* reprezentira porodičnu traumu u kojoj postoji međugeneracijski sukob u odnosima sina i roditelja, s jedne strane, i, s druge, sukob, odnosno nerazumijevanje, u porodici koje je nastalo uslijed različitog stupnja obrazovanja. Hilmina trauma i njegova narativna figura naprednjaka utoliko prije postaje simbolom patnje obrazovane individue koja ne može ostvariti komunikaciju čak ni s onima koji su porodično vezani za nju. U tom kontekstu, vidljivo je i nastajanje slika o “tuđem” i “svom” (hetero-image i auto-image) koje su neodvojive jedna od druge, pri čemu je slika “tuđeg” pozitivno imaginirana u liku Hilme, dok se negativna imaginacija pripisuje domaćem stanovništvu u *figuri porodice*, u kojoj se reprezentira i individualna (Selma) i kolektivna zaostalost. Utoliko je veća Hilmina psihološka trauma budući da nije u mogućnosti ostvariti komunikaciju sa svojom sestrom Selmom, čija simbolika “nijemosti” reprezentira žensku figuru tog vremena. Reprezentacija ovih polariteta kod Osmana – Aziza osjetit će se u trenutku kada se ciljano u pripovijetku unose angažirani iskazi koji propagiraju sveopću naobrazbu, a pogotovo naobrazbu ženske populacije. Oštra kritika “klerikalizma” i “kon-

zervativizma” ovjerit će kraj pripovijetke, propagirajući, u prosvjetiteljskom diskursu, nužnu kolektivnu modernizaciju. Nakon što u *figurama “zaostalih*”, odnosno likovima majke i oca, Hilmo vidi metonimiju zaostalog i neobrazovanog društva, u tekstu ulazi onaj autorski angažman u kojem se modernost vidi kao nužna egzistirajuća datost.

Istina je, istina: mi smo na raspuću, na prvom stepenu da se počmemo dizati ka napretku, naobrazbi duha, bez čega bismo morali uginuti, – nu i taj najnužniji korak stvara među nama jaz, veliki, nepremostivi jaz, koji nas dijeli u dva dijela, što se teško mogu razumjeti, i što prijeti da bi jedan o drugom počeo misliti da je tuđ, suvišan... [...] I našim ženama odgoja, učenja, naobrazbe, treba – zaključi on – inače ćemo se sami pokapati! – Talabul ilmi farizatun ala čilli muslimin ve muslimzin! (Sveta je dužnost svakog muslimana i muslimanke tražiti znanje, učiti!) (Osman – Aziz 1980: 158)

Kritiku društva Osman – Aziz nastavit će i u drugim pripovijetkama, kao što su *Jednaki nazori te Bolesnici*, u kojoj se reprezentira kolektivna *figura odlaska domaćeg stanovništva u Tursku*. Međutim, ova pripovijetka, također, oblikuje i kolektivnu zaostalost koja je nastala uslijed “opijenosti” društva nemarom u novim okolnostima. *Figura mehane i kahvane* postaje simbol propadanja bošnjačkog plemstva, ali i cjelokupne bošnjačke zajednice. Ovakvu sličnu tematiku donose i pripovijetke bajkovitih naslova *Najmudriji ljudi na svijetu*, *Mali i veliki* i *Čelišni ljudi*, u kojima Osman – Aziz ismijava određena kolektivna uvjerenja, a koja ne donose nikakvu korist ni za pojedinca, ni za kolektiv. Pripovijetke *Najmudriji ljudi na svijetu* i *Mali i veliki* ismijavaju sve one koji bez ikakvih osnova slijede upravo one koji ih dovode do propasti. Otuda ove dvije pripovijetke ismijavaju ona kolektivna uvjerenja koja su proistekla iz kolektivne imaginacije stvarnosti, utoliko prije što kolektiv odbija “tuđe” (*Mali i veliki*), a prihvata se domaćeg, narodnog, od kojeg nikakve koristi nema, do uvjerenja da svako ko je “naš”, tj. onaj ko je simbolički “naš” (religijski), bolji je od svakog drugog, što će ismijati pripovijetka *Najmudriji ljudi na svijetu*.

Pripovijetka *Guske izvan vode* posebno je zanimljiva. Ona ismijava religijske autoritete, tako što pripovjedač ovu duhovnu, institucionalnu elitu uspoređuje s ljepotom gusaka kada se nalaze u vodi i izvan nje. Ova pripovijetka nastavlja raniju osman-azizovsku kritiku vjerskih službenika sa stavom da cjelokupni kolektiv trpi zbog njihovog otpora “novim vremenima”. Međutim, Osman – Aziz ovom pripovijetkom izaziva, također, i kolektivni kulturni

lom, utoliko što urušava one hijerarhijske simbole na kojima počiva cjelokupni društveni i religijski sistem kolektiva. Izvrćući, humoristično, društvenu hijerarhiju, Osman – Aziz ovjerava sve vidljiviji prosvjetiteljski model književnosti, razdvajajući tako društvene hijerarhije od religijskih, socijalnih, pa i kulturnih, pri čemu mulabdićevski nastoji prihvati imaginarno konstruirane stereotipe s ciljem modernizacije i pripajanja Bosne Monarhiji. Osman – Aziz svoj glavni lik, Abdulah-efendiju, stavlja u onu poziciju u kojoj on, takoreći, u guskama vidi svoj odraz, a pripovijetka samim tim postaje još humorističnija, utoliko prije što, kasnije, sama pripovjedačka / autorska instanca zaključuje: “Lijepo ih je gledati, i čovjek misli da se pod bijelim omotom na glavi krije biser od mozga... ali dok zinu – onda čovjeku odmah panu na um one guske izvan vode...” Metaforom naslova, odnosno time da ljepota guske u vodi nije ista kao izvan vode, autorski se pokazuje to da imaginarna predstava o religijskim službenicima i njihovim društvenim ulogama ne smije biti posmatrana onako kako se simbolički predstavljaju, nego s obzirom na doprinos koji daju emancipaciji kolektiva. Međutim, strukturna i idejna koncepcija ove pripovijetke bit će narušena onog trenutka kada ona prestaje biti metafora, a u prvi mah ispliva autorski angažman i njegovo zadano idejno rješenje same pripovijetke, jer sve do kraja pripovijetke u metafori posmatranja gusaka u vodi i izvan nje guske funkcioniраju kao ogledalo Abdulah-efendiji, pri čemu se na kraju, u njegovoj misli, odnosno onda kad se – kako to Abdulah-efendija izriče – “do pred čas guske preobraziše”, ostvaruje puna idejna koncepcija pripovijetke, što se, pak, narušava onog trenutka kada autorski subjekt doda i zaključi pripovijetku vlastitom interpretacijom.

Na kraju, valja istaknuti to da pripovijetke Osmana – Aziza baštine sve one kolektivne i individualne figure pamćenja koju su karakteristične za bošnjačku književnost s kraja 19. stoljeća, reprezentirajući te i dalje imaginirajući njihove naročite memorijske sadržaje, odnosno ostvarujući karakteristične oblike u kojima se oni pojavljuju, pri čemu ih narativiziraju na takav način da se svaka pojedinačna figura ili individualni lik itekako identificira sa zajedničkom dramom kolektiva, dajući tako ovim figurama metonimijski karakter u kojem one referiraju cjelokupni kolektiv. Pritom, ove pripovijetke nastoje reprezentirati prije svega individualno i kolektivno “raspeće” koje je prouzrokovala bošnjačka te ukupna bosanskohercegovačka pozicija višerubnosti, pa autorski dvojac Osman – Aziz unutar figure “novih vremena” i povijesnih raskršća značajnije reprezentira njen drugi aspekt – ono što su povijesna raskršća, što će, istina, neminovno, s druge strane, za sobom prizivati i ono što su “nova vremena”. Reprezentirajući traumatiziranu kolektivnu psihologiju,

pripovijetke Osmana – Aziza, iako u pravilu ideološki i prosvjetiteljski angažirane, narativno oblikuju upravo kolektivno, a unutar ovog okvira i, potom, individualno psihološko stanje nastalo kulturno-civilizacijskim, socijalnim i političkim lomovima, u kojima individua i kolektiv žive na “razdjelnosti” identifikacione želje i stremljenja, ali i nužnog “razmeda” između “novih vremena” i “starog vakta”, do čega ih dovodi njihova različita (kulturna, politička, socijalna) psihologija. Pomjeranje individualne i kolektivne psihologije proizvodi upravo onu narativno oblikovanu i kolektivno prepoznatljivu “austrougarsku temu” u bošnjačkoj književnosti koja će ostati osoben narativni topos kod gotovo svih generacija autora bošnjačke književnosti, takav da se u njemu prepoznaće bošnjačka identitarna i kulturna trauma, postajući tako metonimija i simboličko mjesto za svako kasnije vrijeme kolektivnog stremljenja.

IZVORI I LITERATURA

- Agić, Nihad (2010), *Književnost i kulturno pamćenje*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
- Baba, Homi K. (2004), *Smeštanje kulture*, Čigoja, Novi Sad
- Bašagić, Safvet-beg (1986), *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo
- Begić, Midhat (1987), *Raskršća IV*, Veselin Masleša, Svjetlost, Sarajevo
- Braun, Maksimiljan (1979), “Zaokret ka moderni“, *Život*, br. 2, Sarajevo
- Braun, Maksimilian (2009), *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, Dobra knjiga, Sarajevo
- Duraković, Enes (1998), “Bošnjačka pripovijetka XX vijeka“, u: Enes Duraković, prir., *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, kn. IV, Alef, Sarajevo
- Duraković, Enes (2010), ”Traganje za književnim identitetom“, *Pregled*, br. 3, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
- Đuričković, Dejan (2002): “Počeci romana u Bosni i Hercegovini (1878-1918)“, *Novi Izraz*, ljeto-jesen, PEN Centar, Sarajevo
- Hadžizukić, Dijana (2011), *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Kazaz, Enver (2006), “Treći svijet i njegova mudrost isključenosti (Slika imperijalne ideologije i prosvjetiteljske utopije u Andrićevoj Travničkoj hronici)“, u: *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, Institut za književnost i umetnost, Beograd
- Kazaz, Enver (2010), “Etika sjećanja – Kulenovićeva Ponornica kao novohistorijski kulturološki roman“, *Godišnjak*, Preporod, Sarajevo

- Kodrić, Sanjin (2009a), *Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u bošnjačkoj književnosti 20. stoljeća (Od utilitarizma preporodnog doba do savremene poetike syjedočenja)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Kodrić, Sanjin (2009b), ““Austrougarska tema” kao tema susreta sa zlom?”, *Njegoševi dani 2*, Filozofski fakultet, Nikšić
- Lešić, Zdenko (1991), *Pripovjedačka Bosna I*, Institut za književnost, Svjetlost, Sarajevo
- Nora, Pierre (2007), “Između sjećanja i povijesti”, *Diskrepancija*, sv. 8/12, Zagreb
- Osman – Aziz (1980), *Pripovijetke*, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo
- Pageaux, Daniel-Henri (2009), “Od kulturnog imaginarija do imaginarnog”, u: Davor Dukić i dr., *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb
- Sarić, Safet (2007), “Pripovjedač svoga vremena”, u: Osman – Aziz / Edhem Mulabdić, *Bez nade – Na obali Bosne*, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo
- White, Hayden (2003), “Fabulacija povijesti i problem istine u reprezentaciji povijesti”, *K.*, sv. I, br. 1, Zagreb

THE FIGURE OF “NEW TIMES” AND HISTORICAL CROSSROADS IN BOSNIAK LITERATURE OF THE REVIVAL PERIOD

(“The Third Symbolic Space” between Imagination and Description Exemplified by Osman – Aziz’s Narrative Fiction)

Summary

The paper treats the problems of Bosniak literature of the Revival Period with special emphasis on identification and interpretation of the “Austro-Hungarian theme” in it, which represents the entire drama and trauma of the Bosniak community of this time, or both the collective and the individual subjects in it, the drama and trauma which emerged as a result of changing the two empires – The Ottoman Empire and the Austro-Hungarian Monarchy

in Bosnia at the end of 19th century. The work is formally divided into two parts: the first part of the paper deals more with general, wider aspects of the considered problem, while the second part of the paper deals with reading the examples from Osman – Aziz's (Osman Nuri Hadžić and Ivan Milićević's) narrative fiction, focusing on identifying the figure of “new times” and historical crossroads as a wider mnemonic phenomenon whose integral part is the “Austro-Hungarian theme”. The conclusion that emerges in the end is that the “Austro-Hungarian theme”, but also the entire figure of “new times” and historical crossroads, is an extremely important element in Osman – Aziz's narrative fiction too, where it achieves some of its specifics. However, it doesn't remain only in the framework of Bosniak literature of the Revival Period, but it is also present throughout the entire later Bosniak, as well as Bosnian-Herzegovinian literature in general, during the 20th century as well.

Sanjin KODRIĆ

“TURSKE PRIČE” I. ANDRIĆA I KNJIŽEVNO-
-KULTURALNI ARHIV NJEGOVA PRIPOVJEDAČKO-
-ROMANESKNOG DJELA
(Skica za moguća interkulturalna čitanja)¹

KLJUČNE RIJEČI: *pripovjedačko-romaneskno djelo I. Andrića, književno-kulturalni arhiv, Bosna, “turska priča”, “turska tema”, orijentalizam, balkanizam, imagologija, interkulturalnost*

Već svojom prvom pripovijetkom *Put Alije Đerzeleza* (1920), kao i onima koje ubrzo slijede u autorovoj književnoj praksi, I. Andrić naznačio je neke od temeljnih pravaca razvoja njegova ukupnog golemog pripovjedačko-romanesknog djela, istovremeno otvarajući niz tzv. “turskih priča”, ili – preciznije – “tursku temu” u svojem opusu, koja će biti jedan od stožera njegova cijelokupnog kasnijeg književnog rada. Bavljenje ovom temom rezultirat će naročitom složenošću autorova književnog svijeta, koja je uočena još relativno rano, da bi danas, u trenutku dominacije kulturno usmjerene nauke o književnosti, ali i u kontekstu još uvijek trajućih složenih (re)definiranja južnoslavenskih književno-kulturalnih identiteta, ova složenost postala još izrazitija. Sve ovo vodi pitanju o književno-kulturalnom arhivu Andrićeva pripovjedačko-romanesknog djela kao naročitom širem semiotičkom okviru u kojem autorovo djelo nastaje i u kojem, pozicionirajući se u njemu, ono zadobiva svoja značenja, a potom i pitanju o Andrićevu književnom djelu kao literarnom mjestu interkulturnog dijalogiziranja.

1.

Već svojom prvom pripovijetkom *Put Alije Đerzeleza* (1920), kao i onima koje ubrzo slijede u autorovoj prvoj pripovjedačkoj zbirci *Pripovetke* (1924) te

1 Rad je ostvaren u okviru naučnoistraživačkog projekta *Modeli proučavanja i podučavanja književnosti naroda BiH* pod pokroviteljstvom Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke (voditelj projekta: doc. dr. Sanjin Kodrić).

neposredno nakon nje, I. Andrić naznačio je neke od temeljnih pravaca razvoja njegova ukupnog najprije pripovjedačkog, a potom i golemog pripovjedačko-romanesknog djela, istovremeno otvarajući niz tzv. "turskih priča", ili – preciznije – "tursku temu" u svojem opusu, koja će biti jedan od stožera njegova cjelokupnog kasnijeg književnog rada. Ova tema u Andrićevu pripovjedačko-romanesknom djelu kao cjelini ticat će se ne toliko samih Turaka-Osmanlija i uopće Turske, koliko, prije svega, "turske", a zapravo osmanske Bosne, i predstavljat će naročito književno oblikovanje ovog složenog povijesnog svijeta kako na široj društveno-kulturalnoj razini, tako i na onoj užoj, posebno na razini pojedinca, odnosno individualne egzistencije u čitavom kolopletu njezinih vlastitih datosti, baš kao i širih zbivanja i odnosa kojih je ona dio bilo kao njihov aktivni subjekt, bilo kao njihov pasivni i, najčešće, nemoćni objekt. U ovom smislu, na način svojevrsne "literarne otomanizacije Bosne" (Duračković 2000: 198), "turska priča" i "turska tema" kod Andrića podrazumijeva bavljenje prvenstveno bošnjačko-muslimanskim, ali i hrvatsko-katoličkim te srpsko-pravoslavnim elementom u Bosni osmanskog vremena, baš kao i onim manjinskim, naročito jevrejskim i romskim, te migracionim i liminalnim, pa obimom golemo pripovjedačko-romaneskno djelo I. Andrića ispunjava cijela jedna teško na tačan i precizan način sažeto opisljiva galerija krajnje raznovrsnih likova i njihovih individualnih i nadindividualnih sudsudina, sa složenim kolopletom ličnih, intimnih i privatnih životnih priča i širih, općenitijih etno-nacionalnih, religijskih, socijalnih, klasnih, rodnih i inih odnosa i procesa, stremljenja i zbivanja, što – sve zajedno – Andrićev svijet ne toliko nužno po historiografskoj činjenosti, koliko po njegovoj unutrašnjoj, književnoumjetničkoj složenosti i sadržajnosti, po njegovoj životnoj uvjerljivosti ostvarenoj sredstvima književne umjetnosti, čini gotovo stvarnjim od samog stvarnog života, kao da je Andriću na neki način pošlo za rukom da u vlastitom djelu nekako uhvati ne samo sam stvarni život kao takav nego i onu njegovu tajnu, skrivenu suštinu i smisao, čijem je spoznavanju i razumijevanju usmjereno samo čovjekovo postojanje. Bez imalo sumnje, ovakvo što, ovo naročito književno umijeće koje književni i, otud, nužno fikcionalni tekst čini na neki način istinskijim od realnosti života koji čovjek svakodnevno iskušava, jeste ono što I. Andrića, literarnog nobelovca, s razlogom čini jednim od najznačajnijih evropskih umjetnika riječi našeg doba, pa i šire, baš kao što je, isto tako, ne-sumnјivo i to da je ovakvo skidanje tajne s misterija čovjekovog postojanja bilo jedan od stvaralačkih imperativa samog Andrića kao pisca, sasvim, dakle, u skladu s umjetničkim postulatima njegove epohe i njezina razumijevanja prirode te zadaće-poslanja umjetnosti uopće, pa tako i književnosti.

Upravo u ovom smislu, ovako posmatrana, "turska priča", a zapravo "turska tema" u pripovjedačko-romanesknom djelu I. Andrića *nužno je više od pojedinačnog*, baš kao i, u principu, svaki drugi, a pogotovo u širem kontekstu amblematski signifikantni tematski okvir pojedinačnog djela – ona je, istina, nesumnjivo *autorska*, prepoznatljivo andrićevska, spisateljski lična i jedinstvena, ali je, isto tako, i foucaultovski shvaćena naročita *kulturalna "interpretativna politika"* (Foucault 1977), na osoben način kulturalno (do)oblikovana i kulturalno rasprostranjena metapriča, epistemološki diskurz šireg okvira od autorskog, pa tako i nadličan te, u izvjesnom smislu, opći i kolektivan. A kao takva, "turska priča" ili "turska tema" u pripovjedačko-romanesknom djelu I. Andrića jeste, pogotovo s obzirom na način njezina oblikovanja, i opservativno autorsko, ali i opservativno opće mjesto jedne književnosti i kulture, a otud i naročito "*mjesto pamćenja*" (Nora 2006), odnosno iznimno važan gradbeni dio onog što su u osnovi "kulturno oblikovane", pa čak u manjoj ili većoj mjeri "društveno obavezujuće *slike sjećanja*", "mesta koja nisu samo poprište (...) oblika interakcije" određene zajednice i pojedinca unutar nje, "već i simboli njihovog identiteta te uporište sjećanja" – "prošlost koja ne želi da prođe", pri čemu se sama prošlost u njima "ne može sačuvati kao takva", nego se ona "neprestance reorganizira u skladu s promjenama spojnih okvira sadašnjice u progresu" (Assmann, J. 2005: 44–52). I upravo (i) zato, zato što je, dakle, zasigurno više od umjetnosti riječi, Andrićev književno djelo uopće, a posebno onaj njegov najveći dio koji je vezan za "tursku priču" i "tursku temu", jeste važno nama danas, i upravo (i) zato, zato, dakle, što neupitno suučestvuje u oblikovanju predstave o onome što jesmo ili nismo bili nekad, baš kao i predstave o onome što jesmo ili nismo sad, ovakvo što, pogotovo danas jeste i intrigantni, ali – nažalost – i problematični te agonalni predmet književnoznanstvenog interesa, a što se potom s Andrićeva književnog rada prenosi i na autorovu ličnost te izvanknjževni život uopće. Pritom, u ovom smislu intrigantnost, problematičnost te agonalnost u njegovu književnoznanstvenom razumijevanju posebno su u vezi sa složenim imagološkim potencijalom Andrićeva pripovjedačko-romanesknog djela i njegova oblikovanja upravo "turske priče" i "turske teme", utoliko prije što je današnji trenutak i trenutak još uvijek trajućih kompleksnih (re)definiranja južnoslavenskih književno-kulturalnih identiteta na široj razini, baš kao i trenutak opće dominacije kulturne usmjerenosti u književnoznanstvenim proučavanjima i u svijetu, ali i u kontekstima južnoslavenskih književnoakademskih zajednica.

Ovakvo što, tj. imagološki složenu pojavu "turske priče" i "turske teme" u Andrićevu književnom radu, naznačila je, međutim, još davno, u vrijeme

rane afirmacije ovog pisca, I. Sekulić, nimalo slučajno jedna od posebno značajnih ličnosti s početaka povijesti moderne srpske književnosti i kulture, koja u svojem glasovitom eseju *Istok u pripovetkama Iva Andrića* (1923) između ostalog piše:

*U pripovetkama Iva Andrića ima mnogo Istoka, a ima ga od svake vrste, stravičnog, mračnog, poetičnog, šaljivog, mudrog. Sarajlija, 'dete sa Istoka', Andrić ima beskrajno i vrelo interesovanje za islamski element koji je toliko vremena bio gospodar i sADBina njegova zavičaja, za sve primitivne, surove, grozne, a uz to zagonetne i živopisne tipove iz tog starog, turskog vremena Bosne. Priča njegova je zato do bizarnosti originalna, jezovito neposredna, i ogrezla u koloritu. Ponekad je teško verovati da je pripovedač Andrić istovetan sa delikatnim, sentimentalnim, hrišćanskim, tipično zapadnim piscem knjiga *Ex Ponto i Nemiri*. Mnogostradalna Bosna, koja, kao i bolan čovek, niti je mogla spavati, niti je drugom davala da zaspí, ta Bosna je od teške svoje nesanice ostavila mnogo u nasleđe jednom od najboljih svojih pesnika. U pričama Iva Andrića, prema tome, ustaje pred nas ono od čega je Bosni bilo teško, ali što je, u isti mah, bacalo na crni život njen bogate šare i grotesknog i strašnog muslimanskog Orijenta. Ustaje pred nas nekadašnjica, sa logorima i hanovima, vazda živim drumovima, sa čaršinljama i kahvama, sa prljavim i surovim životom, sa strašnim i tajanstvenim, biva i smešnim tipovima, kakvi su Đerzelez Alija, Mustafa Madžar, Mula Jusuf i drugi. Nož, puška, megdan; bogato odelo i besni ati, loj, luk, znoj, dronjak; besposličenje i pustolovine; pijane glave, besni čefovi; netaknute primitivne snage i presne strasti. Pa onda, sve to realno i od-vratno i strašno i jeste i nije takvo, jer je potonulo u onu tamnu i slatku starodrevnost u koju se svi tako rado gnjuramo.* (Sekulić 1977: 50)

Naravno, ovaj i ovakav Orijent koji u pripovijetkama I. Andrića čita i vidi I. Sekulić jeste i spisateljski, Andrićev, onaj što je *upisan u tekst*, ali i *čitalački*, same I. Sekulić, onaj što se *iščitava iz teksta*, ili – kako to u vezi s potonjim zgodno kaže Z. Lešić – “onaj Isidorin ni s čim uporedivi ’Istok’” (Lešić 1988a: 175), pri čemu se, međutim, i u jednom i u drugom slučaju radi i o još nečemu, a što se u pravilu zaboravlja onda kad je u pitanju Andrić i njegov pristup oblikovanju “turske priče” i “turske teme”, odnosno uopće njegovo predstavljanje Orijenta – naime, riječ je nužno i o *kulturalnoj*, ali i o *poetičkoj* impliciranosti ovakve imagološki složene predodžbe. Jer, očito, u Andrićevu književnom djelu (jednako kao – treba to, jasnosti radi, posebno naglasiti –

i u književnom radu brojnih drugih bosanskohercegovačkih ili južnoslavenskih autora, bez obzira na neposredni nacionalni ili neki drugi kontekst iz kojeg dolaze) i "Bosna" i "Orijent" uopće jesu i osobene *kulturalne tворбе*, a zapravo tek puke *imaginativne te* – što također treba naročito istaći – *auto-imaginativne predodžbe orijentalističke predodžbe*, a zapravo ono u čemu je "europska kultura zadobila snagu i identitet, postavljajući se nasuprot Orijentu kao nekoj vrsti surogata i, čak, mračnoga ega – naprsto, "jedna ideja koja posjeduje povijest i tradiciju mišljenja, uobrazilju i vokabular koji mu je prisrbio zbilju i prisutnost na Zapadu i za Zapad" (Said 1999: 17–18), baš kao što jesu i učinak jednako *fikcionalnog balkanističkog re-prezentiranja* onog što je zapadno-evropski konstruirani agonalno-konfliktni, divlji i uvijek prijeteći "imaginarni Balkan" (usp. Todorova 1999), ali i – što isto tako treba posebno apostrofirati – rezultanta cjeline *poetičkog konteksta* Andrićeva književnog rada, pogotovo onog ranog, i to u spoju svih ovih na prvih pogled odvojenih i općekulturalnih i unutarknjiževnih datosti. A u takvoj situaciji, situaciji koja – kako su nas naučile postkolonijalna teorija, kritika balkanizma i imagologija – nije strana evropskoj misli o Drugom, naročito u prošlosti, autorski, baš kao ni recipijentski faktor, u oblikovanju "turske priče" i "turske teme" u Andrićevu priповjedačko-romanesknom djelu nisu, dakle, jedini, pa otud nisu ni jedini važni, već je to – bilo podjednako, bilo prije svega drugog – također stvar *i stanja* pišećega *književno-kulturalnog arhiva*, koji, istina, nema isključivu snagu determinizma tradicije o kojem je nekoć pisao rodonačelnik devetnaestostoljetnog književnoznanstvenog pozitivizma H. Taine, ali nema ni onu kreativnu slobodu u tradiciji o kojoj je antipozitivistički mislio T. S. Eliot u praskozorje ranovadesetostoljetne anglo-američke novokritičke ideje, već je prvenstveno riječ o naročitom širem semiotičkom okviru u kojem autorovo djelo nastaje i u kojem, pozicionirajući se u njemu, ono zadobiva svoja značenja, sasvim, dakle, u skladu s razumijevanjima problema književne povijesti koje nudi američki novi historicizam sa svojom idejom zamjene dijahronijskog teksta autonomne književne historije sinhronijskim tekstom kulturnog sistema (usp. npr. Kodrić 2010a), kao i u skladu s interesom aktuelnih teorija kulturnog pamćenja i njihovog bavljenja mnemoničkim aspektima književne umjetnosti te arheologijom književne komunikacije (usp. npr. Kodrić 2011). A sve ovo zajedno – konačno – u nazužoj je vezi i s pitanjem o Andrićevu književnom djelu kao literarnom mjestu interkulturnog dijalogiziranja, jer – izgleda – bez ovakvog čega iole potpun odgovor na pitanje o karakteru Andrićeva oblikovanja "turske priče" i "turske teme" nije uopće moguć, baš kao što bez uvida u pojavu "turske priče" i "turske teme" u autorovu književnom

djelu nije moguć ni cjelevitiji odgovor na pitanje o interkulturalnim aspektima književnog djela I. Andrića. Upravo u ovom smislu treba se, otud, vratiti na same početke Andrićeva pripovjedačkog rada, u trenutak i kontekst u kojem se oblikuje i presudno formira kasniji Andrić – pripovjedač i romansijer.²

2.

Kao pripovjedač (a prije toga i kao pjesnik sa zbirkama *Ex Ponto* [1918] i *Nemiri* [1920]), I. Andrić u bosanskohercegovačkoj književnoj praksi javlja se i – što je još važnije – presudno formira u jednom od njezinih prekretnih, ali i najkomplikiranijih povijesnorazvojnih trenutaka: naime, u vremenu postepene zamjene njezina tzv. *kanonskog kulturalno-poetičkog makromodela* onim *politradicijskim*, s jedne strane, dok je, s druge strane, njegovo književno djelo ono koje u bosanskohercegovačkim i, tad, širim jugoslavenskim okvirima predstavlja jednu od posebno značajnih prethodnica njezina *postkanonskog kulturalno-poetičkog makromodela*, koji će se u bosanskohercegovačkim književno-kulturalnim uvjetima dugo vremena razvijati upravo u odnosu i na Andrićev književni rad, bilo na način osobenog kontinuiranja ili barem vidnog uvažavanja naročite andrićevske literarne matrice, bilo na način manje ili više izraženog modificiranja ovog prepostavljenog literarnog modela (usp. Petković 1970).³ Ovakvo što praktično znači to da se Andrić kao pripovjedač i

2 U nekoj drugoj, još široj koncepciji, kao integralni dio književno-kulturalnog arhiva Andrićeva pripovjedačko-romanesknog djela trebalo bi uzeti u obzir, uz književne, i njegove neknjiževne rade, diplomatske i druge spise i sl., a među njima posebno autorovu doktorsku disertaciju *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine* (1924). Ovakvo što, osim u općenitoj naznaci, u ovoj studiji nije, međutim, slučaj, kako zbog njezina ograničenog dometa, tako i zbog toga što pitanje odnosa između Andrićeva književnog i neknjiževnog djela, a naročito njegove doktorske disertacije, jeste složen problem već sam po sebi i što, kao takav, traži zasebno istraživanje, i to s akcentom na pitanjima izvan neposrednog književno-kulturalnog okvira, a što, pak, ovdje nije bila namjera.

3 Više je mogućih sistema tipologizacije, klasifikacije i periodizacije novije bosanskohercegovačke književnosti, a onaj koji je ovdje iskorišten u metodološkom smislu temelji se na kulturalno orijentiranim savremenim književnim teorijama te, posebno, na teorijama kulturalnog pamćenja. Tad, u novijoj povijesti bosanskohercegovačke književnosti (povijesti što, naime, započinje 1878. godine osmansko-austrogarskom smjenom u Bosni i uključenjem cjelokupnog domaćeg društva, pa tako i kulture te književnosti u zapadno-evropske okvire) u tipologicijsko-klasifikacijskom i periodizacijskom smislu razlikuju se tri temeljna *kulturalno-poetička makromodela* – *kanonski*, *politradicijski* i *postkanonski*, svaki s bitno različitim konkretnim položajem, zadaćom i karakterom književnosti unutar ukupnosti kulture i društva kojoj ova pripada. Pritom, pojmovi *kanonski*, *politradicijski* i *postkanonski kulturalno-poetički makromodel* definirani su u skladu s kulturalnomemorijskom koncepcijom J. Assmanna, danas zasigurno najutjecajnijeg teoretičara kulturalnog pamćenja (pa ih zato ne treba miješati ili dovoditi u vezu s drugim sličnim pojmovima,

budući romansijer oblikuje u drugom po redu od nekoliko važnih *tranzicijskih* trenutaka u povijesti bosanskohercegovačke interliterarne zajednice, kad ona, u naročitim okolnostima posta austrougarskog doba, najčešće završava svoju u osnovi evropocentričnu *adoptivnu*, kolonijalnu povjesnorazvojnu fazu i ulazi najprije u onu *adaptive*, a potom i, sve više, u onu *adeptivnu*, u dakle osobeni postkolonijalni povjesnorazvojni tok, onaj obilježen ne više dominantno kolonijalno upravljanim već sad mahom vlastitim književno-kulturalnim pojavama (usp. Kodrić 2011: 59–200). U dalnjem slijedu, ovakvo što reći će i to da autorovo najprije pripovjedačko, a kasnije i pripovjedačko-romaneskno djelo započinje u vremenu kad se u bosanskohercegovačkom književno-kulturalnom okviru uveliko (iako ne i do kraja) smiruje traumatična drama evropocentrične "emancipacije" i "modernizacije" s kraja 19. i početka 20. st. s poetičkom dominacijom kolektivističkog *preporodnog folklornog romantizma* i *prosvjetiteljskog realizma*, i kad se u ovom kontekstu sve spontanije razvijaju različite, a prvenstveno artistički te na individualističkom konceptu utemeljene moderne književne tendencije, najprije *preporodni modernizam* iz vremena

posebno ne s pojmom kanona u drugim teorijskim kontekstima), i tiču se "dinamike kulturnog procesa, pojačavanja, očvršćivanja, labavljenja i rastakanja konektivne strukture", s čim u vezi Assmann raspravlja i o onom što bi se, uvjetno govoreći, moglo nazvati trima "tipovima" kulture ili, prije, trima "fazama" u kulturnom razvoju: kultura *kanona* (nju karakterizira "princip koji konektivnu strukturu jedne kulture jača u pravcu vremenske rezistentnosti i invarijantnosti"), kultura *tradicijiskih struja* (gdje memoriji sadržaj "slobodnije teče" za razliku od kanonske kulture, koju obilježava "memorie volontaire jednog društva, dužničko sjećanje") i *postkanonska kultura* (čija je temeljna značajka "autopoetična memoria", odnosno sadržaji koji su "izgubili svoj obavezujući karakter i svoju vezivnu snagu") (usp. Assmann 2005: 20). U tom smislu, u novijoj povijesti bosanskohercegovačke književnosti različiti kulturno-poetički makromodeli obuhvataju različite pojedinačne poetike i poetička usmjerenja: kanonski kulturno-poetički makromodel čine, najprije, *folklorni romantizam* i *prosvjetiteljski realizam preporodnog doba* s kraja 19. i početka 20. st., a potom, u međuratnom dobu, u toku te neposredno nakon Drugog svjetskog rata, i *socijalna literatura* te *književnost NOB-a i sočrealizam*; politradicijski kulturno-poetički makromodel sačinjavaju, na samom njegovu početku, u prvim desetljećima 20. st., *preporodni modernizam* i *postpreporodni tradicionalizam*, a potom, počev od vremena između dvaju svjetskih ratova pa sve do sredine šezdesetih godina 20. st., *avangardizam*, *neoizmi* i *poetičke alijanse međuratnog doba te poratni predmodernizam*; postkanonski kulturno-poetički makromodel najskorija je pojava, iz vremena od sredine šezdesetih godina 20. st. pa nadalje, a uključuje *poratni modernizam*, a nakon toga, posebno od posljednjih desetljeća prošlog milenija, i *postmodernizam* te, konačno, nakon posljednjeg rata, i "ratno pismo" te "poetiku svjedočenja". (Za cijeloviti uvid u ovako osmišljenu koncepciju novije povijesti bosanskohercegovačke književnosti usp. Kodrić 2011: 59–200 ili, pak, za sintetske prikaze, Kodrić 2009a, 2009b, 2010b; ove studije, istina, prvenstveno se tiču bošnjačke književnosti, pri čemu se, međutim, opća slika koju one podrazumijevaju jednako odnosi i na ono što je cjelina bosanskohercegovačkog književnog konteksta.)

do Prvog svjetskog rata, a potom, u međuraču, u neposrednom Andrićevu trenutku, i *avangardizam* te – za bosanskohercegovačku književnu praksu ovog vremena posebno karakteristične – različite *poetičke alijanse međuratnog doba*, odnosno naročita pojava miješanja elemenata raznolikih, i tradicionalnih i tad aktuelnih poetika, bilo komplementarnih, bilo čak suprotstavljenih, nakon čega će, inače, bosanskohercegovačka interliterarna zajednica jednim svojim dijelom usmjeriti se i putem “lijevo” orijentirane književne prakse, u duhu poetike *socijalne literature*, sve to uz u ovom razdoblju stalno prisutne i epigonsko-anahrone elemente tzv. *postpreporodnog tradicionalizma*, a što je – sve zajedno – još uvijek, međutim, tek okvirno naznačena slika stanja cjeline književno-kulturalnih diskurza konteksta u kojem će I. Andrić nastupiti kao pripovjedač i krenuti onim putem na kojem će vremenom postati onaj autor kojeg znamo danas (usp. Kodrić 2011: 59–200). Jer, između svega ostalog te u i dalje nužno suženoj perspektivi, vrijeme Andrićevih književnih početaka uopće, pa tako i onih pripovjedačkih, a posljeđično i pripovjedačko-romanesknih, trenutak je i čvršćeg unutrašnjeg srastanja semiotičkog prostora dotad u pojedinačne nacionalne književne tokove i/ili nacionalne književne tradicije najčešće jasno distinguirane bosanskohercegovačke interliterarne zajednice, baš kao i trenutak njezina intencionalnog uključivanja u šire, tada jugoslavenske okvire, a otud i trenutak ponovnog prilagođavanja bosanskohercegovačkog književno-kulturalnog konteksta novom i književnom i kulturnom, ali i društvenom te političkom “standardu” i njegovu normativnom okviru, a što nerijetko znači upravo tek zamjenu starih književno-kulturalnih drama (pa čak i cijelih trauma) onim novim, vezanim za izgradnju nove, jugoslavenske državne zajednice i njezina književno-kulturalnog i društveno-političkog potretka (usp. Kržišnik-Bukić 1997: 29–45; Wachtel 2010: 35–151). Upravo i zato, uskladjujući se s još jednim novim neposrednim kontekstom, bosanskohercegovačka interliterarna zajednica iz vremena u kojem se javlja rano Andrićeve pripovjedačko djelo kao neposredna prethodnica i osnova njegova kasnijeg pripovjedačko-romanesknog rada i dalje jeste u stanju *nestabilnog literarnog sistema* te i dalje podrazumijeva dinamiku tzv. *ubrzanog književnog razvoja*, s onim što se u tradicionalnoj, pojednostavljenoj književnoznanstvenoj perspektivi razumijeva kao “kašnjenje” u odnosu na “veće” najprije evropske, a potom i druge južnoslavenske literature, ali i s osobenim a naročito važnim pojavama *miješanja* te, konačno, *hibridno-sinkretičkog stapanja* dotad nespojivih književno-kulturalnih tendenciјa i opcija, s tim što sad, uporedo s novim kulturnim eksplozijama, razvijaju se i elementi koji unekoliko retardiraju ili barem amortiziraju kako ranije, tako i tekuće eksplozivne učinke u njezinoj

semiosferi, a što je posebno slučaj upravo onda kad je riječ o hibridno-sinkretičkim pojavama što se javljaju na različitim razinama, počev od razine žanra ili poetike, pa sve do stapanja i prepletanja tradicije i aktualnih književnih trendova (usp. Kodrić 2011: 59–200). A upravo ovo – opet sve zajedno – posvjedočit će, u konačnici, i tipično politradicijski fenomen poznat pod imenom "*pripovjedačke Bosne*" kao na prvi pogled homogen, iako unutar sebe vrlo često nekonzistentan niz bosanskohercegovačke pripovjedačke prakse počev od preporodnog vremena s prijelaza dvaju stoljeća pa sve do međuratnog doba, okvir koji će u sebe uključiti najveći dio apostrofiranih značajki prvih desetljeća ukupne novije bosanskohercegovačke književne povijesti, a u kojem se, kao u svojem neposrednom kontekstu, kao pripovjedač te budući romansijer javlja i koji potom i sam bitno određuje tad mladi I. Andrić (usp. Lešić 1988a, 1988b, 1991a, 1991b).⁴

3.

Bosanskohercegovačka interliterarna zajednica u vremenu Andrićevih pripovjedačkih početaka, odnosno vremenu oblikovanja i presudnog formiranja kasnijeg Andrića kao pripovjedača i romansijera, jeste – očito – izrazito složeni semiotički prostor obilježen karakterističnim politradicijskim nedosljednostima, suprotnostima, pa čak i proturječjima, u kojem su – uz i dalje evidentne manje ili više modificirane relikte ranijeg, preporodnog trenutka i uopće kanonskog kulturno-poetičkog makromodela – sve jasnije prisutne i sve dominantnije brojne novine. Sve ovo ulazi u osnovu i ranog pripovjedačkog rada I. Andrića, baš kao i onog kasnijeg, uključujući i autorovo romaneskno djelo, i predstavlja ključne elemente njegova književno-kulturalnog arhiva, pri

4 Naravno, ukupan književni rad I. Andrića, pa tako i njegovo rano pripovjedačko te kasnije pripovjedačko-romaneskno djelo, itekako je moguće (i – razumije se – potrebno) razumijevati i u širem kontekstu od bosanskohercegovačkog – najprije onom južnoslavenskom, a potom i općeevropskom. Pa ipak, u ovoj studiji glavni hermeneutički fokus jeste na onome što je bosanskohercegovačka kontekstualizacija Andrićevih književnih početaka, i to prije svega zato što je riječ o Andrićevu izravnom, matičnom književno-kulturalnom okviru, okviru u kojem se Andrić javlja kao pisac i od kojeg, u karakterističnoj eliotovskoj težnji da ga ne samo zadovolji već i nadraste, ovaj autor polazi, istovremeno ga inovirajući tragom širih književno-kulturalnih procesa i pojava. Pritom, među ovim drugim važnim kontekstima ukupnog, pa tako i ranog Andrićeva književnog rada od izuzetne su važnosti hrvatska i srpska književnost i kultura autorova vremena (kako u njihovoj zasebnoj naporednosti, tako i u njihovim medusobnim približavanjima na putu pokušaja stvaranja jedinstvene jugoslavenske književnosti i kulture), ali i književno-kulturalni procesi i pojave u širem evropskom književno-kulturalnom kontekstu, kojih je Andrićev i rani i kasniji književni rad nesumnjiv dio.

čemu je, međutim, u ovom kontekstu vjerovatno najindikativniji odnos autorovih pripovjedačkih prvjaca prema trima nesumnjivo diferencijalno važnim obilježjima cjelokupne dotadašnje bosanskohercegovačke književne prakse, posebno pripovjedačke, a to su, najprije, dominantni “*smisao za historiju*”, načrto, dakle, izražena sklonost ka “*priči o prošlosti*”, potom naglašena “*okrenutost tradiciji*”, odnosno izrazita, a katkad i anahrono-tradisionalistička vezanost za *tradicijeske vrijednosti*, bez obzira na to da li je riječ o tradicijski ukorijenjenim književnim oblicima ili, pak, o literarnom insceniranju tradicijski oblikovanog svijeta, te, konačno, s ovim usko povezani “*smisao za lokalno-regionalno*”, a zapravo vidna naklonost prema “*zavičajnoj priči*”, shvaćenoj i u tematskom smislu, na način priče sa zavičajnim predmetno-problematskim interesom, ali i u recepcijском smislu, na način priče čija je intendirana čitalačka publika tek ona zavičajna, pa čak i u aksiološkom smislu, na način priče usko zavičajnih literarno-estetskih dometa i vrijednosti (usp. Kodrić 2011: 59–200). Upravo, dakle, ovakav književni obrazac nastavlja i mladi I. Andrić, s tim da, međutim, već na samom početku kod Andrića prošlost prestaje biti relevantna prvenstveno *po sebi*, pri čemu pišećev pripovjedački diskurz gubi i isključivi doslovni, *denotativno-referencijski* historijski interes, baš kao i transparentni *kolektivistički* te *muzealni* karakter književnog rada prve generacije bosanskohercegovačkih pripovjedača i uopće prethodne, kanonsko-preporodne književne paradigmе, i tako prestaje biti nekadašnje bilo folklornoromantičarsko, bilo prosvjetiteljskorealističko isključivo kolektivno “mjesto pamćenja” što, na način tzv. hladnog sjećanja, melanholično opire se povijesnoj mijeni ili, pak, na oprečan način vruće memorijske opcije propedeutički spremu čitateljski impliciranu zajednicu za teške izazove budućnosti koja neminovno dolazi (usp. Kodrić 2011: 59–200). U odnosu značajne razlike prema ovakovom tradicijskom kontekstu, iako do kraja uronjeno u povijesno vrijeme, čak nerijetko zasnovano na različitim stvarnim, konkretnim i materijalnim tekstualnim ostacima prošlosti (a ne, dakle, više njezinim “svjedocima”), i to u širokom potezu od usmene priče i legende pa sve do povijesne činjenice i historijskog dokumenta, Andrićovo kazivanje o povijesti postaje zapravo osobena *pseudohistorijska priča*, i izrasta tako u jedan od najranijih oblika tzv. *novohistorijske pripovijesti* u povijesti bosanskohercegovačke interliterarne zajednice, u kojoj se prošlost svodi, uglavnom, na *palimpsestno rekreirani arhiv priča*, funkcioniрајуći prvenstveno kao povijesno ornamentirani okvir uvijek iste ljudske egzistencijalne drame, a zapravo čovjekove “muke postojanja”. Pritom, stvarajući *privid* tradicionalne, starinske povijesne priče, a zapravo zadržavajući prepoznatljive, najtransparentnije elemente tradicionalne pripovjedne sheme,

koje pritom nužno modificira, prvenstveno na način individualističko-artistički utemeljene organizacije književnog diskurza (usp. Lešić 1988a), mladi Andrić, u – dakle – *fingiranom* mimetičko-verističkom maniru, svoj povijesno markirani dijegetički univerzum tipično politradicijski propušta kroz naročiti "filter" *avangardnog*, a potom i – naročito kod nas s njim usko povezanog – *neonaturalističkog* senzibiliteta kao temeljni artikulacijski kôd posebno u njegovoj ranoj pripovjedačkoj fazi, uvodeći na ovoj osnovi tradicionalnu bosanskohercegovačku "priču o prošlosti" u tad naročito aktuelne okvire "*estetike ružnog*" (što je, uostalom, i jedan od temeljnih razloga da je ovaj, rani autorov pripovjedački trenutak i nazvan njegovom "*mračnom*" fazom). Tad, slično slučaju još jednog broja drugih bosanskohercegovačkih autora njegova vremena, čiji se književni postupak podudarao "sa jednom tendencijom u nemačkom ekspresionizmu koji je potrebu za ekspresijom čulnog i voljnog rastakanja ličnosti dokumentovao na primerima istorijski znamenitih ljudi", Andrićev pripovjedački diskurz utemeljuje se na činu "istorizacije ličnosti i događaja i mistifikacije nagonskih i čulnih bahanalija" (Vučković 1991: 210), pa autorove rane pripovijetke oblikuju takav svijet koji se samo s jedne strane nadaje kao jasno povijesno indiciran i otud povijesno prepoznatljiv. S druge, pak, strane, on je ispunjen prije svega značenjski polivalentnim slikama izraženog složenog i nesavladivog "*nutarnjeg života*", i to onima na kojima, u dominantnom *ekspresionističkom* maniru, insistira osobeni hibridno-sinkretički spoj poetika *avangarde* i *neonaturalizma*, s prevlašću *grotesknog* i *nakanog te patološkog* i *morbidnog*, a posebno *divlje nagonskog* i *sirovo seksualnog* na način gotovo do kraja radikaliziranog *rasnog* i *freudovskog* diskurza (inače izrazito utjecajnog u pišćevu trenutku), sve to u totalizirajućem obuhvatu od *fizičko-tjelesnog* do *psihičko-socijalnog*, kako se to – sve zajedno – posebno jasno vidi u najupečatljivijim autorovim pripovjedačkim radovima iz ovog vremena, kakva je, naime, već spomenuta prva autorova pripovijetka *Put Alije Derzeleza*, odnosno kakve su Andrićeve pripovijetke koje je uskoro slijede – *Čorkan i Šabica* (1921) ili *Mustafa Madžar* (1923). U svim ovim tekstovima, baš kao i onima drugim iz istog vremena te u kasnijem Andrićevu književnom djelu, bosanskohercegovački povijesni hronotop, čak i onda kad je do kraja jasan, postaje prvenstveno "*egzistencijalno polje* bez kojeg ni jedan pravi pripovjedač ne može zapodjeti svoju priču", i predstavlja prije svega ono što su "sjenke prošlosti" – "jedan uslovan prostor na kojem dejstvuje Andrićeva pripovjedačka imaginacija i u isto vrijeme se razvija njegova misao na vječnost", pri čemu se povijesni detalj javlja najčešće kao tek "*događaj u priči*, čija 'istinitost' je isključivo u uvjerljivosti priče, a ne više u potvrdi istorije" (Lešić

1988a: 175–177), što je, konačno, ona situacija u kojoj “svaka njegova krupnija pojedinost, bez obzira na to što izgleda istorijski realna, jedna je metafora ili simbol” (Samardžić 1981: 501). Ovakvo što desit će se već i u Andrićevu pri-povjedačkom prvjem, gdje je, naime, epski Đerzelez (Đerđelez), “upravo po iskušenjima koja su ga snašla postao *jedan od nas*” (Lešić 1988a: 160), dubo-kom unutrašnjom “mukom postojanja” izmučen čovjek, i to ne samo u smislu njegove antiepske deheroizacije u fryevskom “ironijskom modusu” već i u smislu njegova *univerzalistički esencijaliziranog*, svevremenog i sveljudskog simboličkog značenja⁵, čime se i mladi Andrić upisao u, istina, nevelik, ali u književnorazvojnom smislu izrazito značajan red međuratnih bosanskoherce-govačkih autora koji su, dakle, zadržali tradicijski ukorijenjenu zavičajnu bo-sanskohercegovačku temu, ali na način da su je u semantičkom smislu izdigli iznad uskih lokalno-regionalnih okvira, prelazeći istovremeno i preko dotad u bosanskohercegovačkoj književnoj praksi još uvijek jakih interkonfesionalnih granica. Upravo ovakvo što imalo je, u konačnici, i značajne učinke na nadila-ženje lokalno-regionalnog i s obzirom na druga dva važna aspekta: u smislu *intendiranog recipijentskog konteksta* te u *aksiološkom* smislu, baš kao što je doprinijelo i procesu *unutrašnjeg* srastanja bosanskohercegovačke interliterar-ne zajednice te njezinu *intencionalnom* uvezivanju u širi južnoslavenski kontekst. A svim ovim, napokon, budući u samom središtu bosanskohercegovačke književne prakse svojeg vremena, mladi I. Andrić i zadovoljio je, ali i bitno (pre)oblikovao temeljne interese tad aktuelnih, savremenih konstituenata one sve izraženije naročite poetike kulture bosanskohercegovačkog međurača, učestvujući u stvaranju takve književnosti koja će tek koju godinu kasnije (1928) navesti J. Kršića, tad jednog od vodećih bosanskohercegovačkih histo-ričara književnosti i književnih kritičara, na ideju o osobrenom fenomenu “pri-povjedačke Bosne” (usp. Kršić 1979), a koju je, slično Kršiću, i A. Schmaus, značajni njemački slavist i balkanolog ovog trenutka, u isto vrijeme definirao ne samo kao “najoriginalniji ili bolje rečeno najelementarniji deo naše knji-ževnosti” (Kršić 1979: 159) već i kao jedinstvenu pojavu koja – prema autorovu mišljenju – “nije toliko rezultat svesnih napora, koliko izrasla iz podsvesnih dubina jedne specifične kolektivne psihe”, iz onog što je njezin “donji sloj”, a

5 Ovakvo što, kao važnu novinu i posebnu vrijednost Andrićeva djela, zapazio još 1920. go-dine M. Bogdanović, jedan od prvih njegovih kritičara, naglašavajući, vrlo precizno, da je, za razliku od tradicionalnih pisaca – “romantičara”, koji su slikali “ljude iz jedne egzotične sredine”, autor nastojao da “u popularnom bosansko-muslimanskom čovjeku Aliji Đerze-lezu stvori jedan sintetizovan tip te sredine”, ne tražeći u ovakvim likovima “ono što im je apsolutno specijalno i specifično, ono čime se oni udaljavaju od nas, nego, naprotiv, ono što im je zajedničko sa nama” (Bogdanović 1977: 44).

"koji je opterećen svime što je atavističko, što je krv i prošlost predala u naslede, gde se krije toliko prigušenih energija i tamnih strasti", proizašlih "iz dubina kolektivne psihe, kao rezultata istorijskih prilika" (Schmaus 1928: 90–91).

4.

Negdje, dakle, upravo ovdje, u ovakvom književnom svijetu i kulturnom kontekstu ponikao je i mladi I. Andrić i njegovo rano pripovjedačko djelo, kao i osnova za ono što će uslijediti u kasnijem autorovu pripovjedačko-romanesknom radu, uključujući i njegovu "tursku priču" i "tursku temu", ali njezino složeno imagološko značenje, utoliko prije što i autorov rani književni rad, baš kao i književni rad čitavog niza drugih pisaca bosanskohercegovačkog i tad jugoslavenskog međuratnog doba, dio je i vrlo složenih ne samo književno-kulturalnih već i društveno-političkih prilika, u kojima se – u slobodarskom i pritom često upravo antiturskom duhu – nastojalo izgraditi ne samo jednu novu književnost ili kulturu već i jedan novi društveno-politički okvir, a što je podrazumijevalo i složene, a nerijetko i do kraja proturječne procese u memosferi cjelokupne onovremene književne prakse, pa tako i u Andrićevu književnom djelu (usp. Wachtel 2010: 35–151).⁶ U tom smislu, ako ne kao čista nužnost, a onda kao očekivan učinak ovakvog piščeva kompleksnog književno-kulturalnog arhiva nadaje se i pojava onog osobenog *imaginarnog* "Istoka" o kojem je u povodu upravo ranih Andrićevih pripovijetki nekoc pišala I. Sekulić, pa tako i ona jednako kompleksna predstava "turske" Bosne, koja, uza sve svoje skrivene i zamamne, a zapravo pozitivno stereotipizirane orijentalne čari, podrazumijeva i ono što su slike "i grotesknog i strašnog muslimanskog Orijenta", s njegovim "logorima i hanovima, vazda živim drumovima, sa čaršinlijama i kahvama, sa prljavim i surovim životom, sa strašnim i tajanstvenim, biva i smušenim tipovima, kakvi su Đerzelez Alija, Mustafa Madžar, Mula Jusuf i drugi", baš kao i ono što su "nož, puška, megdan", "bogato odelo i besni ati", "loj, luk, znoj, dronjak", "besposličenje i pustolovine", "pijane glave, besni čefovi", "netaknute primitivne snage i presne strasti" itd. –

6 S ovim u vezi, između ostalog, treba spomenuti i Andrićevu predratnu pripadnost i onom književnom okviru koji P. Palavestra odreduje kao "književnost Mlade Bosne" (usp. Palavestra 1994). Pritom, a budući da je mladobosanski pokret kao cjelina već od njegova početka pa sve do današnjeg vremena predmet vrlo različitih i, nerijetko, između sebe do kraja isključujućih tumačenja i ocjena, ovakvo što, kao nezaobilazna kontekstualna (ili – novohistoričistički gledano – *kotekstualna*) činjenica, još dodatno usložnjava ionako višestruku složeni književno-kulturalni arhiv pripovjedačko-romanesknog djela I. Andrića, utoliko prije što i sama pojava "književnosti Mlade Bosne" još uvjek jeste otvoreno i nimalo jednostavno književnoznanstveno pitanje.

sve, dakle, redom neka od ključnih mesta orijentalističkog te balkanističkog, no ovaj put negativno-stereotipnog predstavljanja “tamnovilajetskih” prostora “divlje Evrope” i onog što je njezin “imaginarni Turčin” (usp. Jezernik 2007, 2010). Upravo zato, konačno, ni pojava “turske priče” i “turske teme” u Andrićevu književnom radu i nije niti može biti samo autorski i recipijentski proizvedena, već je bitno i kulturnalno te poetički kodirana, pri čemu je ovdje od posebnog značaja ono što je *avangardno-neonaturalistička “estetika ružnog”*, a što se sve dešava na način naročitog spoja svih ovih na prvih pogled sasvim različitim koncepata unutar poetike “pripovjedačke Bosne” i njezina osobenog, a prije svega rasno-freudovskog insistiranja na onom što je (tobože) izraslo “iz podsvesnih dubina jedne specifične kolektivne psihe”, iz onog što je njezin “donji sloj”, “koji je opterećen svime što je atavističko, što je krv i prošlost predala u nasleđe, gde se krije toliko prigušenih energija i tamnih strasti”, a što je proizašlo “iz dubina kolektivne psihe, kao rezultata istorijskih prilika”.

Ova, do aporije dovedena sučeljenost različitim diskurza koji su krajnje kompleksni već sami po sebi, a zapravo gotovo aporetička situacija u kojoj je npr. Mustafa Madžar istovremeno i sasvim jasno oličenje predstave “i grotesknog i strašnog muslimanskog Orijenta” sa svim onim što ova predstava dalje podrazumijeva, ali i znatno složeniji lik koji ne samo izgovara već i svojom cjelokupnom sudbinom te, posebno, svojim absurdističko-tragički uokvirenim životnim skončanjem svjedoči riječi “Svijet je pun gada”, ovakvo što, dakle, sve zajedno, Andrićev literarni univerzum učinit će, u konačnici, svijetom krajnje *dinamičnog i nestabilnog*, odnosno izrazito *proturječnog i unutar sebe sukobljenog* književno-kulturalnog arhiva njegova pripovjedačko-romanesknog djela. A on je, otud, prije svega takav da u njemu – na najkarakterističniji politradicijski način – odzvanja i *kolonijalni*, i *autokolonijalni*, ali i *antikolonijalni* diskurz cjelokupne dotadašnje i tad aktuelne bosanskohercegovačke književne prakse, odnosno gotovo podjednako i epsko-agonalna “*turska priča*” s kraja 19. st. o kojoj je nekoć kritički pisao N. Šumonja (usp. Šumonja 1887)⁷,

7 “Turska priča” s kraja 19. st. najčešće je podrazumijevala vrlo radikalni, u složenim balkanskim povijesnim okolnostima višestruko agonalno zasnovan negativan doživljaj “turskog” svijeta u Bosni, a to na koji je način ovaj diskurz funkcionirao u npr. srpskoj (a, slično tome, i u hrvatskoj) književnosti ovog vremena sasvim uvjerljivo mogu ilustrirati zapažanja gore spomenutog autora u članku *Muhamedanstvo i naša književnost* iz 1887. godine, “toliko precizno i tačno da se ni danas tome ne može mnogo dodati” (Tutnjević 1999: 33): “Mnogi književnici naši šezdesetih i sedamdesetih godina uzimali su sižete svojim pesmama, pri-povetkama i drugim radovima iz života potlačene raje u turskom carstvu. Ko je ijole pratilo razvijanje tadašnje književnosti, lako će se setiti, kakvim se načinom pisalo o Turcima, o njihovom Alahu, o proroku, o džamijama i o polumesecu, a setiće se također, kako to nije bilo baš ni malo u rukavicama. Kolike samo pesme Zmajeve i Jakšićeve odišu osvetnim

i romantično-sentimentalna "pseudobosanska priča" prvih začuđenih i izneđenih "pogleda" u Bosnu i njezin nesvakidašnji, volžebni poluorientalni svijet (usp. Lešić 1991b: 401–440)⁸, i unutar sebe vrlo raznolika tradicionalna

gnjevom protiv 'krvoločnih' i 'zverskih' Turaka, a isto to bilo je i u pripovetkama Vladana Đorđevića, dramama Matije Bana i radovima mnogih drugih. Ovde su navedeni samo prvi i najznačajniji predstavnici naše knjige. Takav način pisanja dostigao je svoj vršak za vreme bosansko-hercegovačkoga ustanka, srpsko-turskoga, crnogorsko-turskoga i rusko-turskoga rata. Građe je bilo dosta: valjalo je samo izmisliti kakav strašan događaj, dovesti čitaocu pred oči nekoliko četa Turaka krvavih očiju, s handžarima i dugim puškama, valjalo je isplati nekoliko hitaca, saseći – naravno sve na papiru – nekoliko majki i nevine dece, prikazati tamnicu, vešala, pa eto ti gotove krasne pesme, pripovetke, ili već što ti hoćeš, iz života potlačene raje. Posao ne toliko težak, koliko blagodaran. Ele, beše toga dosta. // Ova faza naše lepe književnosti morala se preći, a može se u nekoliko i opravdati, kad se uzmu u obzir tadašnje prilike. Snivalo se uvek o oslobođenju potištene braće iz petstoletnoga ropstva, o ujedinjenju Srpstva i o mnogim drugim lepim stvarima, od kojih danas nema ni pomena, pa se mislilo, da će se tim načinom doneti bar kamičak zgradi sreće srpske. (...) Bilo je u tim vestima mnogo hiperbola i davo se prikazivao crnjim, no no što je bio. Ostaviceemo na stranu krvološtva za vreme ratova i ustanača, – ta ratovi među najcivilizovanim državama ne prelaze bez užasa i grozota! – ali se mora priznati, da Muhamedovci niši bili baš ovako besni i krvožedni, kakvima su ih opisivali pisci, koji ih nikada nisu ni videli. (...) Predstavnikom takvoga načina pisanja istaknuo se Božidar Nikašinović Vrščanin (...). U nekoliko poslednjih meseci izneo je na javnost nekoliko pripovedaka, pa u svima redom crta turske zulume; pomjenimo: 'Jusufiko i Mejramik', 'Arapova odaja u kuli Čengić-age', 'Fazli-pašina lipa', (u 'Stražilovu') i 'Na Bjelavama' (u kalendaru 'Godišnjaku'). Apstrahovaču ovde kompoziciju, tehniku, došljednost ili nedošljednost narodnoga govora i provincijalnih fraza, a uzeću u obzir samo onu glavnu crtu, koja se kao crvena nit provlači kroz sve te redove: opisivanje zverstva i okrutnosti turske. Da vidimo, kakvim to načinom biva. // 'Gora je zvijer Turčin na domu nego li vuk u gori!', uzvikuje se na jednome mestu. // 'Turčin će za pare i oca objesiti, a za pare i najvećeg zlikovca pustiti', na drugom. // 'Jadna raja ne smije ni da se iz kuće pomoli, jer bi na mah bilo pasjeg mesa za turski ramazan', kazuje se pri opisivanju položaja hrišćanskoga, a malo niže ima još neverovatnija refleksija: // 'Kojeg hrišćanina paša pozove, taj se više živ ne vrati, niti ima o njemu kakva habera.' // Turcima se daju ovakva epiteta: 'skotovi', 'krvnići', 'škotsko srce Fazli-pašino'. // Kad već ni te oštре boje ne dostaju koloritu, dolaze još ovake ne samo neestetične nego i odurne slike: // '... kad je majčica... isplažen jezik mrtvom (sinu) u usta gurala'... 'a u tišini raku iskopala, da mu dušmani groba ne saznaju, pa da mu se i mrtvom ne svete.' // A posle svega toga stavljaju se opet ova kontrasna refleksija: // 'Ti su grobovi danas procvali. Lipe je nestalo... Danas nema ni onoga panja... samo živi uspomena hrišćanskoga bola.'” (Šumonja 1887: 334–336)

8 Nasuprot "turskoj priči" s kraja 19. st., "pseudobosanska priča", onakva kakvu su, uz npr. J. E. Tomića u *Zmaju od Bosne* (1879), na prijelazu 19. i 20. st. ispisivali i V. Livadić, I. Lepušić, M. Mrazović, M. Živković i brojni drugi, po porijeklu mahom nebosanskohercegovački autori, često je, uporedo s manje ili više izraženim elementima orijentalističkog diskurza, podrazumijevala i u osnovi neromantičarsku sliku Bosne, a zapravo često "jedan sušinski izmjenjen odnos prema Bosni kao književnoj temi", pogotovo u poređenju s onim što je ranija književna situacija, a kad je, naime, "još od slavnog Mažuranićevog spjeva Bosna (...) u književnosti bila prikazivana isključivo kao zemlja nasilja i bezvlašća, nastanjena okrutnim turskim silnicima, obespravljenom i potlačenom rajom i hajducima-osvetnicima, u koju se s lakoćom mogao situirati romantičarski mit o borbi dobra i zla". Pa ipak, ni ov-

“bosanska priča” što se kao naročiti “bosanski tekst” bosanskohercegovačke interliterarne zajednice različitim tradicijskim književnim rukavcima “pripovjedačke Bosne” tradira od njezina preporodnog doba pa nadalje (usp. Lešić 1988b, 1991a, 1991b; Kodrić 2011: 59–200), i uza sve to snaga novine evropske književne avangarde, i to prvenstveno u obliku njezinih složenih pretvorbi u domaćem književno-kulturalnom kontekstu i njegovim karakterističnim poetičkim alijansama (usp. Vučković 1991; Kodrić 2011: 59–200), a kad će u istom tekstu, uz postpreporodni tradicionalizam, naći se, sučeliti, a potom hibridno-sinkretički stopiti i, prije svega, elementi ekspresionizma, a potom i neonaturalizma, gradeći svim ovim krajnje neobične i – valjda upravo stoga – toliko sugestivne, ali i kontraverzne književne kreacije.⁹

dje ne izostaje ni uobičajena imagološka složenost ni sad već sasvim jasna kolonizatorska perspektiva u pristupu “bosanskoj temi”, pa tako Livadić, otkrivajući “prave razloge tog promijenjenog odnosa prema Bosni”, piše: “Stara čežnja naša – Bosna ponosna – prostire se evo pred nama poput bašće, u koju nam je Hrvatom zasaditi po koji cvjetić uljudbe, a da si za nagradu na tom trudu, opet, uberemo koj cvjetić pučke samoniklosti, kakve je naći samo još u Bosni.” Upravo i na toj osnovi nastat će, dakle, i ona predstava o Bosni u kojoj, recimo, “Lepušićeva Bosna još uvijek je bila jedna romantična zemlja netaknute prirode, nastanjena ljudima koji su još sposobni za silnu ljubav i veliku mržnju, za zločine iz strasti i dobra djela, za osvetu i praštanje, za surovost i zlobu i za pobratimstvo i vjernost do groba”; ili, pak, kao kod Mrazovićeve, gdje je Bosna “neoromantički Orijent, u kojem ljudi još strasno ljube i ginu od ljubavi i nad kojim se nadvija tajanstveni dah istočnjačke mistike”, pri čemu se “stvarna povjesna Bosna sačuvala (...) uglavnom u muslimanskim imenima, u narodnoj nošnji i u egzotičnim riječima kao što su *feradje* (feredža), *ashyklük* (ašikluk), *dimije*, *čarschia* i sl.”, sve to kao “pokušaj da se dâ uvid u dušu jednog nepoznatog i zato prezrenog naroda”, kako će svoj interes za Bosnu obrazložiti upravo M. Mrazović (usp. Lešić 1991b: 404–405, 408–409, 416–418).

- 9 Kako je poznato, Andrićovo književno djelo, prvenstveno onaj njegov najvažniji – pripovjedačko-romaneski dio, ima nesumnjivo vrlo složenu povijest recepcije, a zapravo takvu da autor I. Andrić i njegov književni rad u konačnici predstavljaju po mnogo čemu naročito kompleksan i kulturno izrazito zasićen semiotički znak, ono više od pukog “umjetnika riječi” i njegove “literarno-estetske tvorbe”. Izuzmu li se slučajevi njegove teške, vulgarne ideoološke zloupotrebe, naročito oni iz nedavne prošlosti, kad je literatura prisiljavana da doslovno služi političkim projektima, na jednom polu recipiranja Andrićeva književnog djela sam Andrić kao autor i njegov književni svijet razumijevaju se, u krajnjoj liniji, gotovo vizionarsko-proročki, te autorovo književno djelo postaje ne tek sami estetski vrh domaće književne prakse već i neupitni tumač (suštine) povijesti, ali i sadašnjosti, pa čak i budućnosti, odnosno: “Andrić je uzdignut do mita i nepriskosnovenosti, do veličine u koju se ne smije dirati, čak i do legende koja se ne može objasniti”, kako to primjećuje V. Kalezić (1985: 9). Ovakvo što pojавa je čijih je primjera izrazito puno, utoliko prije što je ovaj tip razumijevanja Andrićeva književnog rada preovladajući i u manjoj ili većoj mjeri svojstven najčećem dijelu njegovih etabliranih, kanonskih čitanja, pri čemu to – kako opet zaključuje isti autor – više svjedoči “o stanju naše kritičke misli, nego o Andriću” (Kalezić 1985: 9). Na drugom polu povijesti recipiranja Andrićeva književnog djela, pak, na različite načine postavljeno je, najčešće bez negiranja autorovih estetskih dometa, i kritičko pitanje o Andriću i njegovu

Da li je, onda, I. Andrić kao pisac, a posebno kao pisac na naročit način oblikovane "turske priče" i "turske teme" kakva se javlja u njegovu pripovjeđačko-romanesknom djelu, pisac interkulturalnog dijaloga? – pitanje je koje se, otud, nužno javlja na kraju, ali je to i pitanje koje i samo traži dodatnu zapitanost: Da li je, možda, ovo pitanje suvišno? Jer, treba li pisca iz jednog vremena i prostora mjeriti standardima prije svega našeg vremena i prostora, a pogotovo onima koji u osnovi nisu imanentnliterarni? Treba li, pritom, uopće govoriti o piscu ili, pak, o njegovom djelu, bez obzira na to kakav stav o svemu ovom podrazumijevaju savremeni književno-kulturalni trendovi?

Ovako postavljena pitanja vode različitim odgovorima, koji, kao uostalom ni Andrićevu književno djelo, nisu nimalo jednostavnii.

Nesumnjivo, a kako je to zapaženo i ranije, I. Andrić jeste pisac koji je, kao član projugoslavenski orientirane omladine još u vremenu prije Prvog svjetskog rata, svojim književnim djelom, ali i svojom autorskom ličnošću, svojim književno-kulturalnim i društveno-političkim stavom i odnosom, "spajao, u ratu i neposredno nakon njega hrvatsku i srpsku liniju književnog stvaranja, pišući uz to većinom prozu iz muslimanskog svijeta pod osmanlijskom vladavinom" (Rizvić 1985: 207), čime je – naravno – naznačen tek

književnom (ali i neknjiževnom) radu uopće, kako je to upravo slučaj i kod V. Kalezića u rijetko spominjanoj knjizi *Ivo Andrić u našim sporovima* (1985), a posebno o Andrićevu odnosu prema Bosni i njezinu svijetu ili predstavljanju Bosne i njezina svijeta u Andrićevu književnom djelu. Ovakvih primjera manje je, što ne znači da nisu izazvali veća pomjerenja u povijesti recipiranja Andrićeva književnog rada, a javljaju se čak vrlo rano, već u zaboravljenom tekstu *Prividni realizam Iva Andrića* (1936) Đ. Jovanovića ili, također, u dugo vremena nepoznatom tekstu Š. Kurtovića "Na Drini čuprija" i "Travnička hronika" od Iva Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva" (1961), a potom i u kraćim tekstovima *Morići u "Derzelezu"* (1978) M. Maglajlića i *Morići u pisanoj književnosti* (1983) Đ. Buturović, svojevrsnim naznakama šireg stanja problema, odnosno tekstu kakav je *Ivo Andrić i 'Kuća islama'* (1981) A. Popovića, a nakon toga i u golemoj knjizi M. Rizvića *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu* (1995), još uvijek najobimnijem i otud najčešće osporavanom radu o ovom pitanju, te tekstu *Andrićovo djelo u tokovima evrocentrizma* (1997) Es. Durakovića, jednom od prvih radova ove vrste koji datom problemu pristupa (i) s pozicijom njegova poskolonijalnog razumijevanja, što je sve rezultiralo i pojavom zbornika *Andrić i Bošnjaci* (2000), nakon kojeg – posebno u bosanskohercegovačkom kontekstu, ali i šire – naglo raste broj različitih polemičkih tekstova o pitanju Andrićeve književne reprezentacije Bosne i njezine povijesne zbilje, a naročito bosanskih muslimana, odnosno Bošnjaka. Ne ulazeći trenutno u dublju analizu povijesti recipiranja Andrićeva književnog djela, utoliko prije što je takvo što zaseban i usto vrlo težak problem, ovdje treba evidentirati još samo jedan, nedavni primjer recepcije Andrićeva književnog rada – knjigu *Andrić o Bosni* (2010) P. Lazarevića, koja, uprkos obećavajućem naslovu, pitanju predstavljanja Bosne u Andrićevu književnom svijetu prilazi na način svojstven ili blizak prvospmomenutoj grupi, ne upuštajući se u kompleksnije kritičko propitivanje ovog problema, pa ono i dalje ostaje otvoreno, a nažalost nerijetko i kao mučni predmet spora.

jedan, i to manji dio kompleksnosti koja je svojstvena ovom piscu i mogućem interkulturalnom karakteru njegova književnog djela, a koji bi se ovdje očitovalo prije svega u smislu nastojanja usmjerenog u pravcu izgradnje novog, nadnacionalnog i suprakonfesionalnog – jugoslavenskog interliterarnog, a prema tome i interkulturalnog modela književno-kulturalnog rada i njegova društveno-političkog značenja. Štaviše, kao ovakav, spajajući “hrvatsku i srpsku liniju književnog stvaranja” te pišući pritom “većinom prozu iz muslimanskog svijeta pod osmanlijskom vladavinom”, odnosno baveći se upravo “turskom pričom” i “turskom temom”, Andrić je, kako je prethodno istaknuto, bio i jedan od onih autora čije je književno, a posebno pripovjedačko te kasnije pripovjedačko-romanесknog djelo nesumnjivo doprinijelo unutrašnjem srastanju dotad etno-nacionalno i konfesionalno rasredištenog bosanskohercegovačkog književno-kulturalnog konteksta, koji je sve do kraja 19. i početka 20. st. bio parceliziran čak i temeljem različitih jezika te pisama književno-kulturalne komunikacije, pri čemu je vjerovatno i prvi autor koji je u jugoslavenskim okvirima njegova vremena cijelovitije predstavio ono što je u ovom kontekstu dotad bilo ne samo nepredstavljeno već i gotovo *nepredstavljivo* – osobeni unutrašnji život stare, osmanske, “turske” Bosne i njezina “turskog”, prvenstveno bošnjačko-muslimanskog, a potom i onog hrvatsko-katoličkog i srpsko-pravoslavnog te manjinskog i migraciono-liminalnog svijeta, u onom njihovu također “turskom”, a zapravo specifičnom orijentalnom “dekoru” i “kostimu”, odnosno naročitom graničnom stanju kakav se drugdje nije nalazio, što isto tako predstavlja čin neke vrste priloga interkulturalnom pluraliziranju i bosanskohercegovačkog i tad šireg jugoslavenskog književno-kulturalnog, ali i društveno-političkog okvira, utoliko prije što je sve ovo značilo i literarno insceniranje čitavog jednog dotad marginaliziranog povijesnog života, njegove vremenom sve više skrajnute tradicije i baštine te bezrazložno u nepovrat zaborava potisnutih slojeva njegova kulturnog pamćenja, s jedne strane. S druge, pak, strane, ovakvo što sve zajedno, jednako nesumnjivo, podrazumijevalo je i reproduciranje nekih ranijih, baš kao i onih novijih i pozitivnih i negativnih stereotipnih orijentalističko-balkanističkih, imagološki višestruko složenih viđenja te iste stare, “turske” Bosne, njezina “turskog”, bošnjačko-muslimanskog svijeta, ali – treba to posebno istaknuti – i onog izvan ovog etno-nacionalnog i konfesionalnog okvira, pa tako i onog hrvatsko-katoličkog i srpsko-pravoslavnog, kao i manjinskog i migraciono-liminalnog, koji su u Andrićevu pripovjedačko-romanесknom radu također označeni i pozitivnim i negativnim stereotipnim predstavama, sve to u skladu s onim što je općevrijezena poetika kulture i uopće pogled na svijet Andrićeva aktuelnog vremena

te njegov epistemološki status, a zapravo u skladu s onim što je književno-kulturalni arhiv u kojem nastaje i u kojem se oblikuje najprije Andrićovo rano pripovjedačko, a potom, na ovoj osnovi, i njegovo kasnije pripovjedačko-romaneskno djelo. To je onaj aspekt Andrićeva književnog djela koji manje ili više odstupa od našeg današnjeg razumijevanja interkulturalnosti i posebno interkulturalne književne komunikacije, s čim u vezi, međutim, na umu treba imati i to da je kategorija totaliteta književnog rada jednog autora, baš kao i čitav niz drugih klasičnih, tradicionalnih književnohistorijskih premsa i prepostavki, odavno napuštena u savremenoj znanosti o književnosti (usp. Lešić 1985), što praktično znači i nužnost opreza pri svakom – pa tako i ovom – čitanju koje na osnovu pojedinačnih primjera nastoji doći do općih, sveobuhvatnih zaključaka i razumijevanja postavljenog problema. Ovom svakako treba dodati, uz čitav niz drugih važnih činilaca, i pitanje narativnog glasa, odnosno uopće pitanje unutrašnjeg ustrojstva jednog složenog književnog svijeta, naročito u smislu odnosa između njegovih strukturnih sastavnica i cjeline koju izgrađuju (usp. Lešić 1988a, 2011), ali i pitanje recipijenta, odnosno pitanje njegove interpretativne strategije i vizure koju ona podrazumijeva, čineći tako izvjesne aspekte autorova djela vidljivim ili, pak, nevidljivim. Sve to, na kraju, a posebno u vezi sa složenim Andrićevim slučajem, složenošću koja je posebno izražena upravo onda kad je riječ o "turskoj priči" i "turskoj temi" koja se javlja u djelu ovog autora, jeste jasan signal koji sugerira obavezu *holističkog* književnoznanstvenog uvida i *u tekstu*, ali i ono *izvan njega*, odnosni i *u kontekst pisanja*, ali i *kontekst čitanja*, a zapravo u najprije njegov *produkcijski*, a potom i *recepcijski književno-kulturalni arhiv*, a što u konačnici, s jedne strane, prihvatljivim čini i postavljanje naizgled izvanknjževnih pitanja književnom tekstu, baš kao i postavljanje pitanja današnjice nečemu što je stvar tek na prvi pogled gotove i završene književne prošlosti, dok, s druge strane, upozorava na to da čitanje književnog teksta, a posebno njegovo književnoznanstveno razmatranje, ne smije biti i čin njegova prosuđivanja na način opredjeljivanja *za* i *protiv*, ma šta nam taj tekst u našem čitanju kazivao. U tom smislu, i o Andriću kad je riječ, pa tako i o njegovoj "turskoj priči" i "turskoj temi", ostaje nam to da se – kako je u povodu baš Andrićevih pripovijetki i pojave Istoka u njima zapisala I. Sekulić – "svi tako rado gnjuramo" u njegov složeni književni svijet, u ono što je u njemu i "realno i odvratno i strašno" i pritom "i jeste i nije takvo", "zagnjurimo se, žmurimo, osluškujemo, treptimo" (Sekulić 1977: 50–51), a potom, s možda danas staromodnim, ali ipak i dalje nužno potrebnim idealom objektivnosti, izademo iz njega i njegove umjetničke magije pričanja, širom otvorenih očiju, pažljivo čitamo nje-

gove znakove, tekstualne ostatke prošlosti, njihove međusobne odnose i veze te njihove savremene odjeke i preoblike, razumijevamo i tumačimo cijeli ovaj kompleksni univerzum i prošlosti i današnjice bez apriornog priklanjanja ovoj ili onoj važećoj slici o autoru i njegovu djelu, pitajući se i šta je ono samo po sebi, šta je i kako je to postalo tokom vremena, šta je i, opet, kako je to ono postalo nama i šta te ko smo mi u svemu tome i kao predmet i kao subjekt književno-kulturalne komunikacije, bila ona u cjelini ili nekom svojem dijelu interkulturalna ili ne.

LITERATURA

- Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, prev. Vahidin Preljević, Vrijeme, Zenica
- Bogdanović, Milan (1977), "Put Alije Đerzeleza", u: *Kritičari o Ivi Andriću: Ivo Andrić u svjetlu kritike*, prir. Branko Milanović, 43–49, Svjetlost, Sarajevo
- Duraković, Esad (2000), "Andrićovo djelo u tokovima ideologije evrocentrizma", u: *Andrić i Bošnjaci: Zbornik – Bibliografija*, ur. Munib Maglajlić i dr., 192–206, Preporod, Tuzla
- Foucault, Michel (1977), "What is an Author?", u: *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, ur. Donald F. Bouchard, 113–138, Cornell University Press, Ithaca, NY
- Jezernik, Božidar (2007), *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, prev. Slobodanka Gličić, XX vek, Beograd
- Jezernik, Božidar, ur. (2010), *Imaginarni Turčin*, prev. Alen Bešić i Igor Cvijanović, XX vek, Beograd
- Kalezić, Vasilije (1985), *Ivo Andrić u našim sporovima*, Partizanska knjiga, Beograd
- Kodrić, Sanjin (2009a), "'Kulturalnomemorijska historija književnosti', modeli kulturnog pamćenja i interkulturalna prepletanja u bošnjačkoj književnosti 20. stoljeća", u: *Interkulturni horizonti: Južnoslovenske / evropske paradigme i srpska književnost*, ur. Dragan Bošković, 185–228, Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac
- Kodrić, Sanjin (2009b), "'Cultural-Memory Literary History' and 20th Century Bosniak Literature (Literary-Theoretical and Literary-Historical Prolegomena)", *Pismo*, VII/1, 196–219.
- Kodrić, Sanjin (2010a), *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Kodrić, Sanjin (2010b), "Književnost, prošlost i kulturno pamćenje (Književnopovijesne osobenosti novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti i ideja 'kulturalnomemorijske historije književnosti')", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, XIV, 163–203.

- Kodrić, Sanjin (2011), *Književnost sjećanja (Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti)*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Kršić, Jovan (1979), "Pripovedačka Bosna", u: Jovan Kršić, *Sabrana djela I, Književnosti naroda Jugoslavije 1 (Književnost Bosne i Hercegovine)*, prir. Vojislav Maksimović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo
- Kržišnik-Bukić, Vera (1997), *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*, prev. Josip Osti, Bosanska knjiga, Sarajevo
- Lešić, Zdenko (1985), *Književnost i njena istorija*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Lešić, Zdenko (1988a), "Pripovjedač za sva vremena", u: Zdenko Lešić, *Pripovjedači: Ćorović, Kočić, Andrić, Samokovljija, Humo*, 133–265, Veselin Masleša, Sarajevo
- Lešić, Zdenko (1988b), "Pripovjedačka Bosna", u: Zdenko Lešić, *Pripovjedači: Ćorović, Kočić, Andrić, Samokovljija, Humo*, 7–17, Veselin Masleša, Sarajevo
- Lešić, Zdenko (1991a), *Pripovjedačka Bosna I: Konstituisanje žanra*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost, Svjetlost, Sarajevo
- Lešić, Zdenko (1991b), *Pripovjedačka Bosna II: Pripovjedači do 1918*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost, Svjetlost, Sarajevo
- Lešić, Zdenko (2011), "Ko to tamo govori? (Pitanje 'glasa' u Andrićevoj prozi)", *Novi Izraz*, 53–54, 32–40.
- Nora, Pierre (2006), "Između Pamćenja i Historije. Problematika mjestâ", u: Maja Brklačić, Sandra Prlenda, prev. i prir., *Kultura pamćenja i historija*, 21–43, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb
- Palavestra, Predrag (1994), *Književnost Mlade Bosne*, Institut za književnost i umetnost, Beograd
- Petković, Novica (1970), "Tendencije u savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine", *Život*, XIX/1, 49–54.
- Rizvić, Muhsin (1985), *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Said, Edward W. (1999), *Orijentalizam: Zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, prev. Rešid Hafizović, Svjetlost, Sarajevo
- Samardžić, Radovan (1981), "Andrić i istorija", u: *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*, ur. Dragan Nedeljković, 497–503, Zadužbina Ive Andrića, Beograd
- Schmaus, Alois (1928), "Sa strana zamaglijenih", u: Zdenko Lešić, *Pripovjedači: Ćorović, Kočić, Andrić, Samokovljija, Humo*, 7–17, Veselin Masleša, Sarajevo
- Sekulić, Isidora (1977), "Istok u pripovetkama Iva Andrića", *Kritičari o Ivi Andriću: Ivo Andrić u svjetlu kritike*, prir. Branko Milanović, 50–58, Svjetlost, Sarajevo
- Šumonja, Nikola (1887), "Muhamedanstvo i naša književnost", *Stražilovo*, 21–22, 334–345.

- Todorova, Maria (1999), *Imaginarni Balkan*, prev. Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen, XX vek, Beograd
- Tutnjević, Staniša (1999), *Muslimanska književnost na srpskohrvatskom jeziku u odnosu prema srpskoj i hrvatskoj književnosti*, Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program, Budapest, www.osi.hu/ep
- Vučković, Radovan (1991), *Razvoj novije književnosti*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost, Svetlost, Sarajevo
- Wachtel, Andrew Baruch (2010), *Stvaranje nacije, razaranje nacije: Književna i kulturna politika u Jugoslaviji*, prev. Ivan Radosavljević, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo

I. ANDRIĆ'S 'TURKISH STORIES' AND LITERARY-CULTURAL ARCHIVE OF HIS NARRATIVE-NOVELISTIC WORK

(A sketch for Potential Intercultural Readings)

Summary

Already in his first story *Put Alije Đerzeleza* (1920), as well as in those which soon follow in the author's literary practice, I. Andrić indicated some of the basic directions of the development of his entire massive narrative-novelistic work, while opening series of the so-called 'Turkish stories', or – more precisely – the 'Turkish theme' in his opus, which will be one of the pivots of his overall subsequent literary work. Dealing with this theme will result in the particular complexity of the author's literary world, which was noticed relatively early, while today, in the time of domination of culturally oriented literary studies, but also in the context of still lasting complex (re)definitions of South-Slavic literary and cultural identities, this complexity has become even more obvious. This all leads to the question of literary-cultural archive of Andrić's narrative-novelistic work as a particular wider semiotic framework in which the author's work is produced and in which, while taking its positions in it, it acquires its meanings, and finally to the question of Andrić's literary work as a literary place of intercultural dialogue.

Edina MURTIĆ

TRAGIKOMIČNO, AMBIVALENTNO OBILJEŽJE PRIPOVJEDAČKE POETIKE BRANKA ĆOPIĆA¹

KLJUČNE RIJEČI: *Branko Ćopić, poetika priповједног teksta, narodna – praznična kultura, magijski smijeh, ambivalentnost, karnevalizacija, materijalno-tjelesno, trg*

Ćopićevi tekstovi sadrže ambivalentan, tragičan i humorističan doživljaj ratnih i poratnih događaja opisanih u zbirci priповijedaka *Doživljaji Nikoletine Bursaća* i romanu *Ne tuguj bronzana stražo*. Prema Bahtinovoj teoriji, ovo ima preporađajući efekt u obnavljanju ovozemaljskog života, pa su smrt i sve nevolje u književnim tekstovima Branka Ćopića protkane oslobađajućim humorom.

Ćopićevi romani i prijetke, iako nesumnjivo nose obilježje vremena u kojem su nastajali, imanentno sadrže ambivalentnost prema kojoj ih uvijek možemo doživljavati čitajući ih barem s dvije različite emocije koje se sjednuju kroz obilježje tragikomičnog. Ako je lektira ono što određuje svakog pisca, onda je razumljivo Ćopićevo opredjeljenje, jer među prvim Ćopićevim školskim lektirama bio je Cervantesov *Bistri vitež Don Quijote od Manche*.

Naučivši već rano od Cervantesovog lika da su ozbiljnost i vedrina, radost i tuga, ambivalentnosti koje u životu dolaze zajedno ili se neprestano smjenjuju u različitim vremenskim intervalima, i da u najtragičnijim životnim situacijama ne mora uvijek dominirati pesimizam, a da se od ružne stvarnosti ne može pobjeći u prošlost, Ćopić je zauvijek prihvatio ovo stajalište i ugradio ga u vlastitu životnu i književnu orijentaciju. Takvi su likovi: Nikoletina Bursać, Pepo Bandić, djed Rade, kao i svi drugi mali likovi iz Ćopićevih priповijedaka i romana, ali i Martin Peulić, koji gotovo na granici zdravog

1 Rad je ostvaren u okviru naučnoistraživačkog projekta *Modeli proučavanja i podučavanja književnosti naroda BiH* pod pokroviteljstvom Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke (voditelj projekta: doc. dr. Sanjin Kodrić)

razuma, ludosti ili glupe naivnosti, tragično, ali ne i uzaludno, tragajući za vječnim istinama, suštinama i vrijednostima, saznaju da se one zapravo nalaze u unutarnjim svjetovima pojedinca, odnosno u duhovnoj ili idejnoj orientaciji. Zbog toga su smjehovni princip i nesalomivi životni optimizam stalno prisutni u doživljaju svijeta kod većine Čopićevih likova.

Čopićev smijeh nije sardoničan, on je oslobođen podrugljivosti, zajedljivosti i cinizma. Ovakav odnos prema smrti i smijehu poznat je u narodnoj tradiciji, pa zbog toga smatramo da su elementi folklora i smjehovne tradicije također naslijedeni, i da te izvore gotovo u jednakom omjeru pronalazimo u književnoj tradiciji i lektiri, narodnim književnim izvorima, kao i narodnim običajima. Postoje kod balkanskih naroda brojni primjeri folklornog smijeha koji i dalje različitim intenzitetom preživljavaju u suvremenom dobu, čak i u gradskim sredinama kroz koncept **magijskog smijeha**.

Govoreći o srednjovjekovnoj narodnoj kulturi i karnevalu kao "najpotpunijem i najčistijem izrazu narodne smehovne kulture" Mihail Bahtin uočava slične naslijedene paganske običaje slavljenja mrtvih.

Smeh i materijalno-telesni momenat kao princip snižavanja i preporučanja, igraju najbitniju ulogu u vancrkvenom i krajcrkvenom vidu i drugih praznika, naročito onih koji su imali lokalni karakter i zato mogli apsorbovati elemente drevnih paganskih praznovanja, koja su se ponekad javljala kao zamena za hrišćanstvo. Takvi su bili praznici osvećenja crkava, (prva misa) i crkvene slave. Za te praznike obično su se održavali lokalni vašari sa čitavim njihovim sistemom narodno – uličnih veselja. Oni su bili praćeni i neobuzdanom proždrljivošću i pijančenjem. (Bahtin 1978: 94-95)

Ovo tumačenje kojim se sveopćom gozbowm izaziva svečanost bujanja života, rasta i obnavljanja blisko je smjehovnom momentu na koji ukazujemo u Čopićevim tekstovima. Čak je ritualno naricanje za mrtvim, kao i drugi dijelovi ceremonije posljednjeg ispraćaja od antike do danas, u nekim slučajevima popraćeno smijehom.² Poznat je primjer kod starih Grka, kada žrtvovani

2 Kod jednog dijela naroda Balkana, posebno u srpskoj narodnoj tradiciji, poznat je i još uviđek se upražnjava začuđujući običaj kojim se ublažava tragični doživljaj smrti tako što joj se prilazi sa smijehom ili osmijehom. Ovakva tradicija je i danas zadržana u nekom vidu u gradskim sredinama, a ogleda se u običaju da se nakon sahrane pokojnika prisutni susretnu u nekom javnom prostoru i da nastave jesti i pitи, kao da se nisu upravo vratili sa tužnog ispraćaja, već kao da slave njihovo prisustvo u preporučajućem životnom trenutku.

Vidi Lada Stevanović (2009), *Laughing at Funeral: Gender and Anthropology in Greek Funerary Rites*, Belgrade, SASA/Institute for Etnography, u knjizi Igor Perišić (2010: 53).

nositelj grijeha čitavog naroda u ceremoniji prije smaknuća nasmijan korača u susret smrti. Funkcija takvog, naravno neprirodnog, izvještačenog smijeha se dovodi u vezu s magijskim suprotstavljanjem mračnim silama i zaštiti pokojnika ili umirućeg od istih sila. Naime, prema takvom vjerovanju ukoliko se smrt susretne nasmijano, raspoloženo, postoji vjerovatnoća i nada da će se smijeh nastaviti i na drugom svijetu. Smijeh je, zapravo, uvijek najuvjerljiviji dokaz životnog vitalizma, i pored toga što predstavlja i izražava najjaču životnu radost, smijeh je na području Balkana povezan s ritualima plodnosti i pogrebnim ritualima.

Smeh je dakle magijsko sredstvo da se pobedi smrt – pošto na onom svetu smeh ne postoji kao, ako tako može da se kaže, immanentno svojstvo tog sveta, onda čovek koji u smrt uđe sa smehom sa sobom nosi i izvensnu potenciju živosti, odnosno tim magijskim lukavstvom menja intimnu scenografiju drugog sveta. Sve u svemu, magijskim smehom se na neki način oživjava mrtvi predmet. (Perišić: 53)

Ćopićeve priče imaju, prema tome i elemente magijske moći, pa nam se i ove paralele čine opravdanim. Uz ozbiljnost koju reflektira rat, brojne sudbine s tragičnim krajem, siromaštvo, neprosvijećenost, u Ćopićevim tekstovima prisutna je nevjerovalna želja da se usprkos svim životnim teškoćama koje opisuje ispolji životni optimizam, vedrina koja je tradicionalno odlika narodne književnosti, a prije svega bajke. To je važno, jer jedan dio Ćopićevih tekstova ima osobine čudesnosti karakteristične za bajku i u formalnom i sadržinskom smislu upućuju na nju.³ Takva je naprimjer većina pripovijedaka iz zbirke *Bašta sljezove boje*, tačnije iz prvog dijela pod nazivom *Jutra plavog sljeza*. Kako su životni principi prema kojima se vječnim optimizmom pobjeđuje i samo zlo i princip koji potvrđuje da je sreća uvijek na strani hrabrih u narodnu književnost, posebno bajku, prešli iz samog realiteta, tako je ova transpozicija tradicije iz narodne književnosti postala jedna od poetičkih osobenosti i vrlina književnog djela Branka Ćopića. Dobar primjer preplitanja narodne i umjetničke proze su Ćopićeve pripovijetke o legendarnim junacima Nasrudin hodži i Martinu Peuliću. Objedinjene naslovom zbirke *Bojovnici i bjegunci*, prvi dio čine pripovijetke *Nasradin-hodža u Bosni*, a drugi dio *Delija Martin*. Dok je Nasradin-hodža vrlo neobična, Ćopićeva bosanska verzija internacionalnog epskog junaka, sa izraženim angažmanom u borbi za prava ljudi svih vjera i nacija, koji djeluje u nekim situacijama kao da je sljedbenik

3 Vidi tekst Branko Ćopić – *Bajka za djecu* u knjizi Drndarski (1978: 23-25).

revolucionarne ideje “bratstva i jedinstva” (*Na granicama*), bori se za prava bosanske sirotinje, Martin je lik koji bježi iz stvarnosti u vlastiti svijet mašte. Prvi nas borbenošću više podsjeća na Don Quiotea, dok je drugi povučeniji i manje angažiran.

Lirska senzibilnost, neprestano smjenjivanje humora i tuge, kao i epska sklonost u proznim tekstovima ka naraciji i priči radi samog pripovijedanja, bitne su odlike Ćopićevog pripovjednog teksta. Govoreći o sebi Ćopić je uvijek isticao kako je literatura nesumnjivo presudno utjecala na njegov književni put:

Od Gogolja put je vodio do Čehova, Šalom – Alhejma, Zoščenka – idem, očigledno, "gorkom" linijom humora. A na drugoj strani te linije su Mark Tven, Hašek i njegov Švejk, i tako redom sve do besmrtnog Servantesa s njegovim večnim vitezom latalicom i nepopravljivim, čestitim konjušarom Sančom. Onda Gorki i njegov borbeni humanizam i Babelj: možda je njegov dedica još ponajbliži mom deda – Radi. Moje simpatije izvan ovog kruga su mnoge: Cankar, Crnjanski, Krleža, Andrić, neki pisci iz Bosne, prota Mateja, Marko Miljanov, Ljubiša, Njegoš, Jaša Ignjatović i – mnogo mlađih pisaca, mojih savremenika. Presudan uticaj na mene su ipak izvršila dela Cankara i Kočića, Krleže i Andrića. (Idrizović 1981: 240)

Ali i životne okolnosti vedre atmosfere, natopljene ljubavlju i toplinom srdačnih porodičnih, komšijskih i drugarskih odnosa uprkos neimaštini i općem siromaštvu u to doba, kao i ličko-dalmatinski korijeni formirali su zasigurno Ćopićev karakter i opredjeljenje pisca za pristup književnim temama s **opštenarodnog, realističkog, smjehovnog aspekta**, što je i sam isticao.

Ćopić je zaista u vremenu u kojem je pisao bio glas naroda, a popularnošću u širokom čitateljskom krugu uspio je utjecati na formiranje čitateljske publike. Zbog toga nas ne iznenaduje način na koji je Ćopić, u duhu vremena u kojem je živio i pisao, često davao prednost narodnoj masi pred individualnim istupima glavnih aktera priče. Ovo zapažanje je više prisutno u romanu (*Prolom, Ne tuguj bronzana stražo*) nego u Ćopićevim pripovijetkama, gdje ipak imamo dominaciju glavnih aktera, ljudi, predmeta i sl. Zbog Ćopićeve sklonosti da se pojednostavljuje fabule, opisa, jezičkostilskim sredstvima i ponekad vulgarizirajućim humorom približi i dijelu nedovoljno educiranih čitatelja, jedan krug književnih kritičara je sklon promišljanju da će to biti razlog zbog kojeg će Ćopićevi tekstovi u budućnosti biti manje čitani. Za intelektualno zahtjevnu čitateljsku publiku Ćopić “je nesumnjivo u svojim romanima zamoran pisac, pretjerano blagoglagoljiv i neintelektualan” (Đuričković 2006:

88). Ali, uprkos ovakvom kritičkom sudu prof. Dejan Đuričković ne sumnja u trajnost i “značaj njegovu kao književnog dokumenta”. (Đuričković 2006: 88)

O navedenim osobenostima Ćopićeve poetike, njegovim književnim, tematskim i idejnim opredjeljenjima mnogo je napisano.

Tradicionalizam, narodni duh, realizam i angažovanost jesu osnovni elementi Ćopićeve poetike. Premda je živeo u eposi velikih književnih promena i čestih oscilacija između tradicionalnog i modernog, Ćopić se u biti malo menjao. Ostao je do kraja privržen svom angažovanom narodskom realizmu. Narodna revolucija nije izmenila, već je samo dala čvrstinu i određenost tom realizmu. (Deretić 1983: 611)

Kratka priča, uz povremeno uplitanje humora, Ćopićeva je omiljena književna forma, najradije i najuspešnije ju je pisao za sve vrijeme književnog rada. Za pisca je, kako to Ćopić smatra, upravo ova forma pravi izazov, i upravo zato što je kratka potrebno je puno spretnosti i truda.

Jer, da bi se došlo do srži, treba mnogo “tesarskog” umijeća vještine odvajanja bitnog od nebitnog. Zato čin stvaranja kratke priče predstavlja posebnu prepreku za stvaralački duh, a slast je, znamo, u savlađivanju prepreka. Uostalom, smatram da mi najbolje leži kratka lirsko-humoristička priča, čehovljevska proza. Njoj se najradije vraćam – kao staroj ljubavi. Iako sam u ratu pisao ponajviše pjesme, a poslije oslobođenja i romane, meni od ruke ide upravo kratka priča, u kojoj se najbolje mogu izraziti. U njoj mogu dati maksimum lirskog, humorističkog i humanističkog. (Čengić 1988: 218) (Istaknula E. M.)

Voja Marjanović svjedoči o izboru Ćopićeve omiljene teme:

Tema rata i čoveka u njemu, kako vidimo, nalazila je centralno mesto u Ćopićevom književnom opusu i ovde ne mislimo samo na njegovo pripovedačko delo već i na ostvarenja u okviru romanesknih formi, zatim poeziji i literaturi za decu. (Marjanović 1977: 180)

I nastavlja dalje dopunjajući već izrečene ambivalentnosti; smrt – rađanje, ozbiljnost – razuzdani smijeh, unižavanje tjelesnog – oslobođanje duha ideja, u razmatranjima o liku Nikoletine Bursaće:

Čovek u ratu nije živeo uvek pod opsijom straha, niti su u njemu bili zamrli instikički iskonske vedrine i nade, radosti i smeha. U najsudbonosnijim trenucima, ispričano je i zapisano, čovek – borac umeo je i da se smeje: sebi ili drugome, da izmišlja ili sneva, da konstruiše scene, radja

anegdotu, priča viceve i dosetke, da razgaljuje skučeno biće verujući “da će dan slobode doći” i “pobjeda biti naša”. (Marjanović 1977: 187)

Upravo ovo suprotstavljanje i razbijanje straha od svih zala, pa konačno i od smrti, upućuje nas na zaključak kako su Čopićevi prozni tekstovi, a i poezija i književnost za djecu u velikom opsegu korespondirajući s teorijskim pristupom Mihaila Bahtina upućenom stvaralaštву Francois Rabelaisa⁴ i Pirandellovim promatranjima humora i smijeha⁵, prema odnosu ozbiljnosti životne realnosti i smjehovnog principa kojom se razbija i ismijava svaka ozbiljnost, posebno okoštala vladajuća ideologija, ublažava se, transformira i preusmjerava ka drugim vidovima egzistiranja.

Naime, Pirandello smatra da uživanje u smijehu nastalom najčešće prema nekoj uočenoj suprotnosti, odstupanju od uobičajenog, proizvodi određenu vrstu olakšanja, katarze, ali koja nije kao tragična katarza, već u sebi ima elemente “tragičko-komičke katarze u kojoj su sažaljenje i smeh spojeni u isti proces koji dovodi do tog još uvek tajanstvenog (teorijski nejednoznačno shvaćenog) osjećaja katarze.”⁶ Pirandello pak ide i dalje i smatra da se tragički i komički efekti međusobno prožimaju u humorizmu: ništa nije ozbiljnije od smešnog.⁷ Za Pirandella je humorizam sredstvo dekonstrukcije, demistifikacije postojećeg društvenog poretka radi izgradnje boljeg i humanijeg društva. U tome se ogleda podudarnost Pirandellove i Bahtinove teorije.

Mihail Bahtin je pišući o Rabelaisu pronašao vrlo dragocjena saznanja u vezi s karnevalesknim obilježjima srednjovjekovne narodne kulture prisutne u Rabelaisovom remek-djelu “Gargantua i Pantagruel” i na naučno utemeljen način nam je približio i književno-historijsku epohu i djelo pisca. Obilježja koja na primjerima tumači Bahtin i danas su veoma prihvaćena i prisutna kao značajna određenja, termini, ali i književno-teorijski pojmovi u tumačenju i razumijevanju književnih tekstova iz različitih perioda: karnevalizacija, karnevaleskni lik, groteskni realizam, unižavanje zvaničnih formi, tijelo i materijalno-tjelesno, ambivalentnost pražnjenja, ambivalentnost smijeha, parodija, travestija, nepristojnosti, ulični elementi i mnogi drugi. U književnoj teoriji

4 Usp. Bahtin (1978).

5 Pirandello je napisao raspravu *O humorizmu* kao jednu vrstu odgovora ne Croceovo poimanje estetike, odnosno humora.

“Humorizam se sastoji u osjećanju protivnoga, izazvanog od specijalne aktivnosti refleksije koja se ne sakriva, koja ne postaje, kao redovno u umjetnosti, jedan oblik osjećanja, nego njegovo protivno, ipak slijedeći osjećanje kao što sjena slijedi tijelo.”

Citirano prema Perišić (2010: 132).

6 Perišić (2010: 19).

7 Perišić (2010: 18).

Bahtinova tumačenja navedenog Rabelaisovog djela vezuju se uz postupke i književne forme: preveličavanje, grotesku, ironiju, ponavljanje, začudnost i druge termine koji su odavno prisutni u književnosti, a nanovo ih afirmiraju postmodernisti. Stoga nas obavezuje Bahtinovo upozorenje:

...svi su ovi termini uslovni i ni približno adekvatni onome što bi njima trebalo da se označi. Pre svega, ovi elementi se ne javljaju u Rableovom romanu kao nešto izolovano: oni su organski deo čitavog sistema njegovih književnih slika i njegovog stila. Ovi elementi su postali izolovani i specifični samo za novu književnu svest. (Bahtin 1978: 168)

I Ćopićeva tragikomična poetika, kao Rabelaisova, odlikuje se općenarodnim smijehom, a taj smijeh je univerzalan i usmjeren je i ovdje kao karnevaleskni, praznični smijeh i na one koji se smiju, za razliku od jednostranog satiričnog smijeha koji one koji ga izazivaju ostavlja izvan tog smijeha. Ambivalentnost ovog smijeha složene, ali jednostavne prirode ogleda se u istovremenom umiranju i obnavljanju, preporadanju životnih snaga. Ćopićev tekst čini nam jako bliskim i tačnim Ionescov sud “kad veli da je izvesna komika crnja i od najcrnjeg tragičnog: komedija ubija ljudske vrednosti, tragedija samo ljude.”⁸

Karnevalizacija i karnevaleskni lik na primjerima Nikoletine Bursaća u Ćopićevim pripovijetkama iz zbirke *Doživljaji Nikoletine Bursaća* i romanu *Ne tuguj bronzana stražo*

Pojam karnevalesknog odnosi se na okretanje naglavce, iskrivljavanje, ismijavanje, obrtanje vrijednosnih normi: ideoloških, vjerskih, kulturnih, tjelesnih i drugih zadanih principa srednjeg vijeka o kojima na jedinstven način pišu Rabelais i Bahtin, a kako je vrlo prihvaćen u postmodernim književnim kritikama i interpretacijama važi za mnogo širi vremenski period, pa ga prepoznajemo u djelima koja su nastala za vrijeme Bahtinovog perioda i nakon toga. Bahtinov književnoteorijski rad⁹ je kao i Ćopićev književno djelo obilježen problemima s recepcijom zbog vladajućeg ideološkog dogmatizma. Ćopićeve pripovijetke i romani također su označeni “smjehovnom kulturom”, koja je, iskoristiti ćemo opet Bahtinov termin upućen srednjovjekovnoj kulturi, “opštenarodna” (Bahtin 1978: 97). Ćopićevim tekstovima dominira svijet koji

8 Citirano prema De Unamuno (1969: 23).

9 Bahtinova doktorska disertacija odbranjena je 1946. godine, ali zbog ideološke nepodobnosti nije bilo dozvoljeno njeno objavljivanje sve do 1965. godine.

se parodijski smije svemu zadanom, utvrđenom, ozbiljnom, sa namjerom da se oslobodi strahopoštovanja i humanizira realnost. U Ćopićevim pripovijetkama i romanima dominira ambivalentnost na materijalno-tjelesnom i idejnom planu koja sva razmatranja podstiče u smjeru da se i smrt doživljava veselo. Tako je i Ćopićev smijeh, pothranjen ponajviše ideološkim normama, oslobađajući od svih stega siromašnog i ozbiljnog života. Ćopić voli da humorom protresa, uljepšava i začinjava učmalu stvarnost i na taj način je barem u njegovoј i našoj fikciji mijenja.

Kao što “srednjovekovna parodija vodi potpuno neobuzdanu veselu igru sa svim onim što je najsvetije i najvažnije s gledišta službene ideologije” (Bahtin 1978: 99), na isti način Ćopić produžava “veselu igru” i parodijski posmatra život u njegovom ponovnom rađanju u ratu i nakon rata.

Za srednjovekovne parodičare sve je, bez ikakvog izuzetka , smešno; smeh je jednako univerzalan kao ozbiljnost: on je usmeren ka celom svetu, ka istoriji, ka celom društvu, ka pogledu na svet. (Bahtin 1978: 99) (Istaknula E. M.)

Dok se ovaj smijeh u srednjovjekovnoj književnosti ispoljavao najviše u vrijeme praznika i karnevala, kod Ćopića je on gotovo stalno prisutan kao osobenost njegove književno kreativne poetike. Bahtin je primijetio kako je ovaj složen, najblaže rečeno ambivalentan odnos, nositelj pomalo izvrnute slike svijeta, koju u konačnici u srednjem vijeku podržava i vladajuća ideologija, jer nerijetko su pojedinci koji su služili crkvi i sami bili učesnici u realiziranju manifestacija narodno-smjehovne kulture “pražnjenja” od straha, bijede, strahopoštovanja, radi uspostavljanja toliko potrebne životne uravnoteženosti i harmonije. Naime, i ovdje je kao i kod Ćopića prisutna neprestana potreba da se prevladaju i pobijede životne nedaće, da se pogled okrene ka budućnosti, pa i u tragičnim životnim okolnostima koje donosi rat, smijeh ostaje kao neophodan i dozvoljen, čak poželjan katalizator, kako bi se suprotstavilo svim nedacama. Brojni Ćopićevi književni tekstovi slave ovaj praznično veseli pogled na svijet, dok je u srednjem vijeku to bilo pretežno u doba praznika, vašara i karnevala.

Zahvaljujući tome, srednjovjekovni praznik postaje nešto kao Janus sa dva lica: ako je njegovo službeno crkveno lice bilo okrenuto prošlosti, i služilo osvećivanju i sankcionisanju postojećeg uređenja, onda je njegovo narodno-ulično nasmejano lice gledalo u budućnost i smejalo se na pogrebu prošlosti i sadašnjosti. Ono se suprotstavljalo konzervativnoj nepokretnosti, “vanvremenosti”, nesavršenosti uspostavljenog

uređenja i pogleda na svet, ono je podvlačilo upravo momenat smene i obnavljanja, pri tome i na društveno-istorijskom planu.

Materijalno-telesno dole i čitav sistem snižavanja, preokretanja, travestiranja zauzimali su bitan stav prema vremenu i društveno-istorijskoj promeni. (Bahtin 1978: 95-96)

Uzor i utjecaji na Ćopićev ukupan književni rad, što smo već naglasili, kao i stalno prateći humor dovode se u vezu s narodnom književnom tradicijom. O tome posebno svjedoči lik Nasradin-hodže, koji se u jednoj priči pojavljuje s narodnim junakom Budalinom Talom (*U Orlovskoj klisuri*). Jedan od njih je i već spomenuti lik Nikoletina Bursać, koji se može smatrati i sljedbenikom ukupne narodno-karnevaleskne tradicije prisutne i kod već spomenutog Rabelaisovog književnog teksta, zahvaljujujući kojem je Rabelais postao utemeljiteljem komične književnosti nakon srednjeg vijeka. Nikoletina i živ i mrtav podsjeća na karnevaleskni parodijski smijeh “grotesknog realizma” (Bahtin 1978: 39)¹⁰, kakvog ga je video Bahtin, a čini nam se iznova oživio Ćopić, samo što Ćopićevom književnom liku nisu bile potrebne nikakve maske, ni posebna prorušavanja likova za njegov smijeh, jer je on bio odraz surove ratne realnosti, ali i živuće narodne vadrine i književne tradicije, kao svjedočanstva o jednom teškom i prelomnom vremenu, koje se nažalost u historiji često ponavlja. A ta priča o liku Nikoletine Bursača može se promatrati na sljedeći način. Prošavši kroz revoluciju, seoski dječak je stasao u ogromnog, nezgrapnog deliju, izrastao kroz borbu u komandira čete, ali je ostao tipičan narodski, prostodušni Ćopićev lik koji pored veličine i snage svojim izgledom i postupcima izaziva smijeh. Tako, u pripovijeci *Tifusar – rekonvalescent* smijemo se Nikoletini, izgladnjelom, bolesnom od tifusa i pomalo neuračunjivom u toj situaciji. Ali ne samo da nas nasmijava svojom preuveličanom proždrljivošću, Nikoletina demistificira, detronizira na određeni način lik Tita obraćajući mu se neposrednim tonom. I ovdje narator ostavlja dojam da su ljudi u ratu, ili drugoj kritičnoj egzistencijalnoj situaciji, bliži jedni drugima nego u miru. Naravno, u pozadini je prisutna partijska ideja jednakosti za sve, koja u idealnim okolnostima, odnosno teorijski, briše sve razlike među ljudima i uspostavlja princip proklamirane socijalne pravde, sada u vanrednim ratnim okolnostima. Jovica Jež, vodnik, vjerni ratni pratilac Nikoletine, sav je ojađen jedva sačuvao Nikoletinu u prvoj fazi bolesti.

10 “Specifičan tip slikovnosti, svojstven narodnoj smehovnoj kulturi u svim oblicima njenog ispoljavanja, uslovno smo nazvali ‘grotesknim realizmom’.” (Bahtin 1978)

A Nikoletina je u bunilu jurišao na nevidljive bunkere i mitraljeze i potput razbješnjela vepra nosio na sebi po dvojicu-trojicu boraca koji su ga zadržavali i vraćali nazad. Skakao je u koje ti draga doba noći i na smrt prepadao i onako zbenavljenog i razjadanog Jovicu.

– Ajme ti je meni, opet ga nema!-pljeskao se Jovica i glavačke ispadao u noć za svojim ispamećenim komandirom. Vraćao ga je iz kamenjara i gusta šipraga uvjeravajući uz put i sebe i njega:

– Aja, bome, ne uteče ti iz ovog partizanskog lonca pa da taman imаш krila svetog Aranđela. Sad smo upali u vražju čorbu, pa se kuvaj kako najbolje znaš. (Ćopić 1983: 142)

Nakon što se malo smirio, nastala je druga muka za Nikoletinu i ostale borce. U ovoj situaciji figurom preuveličavanja izaziva se nazaustavlјiv groteskni humor i smijeh:

Najzad, na jedvite jade, bolesnik se stiša i primiri, ali onda nastade jedna druga nevolja. Nikoletina se tako provali i ogreznu u takvu vuchenju glad da je prvom prilikom, zajedno sa svojom ostalom tifusarskom bratijom, jurišao na jedinog preostalog konja u jedinici i za tili čas kukavno živinče bilo je raskomadano i razneseno. Konjovodac je poslije pola sata našao samo ular i rep, početak i kraj negdašnjeg konja i sav ošamućen potražio Jovicu. (Ćopić 1983: 142-143)

Sljedeća napast koja je spopala Nikoletinu u bolesti bilo je piromanstvo, što je bilo posebno opasno, jer je vatrica bila trag za neprijateljsku avijaciju koja je stalno vrebala iz vazduha. Nikoletina je bio uvjeren da će iz vatre ugledati pečenog vola i nije prestajao da se time poigrava. Jednu takvu vatrnu mu je lično ugasio Tito. Na komesarovo upozorenje da je neprimjereno razgovarao s vrhovnim komandantom Nikoletina je uzvratio: “– Tito? Pazi, molim te pa ja sam za tog druga negdje čuo!” (Ćopić 1983: 146)

Epizoda s bolesnim Nikoletinom ponovit će se još jedanput i u romanu *Ne tuguj bronzana stražo* kroz sjećanje pukovnika Stojana na borca, čudnog krajiškog komandira, veliko dijete a evo sada i tifusara.¹¹ U romanu je Nikoletina mrtvi svjedok, spomenik, sjenka i sjećanje poginulom borcu, smješten na centralni trg banatskog mjesta. Kako je simbol, on je i spomen, ali opet na Ćopiću svojstven način, on ni mrtav ne miruje, već vodi dijalog sa preživjelim Bosancima u tuđoj banatskoj njivi. Muka što razjeda žive likove za njih je teža

11 Usp. Ćopić (1983: 244).

ponekad i od same smrti koja je zadesila junaka Nikoletinu. Smrt je ovdje na neki način zaista predstavljena kao oplođenje, ponovno rađanje ili nastavljanje trajanja samo u drugom vidu. U karnevalskoj tradiciji ovakav princip je pred unižavajućeg nastojanja u odnosu na "materijalno-telesno dole" (Bahtin 1978), povezan sa razbijanjem strogosti i ozbiljnosti, tako su činili nositelji nezvanične srednjovjekovne, ulične kulture i tradicije, tako je u ratu i poslije Ćopić razbijao smrtnu monotoniju i ideološku ozbiljnost. Ćopićevi likovi su neprestano na udaru od života, nerijetko uniženi realnošću, a Nikoletina je i dalje velik i uzvišen, pa stalno poziva da se računi poravnaju i da ga u tome živi likovi skinu sa pijedestala na koji se popeo i odakle ih nemušt prati, te da ga približe sebi i svojoj muci. Smrt Nikoletinina je podignuta na razinu nepomučene vjernosti ideji za koju se borio, njenoj uzvišenosti do svetinje koja se slavi, ali nije kraj, ona predstavlja i ponovno rađanje u legendi za sadašnje i buduće generacije u kojoj je lik Nikoletine nastavio da živi i prati hod običnih smrtnika, zemljaka u slobodi. Nakon što su Krajišnici prislijeli u banatsko selo, oni ga prilagođavaju sebi, pa tako i mijenjaju naziv mjesta jer im ni jedan od već postojećih dvojezičnih nije odgovarao, a posebno onaj domaći, Šuplje Korito. Dogovor da se selo zove Bursaćevo se pokazao najboljim rješenjem, jer je više od pola pridošlica bilo iz Nikoletinog rodnog Vrgelja. Konačno nakon svih razmirica Nikoletinin spomenik je otkriven na trgu.

Ispod crne koprene, nad gomilom se pokaza komandir Nikoletina Bursać, surov i otresit, u pokretu, s automatom u šakama. Na bronzanim usnama ostale su zakovane posljedne opore, prijekorne riječi: šta je, zijate li, zabušanti! (Ćopić 1983: 248-249)

Ni ovaj svečani, smrtno ozbiljni trenutak ne može kod Ćopića proći bez komičnog i tragikomičnog. Okupljeni reagiraju na ono što im se pred očima ukazalo, kako bi se taj mukli svečani ton približio govoru svakodnevnice i razbio nakupljeni strah i gorčinu.

– *Kuku žalosnoj majci, al je pocrnio! – ote se Jovandekinoj babi, ali je starac zakla tupom kosom podrugljiva pogleda.*

– *Da su tebe kadili barutom od Grmeča do Sutjeske, ne bi ni taj tvoj mačiji nos ispao bjelji.*

A komandir je već, pod lakim krpama jesenjih oblaka, stremio i kretao se nekud – kuda? – možda prema Krajini, u sjenke hrastova na Okanovoj bukvi, u svoj prvi ustanički logor. Čitav zbor polazio je za njim, kolonom po jedan, rastuženi, željni starog zavičaja. Ostala je samo

Nikolina mater, stara Marija, ohladnjela od bronze: vidi ga, ni da se okrene na mater, da vidi gdje je. Eto ti, kakav je, kakva su danas djeca. Korila ga je, a znala je dobro da se izlivena bronza ne može više okrenuti ni na koju drugu stranu, ona stremi samo svojim putem, jednim i jednim, ravnim i postojanim. Zašto su za ovo izabrali baš njezina Nikolu? Niko nije umio na to da joj odgovori, nije ni ona sama, ali je već u srcu slutila da je mala drvena klupa preko puta spomenika – njezina klupa, njen odmor i razgovor. (Ćopić 1983: 248-249)

Ali nije samo za Nikolinu majku ovo mjesto postalo omiljeno, kako se spomenik nalazio na glavnom trgu, on je bio mjesto susreta, prostor koji stvara zaplete spajajući dva svijeta, žive i mrtve. U literaturi je inače trg prisutan kao poseban “poetički prostor”¹², kao što je i u životu omiljen za sve željne druženja, viđenja i razgovora. Trg je mjesto na kojem se saznaju i razmjenjuju informacije, značajan još u staro doba; antici, srednjem vijeku, renesansi, ali i danas.

Životni i umetnički žanrovi trga vrlo često se tako prisno prepliću među sobom da je među njima ponekad teško povući jasnu granicu.

(Bahtin 1978: 168)

Dok govori o zborniku *Hiljadu i jedna noć*, Dževad Karahasan izdvaja trg kao jedno od mjesta (vrt, trg, dvorac i put) gdje se susreću likovi iz *Hiljadu i jedne noći*, smatra da je trg “redovno socijalni prostor” (Karahasan 2004: 39), ali usto ovi elementi predstavljaju i “kompoziciona središta” (Karahasan 2004), kako Mile Babić navodi u pogовору за Karahasanovu knjigu. Karahasan diferencira prostor vrta i trga tako što za vrt kaže da “omogućuje susret dvaju svjetova – vidljivog i nevidljivog, ljudi i duhova, stvarnoga i imaginarnog, pošto je vrt, poput harema, granični prostor u kojem se susreću dva svijeta, međusobno jasno razdvojena vječnim poretkom univerzuma.” (Karahasan 2004: 37)

Na trgu se čovjek susreće sa čovjekom, trg je prostor u kojem se uspostavlja i najneposrednije dokazuje društvo kao sistem, dok se u vrtu čovjek susreće s društvom, lična imaginacija s kolektivnom sviješću i kolektivna mašta sa sviješću i sudbinom pojedinca. (Karahasan 2004: 38)

12 Vidi o poetici prostora u Bachelard (2000).

U Ćopićevom romanu *Ne tuguj bronzana stražo* nema vrta u onom smislu kako je prisutan u zborniku *Hiljadu i jedna noć*, zato su se ove kompozicione i motivske funkcije kod Ćopića stopile u jedan prostor – trg. Trg je ovdje mjesto i društvenog i intimnog susreta kako smo već vidjeli. Zbog toga su bliska Bahtinova zapažanja i ovdje kada kaže kako se ulični elementi s trga spajaju kod Rabelaisa čineći organsku cjelinu “njegovih književnih slika i njegovog stila”. (Bahtin 1978: 168)

I govor trga je drugačiji on je posebno prisan, familijaran govor¹³ sa odlikama uličnog govora koji upućuju na neslužbenost i slobodu u izražavanja. U različitim historijskim periodima funkcija trga je imala uvijek sličnu osobinu izdvojenosti i javnosti. Ovaj specifični prostor je i kod Ćopića zadržao osobnosti, kao što je nekada imao u srednjem vijeku.

Trg je bio centar svega neslužbenog, on kao da se koristio pravima “eksteritorijalnosti” u svetu službenog poretku i službene ideologije, on je uvek ostajao za narod. (Bahtin 1978: 169)

Tako je i u epizodama iz romana *Ne tuguj bronzana stražo* zaista prikazana posebna prisnost koju svi akteri priče osjećaju za glavno mjesto na trgu.

Večerom, kad se neki domaćin pozadugo ne vraća iz krčme, brižna žena šalje dječake da ga traže.

– *Vidite kod Nikoletine da nije tamo.*

A Krajišnik, naljoskan, spustio se uz ogradu podno Bursaćevo spomenika, bulji u noć sjetnim govedim pogledom i smušeno se pravda:

– *Ti oprosti, Nidžo, ja ovako malo...komšije smo. Gdje će čovjek, ako neće kod svoga...Znam ja da si ti više kao ti jedan... dika narodna, čast i poštovanje...A ja se, brate, nakitio, a ove moje noge...starost, sabotaža... Ili se tako, po dvojica-trojica zaintače, neće s mirom da prođu, nego zavrzuju:*

– *Šta je Nidžo, hoćemo li u radnu zadrugu, u kolektiv? Lako je tebi, tebe tamo ne gone...Ehe, ududučio se tu ko lipov bog, pa ni da popiješ, ni da se nađeš s ljudima. Nećemo mi takve heroje, osim naroda, birokrata.*

– *Sjašite burazeri, džaba vam kirija! – mrko se otresa komandir zagleđan u mrak.*

Samo poneka bakica, kasni noćnik, prijateljski zovne u prolazu.

– *Nidžo, kućo moja, hajdemo spavati, kasno je.*

13 Usp. Bahtin (1978: 169).

Tako novopečeni Banaćani, komšijski razgovaraju sa svojim herojem, pravdaju mu se, grde ga ili se sjete da je i on njihov dječak od krvi i mesa pa ga zovnu na konak, pod krov. Hladna je noć, miriše na mraz, a momak je sam na vjetrovitu trgu... (Istaknula E. M.) (Ćopić 1983: 339-340)

Spomenik Nikoletini Bursaću postavljen na trg stanovnici doživljavaju kao vlastiti prostor avlju, dvorište, a lik – spomenik i dalje kao prvog komšiju tako da mu mogu povjeriti i konja na pričuvu.

Prijepodnevna nedjeljna konferencija tek se bila završila i rastočila se u vašarski žagor i gungulu, kad kod spomenika Nikoletine Bursaća poče nekakvo natezanje. Videći da se tamo muva i milicioner, Jovandeka Babić pozuri na poprište da mu, ne daj bože, ne promakne nešto važno. Mićo Jež, škorav pedesetogodišnjak iz Vrgelja, sav zardo od posna životra i dračljive zemlje, stajao je uz ogradu spomenika i inatio se s milicionerom.

- Ma zašto da platim sto dinara?
- Zato što si vezao spomenik kod narodnog heroja.
- Kakvog heroja! Ta je l Nikoletina bio moj prvi komšija. Znam ga ev od ovolikih nogu. Ako neću kod njega... (Ćopić 1983: 256)

I onda se nastavlja u tonu koji ide ka tome da Nikoletinu detronizira, kako bi se nevoljnici izvukao da ne plati kaznu.

- Ama, druže, nije to više onaj tvoj komšija, ni poznanik, ni kum, to je narodni heroj, to je...
- Nije komšija?! Ama jesam li ja danaske pijan, šta li je ovo?! Moj Nidžo, Nikolica Marije Bursaćeve!
- Pa što onda konjče vežeš baš pod nos tvome Nikolici?
- Eh što! – raznježi se seljak – Ta jesam li ga ja prvi učio da jaše. Nije bio veći od jareta. Volio ti je on konje više neg...
- Jest vala istina je – zabobonji Jovandeka Babić. Jednom je ukrao moju kobilu s pripona i odjašio na njoj, onako goloj, čak u Japagu, u kestenar. Zrelo bilo kestenje... (Ćopić 1983: 257)

Milicioner će shvatiti da mu je bolje da se ne raspravlja i glavni krivac za stvoreni zaplet će oprezno pobjeći. Na ovim primjerima smo pokušali pokazati kako se i tragičnim junacima, ili uzvišenoj ozbiljnosti može nasmijati, kao što je već poznat slučaj s književnom vrstom tragedije. Nekad se zaista tragedija promatra kao izvor smijeha, kao što nas i najtužniji filmovi ponekad

izuzetno nasmiju, jer osjećanja i književni elementi tragičnog i komičnog se iz života stapaju u umjetnosti u jedinstveno tragikomično.

Ozbiljnost, komičnost i smijeh se u Čopićevoj pripovjedačkoj poetici, kroz teme i likove, neprestano prepliću dajući uvijek isti pomirljiv ton prema životu, ublažavajući i najtužnija osjećanja s "veselom" katarzom. Valjda je ovako razmišljao i Pirandello kad je rekao "da se u humoru nalazi i bolna strana veselja, i smešna strana ljudske boli."¹⁴

IZVORI

Ćopić, Branko (1983), *Sabrana dela Branka Ćopića knj.5., Doživljaji Nikoletine Bur-saća, Ne tuguj bronzana stražo*, Prosveta / Beograd, Svjetlost / Sarajevo, Vесelin Masleša / Sarajevo, Beograd

LITERATURA

Bachelard, Gaston (2000), *Poetika prostora*, Ceres, Zagreb

Bahtin, Mihail (1978), *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*, preveli: Ivan Šop (uvod, poglavlja I i II) i Tihomir Vučković (poglavlja III, IV, V, VI, VII), Nolit, Beograd

Čengić, Enes (1988), *Ćopićev humor i zbilja, knj.2., Na bodljikavim lovoričama*, ČGP DELO, OOUR Globus, Izdavačka djelatnost Zagreb, 1987, Ljubljana

Deretić, Jovan (1983), *Istoriјa srpske književnosti*, Nolit, Beograd

De Unamuno, Miguel (1969), *Život Don Kihota i sanča Panse, prema romanu Migela Servantesa Savedre*, Kultura, Biblioteka eseji i studije, Beograd

Drndarski, Mirjana, prir. (1978), *Narodna bajka u modrnoj književnosti*, Nolit, Beograd, 23-25

Đuričković, Dejan (2006), *Videnja romana: studije i eseji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo

Idrizović, Muris, prir. (1981), *Kritičari o Branku Ćopiću*, Svjetlost, Sarajevo, 240

Karahasan, Dževad (2004), Knjiga vrtova, Connectum, Sarajevo

Marjanović, Voja (1977), *Pripovedački svet Branka Ćopića* (rukopis doktorske rade), Biblioteka Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 180, 187

Perišić, Igor (2010), *Uvod u teorije smeha: kratak pregled teorije smeha od Platona do Propa*, Službeni glasnik, Beograd

14 Citirano prema Perišić (2010: 129).

TRAGICOMIC, AMBIVALENT CHARACTERISTIC OF BRANKO ĆOPIĆ'S NARRATIVE POETICS

Summary

Ćopić's texts contain an ambivalent, both tragic and humorous experience of war and postwar events described in the collection of tales *Doživljaji Nikoletine Bursača* and the novel *Ne tuguj bronzana stražo*.

According to Bahtin's theory, this has regenerating effect in restoring of life in this world. Thus death and all troubles in Branko Ćopić's literary texts are pervaded by liberating humor.

Amina ARNAUTOVIĆ

COLONIAL DISCOURSE AND THE CRITIQUE OF COLONIALISM IN CONRAD'S "AN OUTPOST OF PROGRESS"

KEY WORDS: *Joseph Conrad, "An outpost of Progress", discourse, colonial discourse, narrator, tone of voice, the voice of the colonizer, the critical voice*

Offering an analysis of Joseph Conrad's short story "An Outpost of Progress", the following text discusses two conflicting discourses which obviously are at work in the construction of Conrad's story. The author, caught in the colonial discourse of the late Victorian Age, gives his narrator two quite different tones of voice, namely the voice of the colonizer and the voice critical of colonialism. The question is which of these two voices is more powerful? What is the point in the narrator's critique of European culture? The questions are treated in two consecutive chapters, the first one dealing with the colonialist discourse in the story and the second one dealing with the critique of colonialism and Western civilisation. The following discussion is based on different colonial discourse theories as well as different writers' interpretation of Conrad's story.

INTRODUCTION

In his short story "An Outpost of Progress" Joseph Conrad gives the narrator two quite different tones of voice; he is obviously using colonialist discourse but at the same time he is critical of colonialism. In her book *Discourse* Sara Mills defines "discourse" as "a set of sanctioned statements which have some institutionalised force, which means that they have a profound influence on the way that individuals act and think" (Mills 1997: 62). What Mills says is that "texts are not determined by one discourse alone," but that "there may be several discourses at work in the construction of a particular text, and these

discourses are often in conflict with one another” (*ibid.* 100). This could be an explanation why the narrator in “An Outpost of Progress” seems to be split, using colonialist discourse on one hand and on the other speaking against the whole idea of colonialism. Thus, this short story is definitely not determined by one discourse alone. The author, caught in the colonial discourse of his time (the late Victorian Age), gives his narrator the voice of the coloniser, but he also gives the narrator the critical voice, which conflicts with the first one.

The question is which of these voices is more powerful, the critical voice or the one of the coloniser? What is the point in the narrator’s critique of European culture; is it to make this other culture, the culture of Congo, stand out as less “barbaric” than Western culture?

Offering my reading of “An Outpost of Progress”, I will try to answer the questions above in two consecutive chapters, the first one dealing with the colonialist discourse in the story and the second one dealing with the critique of colonialism and Western civilisation.

The first chapter’s discussion of colonialist discourse in “An Outpost of Progress” is based on some colonial discourse theories brought up in Mills’ *Discourse* by different theorists such as Edward Said, Homi Bhabha and Mary Louise Pratt. The definition of discourse that I will use here is Mills’ definition cited above. In addition to my own interpretation of the story I will also refer to various critical interpretations of Conrad’s story. As an illustration of pure colonialist discourse I have chosen Kipling’s poem “The White Man’s Burden”, which also introduced this famous Imperialist idea.

The second chapter’s discussion of the critique of colonialism and irony in Conrad’s story is based on my own interpretation of the main source. Here, as in the first chapter, I will refer to different writers’ interpretations of “An Outpost of Progress”.

CHAPTER ONE

“An Outpost of Progress” is set at a remote trading station in the Congo. From the very opening of the story the reader gets the most important information about the two protagonists, Kayerts, the chief, and his assistant Carlier. The importance of the information lies in the order in which this information is presented. In the very first sentence we get to know that “there were two white men in charge of the trading station” (Conrad 1998: 248), thus we can conclude that the importance of them being *white men* and being *in charge of the station* is very great, since it is mentioned even before their names. Describing the third man on the staff, the narrator says that he was “Sierra Leone

nigger, who maintained that his name was Henry Price" (ibid. 248). Words such as "nigger" were commonly used within colonial discourse. Here, the narrator is using the voice of the coloniser, and by using the word "maintain", implicitly he is telling the reader that this "nigger" is not trustful, which easily could be generalised giving all black people the epithet of untrustworthy.

In their article "Into Africa: 'The Black Savages and the White Slaves' in Joseph Conrad's 'An Outpost of Progress'" A. James and M. Johnson state that "the initial description of Makola suggests a dual identity" (James 1996: 67). According to them the narrator appears to be "ambivalent about which of two signifiers is more appropriate for this man: 'Makola' or 'Henry Price'" (ibid. 67). Makola being an African name refers to this man's African identity, which Conrad presents in pejorative terms, telling that he is "a nigger" who "cherished in his innermost heart the worship of evil spirits" (Conrad 1998: 248). His European name Henry Price, which is, as A. James and M. Johnson say, "affected unsuccessfully by the subject himself", witnesses about Makola's concern about hiding his African identity underneath "the false surface of culture that he seeks to affect" (James 1996: 67). But in spite of Makola's entire endeavour to hide his real identity he can never do so, because although he speaks English and French he does it with "a warbling accent" (Conrad 1998: 248). Thus, he can not speak the languages of civilised men properly. In order to understand Makola's dual identity A. James and M. Johnson put it in relation to Kayerts and Carlier. They point out the contrast between Makola, "a civilized nigger", who is "very neat in his person" (ibid. 260) and Kayerts and Carlier, who are said to be "dirty" and "untidy men" (ibid. 249). Kayerts and Carlier, as they put it, "move from the superficially ordered but ultimately false realm of culture (signified by Europe) to the anarchic realm of nature (signified by Africa)," while Makola "seeks to revise this movement, but is unsuccessful, for he is evidently properly at home in the amoral wilderness" (James 1996: 67). Conrad uses the voice of the narrator to ridicule Makola precisely because he is out of place in what James and Johnson call "the realm of culture". Obviously, Achebe was right when he, in his discussion about racism in Conrad's *Heart of Darkness*, observed that "for Conrad things being in their place is of the utmost importance" (Achebe 1998: 5).

In the first paragraph the reader gets to know that "Makola, taciturn and impenetrable, despised the two white men. He had charge of a small clay storehouse with a dried-grass roof, and pretended to keep a correct account. ..." (Conrad 1998: 248). The fact that Makola "pretended to keep a correct account" characterises him as inclined to thieve. Consequently, here black people are

stereotyped as thievish. In his *Conrad's Narrative Method*, Jakob Lothe finds here “the suggestion of opposition between black and white” (Lothe 1985: 82). This opposition is evident in the fact that Makola, who was black, “despised the two whites”. Still, using colonialist discourse the narrator gives us a stereotype of a black woman when describing Makola’s wife as “very large and very noisy negress” (Conrad 1998: 248).

When describing the landscape of the Congo the narrator is caught in colonialist discourse as well. The Congo is described as “vast and dark country” with its “incomprehensible wilderness” and “pure unmitigated savagery”, a land with “primitive nature and primitive man” (*ibid.* 250). Discussing racism in Conrad’s *Heart of Darkness*, Chinua Achebe maintains that it “projects the image of Africa as ‘the other world’, the antithesis of Europe and therefore of civilization, a place where man’s vaunted intelligence and refinement are finally mocked by triumphant bestiality” (Achebe 1998: 2). The same could also be said about the image of the Congo in “An Outpost of Progress”. It is obvious that “this dog of a country” (Conrad 1998: 253) inhabited by “funny brutes” (*ibid.* 253) represents the image of dehumanised Africa and Africans.

The narrator uses typical colonialist discourse when describing the warriors who were “naked, glossy black, ornamented with snowy shells and glistening brass wire, perfect of limb” (*ibid.* 253). In his description he focuses on the warriors’ physique. The way he looks at these warriors resembles the way people look at cattle. He values them according to their physical condition. If we look at Carlier’s remark on the warriors it is not hard to understand how the colonisers regarded the colonised people. Surveying them Carlier says: “Fine animals ... Look at the muscles of that fellow ... Fine arms, but legs no good below the knee. Couldn’t make cavalry men of them”. Then turning to Makola he orders him to “take that herd over to the fetish” (*ibid.* 253). Thus, we could say that the colonised people are dehumanised here. They are rather presented as animals. In her book *Discourse* Sara Mills points out that “For Said, the colonised people are dehumanised by the series of generalisations made about them within colonised texts.” Still referring to Said, Mills says that these “generalisations ... about particular cultures made them less communities of individuals than an indistinguishable mass ... which could be stereotyped” (Mills 1997: 109). This kind of generalisation is easily recognised in the Conrad’s story where the warriors are characterised as “animals” that make “an uncouth babbling noise” when they speak, and send “wild glances out of their startled, never-resting eyes” (Conrad 1998: 253). They are also referred to as “herd” and “funny brutes” (*ibid.* 253). All these are generalisations made by

the colonisers in order to form a certain picture of the colonised countries and their people. This picture, as Mills says with reference to Said, describes colonised countries and their people “in ways which denigrate[s] them, which produce[s] them as a negative image, an Other, in order to produce a positive, civilised image of British society” (Mills 1997: 107). Thus, the narrator, after describing the warriors’ speech as “uncouth babbling noise”, brings up the language of the colonisers. He describes Kavertz’ and Carlier’s admiration for the Classics they found left by their predecessor. Reading these books they realise what “clever fellows” (Conrad 1998: 254) there are in the West, and how wonderful high-flown English sounds. Considering Conrad’s *Heart of Darkness* Achebe mentions the writer’s “withholding of language from his rudimentary souls [because] language is too grand for these chaps” (Achebe 1998: 13). It could be said that he does the same thing in his “An Outpost of Progress”.

Describing Gobila, the black chief of the neighbouring villages, the narrator is again caught in the colonialist discourse. Thus, the narrator calls Gobila “a grey-headed savage” and, in a way, he also ridicules him telling the reader about his perception of the whites. Revealing to the reader that Gobila “knew” that the whites “were all brothers”, he wants to say how stupid and unconscious this “savage” is. He also talks about Gobila’s “absurd affection” for the whites, which they returned by letting this “savage” have “a sniff at the ammonia bottle” (Conrad 1998: 255).

According to different theorists mentioned in Mills *Discourse* (such as Edward Said and Homi Bhabha), presenting the Other as a lacking Self is a common feature in the colonial texts. This feature can also be found in Conrad’s story. There is a description of some armed strangers who come to the station. In some way they resemble the whites. They are “tall, slight, draped classically from neck to heel in blue fringed cloths, and [carry] percussion muskets over their bare right shoulders” (*ibid.* 256). Their leader, described as “a powerful and determined-looking negro with bloodshot eyes”, makes a long speech about which the narrator says the following:

There was something in his intonation, in the sounds of the long sentences he used, that startled the two whites. It was like a reminiscence of something not exactly familiar, and yet resembling the speech of civilized men. It sounded like one of those impossible languages which sometimes we hear in our dreams. (*ibid.* 256)

This could be recognised as what Homi Bhabha calls “colonial mimicry”, which he, according to Mills, defines as “the desire for a reformed recog-

nizable Other, as a subject of a difference that is almost the same, but not quite” (Mills 1997: 124). As Bhabha’s explanation goes, the discourse of mimicry is “constructed around an ambivalence” and “in order to be effective, mimicry must continually produce its slippage, its excess, its difference... Mimicry is thus the sign of a double articulation; a complex strategy of reform, regulation and discipline, which ‘appropriates’ the Other as it visualizes power” (ibid. 125). The above quotation from “An Outpost of Progress” is an example of the kind of colonial discourse where the Other is “appropriated” and the power of the coloniser is “visualised”. Hearing this black leader’s speech Carlier asks: “What lingo is that?” He thought, “the fellow was going to speak French”, but this was “different kind of gibberish to what [he] ever heard” (Conrad 1998: 256). Using the word “lingo” Carlier deprecates the language of the colonised people, which is even more obvious when he calls it “gibberish”.

According to Mills “presenting the Other as a lacking Self” is, in Homi Bhabha’s work on mimicry and ambivalence, “theorised as a form of complex desire on the part of the coloniser, rather than simply as an act of oppression and appropriation” (Mills 1997: 125). As Bhabha himself puts it: “Mimicry is also the sign of the inappropriate, however, a difference or recalcitrance which coheres the dominant strategic function of colonial power, intensifies surveillance, and poses an immanent threat to both ‘normalized’ knowledges and disciplinary powers” (ibid. 125). Interpreting Bhabha’s theory, Mills says that “the coloniser here is just as much at the mercy of these forms of representation as the colonised, and is simply caught in the play of desire and fantasy which the colonial context produces” (ibid. 125). This “complex desire on the part of the coloniser” is desire for representing his idealism about the colonial project, for explaining the high ideals of colonisation and sacredness of the civilising work. Many people really believed in these myths about colonisation. Conrad wrote his “An Outpost of Progress” in 1898. One year later, in 1899, Kipling, who is often referred to as the “high priest” of British Imperialism, wrote his famous poem “The White Man’s Burden”. The poem is addressed to an English audience. In the opening stanza Kipling is encouraging his audience to send the best sons of England into “exile”, i.e. the colonies, in order to perform this sacred civilising work:

*Take up the White Man’s burden-
Send forth the best ye breed-
Go bind your sons to exile
To serve your captives’ need;*

*To wait in heavy harness
On fluttered folk and wild-
Your new-caught, sullen peoples,
Half devil and half child.* (Kipling 1998: 273)

This is pure colonialist discourse with no irony in it. Kipling is telling us how responsible this civilising work is. Here it is obvious that the colonisers thought themselves doing a great favour to the inhabitants by “bringing light” to their countries. It is understandable then that colonisers also expected the colonised people to be grateful to them. Talking about the ten station men that Makola exchanged for six huge tusks of ivory, Kayerts, supposing they had left the station voluntarily, says tearfully: “We took care of them as if they had been our children” (Conrad 1998: 260). And then he exclaims: “the ungrateful brutes!”

In all his descriptions of the colonised people as well as in his descriptions of their land, their language and culture, the narrator is caught in colonialist discourse. So he is, as well, when he writes about the ten station men who had been left by the Director to serve “the cause of progress” (*ibid.* 258). Telling the reader that these men belonged to “a tribe from a very distant part of the land of darkness and sorrow” (*ibid.* 258), the narrator seeks to distance himself, both in time and place, from the colonised people. The reader gets the information that these fellows have engaged themselves to the Company for six months “without having any idea of a month in particular and only a very faint notion of time in general” (*ibid.* 258). Thus, inhabitants of the colonised countries are distanced from the colonisers and British superiority is implicitly stated here.

According to Mills, “colonial texts often represent ‘native’ indigence, stressing the difficulty in forcing the indigenous peoples to work hard in a sustained way” (Mills 1997: 116). However, she also refers to Mary Louise Pratt, who argues that “this seeming laziness could be read to represent a form of resistance, a refusal to partake in colonial rule, except at a purely surface level” (*ibid.* 116). In Conrad’s story, the ten station men mentioned above “did very little work, and had lost their splendid physique” (Conrad 1998: 258). Every morning they were “mustered” and “told off to different tasks – grass-cutting, fence-building, tree-felling, &c., &c, which no power on earth could induce them to execute efficiently” (*ibid.* 258). The two whites are said to have had “very little control over them” (*ibid.* 258). From this paragraph one could conclude that these station men were ignorant and lazy, but they could just as well have wanted to show their resistance to partaking in this colonial rule.

CHAPTER TWO

In his discussion of “An Outpost of Progress” in *Conrad’s Narrative Method*, Jakob Lothe considers the function of one of “the text’s narrative characteristics”, namely that of irony. As Lothe states, “the range of irony [in ‘An Outpost of Progress’] is remarkable ... it is sophisticated and varied” and it increases “the short story’s overall complexity and suggestiveness” (Lothe 1985: 92). In this chapter I will discuss and exemplify the narrator’s irony and his critique of colonialism.

Already in the story’s first chapter, where it is stated that “Makola ... had charge of a small clay storehouse with a dried-grass roof, and pretended to keep a correct account” (Conrad 1998: 248), as Lothe (1985: 82) observes, “there is implicit ironic play on ‘progress,’ the key word in the title of the story”. Lothe says that “there is also the possible implication that Makola may in fact be more in control of the situation than his two white chiefs (and also the more intelligent and cunning of the two parties)” (*ibid.* 82). What Lothe argues here is obviously true. It is certainly evident in the second chapter of the story where Makola takes the initiative in exchanging the station’s ten indentured African labourers for six large tusks of ivory. Apparently, Kayerts accepts every suggestion that Makola makes. He never seems to question Makola, not even when he suggests giving the station men “some palm wine” (Conrad 1998: 259). After this slave trading incident Makola “gave himself a half-holiday” (*ibid.* 262), which shows that he does as he pleases.

Early in the story’s first paragraph we can recognise the narrator’s criticism of colonialism in the description of a dwelling-place in which, “under a tall cross much out of the perpendicular, slept the man who had seen the beginning of all this; who had planned and had watched the construction of this outpost of progress” (*ibid.* 249). In this description the narrator gives the reader a hint, not only about what will happen to this outpost of progress, but also how this whole idea of progress will end. It seems as though he is suggesting that the whole idea of progress will die and be buried one day as did the man who “had planned and had watched [its] construction”. Even the director of the Great Trading Company describes the station as “useless”, and calling the two white men “imbeciles”, he says that “they just fit the station” (*ibid.* 250).

In his first generalisation the narrator is obviously critical of the whole idea of colonialism. He starts describing the two white men as “two perfectly insignificant and incapable individuals, whose existence is only rendered possible through the high organization of civilized crowds”, and then he continues

with his generalisation, saying that “few men realize that their life, the very essence of their character, their capabilities and their audacities, are only the expression of their belief in the safety of their surroundings” (*ibid.* 250). Here the narrator seems to be suggesting that the white man can not possibly survive in the wilderness, simply because he is maladjusted there. It makes one think of Darwinism and Darwin’s theory of progress, which is not surprising considering that his theories about evolution were already established when Conrad wrote his “An Outpost of Progress”. Without “the high organisation of civilised crowds” the white man becomes incapable of living because he loses his “belief in the safety of [his] surroundings”. Ascribing “every great and every insignificant thought” to “the crowd that believes blindly in the irresistible force of its institutions and of its morals, in the power of its police and of its opinion” (*ibid.* 250), the narrator is extremely critical of the masses that supported the authorities’ idea of colonialism. He is also ironic about the miserable commonplace person who always acts according to the will of the authorities.

The narrator’s descriptions of the wilderness also show his disbelief in the idea of colonialism; he associates “pure unmitigated savagery” with things “vague” and “uncontrollable”, which is obviously inconsistent with the colonisers’ *definite* idea of *control*. What the narrator seem to be suggesting is that the wilderness is untameable and uncontrollable, and that every try to control it may make you lose even the ability of controlling yourself; that you in fact may become its mirror and start reflecting the wilderness itself. This is evident in the narrator’s description of the wilderness “whose discomposing intrusion excites the imagination and tries the civilized nerves of the foolish and the wise alike” (*ibid.* 251).

The narrator’s critique of the whole Western society is evident when he says that the two whites were lacking in “serenity of mind” and “courage” because, as he puts it, “society, not from any tenderness, but because of its strange needs, had taken care of those two men, forbidding them all independent thought, ...” (*ibid.* 251). The narrator goes on to compare them with “life-long prisoners who, liberated after many years, do not know what use to make of their freedom” (*ibid.* 252). Thus, he blames civilisation for making human beings its slaves, for making them completely dependent of its system so they “could only live on condition of being machines” (*ibid.* 252). The critique of colonialism is also reflected in the narrator’s ironical description of the colonisers, in this case Kayerts and Carlier:

But the two men got on well together in the fellowship of their stupidity and laziness. Together they did nothing, absolutely nothing, and enjoyed the sense of idleness for which they were paid... . They lived like blind men in a large room, aware only of what came in contact with them (and of that only imperfectly), but unable to see the general aspect of things. (ibid. 252)

There is also irony in the narrator's voice when he is telling the reader about the white colonisers' background. The first chief of the station, who died of fever, was, at home, "an unsuccessful painter" (ibid. 249). The next chief, Kayerts, was there because he could not earn a dowry for his daughter by working in the Administration of the Telegraphs. And his collaborator Carlier had to accept this appointment in the Company as a second-class agent because he had not "a penny in the world" and because he understood that "there was nothing more to squeeze out of his relations" (ibid. 252). All these men have, in one way or another, failed in making their lives at home satisfactory. How could they then succeed in making anything right?

After the slave trading incident, Kayerts remarks that "slavery is an awful thing", whereupon Carlier says, "Frightful – the sufferings" (ibid. 262). Trying to show, what James and Johnson call, "an enormous discrepancy between imperialist rhetoric and reality" the narrator makes the following comments on these remarks:

They believed their words. Everybody shows a respectful deference to certain sounds that he and his fellows can make. But about feelings people really know nothing. We talk with indignation or enthusiasm; we talk about oppression, cruelty, crime, devotion, selfsacrifice, virtue, and we know nothing real beyond the words. Nobody knows what suffering or sacrifice mean – except, perhaps the victims of the mysterious purpose of these illusions. (ibid. 262)

Here the narrator makes ironic remarks about the idea of colonial expansion, which gained popularity by the power of words, written as well as spoken. Aware of the manipulative power of the language, the narrator can not resist being ironic about colonial discourse itself. This irony may also refer back to something that the narrator mentioned earlier in the story, namely "Our Colonial Expansion", the print which "spoke much of the rights and duties of civilization, of the sacredness of the civilizing work, and extolled the merits of those who went about bringing light, and faith and commerce to

the dark places of the earth" (*ibid.* 254). The suggestion that the narrator is ironic about the colonial discourse of his time may sound paradoxical, since we know that he also is caught in it himself. But if we understand the notion of discourse in the way that Mills defines it, namely as "a set of sanctioned statements which have some institutionalised force, which means that they have a profound influence on the way that individuals act and think" (Mills 1997: 62), we can realize that he can impossibly remain unaffected by this particular discourse.

In his generalization about fear the narrator expresses his irony about petty people who are seized with great thoughts. They dream about conquering and ruling the world without even being capable of controlling their own fear. And as the narrator states, "a man may destroy everything within himself, love and hate and belief, and even doubt; but as long as he clings to life he cannot destroy fear" (Conrad 1998: 263). Here, the narrator describes fear as "a very basic and unifying aspect of human experience" (Lothe 1985: 86). It is their own fear that destroyed Kayerts and Carlier, changing them from within, slowly but steadily, until they no longer could recognise each other. "The root of the trouble", as the narrator points out, was the fact that "there was nobody there", that they had been "left there alone with their weakness" (Conrad 1998: 264). As Jakob Lothe observes, "Clearly, fear is here related to the increasing loneliness and despair of the two main characters" (Lothe 1985: 86). When they started running short of stores, when they almost lost their hope that the expected steamer will ever come, after they heard nothing from home for eight months, their illusions propagated by "civilized crowds" began to fade away. Soon, they started returning to reality, which at some point was too hard for them to cope with. Beginning to perceive their situation Carlier says to Kayerts, "I am hungry – I am sick – I don't joke! I hate hypocrites. You are a hypocrite. You are a slave-dealer. I am a slave-dealer. There's nothing but slave-dealers in this cursed country" (Conrad 1998: 265). The seemingly trivial quarrel about sugar ends in Kayerts killing Carlier. Realising that he had killed an unarmed man he plumbs "the depths of horror and despair", and then finds "repose in the conviction that life [has] no more secrets for him: neither [has] death" (*ibid.* 268). "The discomposing intrusion" of the wilderness has eventually affected his "civilized nerves" (*ibid.* 251), and there was no way for him to protect himself from it, "He seemed to have broken loose from himself altogether. His old thoughts, convictions, likes and dislikes, things he respected and things he abhorred, appeared in their true light at last! Appeared contemptible and childish, false and ridiculous" (*ibid.* 268). Sitting by the man

he had killed “he reflected that the fellow dead there had been a noxious beast anyway; that men died every day in thousands; ... that one death could not possibly make any difference; couldn’t have any importance, at least to a thinking creature” (*ibid.* 268). Here the narrator seems to say that white man is out of place in the wilderness. Soon or later he gets lost in the place where the norms of the civilised world do not exist. He goes mad because he can not define himself in the wilderness. Used to being enslaved by civilisation he can never cope with the pressure of being completely free. Kayerts’ excuses for killing Carlier are also comparable with those made by colonisers for the large-scale killing of the colonised people. Colonisers regarded themselves as “thinking creatures” whereas the colonised people were regarded as “beasts”. The return of the Company steamer is described in a highly ironical tone:

Progress was calling to Kayerts from the river. Progress and civilization and all the virtues. Society was calling to its accomplished child to come, to be taken care of, to be instructed, to be judged, to be condemned; it called him to return to that rubbish heap from which he had wandered away, so that justice could be done. (*ibid.* 269)

But Kayerts “looked round like a man who has lost his way” (*ibid.* 269). He could not return to the illusions made up by his society. He was changed and was no longer fit for living in the civilised society. Observing that “this attack on European culture and its imperialist activities has been readily identified by critics”, A James and M Johnson point out that “through the downward spiral enacted by his protagonists, Conrad dismantles the rhetoric of ‘Progress and civilization’ and replaces it with the reality of the ‘rubbish heap’” (James 1996: 64).

There is irony in the narrator’s voice even when he, at the very end of the story, describes Kayerts “who was hanging by a leather strap from the cross” and “seemed to be standing rigidly at attention, but with one purple cheek playfully posed on the shoulder. And, irreverently, he was putting out a swollen tongue at his Managing Director” (Conrad 1998: 270).

Having discussed both colonial discourse and the critique of colonialism in “An Outpost of Progress” so far, I believe it is time to resume my first question, namely which voice of the narrator is more powerful, the voice of the coloniser or the critical voice? As James and Johnson observe, “An Outpost of Progress” is “widely known as a powerful critique of European culture, yet Conrad employs racially charged representations to dramatize his critique” (James 1996: 62). These facts are evident from the discussion of the story of-

ferred in these two chapters. The narrator seems to be fundamentally split, which makes it impossible to give any definite answer to this question. Both voices of the narrator appear to be equally powerful. Everything seems to be penetrated by the narrator's irony. One could almost think that the author of such a story has to be a misanthrope or something of the sort. Thus, my answer to this question is that the both voices of the narrator are equally powerful, which leads us to the second question, namely what is the point in the narrator's criticism of European culture? Is it to make this other culture, the culture of the Congo, stand out as less "barbaric" than Western culture? My answer is definitely "No". I agree with Achebe in his description of "the West's view of Africa" as "wilful" (Achebe 1998: 13). Discussing the image of Africa in Conrad's *Heart of Darkness*, Achebe ironically states that "Africa is to Europe as the picture is to Dorian Gray – a carrier on to whom the master unloads his physical and moral deformities so that he may go forward, erect and immaculate." He goes on to suggest that "Africa is somewhat to be avoided just as the picture has to be hidden away to safeguard the man's jeopardous integrity. Keep away from Africa, or else!" (ibid. 12). Just as "Mr Kurtz of *Heart of Darkness* should have heeded that warning and the prowling horror in his heart would have kept its place, chained to its lair," Kayerts and Carlier should have done the same! "But [they] foolishly exposed [themselves] to the wild irresistible allure of the jungle and lo! the darkness found [them] out" (ibid. 12). The main point in Conrad's/his narrator's critique of colonialism, as I find it, lies precisely in the warning above. Of course, Achebe is ironical here.

Unlike Kipling, who urges his people to "Take up the White Man's burden – / Send forth the best ye breed – / Go bind your sons to exile / To serve your captives' need" (Kipling 1998: 273), Conrad seems to be warning against going to "the places of darkness" in order to civilise "savages", which is a hopeless enterprise. As Achebe points out, "for Conrad things being in their place is of the utmost importance". Having Makola in view, James and Johnson observe that "the occasional African who strays out of the realm of nature and into the deceitful and hypocritical realm of culture is clothed by Conrad in obviously ill-fitting garments" (James 1996: 66). They also note that "Africans (such as Makola) who exhibit the accomplishments of culture appear to be somehow *out of place*" (ibid. 69, my emphasis). Here we have the expression again, being "out of place"! This expression is connected with the above mentioned warning, namely "Keep away from Africa", away from its savagery if you want to remain sane, and this is exactly what Conrad seems to be saying.

Conrad/his narrator in “An Outpost of Progress” speaks against the whole idea of colonialism using the language that is rather in favour of colonialism. Thus, he contradicts himself. His view of the Congo and of its people is ethnocentric, and he does not seem to criticise colonialism because he sympathise with the colonised people, but simply because he considers that the whites gain no profit from it (colonialism). He obviously says that colonialism is far from advantageous to the whites, and that they should give up colonising other countries altogether.

CONCLUSION

Using colonialist discourse and at the same time being critical of colonialism, Joseph Conrad gives his narrator two quite different tones of voice. In this essay I have tried to answer the question which of these two voices of the narrator is more powerful, the critical voice or the one of the coloniser? Also, I have tried to answer the question about the point in the narrator’s critique of European culture, whether it is to make the culture of Congo stand out as less “barbaric” than Western culture. I have offered my reading of “An Outpost of Progress” in two chapters, the first one dealing with the colonialist discourse in the story, and the second one dealing with the critique of colonialism and Western civilisation. I have based my discussion on some different colonial discourse theories brought up in Mills’ *Discourse*, and I also referred to different writers’ interpretation of Conrad’s story.

In the first chapter I have tried to analyse different features of colonialist discourse that I found in Conrad’s story in order to find the voice of the coloniser in the narrator. This voice of the narrator gives the reader a certain picture of the colonised people, an unpleasant picture as I find it. Here, black people are generally referred to as “niggers”, “savages”, “primitive”, “animals”, “herd”, “funny brutes”, and things like that. Through different generalisations they are stereotyped as “untrustworthy”, “false”, “thievish”, “uncivilised”, “stupid”, “unconscious”, “wild”, “ignorant”, “lazy”, just to mention some of the epithets ascribed to the colonised people. Their language, referred to as “lingo” and “gibberish”, is described as “uncouth babbling noise”. And their land is described as “vast and dark country” with its “incomprehensible wilderness” and “pure unmitigated savagery”, a land with “primitive nature and primitive man”. In all his descriptions of the colonised people as well as in his descriptions of their land, their language and their culture, the narrator is obviously drawing on colonialist discourse.

In the second chapter I have discussed and tried to exemplify the narrator's irony and his critique of colonialism and Western culture. This critical voice of the narrator suggests that the whole idea of colonialist progress will die and be buried one day, because the white man can not possibly survive in the wilderness, because he is maladjusted there. The narrator is also critical of the masses that supported the authorities' idea of colonialism, and his irony also embraces the miserable commonplace person who always acts according to the will of the authorities. He suggests that the white man is slave to the lie of civilisation. Showing what James and Johnson call "an enormous discrepancy between imperialist rhetoric and reality", the narrator becomes ironic even about colonial discourse itself. Kayerts and Carlier's illusions propagated by "civilized crowds" begin to fade away when they start returning to reality, which at some point becomes too hard for them to cope with. They realise that they are nothing but "hypocrites" and "slave-dealers". The seemingly trivial quarrel about sugar ends in Kayerts killing Carlier. Realizing that he can not return to the illusions made up by his society, Kayerts commits suicide.

Having discussed both colonial discourse and the critique of colonialism in "An Outpost of Progress", I have concluded my essay by giving my answer to the questions I posed in the introduction. For me, both voices of the narrator appear to be equally powerful, and everything seems to be penetrated by the narrator's irony. The point in the narrator's critique of European culture, as I already stated, is *not* to make this other culture, the culture of Congo, stand out as less "barbaric" than Western culture. The main point in Conrad's/ the narrator's critique of colonialism, as I find it, lies in the warning to, "keep away from Africa" (Achebe 1998: 12) as Achebe ironically puts it, because civilising "savages" is a hopeless enterprise.

REFERENCES

- Achebe, Chinua (1998), "An Image of Africa: Racism in Conrad's *Heart of Darkness*". *Hopes and Impediments: Selected Essays 1965-1987*. London: Heinemann
- Conrad, Joseph (1998), "An Outpost of Progress." *Empire Writing: An Anthology of Colonial Literature 1870-1918*. Ed. Elleke Boehmer. New York: Oxford World's Classics
- James A., and M. Johnson (1996), "Into Africa: 'The Black Savages and The White Slaves' in Joseph Conrad's 'An Outpost of Progress.'" *English Language Notes* 33:4 (1996 June): 62-71.
- Kipling, Rudyard (1998), "The White Man's Burden." *Hopes and Impediments: Selected Essays 1965-1987*. London: Heinemann

- Lothe, Jakob (1985), *Conrad's Narrative Method*. Bergen: Universitet i Bergen.
Mills, Sara (1997), *Discourse*. London: Routledge

KOLONIJALNI DISKURS I KRITIKA KOLONIJALIZMA U CONRADOVOM DJELU *OUTPOST OF PROGRESS*

Summary

Upotrebom kolonijalnog diskursa i istovremeno kritizirajući kolonijalizam, Joseph Conrad daje svom naratoru dva različita tona glasa. Tekst pokušava odgovoriti na pitanje koji je od ovih dvaju glasova moćniji, glas kritičara ili kolonijalizatora, a i na pitanje o poenti u naratorovoj kritici evropske kulture, tj. da li je to stoga što se želi istaći da je kultura Conga manje “barbarska” od Zapadne kulture.

Bazirajući svoju raspravu na različitim teorijama o kolonijalnom diskursu i upućujući na interpretaciju različitih pisaca Conradove priče, tekst nudi moje čitanje djela *An Outpost of Progress* u dva poglavlja, od kojih se prvo bavi kolonijalnim diskursom u priči, a drugi kritikom kolonijalizma i Zapadne civilizacije. Nakon što je raspravljao i o kolonijalnom diskursu i o kritici kolonijalizma u ovom djelu, autor ovog eseja dolazi do zaključka da su oba glasa naratora jednako moćna, i da je cijela priča protkana naratorovom ironijom. Poenta u naratorovoj kritici evropske kulture *nije* u tome da se ispostavi da je kultura Conga manje “barbarska” od Zapadne, nego da upozori Evropljane da se drže podalje od Afrike.

Ifeta ČIRIĆ-FAZLIJA

SOCIAL CONSTRUCTIVISM AND THE OTHER IN TOM STOPPARD'S *ARCADIA* AND *INDIAN INK*¹

KEY WORDS: *Postmodernism, Drama, the Other, Social Constructivism/ Constructionism, Identity, Subject, Self, Postcolonial and Gender-defined Others*

The paper is a case study attempting to explore modes of presentation of the Other in the two later dramatic texts by Tom Stoppard. Stoppard's fertile career was launched with a performance of *Rosencrantz and Guildenstern are Dead*, drama which seemingly coincidentally reflects the shift in literary criticism that at that time only begins to question the established theories on language, Subject, Identity, absolutes and traditional value systems. Criticism (and literature) thereof has set its focal point on the "little narratives" characterised by fragmentation, meta-fictional texts that deal with the act of writing (or inability to write), all reflected and embodied in Stoppard's early literary scope. Somewhat later criticism fixes its focus on the texts promoting and allowing marginalized groups defined by their racial, ethnic and/or gender attributes to voice their struggles and peculiarities, very much like Stoppard's plays *Arcadia* and *Indian Ink*.

So far in their examination of postmodernist texts and the Other, literary and theoretical analyses have centred mostly on the narrative genre, though neither poetry nor drama lack in the number of texts published. Stoppard's first dramas were composed in the late 1960s² and with its themes, techniques,

1 A shorter version of the article titled "Presentation of the Other in Tom Stoppard's *Arcadia* and *Indian Ink*" was presented at the international conference "The Issue of the (Post) Other: Postmodernism and the Other" held at the University of Zadar, Croatia in September 2010.
2 *The Dissolution of Dominic Boot*, "M" is for Moon Among Other Things 1964; *If You're Glad, I'll Be Frank* 1965, *A Separate Peace* and *Teeth* 1966; *Albert's Bridge*, *Rosencrantz and Guildenstern Are Dead* and *Another Man Called Earth*, 1967; *Enter a Free Man*, The

structural and linguistic games, as well as with the erasure of the demarcation lines between “high/low”/“serious/trivial” literature and “comic/tragic” fully mirror the postmodernist tendencies of the time. *Arcadia* and *Indian Ink*, published in 1993 and 1995 successively, expand on the already defined thematic and structural scope of Stoppard’s interests and furthermore provide the readers/spectators with a presentation of the Other in the form of Postcolonial and Gender-defined Other/s. What this paper aims to answer is how the construction of Other is presented in dramatic genre, as well as who Stoppard’s Other is- Occidental Colonisers or Oriental Subjects; Women or Men.

INTRODUCTION: STOPPARD, POSTMODERNISM AND DRAMA

When *Arcadia* saw the stage light in 1993 it was soon proclaimed Stoppard’s best dramatic work³ (Hodgson 2001: 145). It was then that the critics wondered whether even such a great play can save “*a faltering career*” (Hodgson 2001: 152); the career that has successfully extended over 4 decades already⁴ during which Stoppard has managed to tackle such diverse topics and experiment with various techniques and literary and theatrical methods that even nowadays academic and literary community finds it difficult to label and classify this author. Starting from an intertextual story on the quest for identity and existential dilemma of two minor literary characters written in what was probably the best emulation of Beckett’s Theatre of Absurd⁵, moving over to seemingly light-hearted and yet serious meta-theatrical play making use of detective stories and parodying the “whodunits” of Agatha Christie in *The Real Inspector Hound* in the 60s, Stoppard’s playwriting career gains impetus in the 1970s first with intra- and inter-textual and cross-generic bizarre drama that exploits the absurdum of not only other dramatic and literary forms but also visual arts (*After Magritte*), stepping over to jovial and at a first glance frivolous one-act loosely connected farcical plays that probe into the grave theme of linguistic codes and Wittgensteinian language-games and explore not only the theatre classics but also stand-up comedy and other popular dra-

Real Inspector Hound and *Neutral Ground*, 1968; *After Magritte* and *Where Are They Now?*, 1970.

- 3 The emphasis here is placed on the full lenght stage plays rather than on any other aspect of Stoppard’s scope: theatrical reviews, radio and television plays, play translations and adaptations, film scripts or the narrative (*Lord Malquist and Mr. Moon*).
- 4 First play conceived in 1964, *The Dissolution of Dominic Boot*, “M” is for Moon Among Other Things, the most recent one being *Rock'n'Roll* (2006).
- 5 *Rosencrantz and Guildenstern Are Dead*, the debut play performed at the Edinburgh Fringe Festival in 1966.

matic forms in *Dogg's Our Pet* and *Cahoot's Macbeth*, and finally reaching for “plays of ideas”⁶ set about issues of moral philosophy, cognitive psychology in practice, the closed community of academia (as if a campus-novel), verbal and physical gymnastics in *Jumpers* and fictional history of mingling real life literary, political and artistic figures, and sheer literary characters written in a bizarre amalgam of documentary, parody, travesty, song-and-dance performance (*Travesties*). Stoppard sees the ending of 70s and beginning of early 80s continuously exploiting all known dramatic and literary forms and looking for an inspiration in any realm of human endeavour, be it philosophy, science, art, literature, literary criticism, daily life or contemporary politics. Although noticeable even prior to *Night and Day* and *Dirty Linen & New-Found-Land*, the themes of freedom of speech and human rights in general, as well as, contemporary society and politics are major concerns of these two late-70s plays (first produced 1978 and 1976 successively) that stand as a bridge to Stoppard’s more overtly intellectual and political plays of the 80s and 90s⁷.

From its beginning Stoppard’s “faltering career” has always attracted lots of attention and acclaim, not only of theatre-goers but also of academics trying to define and classify his plays. Yet, the dramas defy classification not only because of such a diverse span of themes and techniques Stoppard has experimented with but also due to the fact that academic criticism too early attempted to target his work as either belonging to one or the other school/subgenre or following and imitating this or that great predecessor⁸. When he is examined from a more theoretical point of view, Stoppard is often discussed within the framework of absurdist theatre, cultural materialism, political drama, and so forth (Hodgson 2001: 180-194), most discussants and theoreticians disregarding the possibility that with its borrowing from and the incorporation

6 As dubbed by the author himself.

7 *The Real Thing* (1982- on the issues of reality emulating/mirroring art & marital infidelity, echoing Pirandellian “teatro del specchio”); *Hapgood* (1988- apparently a spy thriller whose key characters are working on finding out not the identity of but the manner of operation of a double-agent; in essence a play that probes into human identity/nature and power and private selves); *Arcadia*, 1993; *Indian Ink*, 1995, *The Invention of Love* (1997- drama on a general topic of love and loss, focusing on the homosexual love and friendship, isolation and duality in particular). Although of a later date *The Coast of Utopia: Voyage, Shipwreck and Salvage* (2002- trilogy taking as its subject-matter the philosophical debates in pre-Revolutionary Russia) and *Rock n' Roll* (2006- dealing with the importance of rock and roll music/lifestyle within a wider framework of repression, emergence of democracy, Marxism and Stalinism in pre-Velvet Revolution Check Republic) continue the trend.

8 Wilde, Beckett, Albee, Shaw, Anouilh, Orton, Bond, Ibsen, Pinter as the most frequent ones (Hodgson, 2001).

of other texts (whether one's own or those of other great predecessors and contemporaries), its making use of "*pastiche, parody, recycling*" (Hodgson 2001: 192), its running across the literary genres, its merging of high/low, comic/tragic, Western/Other cultures and with its self-conscious and self-ironic intellectualism and eclecticism, Stoppard's plays best fit the label of a Postmodernist⁹. One naturally has to address the following question: why is it that what was obvious to Stephen Connor in 1986¹⁰ and Michael Vanden Heuvel in 2001¹¹ was so difficult for other predecessors and contemporaries to establish?

The answer to the inquiry lies in the very fact that ever since Postmodernism appeared as a convenient theoretical tag it has been applied to narrative rather than any other literary genre. For example, of the twelve articles and some 250 pages in *Approaching Postmodernism*¹² only one discusses postmodernism in theatre¹³, whereas all the others ponder on either the problems of periodization or postmodernism in fiction, be it British, American, Italo Calvino's, etc. As Hodgson appropriately notices even the most recent surveys on the "postmoderns" make almost no mentioning of the contemporary theatre (Hodgson 2001: 193). Does this mean there is no postmodern poetry or postmodern drama? Once again the reply must be negative. According to Philip Auslander: "...the conceptual complications of the relationship between postmodernism and performance derive from the instability of both terms, neither of which has a single, universally agreed-upon meaning." (In Connor 2001: 97). Thus, the root of the issue is not the lack of existence of a phenomenon called a postmodern play but in the multiplicity of meanings that each of the terms in the phrase connotes, and moreover in the "*marginalisation of drama*" in general (Schmidt 2005: 9).

9 If a nomination must be applied at all.

10 According to Heuvel, in the article "Postmodern Performance" Connor takes Stoppard's *Travesties* as an example of postmodernist theatre (in Kelly 2001: 222, 228).

11 Most probably the only critic who overtly discusses the "postmodern condition" of Tom Stoppard in his article "Is postmodernism?: Stoppard among/against the postmoderns" (in Kelly 2001: 213- 228).

12 Collection of papers presented at a workshop on Postmodernism at University of Utrecht in 1984.

13 H. Schmidt's article: "Postmodernism in Russian Drama: Vampilov, Amalrik, Aksenov" (in Fokkema & Bertens 1986: 157-185).

IDENTITY, SUBJECT AND THE SELF

The musings on Identity and Subjects as well as on the creation of Self in opposition to (while at the same time assimilating) the Other do not first appear with Postmodernism and 1970s. One can trace them back to 19th century philosophical treatises of Hegel and find the subject-matter discussed in hermeneutics, phenomenology (Husserl), psychoanalysis (Lacan, Lévinas), even in Bakhtin's seminal work on the dialogue and *polylogue* (or *heteroglossia*). Yet, it was the 1960s and 1970s that provided a new stimulus and direction to the discussions. With the 1962 Claude Levi-Strauss's analysis of Sartre's unaware ethnocentric tendencies and Foucault's pointing out that "*in every society the production of discourse is at once controlled, selected, organised and redistributed by a certain number of procedures whose role is to ward off its powers and dangers...*" (Foucault in: Rice & Waugh 1996: 239) theoretical deliberations on the creation of Identity/Self and the Other take a more general socio-cultural and political swing. Cultural studies, as well as feminist and black studies all take as their starting point the comprehensive postmodernist challenge of the Enlightenment ideas on the autonomous Self, claiming that the dominant image/ the representation of a human as a rational, educated, well-off, heterosexual Western male projected by humanist ideology is a construct and a myth assisting the dominant group to keep the subjects (colonial, racial or gender-defined) in subservience and negating the Others' differences and particularities. Naturally, whereas subversive feminist, black and postcolonial studies move on to privilege the Other in their socio-historical, philosophical and literary interpretations, the Postmoderns withdraw from making any further conclusion or suggesting concrete mode of action, gratified with the successful examination of a "middle ground" (A. Wilde acc: Biti 1997: 286) and breaking the illusion of yet another "grand-narrative". As Linda Hutcheon suggests:

What is more important in all these challenges to humanism is the interrogation of the notion of consensus. Whatever narratives or systems that once allowed us to think we could unproblematically [sic!] define public agreement have now been questioned by the acknowledgment of differences... Postmodernism works to show that all repairs are human constructs, but that from that very fact they derive their value as their limitations. (Natoli and Hutcheon 1993: 247-248)

Postmodern drama complicates the matter even more, due to its intrinsic examination of the issue of making/unmaking and the construction of Self within a wider framework and in regards to debates on text/performance, author/director and actor/character pairs. Formal and inherent indeterminacy of the genre underlines and promotes the postmodernist foregrounding of the self as a construct: *"In postmodern drama, this oscillation between "making" and "unmaking" is revealed in the shifting status of the self and dramatic character as well as in the fragmented notion of the dramatic text and the concept of authorship."* (Schmidt 2005: 69). Resembling all other postmodernist texts, theoretical or literary, narrative or poetic, postmodern drama probes into the question of a unified and complete self not trying to *"deny the idea of the self, but interrogate[s] a concept of self that rests on unity, mastery, and completion, an idea of self as independent historical agent fully in charge of its actions and thoughts. It casts away the Romantic belief in individuality and genius"* (Schmidt 2005: 45) while looking into its own form and structure fully aware of and drawing attention to its own nature of a construct.

SOCIAL CONSTRUCTIVISM IN *ARCADIA*

It seems that Stoppard conceived and wrote *Arcadia* following and visually presenting the previously outlined theoretical discourse. At first glance the play is about a young girl, Thomasina Coverly who at the wake of 19th century is working on the issue of post-Newtonian scientific dilemma¹⁴ under a keen eye of her tutor, Septimus Hodge. Hodge, in service to Lady Croom, a proper Wildean character¹⁵, seduces (or rather is being seduced by) Mrs Chater, a wife of a minor poet who challenges Septimus to a duel but the latter cunningly dodges the duel by flattering Mr Chater on his latest poem. In the background there is noise of Lord Croom and notorious Lord Byron hunting, and the discussion on the landscape gardening- Lady Croom is converting her garden from a *"typical English park of the time"* (Stoppard 1999: 7) to what seems to be Romantic notion of a park:

...Where there is the familiar pastoral refinement of an Englishman's garden, here is an eruption of gloomy forest and towering crag, of ruins where there was never a house, of water dashing against rocks where there was neither spring nor a stone I could not throw the length of a cricket pitch.

14 last Fermat's theorem.

15 Lady Croom not only behaves but talks in the manner of Lady Bracknell from *The Importance of Being Earnest*.

My hyacinth dell is become a haunt for hobgoblins, my Chinese bridge, which I am assured is superior to the one at Kew, and for all I know at Peking, is usurped by a fallen obelisk overgrown with briars. (Stoppard 1999: 22)

What opens up as a well-made play/ comedy of manners soon loses its cloak. The second scene¹⁶ introduces a twist into plot and the story- the readership/spectatorship watches as the 19th century “*stately home's*” salon is replaced by its 20th century study-room version and repossessed by 20th century characters- inheritors of the Croom's family (postgraduate biology student Valentine Croom, his sister Chloë), researcher & an author Hannah Jarvis, academician Bernard Nightingale and a whole line of Romantic poetic figures (if only in allusions and discussions)- from Coleridge to Byron to Keats. We observe as the era of Enlightenment is being influenced & transformed by the ideas and ideology of another- that of Romanticism and then both being deconstructed, recreated and transformed by the interpretations, presumptions and fallacies of yet another era- that of Modernism. Hannah Jarvis' comment on the garden best exemplifies the author's ironic point-of-view: “*The whole Romantic sham, Bernard! It's what happened to the Enlightenment, isn't it? A century of intellectual rigour turned in on itself. A mind in chaos suspected of genius. In a setting of cheap thrills and false emotion.*” (Stoppard 1999: 43). The garden, being a construct itself in this play figures as a metaphor, as a physical image of the mental, political, ideological and social processes of the construction of the Other¹⁷.

Additionally, the “*intellectual rigour*” of 20th century “scientific” (rather mock-scientific) discourse and Bernard Nightingale's presumptuous “discovery” of Byron's alleged duel with Mr Chater which lead to ‘*Ezra Chater's early and unrecorded death*’ (Stoppard 1999: 84) and Byron's “*quit[ting] the country in a cloud of panic and mystery, ...*” (Stoppard 1999: 84) serve the purpose of vividly depicting the process of making of a Self/Other. While Hannah and Valentine are pointing at fallibility of Nightingale's sensationalist interpretation of an event that could have but did not happen¹⁸, Nightingale blindly adheres to His story and a premise: “[W]e will write it again!” (Stop-

16 The plot is structured in such a way that it resembles episodic and fragmented epic play's division into scenes, rather than the classical cumulative plot's division into acts.

17 A Hutchenson's “*repair*”- not a natural but a “*human construct*” with its value and moreover a “*limitation*” (Natoli & Hutcheon 1993: 247-248).

18 As we are informed by the juxtaposed acting out in the scenes dealing with 19th century characters and events.

pard 1999: 71). From the perspective of 20th century characters, the actual history of the Crooms' estate and the lives of 19th century characters are being dissected, dismantled, re-invented and created anew from a distance and without a proper set of evidence¹⁹; therefore it could not have been Hodge whom Chater challenged to a duel²⁰, and Thomasina could not have been the one to make a significant scientific discovery because it was Hodge's name on the primer, “[S]he”²¹ was “*a schoolgirl living in a country house in Derbyshire in eighteen-something!*” (Stoppard 1999: 67), and in the words of Valentine:

When your Thomasina was doing maths it had been the same maths for a couple of thousand years. Classical. And for a century after Thomasina. Then maths left the real world behind, just like modern art, really. Nature was classical, maths was suddenly Picassos. (Stoppard 1999: 65).

Sixteen year old Thomasina's ingenious game with reiterated algorithm anticipates the second law of thermodynamics centuries ahead, as much as Hannah's scholarly scrutiny foresees the fall of Bernard's theory²². Yet, Thomasina cannot be taken seriously, because she is the Other- adolescent (therefore romantic), female (thus feeble-minded) living in a male dominated world and making a break in the scientific discipline stereotypically perceived as male-field.

THE OTHER IN INDIAN INK

If Stoppard's *Arcadia* is to graphically depict the process of a social constructionism, *Indian Ink* more deeply delves into the exploration of the Other. Once more Stoppard juxtaposes characters and happenings from two different time periods. In addition, the characters are of a different cultural background as well. Mrs Eleanor Swan in 1980s' England is visited by two different sets of characters- an American scholar Eldon Pike researching Flora Crewe, poetess and Swan's prematurely dead sister; and a naturalised British Indian Mr. Anish Das, doing a more private investigation on the connection between his late father, Indian painter Nirad Das and Subject of his miniature –Flora-in-the-nude. The 1930s India characters and events spring to life while being subjected to the observations and interpretations of latter-day characters. The audience observes as the personal and public histories of English

19 As Hanna exclaims: “*I don't know, I wasn't there.*” (Stoppard 1999: 81).

20 Misplaced and misinterpreted letters say so!

21 i.e. Thomasina.

22 “It can't prove to be true, it can only not prove to be false yet.” (Stoppard 1999: 105)

yet cosmopolitan and essentially different and uninhibited Flora blend with those of colourful British India community presented in the characters of a local British military officer David Durance, inhabitants of the Resident's Club, English-educated Rajah and Anglophile painter Das. In *Indian Ink* Stoppard outlines his own ideas and views on the history of the British colonisation of India and notion of "Indianness" vs. the quintessentially English (Lee in Kelly 2001: 43). All 1930's Indian characters are at first presented as predictable stereotypical Other- eroticised, exotic, mysterious, disorganised, lazy barbarians craving and in dire need to be subdued by civilised, cultured and regulated colonisers. Nazrul, the servant in Flora's temporary household, steals the food he is to take care of and then invents fantasies to justify his actions. Both Nirad Das and Rajah look up to all things English/British, each from his own perspective. Though Das never spent a day in London that he so marvellously and accurately maps out in his discussions with Flora he tries (and fails in the attempt) to draw in the manner of Pre-Raphaelites and other European artists. The only piece of memory Anish Das has about his father is that "*He liked to read in English. Robert Browning, Tennyson, Macaulay's Lays of Ancient Rome, and Dickens, of course...*" (Stoppard 1999: 389).

Rajah, on the other hand speaks from his own position of a politician educated at Harrow and indoctrinated by the pre-partition Imperial/ist England. His enjoyment of English/European cars he so meticulously collected and proudly exhibited to Flora (and all the other female members of the Anglo-Indian community) serves as a metaphor for his Anglophilic and for his desire for a mechanised and ordered India. Both of the characters end up instilling Flora with a piece of information on the mythical and openly sexual representation of India- while Das, a more literary and artistic figure, narrates of the "*great love-affair*" between Krishna and "*a married lady, Radha, who was the most beautiful of the herdswomen... and would often escape from her husband to meet him [Krishna] in secret*" (Stoppard: 405), the Rajah, more materialistic one, presents Flora with visual manifestation of the narrative: he gives Flora a miniature from "*Gita Govinda of about 1790, artist unknown. [...] the story of Radha and Krishna.*" (Stoppard 1999: 461, 462).

Most of the English of the 1930s Anglo-Indian community suffers from a similar stereotypical representation of the Occidentals: they take delight in quoting Kipling's poetry, in attending the Queen's Ball²³ at a Resident's Club that does not allow entrance to anyone of a native origin, apart from the serv-

23 A ball held to commemorate the birthday of Queen Victoria.

ants²⁴, the ladies paying a visit to Rajah but offending him by not consuming unpeeled fruit and so on. Yet, officer Durance, even though at first seems a prototype of a Western Coloniser (especially when he claims that “*We’ve pulled this country together. It’s taken a couple of hundred years with a hiccup or two but the place now works.*” (Stoppard 1999: 443) breaks the pattern: he is in support of the Indianization of Civil Service, and the India he loves is not the India he helped create but the open-air, untamed, free India smelling of “*chapattis cooking on a camel-dung fire out in the Thar Desert*”, India which used to be “*a man’s country and we mucked in with the natives.*” (Stoppard 1999: 444). While displaying an unusual respect to and acceptance of cultural and racial difference, Durance still holds the position of “heterosexual male” who claims that letting the women in “*put a stop to that*²⁵ (Stoppard 1999: 444). He perceives and treats Flora as his (gender defined) Other- kissing her, offering her marriage, ordering her to sit, teaching her how to play polo although she shows no romantic interest in him or respect to traditional and socially acceptable values, or sports, for that matter.

Flora’s dual positioning- that of a coloniser and that of a woman- gives us the best idea on Stoppard’s inquiry into the issue of Other. She is the object of the desire of several male characters who would gladly posses both her body and mind, the subject of scandals and gossips, the subject of the portrait and a miniature of Nirad Das and the destroyed painting by Modigliani, the subject/object of a scholarly research of Pike; Flora is both inside and outside the community she is perceived belonging to. Free-spirited Flora breaks off her engagement to Augustus de Boucheron aka Perkins Butcher²⁶ on the account of her fiancée’s destruction of her nude portrait done by Modigliani, she openly criticises the British in her letters to Eleanor saying that “*it beats me how we’re getting away with it, darling, I wouldn’t trust some of them to run the Hackney Empire*” (Stoppard 1999: 436), she deliberately “mucks” with the Indians whether it is Rajah, Nazrul or Nirad Das, she gives her body and mind to the one she selects (in this case Nirad Das and India, as found out through a naive comment of Durance and careful interpretation of Flora’s poem²⁷) and

24 as Durance informs Flora (Stoppard 1999: 439).

25 mucking in with the natives and India being a man’s country.

26 In his recognizable manner, Stoppard does not miss a chance to play a joke even on a seemingly trivial piece of information; however, this should not be taken lightly, it also points at Identities/Selves as contracts.

27 Yes I am in heat like a bride in bath/ without secrets, soaked in heated air/ that liquifies to the touch and floods,/ shortening the breath, yes/ I am discovered, heat has found me out,.../ yes, think of a woman in a house of net/ that strains the oxygen out of the air/

she sits for the painting/s but is not a voiceless and muted subject/object of it, she speaks back wanting the artist to “stick up for [himself]” being an Indian and paint the portrait from that perspective not “*paint me from my point of view instead of yours- what you think is my point of view.*” (Stoppard 1999: 426, 427).

This conflict between Flora and N. Das finally provides us with a new nuance on understanding of Oriental/gender-defined subjects’ nature of a construct. Flora does not only object to Das’s imitation of the Western trends but to his projection of his understanding of what she wants. At that moment Das imparts a new piece of knowledge to Flora, which is also the moment when the Gita-Govinda narration and miniature finally gain their full meaning- they figure as an evidence and a symbol of existence of Indian culture, art and civilisation prior to the Empire, a truly Indian art, not besmeared by the demonization of the Other. Nirad Das reveals he likes the Pre-Raphaelites because of his own national pride²⁸- he sees a Rajasthani’s trait in it: they are both a form of narrative art, art which is telling stories from legends and romances.

The newly shared knowledge is in perfect concordance with the ideas expressed by the 1980s characters, Anish Das and Dilip. Anish, even though more British than Indian²⁹, still objects to Mrs. Swan’s apprehension of British appropriation of Oriental culture/s stating:

We were the Romans! We were up to date when you were a backward nation. The foreigners who invaded you found a third-world country! Even when you discovered India in the age of Shakespeare, we already had our Shakespeares [sic]. And our science, architecture- our literature and art, we had a culture older and more splendid, we were rich! After all, that-s why you came. (Stoppard 1999: 390).

Dilip, on the other hand, mocks Pike who cannot grasp that begging is a profession in India saying “*we are in a higher stage of development*” (Stoppard 1999: 450), and elaborates on why it is that he loves English but is not crazy about it:

thickening the night to Indian ink/ or think if you prefer- (Stoppard 1999: 380, 381) and then “*Heat collects and holds as a pearl at my throat, let's go and slides like a tongue-tip down a Modigliani, spills into the delta, now in the salt-lick, lost in the mangroves and the airless moisture, a seed-perl returning to the oyster- et nos cedamus amori...*” (Stoppard 1999: 470)

28 not because it’s Western as Flora misinterprets it.

29 He himself unravels his hybrid identity while explaining to Mrs. Swan that he is “*not a particularly Indian painter... not an Indian painter particularly... [Mrs.Swan] Not particularly an Indian painter*” (Stoppard 1999: 385)

Yes, it's a disaster for us! Fifty years of Independence and we are still hypnotized! Jackets and ties must be worn! English-model schools for the children of the elite, and the voice of Bush House is heard in the land. Gandhi would fast again, I think. Only, this time he'd die. It was not for this India, I think, that your Nirad Das and his friends held up their home-made banner at the Empire Day gymkhana. It was not for this that he threw his mango at the Resident's car. (Stoppard 1999: 451).

The play ends emulating the rendering of Postmodernist discourses, without bringing a true denouement or a full stop to the everlasting examination of the constructed Identities: Pike is not given a full access to Flora's life and character, thus his Flora is yet another construct, the unattainable Other; Mrs. Swan's earlier Self is presented on her first visit to India that will affect the creation of her hybrid Identity³⁰ and Flora, changed by her Indian experience³¹, is seen on the train reading from Emily Eden's report on her Indian adventure in 1839.

INSTEAD OF A CONCLUSION

What we cannot fail to notice in this examination of the images of the Other and the processes of construction of the Other in *Indian Ink* and *Arcadia* is that while Stoppard uses his plays to debate on how it is that women (Thomasonina, Flora, even Hannah to certain extent) or postcolonial subjects (Nirad Das, Anish Das, Nazrul, Rajah, Dilip) were pushed into the position of the Other by repossessing and analyses based on distant insufficient evidence and lack of understanding of the *differánce* (Bernard Nightingale, Pike), he remains truthful to himself and his general concern for the freedom of speech and human rights. He allows his Others to act and speak on behalf of themselves, for themselves, showing the readership and spectatorship that all the "repairs" are indeed "human constructs" in great need of careful reconsideration.

30 On several occasions in the play she is heard talking of how she misses the purity of Indian springs and blossom.

31 As the last intimacy to her sister reveals: "*I feel fit as two lops this morning, and happy, too, because something good happened here which made me feel halfway better about Modi and getting back to Paris too late. ... perhaps my soul will stay behind as a smudge of paint on paper, as if I'd always been here...*" (Stoppard 1999: 480).

REFERENCES

- Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica Hrvatska, Zagreb
- Connor, Steven (2004), *The Cambridge Companion to Postmodernism*, Cambridge University Press, Cambridge and NY
- Fokkema, Douwe W. & Hans Bertens (1986), *Approaching Postmodernism: Papers presented at a Workshop on Postmodernism*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam & Philadelphia
- Hodgson, Terry (2001), *The Plays of Tom Stoppard for Stage, Radio, TV and Film- A reader's guide to essential criticism*, Icon Books Ltd, Cambridge
- Kelly, Katherine E. (2001), *The Cambridge Companion to Tom Stoppard*, Cambridge University Press, Cambridge
- Natoli, Joseph and Linda Hutcheon (1993), *A Postmodern Reader*, State University of New York Press, NY
- Rice Philip and Patricia Waugh (1996), *Modern Literary Theory, A Reader*, Third Edition, Arnold Publishers & Oxford University Press, London and NY
- Schmidt, Kerstin (2005), *The Theater of Transformation: Postmodernism in American Drama*, Rodopi, Amsterdam & New York
- Stoppard, Tom (1999), *Plays Five: Arcadia, The Real Thing, Night & Day, Indian Ink, Hapgood*, Faber and Faber, London

DRUŠTVENI KONSTRUKTIVIZAM I “DRUGI” U DJELIMA TOMA STOPPARDA *ARCADIA* I *INDIAN INK*

Sažetak

Članak se bavi analizom slika Drugog u dva kasnija dramska teksta Toma Stopparda. Stoppardova plodna karijera započinje praizvedbom *Rosencrantz i Guildernstern su mrtvi* (1967), komada koji samo naizgled slučajno reflektira pomak u književnoj kritici koja upravo tad počinje propitivati uvriježene teorije o jeziku, Subjektu, Identitetu, apsolutnim i tradicionalnim sistemima vrijednosti. U žiju kritike (i književnosti) promiču se “male priče” karakterizirane fragmentarnošću, metafikcijski tekstovi koji se bave samim činom pisanja (ili nemogućnosti pisanja), što se reflektira i otjelovljuje i u Sto-

ppardovoj ranoj fazi. Nešto kasnije kritika se fokusira na tekstove koji promoviraju marginalizirane društvene slojeve i time otvaraju prostor za grupe definirane njihovom rasnom, etničkom i/ili rodnom pripadnošću da konačno izraze svoje probleme i specifičnosti, baš kao što to čine tekstovi Stoppardovih drama *Arkadija* (*Arcadia*) i *Indian Ink*³².

Do sada je težište proučavanja postmodernizma i pitanja Drugog u književno-teoretskim analizama stavljanu na narativni žanr, iako ni poezija, a ni dramski žanr ne oskudijevaju po broju objavljenih tekstova. Prve Stoppardove drame nastaju kasnih šezdesetih i svojom tematikom, tehnikom, strukturalnim i jezičkim poigravanjima, kao i pomjeranjima i brisanjem granica između “visoke/ niske” tj. “ozbiljne/ lake” književnosti te “komičnog/ tragičnog” prikazuju upravo postmodernističke tendencije tog doba. Drame *Arcadia* i *Indian Ink*, objavljene 1993 i 1996, nadovezuju se i proširuju prethodno definiran tematski i strukturalni okvir Stoppardovih interesa i, štaviše, čitateljima i gledateljima prezentiraju slike Drugog u formi postokolonijalnog i rodnog Drugog/ Drugih. Pitanja na koja ovaj rad pokušava odgovoriti jesu kako je konцепција konstruiranja Drugog predstavljen u drami, kao i ko je zapravo Stoppardov Drugi.

32 Tekst drame, a ni njen naziv, još nisu prevedeni na bosanski jezik.

Selma RALJEVIĆ

SILENCE OF THE OTHER IN E. ANNIE PROULX'S “BROKEBACK MOUNTAIN”¹

KEY WORDS: *silence, identity, other(ness), Brokeback Mountain, forbidden gay cowboy love, gendered contemporary world, shame, fear, sexuality, small community in the U.S, heterosexual culture, hybridity, homophobia, heteronormativity, heterosexism*

Love between males is supposedly unspeakable and unspoken even in post-modern society, but such male intimacy is absolutely unthinkable between cowboys who stand for archetypal American values of masculinity. This paper explores a long silence of the other, of a forbidden gay cowboy love, in a rural community in the American West in E. Annie Proulx's short story “Brokeback Mountain”. The final as well as the strongest story in Proulx's 1999 collection of short fiction *Close Range: Wyoming Stories* chronicles a complex and secretive relationship between Ennis del Mar and Jack Twist, two men who meet and fall in love on the fictional Brokeback Mountain in Wyoming in 1963. A haunting, dangerous and heartbreaking gay cowboy love story, shameful for the conservative society at that time, was adapted into a 2005 American romantic drama of the same title. The *Brokeback Mountain* film won three Oscars in spite of the fact that it also depicts evocative romantic and sexual relationship of a ranch hand and a rodeo cowboy during some twenty years. This paper focuses on these modern-day characters and the problems of a gendered contemporary world, such as silence, shame, attitude toward sexuality and identity of the other, even more alienated and queer in Proulx's story and its film adaptation since both works are closely aligned with the earlier, quieter days in a small community in the U.S.

1 Rad je prezentiran na prvoj međunarodnoj konferenciji “Re-Thinking Humanities and Social Sciences – The Issue of the (Post)Other: Postmodernism and the Other”, Univerziteta u Zadru, Hrvatska, septembar, 2010.

“Brokeback Mountain”, the most celebrated story in E. Annie Proulx’s 1999 collection of short fiction *Close Range: Wyoming Stories* as well as its film adaptation of the same title chronicles a secretive romantic and sexual relationship between two cowboys in a rural society of Wyoming during some twenty years, beginning in 1963. The tale has been called both universal and specific, which Proulx approves, and she adds it is “an old, old story. We’ve heard this story a million times; we just haven’t heard it quite with this cast.”² It is a mythical and modern story at the same time about forbidden gay love between a ranch hand, Ennis del Mar, and a rodeo cowboy, Jack Twist, in a brutal, intolerant and homophobic world. This relationship is even more expressed and queer in Proulx’s story and its film adaptation since both works are closely aligned with the earlier, quieter days in a small town in the U.S. The mentality of such a community in the American West and nature are interlaced in Proulx’s prose. Her fictional Brokeback Mountain boils with “demonic energy” (Proulx 1999: 292), but in the Wyoming that she depicts, harsh people bring more hardship than a rural life on a hard land. Besides, nature and society are opposed and juxtaposed to each other in Proulx’s story. Nature represents wilderness and self-identity in contrast to society as cultivation that itself becomes a hybrid identity, and moreover a copy of a copy. Society may be identified with the *Super-ego* of the cultural norms while nature could be the *Id* of a disempowerment of an identity of the other. The real identity of an individual might be consciously or unconsciously discovered as well as made spontaneous and completely natural only in nature. A tongue-tied individual, alienated in a heterosexual culture, becomes free³ in a wilderness that crosses the borders of a silent small town mentality in the American West, a contemporary yet gendered world.

Proulx’s silenced figure is not a female but a male protagonist. Although the story depicts evocative love between two men, Ennis’ careful quietness, inarticulacy and inner fights are much more described and observed than Jack’s feelings and desires. Ennis is deeply aware of a strict and dominant heterosexual society, since he is taught to believe that homosexuality is dirty, sick and indecent. Unlike Jack, who wants to openly live together with the man whom he loves, Ennis is determined to fight his desire for Jack in poignant silence.

2 An Interview with E. Annie Proulx: <http://www.advocate.com/article.aspx?id=38447> (Last Accessed May 15, 2010).

3 In this context “Brokeback Mountain” as a metaphor could stand for “broke free on the mountain” away from the society norms, where mountain brings individual back to, in this case, his origins and essential being. If so, the Past Tense of the verb “to break” as the part of the phrase is probably not accidental since the story is written retrospectively.

He is not able to face and overcome the prejudice against male-male intimacy through such a union, hence he is ashamed and afraid to recognize as much as to accept himself as homosexual. In a deep intimate conversation with Jack, Ennis confesses: “We do that in the wrong place we'll be dead. There's no reins on this one. It scares the piss out a me.” (Proulx 1999: 299) Although they know open love between two men is impossible in Wyoming, the land of the pure, noble cowboy, Jack does not care about other's people opinion or acceptance of their relationship. Still, both of them are married. Ennis is as afraid of the others just as of his own identity as an other, so he tries to deny impulses of his core self. Being unconscious of himself or in constant escape of his epistemological awareness, he is an uncertain individual without identity, lost in questions without answers. In other words, he does not have strength or courage to step out from unconscious state of mind to consciousness.

When Ennis first meets Jack, he is not yet twenty and plans to marry Alma Beers. Before he does, the two men meet and fall in love when they go up the Brokeback Mountain in Wyoming to herd sheep. During their time on the mountain, both of them first enjoy their easy compatibility, companionship and respectful talks, and then sexual chemistry and pleasure as well. It is the first time Ennis experiences sexual intercourse with another man. He unconsciously suppresses his confused thoughts and conflicted emotions, but claims that he is not a homosexual, telling to Jack as much as himself: “I'm not no queer,” and Jack jumped in with “Me neither. A one-shot thing. Nobody's business but ours.” (Proulx 1999: 291) They think the two of them are alone there, invisible and hidden of the eyes and judgments of a conventional heterosexual culture, but Joe Aguirre, the ranch foreman, watches them through his binoculars for ten minutes one day, just enough to see them acting out sexually. Jack is the only one who learns afterwards about it, but does not tell Ennis, probably because he is aware that their attitudes, understandings, perspective and approach to the world are completely different. Ennis is alone who feels in a disquieting way that everything is mixed up on the mountain, but he still does not understand his own senses. He gets this impression when the sheep he and Jack are herding mix together with another herd and he fails to get them sorted out. As Ennis descends the mountain he feels that he is “in a slow-motion, but headlong, irreversible fall.” (Proulx 1999: 292) When they come down from the mountain they say an awkward goodbye to each other knowing their closeness must stay behind. They depart, driving away in opposite directions which sickens Ennis intensely, though his mind is not able to recognize feelings that come from his stomach at that time.

Four years later, when the two men see each other for the first time after that euphoric summer in nature, where they actually discovered their real nature of sexuality, Ennis is still confused. Torn between two identities – his essential self in denial and that outer man, a cowboy, who stands for archetypal American values of masculinity that a conservative society expects him to be, he is insecure and ashamed. He even cannot pronounce the word “gay” in a conversation with Jack:

You know, I was sitting up here all that time tryin to figure out if I was --? I know I ain't. I mean here we both got wives and kids, right? I like doin it with women, yeah, but Jesus H., ain't nothing like this. I never had no thoughts a doin it with another guy except I sure wrang it out a hundred times thinkin about you. (Proulx 1999: 298)

Ennis tries to adapt himself to the heterosexual culture by following the conventions opposite to his wishes and desires he denies or keeps in silence as much as he can. Although he marries Alma Beers, raises a family with her, his suppressed identity comes to the surface especially in his propensity for anal sex, which his wife hates. When Jack arrives to visit him, Ennis gets excited and “hot jolt scalded” (Proulx 1999: 295), acting in a manner he never does toward his wife. As a family man and a masculine ranch hand, he is a model of ideal manhood in his society; however he cannot control himself when Jack first comes. Alma accidentally observes her husband when he passionately embraces his “friend”, and when afterwards the two kiss on the lips. Ennis tries to explain the scene to her by offering a simple but weak reason that they have not seen each other for years; yet Alma “had seen what she had seen.” (Proulx 1999: 296) The two men go out alone telling Alma they will drink and talk all night. They indeed buy a bottle of whiskey and within twenty minutes find themselves in the Motel Siesta falling into bed. Now, four years older, both married with children, they openly talk about their “situation” realizing how seriously love each other:

“That summer,” said Ennis. “When we split up after we got paid out I had gut cramps so bad I pulled over and tried to puke, thought I ate something bad at that place in Dubois. Took me about a year a figure out it was what I shouldn’t let you out a my sights. Too late then by a long, long while.”
“Friend,” said Jack. “We got us a fuckin situation here. Got a figure out what to do.”

“I doubt there’s nothing now we can do,” said Ennis. (Proulx 1999: 299)

In his pursuit of happiness, Jack wants to chase his dream about he and Ennis leaving their families and starting a ranch together. Jack even has a solution for it: his rich father-in- law will give him a lot of money if he decides to leave his daughter and go away forever. Just like Fitzgerald's Gatsby, Jack is a dreamer, a postmodern dreamer who will follow his American dream about an open homosexual life, liberty and the pursuit of happiness until his death. On the other hand, Ennis, who as a child witnessed violence toward a homosexual man in his town, insists on a conventional life. Under the pressure of his own fears from childhood he unconsciously develops an internalized homophobia. He is taught to believe that all men must be created equal within a strict heterosexual society where someone different must be disguised in silence just to stay alive. The social transmission of negative attitudes toward homosexuality in Ennis' community, which enforces and perpetuates sexual stigma, can even be compared with Ku Klux Klan and their hatred toward minorities. Thus, in response to Jack's proposal about starting their life together, Ennis illustrates his inherited heterosexism (the cultural ideology that perpetuates sexual stigma) as well as the violent scene that haunts him almost all his life:

I'm stuck with what I got, caught in my own loop. Can't get out of it. Jack, I don't want a be like them guys you see around sometimes. And I don't want a be dead. There was these two old guys ranched together down home, Earl and Rich. Dad would pass a remark when he seen them. They was a joke even though they was pretty tough old birds. I was what, nine years old and they found Earl dead in a irrigation ditch. They'd took a tire iron to him, spurred him up, drug him around by his dick until it pulled off, just bloody pulp. What the tire iron done looked like pieces a burned tomatos all over him, nose tore down from skiddin on gravel... Dad made sure I seen it. Took me to see it... Dad laughed about it. Hell, for all I know he done the job. If he was alive and was to put his head in that door right now you bet he'd go get his tire iron. Two guys livin together? No. All I can see is we get together once in a while way the hell out in the back a nowhere-- (Proulx 1999: 300-301)

The very culture's prejudice that denies homosexuals right to exist further raises Ennis' inability to identify himself as a homosexual. Likewise, he is a postmodern lost man in a modern but old fashioned Western world, a paradox within a paradox where as a hermit and an outsider he cannot find his own place. As, he has to live with this irresolvable paradox in a complex knot of "right" and "wrong" catching private moments of otherness with Jack,

mostly in nature. These rare moments happen only in pauses of imposed life of oneness or sameness what implies heteronormativity and misanthropic attitudes toward otherness. Ennis struggles to suffocate his essential self just to be accepted as an equal member of society he lives in. Hence, like a willingly imprisoned animal terrified by unknown freedom, he chooses to live a known familiar life in a superior straight community. Marriage is just the part of that caged life, although he loves his daughters wholeheartedly, and even wishes a son whom he does not have. Still, he is unable to suppress his feelings and desire for Jack. The two meet from time to time under an excuse of “fishing trips” vaguely given to their wives. Their meetings always happen somewhere in wilderness, yet never again on Brokeback Mountain. Alma realizes his husband’s trips do not involve fishing at all, facing in the meantime emotional distance between her and Ennis. Their marriage helplessly falls apart. Even though Ennis is no longer married, both his fear and rooted homophobia prevent him from achieving simple happiness expressed in the song of *The Beatles*: “Nothing you can do but you can learn how to be you/in time – It’s easy./// All you need is love...”⁴ Simplicity for Ennis is the most difficult aspect of life to accomplish. He again chooses to be invisible in speechlessness, but it erupts in violence toward his ex-wife, who remarried and became pregnant, when she interrogates and provokes his silence for the first time. Only then and never again, all his unspeakable, unspoken and suppressed emotions reach an anti-climax that could be the epiphany of his life. Instead, Ennis once more escapes into a paralysis of his state of mind. However, his love for Jack is strong and obviously life-lasting. Unlike Jack who always feels the need for starting their new life together, Ennis is satisfied and fulfilled by rare tender moments they have in so many years of their relationship. Yet “One thing never changed: the brilliant charge of their infrequent couplings was darkened by the sense of time flying, never enough time, never enough.” (Proulx 1999: 307)

Some twenty years of their relationship suddenly end with the tragic death of Jack. Ennis accidentally learns about it months after the tragedy as well as about his lover’s wish to be cremated, with a special request that his cremated remains be scattered on Brokeback Mountain. In a telephone conversation with Jack’s wife, she coldly explains to Ennis that the half the ashes are sent up to Jack’s parents adding: “I thought Brokeback Mountain was around where he grew up. But knowing Jack, it might be some pretend place where the bluebirds sing and there’s a whiskey spring.” (Proulx 1999: 312) Carried by the

4 <http://allspirit.co.uk/allyouneed.html> (Last Accessed July 4, 2010).

profound relationship with his only love and their unique ties with Brokeback Mountain, Ennis instantly goes on a trip to visit Jack's parents. After a conversation with Mr. Frost, Jack's father, who discovers his son's dreams about starting a ranch first with Ennis, then with another man, Ennis is convinced that Jack's death is not an accident. He believes that his own fear about someone coming after him with a tire iron is actually realized with Jack. The sorrow that Ennis feels over the loss of Jack is intense as much as both his love for him and fear because of it. The only consolation Ennis finds is in his lover's old shirt from their Brokeback days; he accidentally discovers it hanging in a half hidden place in Jack's closet. It is the shirt with his own blood on the sleeve with another, his own old, dirty and long-lost shirt with the sleeves carefully worked down inside Jack's sleeves. On finding it, Ennis presses his face into the fabric "hoping for the faintest smoke and mountain sage and salty sweet stink of Jack but there was no real scent, only the memory of it, the imagined power of Brokeback Mountain of which nothing was left but what he held in his hands." (Proulx 1999: 316)

Primal fear and pure love are again interlaced in Ennis' dreams about Jack at the end of the story. They are often romantic and sweet, except when they turn into nightmares about a tire iron. The complexity of his conflicting emotions tied up in a paradoxical understanding of "right" and "wrong", comes to the surface in his dreams. As a lost individual surrounded by the dominant voices of a suffocating homophobic society, Ennis stays paralyzed in his awkward silence of the other just as Proulx points out in her closure: "There was some open space between what he knew and what he tried to believe, but nothing could be done about it, and if you can't fix it you've got to stand it." (Proulx 1999: 318) At the same time, Brokeback Mountain is Ennis' grief and the old sense of joy and release. He cannot get over it, but it is something he will always have, only in silence. The end of the *Brokeback* film adaptation gives the same impression in the scene similar to the one from the story. In the final film scene, Ennis symbolically closes his feelings into his closet in his trailer, together with his and Jack's shirts hanging on a nail pounded into the door, and with a postcard of Brokeback Mountain tacked above. Thus, Proulx's fictional "Brokeback Mountain" could be a metaphor for the realm of the imagination as "the human mind's central life strategy"⁵ in blocking out loneliness, imprisonment, desperation, deprivation, poor life in any sense, and approaching death, altogether an individual against the idea of *mass*.

5 <http://www.theatlantic.com/past/docs/unbound/factfict/eapint.htm> (Last Accessed July 4, 2010).

This quietly revolutionary gay love story along with its 2005 film adaptation turns into the story of a time, yet not every community in the world is ready to embrace it even at the beginning of the 21st century. The film *Brokeback Mountain* is directed by Ang Lee from a screenplay by Diana Ossana and Larry McMurtry, the Pulitzer Prize winning author of *Lonesome Dove*. In spite of the fact that the film also depicts evocative romantic and the sexual relationship of a ranch hand and a rodeo cowboy over twenty years, it won three Oscars and critics greeted it with near universal acclaim.⁶ The leading U.S. film critic and film historian Leonard Maltin expects *Brokeback* to prompt people to reconsider homosexual relationships in much the same way that certain films⁷ raised the consciousness on race relations in the late 1950's and '60s, as he says: "The movie is in some uncharted waters, because it shows what it's like for two men to feel that kind of longing and passion for each other, and people aren't used to that... No one movie is going to turn things around, but they can be building blocks. That could be this movie's legacy."⁸ Both the story and the *Brokeback Mountain* film tie together the writer and culture, the text and the reader, the art and the observer. Moreover, they link the idea of the fragmentation of the self to the idea of broadly cultural intertextuality. This complex knot forces an individual, especially one from a marginalized group, to challenge the borders of the cultural norms as well as the self within that very culture, or to keep quiet instead. Silence of the other in Proulx's story, and furthermore in its film adaptation, provokes universal speechlessness just as *Dallas Observer* critic points out, saying: "If, in its groundbreaking assault

6 "Brokeback Mountain won the Golden Lion at the Venice Film Festival, and was honored with Best Picture and Best Director accolades from the British Academy of Film and Television Arts, Golden Globe Awards, Producers Guild of America, Critics Choice Awards, and Independent Spirit Awards among many other organizations and festivals. *Brokeback Mountain* had the most nominations (eight) for the 78th Academy Awards, where it won three: Best Director, Best Adapted Screenplay, and Best Original Score. The film was widely considered to be a front runner for the Academy Award for Best Picture, but lost to *Crash*. At the end of its theatrical run, *Brokeback Mountain* ranked eighth among the highest-grossing romantic dramas of all time." (http://en.wikipedia.org/wiki/Brokeback_Mountain, Last Accessed July 4, 2010).

7 *The Defiant Ones* (1958), *In the Heat of the Night* (1967), and *Guess Who's Coming to Dinner* (1967).

8 http://www.usatoday.com/life/movies/news/2006-02-21-brokeback_x.htm (Last Accessed July 4, 2010).

on the mythology of the American West, *Brokeback⁹* Mountain gets a lot of people into a furious lather, so be it."¹⁰

REFERENCES

PRIMARY SOURCE

Proulx, Annie, (1999), *Close Range, Wyoming Stories*, Fourth Estate, London

INTERNET SOURCES

- An Interview with E. Annie Proulx: <http://www.advocate.com/article.aspx?id=38447>
(Last Accessed May 15, 2010)
- <http://allspirit.co.uk/allyouneed.html> (Last Accessed July 4, 2010)
- http://en.wikipedia.org/wiki/Brokeback_Mountain (Last Accessed July 4, 2010)
- <http://www.metacritic.com/film/titles/brokebackmountain> (Last Accessed July 4, 2010)
- <http://www.theatlantic.com/past/docs/unbound/factfict/eapint.htm> (Last Accessed July 4, 2010)
- <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=broke%20back> (Last Accessed July 4, 2010)
- http://www.usatoday.com/life/movies/news/2006-02-21-brokeback_x.htm (Last Accessed July 4, 2010)

⁹ Both "Broke back" and "Brokeback" are phrases used to describe something homosexual in Urban Dictionary. See: <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=broke%20back> (Last Accessed July 4, 2010).

¹⁰ <http://www.metacritic.com/film/titles/brokebackmountain> (Last Accessed July 4, 2010).

TIŠINA DRUGOG U “BROKEBACK MOUNTAIN“ E. ANNIE PROULX

Sažetak

Ljubav između muškaraca vjerovatno je neizreciva i prešućena čak i u postmodernom društvu, ali takva muška intimnost absolutno je nezamisliva između kauboja, koji predstavljaju arhetipske američke vrijednosti muškosti. Ovaj rad istražuje dugu tišinu *drugih* zabranjene homoseksualne ljubavi između kauboja u ruralnom društvu na američkom Zapadu, u kratkoj priči “Planina Brokeback” autorice E. Annie Proulx. Posljednja, kao i najsnažnija priča u njenoj zbirci pripovijedaka *Bliski domet: Vajominške priče* iz 1999. godine bilježi zamršen i tajnovit odnos između Ennisa del Mara i Jacka Twista, dvojice muškaraca koji su se sreli i zaljubili na fiktivnoj Planini Brokeback u Wyomingu 1963. godine. Uznemiravajuća, opasna i dirljiva homoseksualna ljubavna priča između dvojice kauboja, sramotna za konzervativno društvo toga vremena, adaptirana je 2005. godine u američku romantičnu dramu pod istim nazivom. Film *Planina Brokeback* osvojio je tri Oskara, unatoč činjenici da i on također oslikava izazovnu romantičnu i seksualnu vezu radnika na ranču i kauboja u rodeu, tokom dvadesetak godina.

Ovaj rad koncentriira se na moderne likove i probleme savremenog rodnog svijeta, kao što su: tišina, stid, stav prema seksualnosti i identitetu *drugih*, koji su još više otuđeni i neobični u priči E. Annie Proulx i njenoj filmskoj adaptaciji, budući da su oba ostvarenja blisko povezana s ranijim, mirnijim danima u maloj zajednici u SAD-u.

III. OSVRTI I PRIKAZI

Ismail PALIĆ

DA TI JA KAŽEM KOJIM JEZIKOM GOVORIŠ (povodom učestalih nastupa “bošnjaštva” Branka Tošovića)

U martu 2011. godine u Sarajevu je u organizaciji Goethe-Instituta, Ambasade Austrije te Ambasade Švicarske održana konferencija naslovljena “Jezička/e politika/e u Bosni i Hercegovini i njemačkom govornom području”. Cilj je konferencije, po riječima organizatora, bio “da se predstavi jezičko područje Bosne i Hercegovine, uz istovremeno poređenje s njemačkim govornim područjem”. Nakon održane konferencije javnosti je predstavljen zbornik radova koji nosi isti naslov kao i konferencija i koji donosi deset priloga predstavljenih na konferenciji. Podnosioci referata i autori kasnije objavljenih radova odabrani su tako da predstavljaju “sve tri strane” u Bosni i Hercegovini, uz “posredovanje” lingvista iz Njemačke i Austrije.

O organizaciji konferencije, izboru referenata i njihovim referatima imalo bi se svašta reći, ali se ovom prilikom time neću posebno

baviti. Treba uostalom biti pošten pa odati priznanje organizatorima i na takvoj konferenciji, jer sve domaće naučne, obrazovne, političke itd. institucije kojih bi se naslovljeni problem morao ticati daleko više nego nekakvog (bez imalo potcjenjivanja!) Goethe-Instituta za njega mare kao i za sve druge naše društvene probleme – dakle nikako.

Ipak, jedan učesnik i njegov referat zaslužuju poseban komentar. Riječ je o Branku Tošoviću, profesoru slavenske lingvistike na Institutu za slavistiku Univerziteta u Grazu, koji inače slovi za “najpoznatijeg evropskog stručnjaka za razlike između bosanskoga, crnogorskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika”. Tošović je svome prilogu dao naslov “Jezici u Bosni i Hercegovini. Autogzistencija i/ili koegzistencija”. Međutim, veći (ili barem glavni) dio tog priloga – u kojem na sve strane varniče i pucketaju nekakvi elektrovodovi visokoga naponu sa

svojim magnetnim silama – nije posvećen onom što bismo po naslovu očekivali, nego nečem sasvim drugom – nečem što daleko više zanima Tošovića, što mu ne dâ da mirno spava i što ga boli, mori, grize, izjeda... Tošoviću, naime, nikako ne ide u pamet kako je jedan čitav narod toliko glup da ne čuje i ne razumije, pa je došao da mu usred lijepog Sarajeva mudro rastabiri svoju pamet i pouči ga znanju. Jer Tošović ima bogato naučno iskustvo i reputaciju “nezavisnog intelektualca evropskoga kalibra”, a korijeni su mu hercegovački (dakle, dovoljno je drsko bezobrazan), pa mu i pristaje da nam dođe i pametuje o svemu i svačemu. Dođe on tako počesto, priča, galami, rezili – i nikom ništa! Mi to lijepo saslušamo, klimamo glavom, poslije toga se rukujemo s njim, i on pomisli da je vrijedjelo doći, pa opet iznova. Siguran sam da je tako bilo i na spomenutoj konferenciji. (Diskusije, ako ih je i bilo, nisu objavljene, a ruku bih u vatru stavio da Tošoviću ama baš нико nije kazao ni pola ružne riječi o svemu što je i ovom prilikom izgovorio. Divni li smo mi da nam se svašta kaže, možemo pojesti i ono što pas s maslom ne bi!) A Tošović je prevršio mjeru, i to odavno.

Ima već punih dvadeset godina kako se Tošović iz petnih žila upinje da nam kobajagi razložno i argumentirano dokaže kako se naš

jezik ne treba zvati bosanskim, nego “bošnjačkim”, kako se on nje-govom zaslugom i službeno zove u Grazu. Ideja nije nova, i nije samo njegova, ali se on razlikuje od drugih osporavatelja bosanskoga jezika po tome što se uporno predstavlja dobromanjernim dokazujući nam da se teško griješimo o sebe i svoje nacionalno biće birajući ime bosanski, a ne “bošnjački”. Kad nas ne bi volio, bilo bi mu svejedno, ali ovako ne može da se pomiri s našom teškom zabludom. Ipak on nas uključuje u svoje projekte, poziva nas u Graz u goste, želi da sarađuje..., a i mi njega lijepo ugošćujemo, guramo ga u kojekakve savjete, odbore, redakcije... Nažalost, iza Tošovića stoji sve, samo ne dobra namjera. A da je to tako, potvrdio je još jednom sam Tošović u spomenutom članku (13-22. str. zbornika).

Tošovićev članak obiluje netačnostima, izvrtanjima činjenica, podmetanjima, zamjenama teza i, nažalost, opasnim predrasudama... Evo najočitijih primjera rečenoga.

Nakon što je opširno izložio teorijsko-metodološke prepostavke, na 16. str. Tošović se neposredno okomio na najbolniju tačku svoje “teorije” – bosanski jezik. Govoreći o “sistemu jezičkih odnosa u Bosni i Hercegovini”, on konstatira da tamo postoji “jedinstven slučaj u sistemu slovenskih jezika” koji se očituje u supostojanju tri jezika koji

su normativno odvojeni, ali komunikacijski nisu. I gle čuda: umjesto da se temeljito pozabavi uzrocima i posljedicima toga što tvrdi, jer to je “jedinstven slučaj” (kao stvoren za analizu!) Tošović to jednostavno preskače, kao da mu je to normalno. A ne mora biti “evropski stručnjak” pa znati da je temeljna funkcija standardnoga jezika osiguranje komunikacije na nacionalnom i internacionalnom nivou. Pa ako u Bosni i Hercegovini ne postoji komunikacijska odvojenost, kako tvrdi, o kakva to tri standardna jezika on govori? Ne misli valjda da su mu normativni priručnici dovoljni da osiguraju status standardnog jezika?! Takve bi standardne jezike mogao stvoriti ko god poželi! O tome Tošović ne govori, i ne pada mu na pamet da govori jer bi time, između ostalog, oskvruuo “nedodirljivost” srpskog i hrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini, a to ne bi ni pijan učinio!

Zna Tošović da нико nije baš toliko lud da ne primijeti o čemu on zapravo govori, pa se pokušava izvući problematizirajući bosanski jezik po metodi klasične zamjene teza. Nastavlja, dakle, Tošović tumačiti kako je “prije raspada bivše Jugoslavije, u Bosni i Hercegovini (je) postojao monofazni (rekoh, članak je pun nekakvih struja! – I.P.) sistem, koji je obično nazivan bosanskohercegovačkim jezičkim

izrazom (zaboravio je da se zapravo zvao “bosanskohercegovački standardnojezički izraz” – I.P.) i koji je, u odnosu na današnje stanje, ispoljavao zavidan stepen tolerancije” (str. 16). Prvo, tzv. bosanskohercegovački standardnojezički izraz bio je samo pokazatelj nemoći bosanskohercegovačke politike i lingvistike da se izbori za odgovarajući status bosanskoga jezika u to doba; drugo, on *de facto* nije ni postojao jer njime, takvim kako je definiran, niko u BiH niti bilo gdje drugdje nije govorio. Zna to dobro i Tošović, ali očigledno hoće da kaže kako nije bilo nikakvih problema dok Bošnjacima nije dopalo da dobiju pravo upitati se pokoju i o svome jeziku. E onda je sve krenulo kud ne treba. Kad je nestalo zajedničke države i zajedničkog srpskohrvatskog jezika, “tada se”, kaže naš Tošović, “Srbi i Hrvati vraćaju tradicionalnim nazivima – *hrvatskom* i *srpskom* jeziku (ni to, naravno, nije tačno – ta su se imena čuvala, i to vrlo žilavo, napored sa srpskohrvatskim, ali to ovdje sad nije toliko važno – I.P.), a predstavnici trećeg bosanskohercegovačkog etnosa rješavaju pitanje kako svoju naciju i svoj jezik nazvati” (str. 16). E ovdje stvarno čovjeku dođe zlo! Pazite, molim vas: na jednoj su strani u Bosni i Hercegovini dva naroda sa svojim iskonskim nacionalnim imenima (Srbi i Hrvati)

i tradicionalnim nazivima jezika (srpskim i hrvatskim) i svime što uz to ide, a na drugoj nekakva ne-definirana bezoblična etnička masa (“treći etnos”) bez imena i svijesti o sebi i svome jeziku! Odavno nisam naišao na veću uvredu upućenu čitavom jednom narodu od pismenoga čovjeka! A da se ove riječi nisu našle iz nehata onoga koji ih je napisao, vidi se, između ostaloga, i iz referata (podnesenog na istoj konferenciji i objavljenog u istom zborniku) Tošovićeva kolege i prijatelja iz Graza Arne Wonischa, koji na str. 27 besramno kaže da su Bošnjaci i Bošnjakinje “oni koji se tako nazivaju od ranih devedesetih godina”. Tošović, dakle, ne samo da vjeruje u to što piše nego to propagira i širi gdje god i dokle god stigne! I zaista, šta reći o čovjeku koji tvrdi da taj “treći etnos” početkom 90-ih godina 20. stoljeća nije imao ni svoje ime ni svoj jezik?! Ali, Tošović i ne trepnuvši nastavlja razvijati svoju “teoriju”, po kojoj i nije bilo logično očekivati da će taj “etnos” umjeti zaključiti kako se zove i kojim jezikom govori. Zato oni, kako kaže, “biraju heterogeno rješenje – kao nacionalno ime uzimaju *Bošnjak*, a u nazivu jezika se odlučuju za regionalno obojen izraz *bosanski jezik*” (str. 16). Da, to kaže Tošović – biraju: bilo je tu svakakvih imena (Kinez, Turčin, Irokez, Čileanac..., a za jezik – latinski, svahili, hopi,

eskimski...), pa su mogli izabrati šta im više paše! Ali tu su pogriješili. I ne odustaje Tošović, nego nam na više od dvije stranice A4 formata gustoga teksta potanko obrazlaže sve aspekte njihove fatalne greške, koja je izazvala sve jezičke probleme u Bosni i Hercegovini.

Prije svega, kaže Tošović, bilo je prirodno i razumljivo da jeziku daju nacionalno ime, ali “oni se u izboru orijentišu na regiju (Bosnu) (Bosna je, kakva god bila, država, Tošoviću, a ne regija! – I.P.) na kojoj parlalelno postoje još dva jezika (srpski i hrvatski), pa od strane bosanskih Srba i Hrvata dolazi do otpora izboru zasnovanom na teritorijalnom... principu” (str. 16-17). I onda nam Tošović sistematski izlaže nelogičnosti do kojih je doveo naš “pogrešan” izbor imena jezika. Ima tu svega i svačega – od bosanskog i “bosanskih” jezika, književnosti, instituta do internet foruma na kojima Tošovićevi istomišljenici, a inače totalni lingvistički autsajderi, u dokolici raspredaju o lingvistici. Nemam se vremena baviti svim tim (Tošoviću je očito trebalo dosta argumentata za njegove žalosne teze, pa je posezao za svim i svačim); osvrnut ću se samo na ponešto od toga.

Tošović je rođen u Kalinoviku, čudi me da ne zna da u Bosni i Hercegovini nema nikakvih “bosanskih jezika”, nego ima jedan je-

zik – bosanski. To je toliko logično, i ne znam zašto bi se iz “bošnjačke perspektive” (str. 17), kako on kaže, postavljalo pitanje koji su to “bosanski jezici”. Takvo je pitanje absurdno. Tošović jednako griješi i kad se prebacuje na teren organskih idioma. Zapravo, on sam sebi uskače u usta kad s jedne strane govori o “teritorijalnoj diferencijaciji jezika” (str. 17), a onda tu diferencijaciju imenuje kao “hrvatski bosanski govori” i “srpski bosanski govori” (str. 17). Poznato je da narodni govori u Bosni i Hercegovini (kao uostalom i drugdje) nekim svojim specifičnim obilježjima mogu biti povezani s različitim nacijama, ali su ta obilježja toliko marginalna u poređenju s onim što je na nekom kompaktnom govornom prostoru zajedničko svima da ih ne vrijedi ni isticati, a posebno ne na njima graditi temelje nekakve jezičke različitosti. (Pozivam Tošovića neka ode u svoj rodni Kalinovik i posluša kako govore njegovi sunarodnjaci Srbi i pokoji usamljeni Bošnjak, ako ga tamo nađe, pa će se i sam uvjeriti u ovo što govorim. Naravno, zna on to vrlo dobro, ali o tome šuti jer se to ne uklapa u njegovu “teoriju”.)

Baš šteta što su Bošnjaci za sebe zauzeli “bosanski”, lamentira Tošović, a tako smo svi zajedno u Bosni i Hercegovini lijepo mogli prihvati taj bosanski, pa da ne bude ni bošnjačkog ni srpskog ni hrvatskog

(str. 17). Kad ovo čujem, dođe mi da ga postavim šefom odbora za standardizaciju bosanskoga jezika (u vjećitolu nastajanju), jer je mudriji od svih Bošnjaka u tom odboru zajedno! Naravno, kad ne bi bio dvojničan. Smeta mu ime “bosanski”, a ne smeta mu (ili barem ne kaže da mu smeta) ime “Bošnjaci”. Ako stvarno misli to što govori, tj. da se imenom “bosanski” polaže pravo na cijelu Bosnu – što je neprihvataljivo Srbima i Hrvatima – zar isto to ne važi i za ime “Bošnjak”? Pa ako ne valja “bosanski”, ne valja ni “Bošnjak”, reci to otvoreno, jer je logično, Tošoviću! Ako kažeš: da, ali “Bošnjak” je termin, određen definicijom kao nacionalno ime (za razliku od “Bosanac”, koji nije nacionalna odrednica), i to prihvataš, ja te onda pitam zašto vjeruješ definiciji “Bošnjaka”, a ne vjeruješ definiciji “bosanskoga” i “Povelji o bosanskom jeziku”, u kojoj se kaže da “korišćenje naziva bosanski jezik ne uključuje nikakvu težnju ka unifikaciji i unitarizaciji na prostoru Bosne i Hercegovine”. Ni malu djecu više Tošović i njegovi istomišljenici ne mogu uvjeriti u to da Bošnjaci jezikom (a i inače) optimaju Bosnu i Hercegovinu drugima. Nažalost, Bosnu i Hercegovinu bosanskohercegovačkim Srbima i Hrvatima, posebno ovim prvima, otela je pogrešna velikodržavna srpska i hrvatska politika i otima

je u kontinuitetu. Nisu Bošnjaci od Srba tražili da Bosanski Novi, Bosanska Kostajnica, Bosanski Brod, Bosanski Šamac... ne budu više "Bosanski". Zna se vrlo dobro ko je to radio, ko to i dan-danas radi, i u ime čega to radi.

Nejasno je, čudi se Tošović, zašto Bošnjaci insistiraju na bosanskoj nominaciji jezika, a ne bošnjačkoj, pogotovo kad se zna da se na ovim prostorima jezik uzima kao argument nacionalne posebnosti. Ne razumijem da on kao "evropski stručnjak" ne zna da ideje o jeziku kao "emanaciji nacionalnog duha" i temeljcu nacije pripadaju pretprolom stoljeću. To što naše komšije (bolje reći nadrilingvisti iz njihovih redova) potežu jezik da bi se međusobno nacionalno razlikovale, to je njihov problem, bolje reći zabluda. No kako Tošović misli da smo mi – "treći etnos" – totalno dezorijentirani, onda i ne čudi što nam stalno natura Srbe i Hrvate za primjer. Krivi smo mi što ne želimo "nacionalizirati" jezik koji jednako pripada i drugima koji nisu naše nacije, a nisu krivi Srbi što u svojoj zemlji Srbiji u praksi "nacionaliziraju" sve, pa ne samo da imamo Srpsku akademiju nauka (a ne srbijansku) nego i srpsko (a ne srbijansko) državljanstvo (ko te pita jesи li Srbin!), srpski pasoš, srpsku diplomaciju, srpsku fudbalsku reprezentaciju, sve srpsko. Što o tome ne piše lin-

gvist i borac za ljudska i nacionalna prava i toleranciju Branko Tošović?

"Bilo bi logično", nastavlja Tošović, "da svako dobije mogućnost da zove taj jezik kako hoće. Na tome planu treba biti vrlo tolerantan. Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini nemaju pravo da traže od Bošnjaka da taj jezik zovu *bošnjačkim* ako oni to neće. Bošnjaci odlučuju o svom jeziku i mogu da biraju ime koje im (najviše) odgovara" (str. 19). Kad pročita ovo, čovjek taman pomisli da je Tošović "došo tobe" i napokon počeo govoriti razumno, ali ne lezi vraže! Na ovo se odmah potura stara priča o pravu Srba i Hrvata da "participiraju u svemu onome što je *bosansko*". Pa neka participiraju, ko im brani! Evo, ja ih javno pozivam da participiraju! Ali, Tošović misli da Bošnjaci trebaju pitati Srbe i Hrvate i nekakav "Odbor za standardizaciju srpskog jezika" kako njima odgovara da oni (Bošnjaci) zovu svoj jezik. Šta se Bošnjaci imaju "sporazumijevati" s bilo kim o imenu svoga jezika?! Tošović nam spočitava nekakvo "dočekivanje na nož" tuđih prijedloga i nedostatak tolerancije, a zapravo vrlo providno i naivno zamjenjuje teze: netolerantni su oni koji ne poštuju prava drugih, a ne oni koji nisu spremni odreći se svojih prava da bi zadovoljili druge.

Tošović u fusnoti (na str. 18) veli da bi bilo "interesantno da se

izvrši konkretna analiza koliko pripadnici drugih dviju nacija – Srbi i Hrvati – prihvataju kao svoj jezik onaj koji se normira kao jezik bošnjačke nacije, jer se takav argument može naći kod bošnjačkih intelektualaca”. Evo, ja ga pozivam neka dođe i analizira, slobodno. Ali da mu ušteditim trud, kažem mu: sve što će naći čisto “standardno hrvatsko” u jeziku bosanskih Hrvata bit će usiljeni “tjedni, vlakovi, žlice, povjerenstva, očevidi, padaline...”, zbog kojih se preznojavaju i oni koji ih “po službenoj dužnosti” upotrebljavaju ili pak karikature tipa “Šestotravanjska nagrada”, “Narodno kazalište u Sarajevu”, “stradala je tijekom čuvanja ovaca” (za ovaj primjer zahvalan sam gosp. Sidranu), a od čistog “standardnog srpskog” sumnjam da će naći išta.

Tošović se u nastavku bavi pro- ricanjem šta bi se moglo desiti s Bosnom i Hercegovinom i njezinim “jezicima”, pa čak predviđa i njezini- nu dezintegraciju, raspad, ali ja ne želim više iskušavati čitalačko strpljenje baveći se time. Moram ipak na koncu kazati cijenjenom kolegi Branku Tošoviću i svim tošovićima nekoliko stvari o Bosni i Hercegovini i bosanskome jeziku koje nikako da shvate.

Prvo, bosanski je jezik “jezik kojim izvorno govore Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi te pojedini pripadnici drugih naroda”. To piše

u *Rječniku bosanskoga jezika* (Hailović – Palić – Šehović 2010: 84). Nije dakle riječ o pukoj nominaciji, kako misli Tošović, nego o sadržaju onog što se nominira. Mogli smo mi izabrat i “bošnjački”, ni to nam ime nije mrsko, ali, vjeruj mi, za tebe, Branko, ne bi bilo nikakve razlike – i tada bismo smatrali da i ti izvorno govoriš bošnjački, kad ti već nije drag bosanski. Ne znam da li bi s tim bio sretniji. Mi imamo jedno jedino ime za svoj jezik – bosanski – i tako ga zovemo svejedno govorio se on u Sarajevu, Beogradu, Zagrebu, Podgorici, govorili njime Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Crnogorci. Što će nam četiri imena?! Dakle, Branko, užalud pokušavaš: nama se ne može pomoći! Ali samo da ne pomisliš da sam ja nekakav velikobošnjak, da ti kažem: reci slobodno i ti za mene da govorim srpski, neću se ljutiti, iz tvoje perspektive to je sasvim tačno. E sad kaži ti meni ko je širi i tolerantniji – ja, koji prihvatom da govorim srpski, ili ti, koji mi ne daš da govorim bosanski.

Drugo, bosanski standardni jezik normira se u Sarajevu za sve Bosance i Hercegovce, a i druge koji žele prihvati njegovu normu. Ne pada nam na pamet da ga reduciramo samo na Bošnjake. Bosanski standard temelji se na jezičkim navikama svih Bosanaca i Hercegovaca, a ne na jezičkim navikama govornika bosanskoga jezika izvan

Bosne i Hercegovine. Ako postojećom normom bilo koja nacionalna zajednica u Bosni i Hercegovini nije zadovoljna, to je isključivo zato što njezini politički i lingvistički predstavnici nisu pokazali nikakav interes za normiranje bosanskoga jezika. Zašto je to tako, vjerujem da je jasno. Dakle, bosanski jezik standardizira se po mjeri i ukusu onih koji ga osjećaju svojim, i tu sigurno neće biti odustajanja zato što se to nekome ne sviđa.

Treće, bosanski jezik normira se i drugdje (u Beogradu, Podgorici, Zagrebu), za potrebe drugih korisnika, normira se različito i različito naziva, i sve je to sasvim legitimno. Tamo se normativci trude (ili bi se barem trebali truditi) da poštuju jezičke navike i potrebe tamošnjih korisnika. Oni ne pridaju nikakav značaj jezičkim navikama Bosanaca i Hercegovaca makar bili i njihovi sunarodnjaci (Srbi i Hrvati). I šta se onda događa? Opsjednuti zabludom da nacionalno jedinstvo podrazumijeva i (standardno)jezičko jedinstvo (da sad ne spominjem i druge opasne predrasude, političke ideje i zablude koje imaju o Bosni i Hercegovini), tamošnji lingvopolitičari “izvoze” svoj standardni jezik (srpski i hrvatski) kao gotov proizvod u Bosnu i Hercegovinu svojim sunarodnjacima (Srbima i Hrvatima), tražeći od njih da se odreknu

svoga izvornog jezičkog identiteta za račun izmišljenoga, koji im oni nude. Naravno, to se u stvarnosti ne događa, jer je izvorni jezički identitet uvijek jači od izmišljenoga. Tako se bosanski Srbi i Hrvati i dalje u praksi koriste svojim bosanskim jezičkim standardom (zovući ga pod utjecajem politike srpskim i hrvatskim, što im nikako ne sporim), koji je dovoljno širok da pokrije sve jezičke različitosti u Bosni i Hercegovini i istovremeno dovoljno uzak i monolitan da se jasno razlikuje od susjednih jezičkih standarda. A “rigidni” elementi srpskog i hrvatskog standarda – oni, dakle, koji se oblikuju u Beogradu i Zagrebu – postaju u Bosni i Hercegovini sredstva dnevнополитичке manipulacije ljudima i nacionalnim zajednicama.

Četvrto, nema nikakvih posebnih problema u funkcioniranju standardnoga bosanskog jezika u Bosni i Hercegovini. On odavno dobro funkcionira na zadovoljstvo svojih korisnika. Postoje, nažalost, teški, skoro pa nerješivi politički problemi u Bosni i Hercegovini. I što je još gore, postoje ljudi kao Branko Tošović koji dodaju ulje na vatru i te probleme čine još težim. Napisao je dosta lijepih stvari u (pravoj) lingvistici, i čini se drag čovjek, pa bih volio vjerovati da to radi nesvesno. Ali nažalost radi to godinama...

Enisa IVOJEVIĆ

ISMAIL PALIĆ: DATIV U BOSANSKOME JEZIKU
(Bookline, Sarajevo, 2010)

Monografija *Dativ u bosanskoj jeziku* (2010) jeste prerađena verzija doktorske disertacije Ismaila Palića, a rezultat je višegodišnjeg znanstvenog rada autora u oblasti sintakse i semantike. To je dugo očekivano djelo koje je popunilo prazninu u dosadašnjim istraživanjima i proučavanjima padeža. Pored velikog broja priznatih gramatičara koji su se bavili i dativom (ili barem se doticali dativa), nedostajalo je jedno sveobuhvatno i sistemski uređeno djelo koje bi sadržavalo sve sintaksičko-semantičke komponente ovog padeža.

U uvodnom dijelu autor ističe da je osnovni zadatak njegova istraživanja sintaksičko-semantički opis dativa u savremenom bosanskom jeziku. Naglašava da bi semantički opis dativa trebao pojasniti: *koje je jezgreno značenje ovog padeža i da li je to značenje podložno tipologizaciji i, ako jeste, kako se ona može izvršiti*, te da bi sintaksički opis da-

tiva morao odgovoriti na osnovno pitanje: *kako je gramatika dativa gramatikalizirana* (13).

Autor odvojeno posmatra besprijeđložni dativ i dativ s prijedlozima, a služeći se deskriptivno-analitičkom metodom analizira dativne konstrukcije u djelima bosanskih pisaca (žanrovske različitih) koja su nastajala od kraja 19. st. pa do danas.

Pri sintaksičko-semantičkome opisu dativa autor polazi od konstrukcija u kojima se pojavljuje ovaj padež i analizira sintaksičke i semantičke odnose koji se uspostavljaju između dativa i ostalih članova konstrukcije. Posebnu pažnju pridaje onim članovima konstrukcije koji s dativom imaju neposrednu (semantičku / gramatičku) vezu, dok ostale članove (sporednog značaja za opis dativa) zanemaruje.

Osvrt na dosadašnja lingvistička poimanja padeža pronalazimo u *Pristupu*. I. Palić naglašava značaj L. Hjelmsleva (1935) i R. Jakobsona

(1936) čije su studije bile posvećene padežnome sistemu, *kojima su postavljeni temelji strukturalističkog pristupa padežima*. Smatrali su da se padeži odlikuju svojim fundamentalnim značenjima koja oni nose i izriču ih u kontekstima u kojima se pojavljuju (16). Ekspanzija strukturalističkog pristupa spomenutih lingvista počinje jenjavati sa pojavom Ch. Fillmorea (1968) i N. Chomskog (1981; 1982) koji (posebno u početku, tokom 60-ih godina) ne pridaju posebnu pažnju ni semantici ni padežima. Tek kasnije (u 80-im godinama) *iznesena su neka mišljenja o prirodi padeža koja su se uglavnom sastojala u tome da su padeži potpuno određeni sintaksičkom strukturom (...), što znači da su oni ili praktično bez ikakva značenja ili da samo ponavljaju značenje koje stoji u kontekstu* (17).

Pored navedenih suprotstavljenih teorija o padežima javljali su se i drugačiji pristupi, ali sa jednom zajedničkom niti – okrenutosti prema semantici. Autor se priključuje spomenutim teoretičarima, te iznosi i svoje viđenje značenja padeža. On smatra da je *padež uvijek semantička kategorija* (18), da se kao takav *odlikuje svojim jezgrenim (invarijantnim) značenjem (ili s više njih) koje je prisutno u svakoj njegovoj upotrebi*. *Jezgreno značenje jeste težište za sva njegova specifična značenja. Padež je tipično i*

najčešće i sintaksička kategorija. Padež kao sintaksička kategorija podrazumijeva da je on dio sintaksičke strukture. Ako padež nije dio sintaksičke strukture, on je tad pragmatička kategorija. Padež može biti i morfološka kategorija. Padež kao morfološka kategorija podrazumijeva njegovu formalnu obilježenost u sistemu (kakvu imamo u flektivnim jezicima) (18). Stoga autor zaključuje da je *inherentno obilježje padeža njihova semantika, tj. činjenica da oni posjeduju jezgreno značenje (ili značenja)* (19).

U Dosadašnjim opisima dativa I. Palić navodi da u bosnistici ovaj padež nije detaljnije opisivan te da mu je najviše pažnje poklonjeno u gramatikama. Međutim, opis padeža u gramatikama obiluje nedostacima kao što su isticanje morfoloških karakteristika, uprošćen opis sintaksičkih svojstava te nedostatan opis njihove semantike.

Istiće da gramatičari, govoreći o dativu, često koriste kombinirani sintaksičko-semantički opis, ali na taj način da ih uopće ne razdvajaju, što je uzrokovalo ispreplitanost sintaksičkih i semantičkih termina. Tako se, npr., pri semantičkome opisu služe gramatičkom terminologijom i obrnuto. Dodatni nedostatak opisa dativa u gramatikama nalazi se u tome da većina gramatičara ne pokušava odrediti primarno značenje ovoga padeža, nego se njihov

opis svodi na nabranje pojedinačnih značenja, npr.: *cilj, svrha, namjena* i sl., dok se sintaksički opis isključivo usmjerava na funkciju indirektnog objekta, a samo se rijetko gdje spominje i njegova adverbijalnoodređbena uloga.

Kada govori o besprijeđložnom dativu, ističe da se dativ u savremenom bosanskom jeziku uglavnom oblikovao kao samostalan (besprijeđložni) padež. Navedenu tvrdnju potkrepljuje time *da od ukupnoga broja njegovih upotreba, barem u književnoumjetničkom stilu, ogromna većina (oko 95%) otpada na besprijeđložne* (289). Što se, pak, njegove semantičke strukture tiče, poznato je da je ona oduvijek bila složena, dok su se njegove semantičke podstrukture vremenom mijenjale. Neosporno je da je dativ isprva bio jače vezan za fizičku direktivnost radnje te da se postepeno počeo izdvajati kao padež apstraktne direktivnosti. Upravo ovo *apstrahiranje direktivnih značenja dodatno je ojačalo besprijeđložni dativ, a oslabilo poziciju prijedloga uza nj, prije svega prijedloga k(a)* (289).

Autor navodi slijedeća osnovna značenja besprijeđložnog dativa: *značenje primaoca /recipienta/, značenje korisnika, značenje posjednika, značenje "ophodjenika", značenje iskusioца, relativno značenje, značenje ocjenitelja, značenje svjedoka itd.* (289) i zaključuje da,

iako na prvi pogled izgledaju nepovezana, sva ova značenja povezuje isti referent – živo biće, čovjek. S tim u vezi, izdvaja i osnovno značenje besprijeđložnog dativa, a to je značenje *osobe mete*. Ovaj semantički koncept *osobe mete* dovoljno je širok da obuhvati i "pokrije" sva pojedinačna značenja koja dativ danas ima (290).

Da prijeđložni dativ u savremenom bosanskom jeziku nije posebno razvijena kategorija, govori činjenica da uz ovaj padež nećemo pronaći velik i raznovrstan broj prijedloga (kao npr. uz genitiv) a također ni široku lepezu njihova značenja. Zapravo, dativ sa prijeđlozima će se rijetko gdje uočiti. Nekoliko je razloga uzrok takvome stanju. Prije svega, on se otpočetka razvijao kao slobodni (besprijeđložni) padež te je kao takav dostigao najširi semantički opseg i najraznovrsniju upotrebu. Potom, u semantičkome profiliranju dativa došlo je do promjena u poziciji i odnosu njegovih podznačenja – promjena koje su vodile ka potpunom prevladavanju značenja koja se mogu objediniti oko općeg koncepta *osobe mete* nad značenjima koja su više bila vezana za direktivnost, što je sva-kako nepovoljno utjecalo na sistem prijedloga, koji su uglavnom bili u službi dodatnog preciziranja različitih direktivnih značenja (333). Ipak, trebamo spomenuti da se pri-

jedložni dativ javlja kao padež kojim se označava fizička i apstraktna direktivnost.

Monografija *Dativ u bosanskome jeziku* I. Palića predstavlja značajan doprinos dosadašnjem semantičkom i sintaksičkom opisu padeža. Autor je na jezgrovit i jasan način u potpunosti rasvijetlio se-

mantiku dativa, tj. njegovo jezgreno značenje te ostala značenja koja su se iz njeg razvila, kao i funkcije ovog padeža u rečenici. Ovo je djelo koje pomjera granice dosadašnjih teoretskih pristupa padežima i nezaobilazno djelo za sve one koji se iz bilo kojih razloga bave sintaksom i semantikom.

Emira MEŠANOVIC-MEŠA

SENAHID HALILOVIĆ – ISMAIL PALIĆ – AMELA
ŠEHVOVIĆ: RJEČNIK BOSANSKOGA JEZIKA

(Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2010)

Krajem 2010. godine korisnicima bosanskoga jezika, i svima onima koje zanima leksičko blago našega jezika, ponuđena je još jedna izuzetno vrijedna knjiga koja je, konačno, zaokružila priču o fenomenu zvanom *standardni bosanski jezik*. Riječ je o velikom jednotomnom *Rječniku bosanskoga jezika*, koji je izdao Filozofski fakultet u Sarajevu a čiji su autori saradnici Fakulteta: prof. dr. Senahid Halilović, prof. dr. Ismail Palić i doc. dr. Amela Šehović. Rječnik je konačno ugledao svjetlo dana nakon 10-ak godina rada na ovom velikom projektu koji je obuhvatao sve faze izrade jednog ovako krupnog djela: od planiranja i utvrđivanja njegove osnovne koncepcije, mukotrpнog prikupljanja građe i još delikatnije njene obrade, do brige o svim ostatim pitanjima koja su se gomilala oko knjige, a koja i nisu bila vezana za struku niti za jezikoslovce.

Na više od 1.500 stranica dvo-stubačnog teksta predstavljeno je

oko 60.000 odrednica što dovoljno govori o obimnosti obuhvaćene građe. Odrednice su vrlo informativno bogate i donose: naglasni dublet odredničke riječi ukoliko postoji; imenicu u ž. r. uz imenice m. r. koje označavaju vršioca radnje, nosioce osobine i sl.; podatke o porijeklu riječi ako se radi o riječima stranoga porijekla; oznaku vrste riječi; padežnu dopunu uz glagol; gramatički blok koji za svaku vrstu riječi donosi bitne gramatičke podatke (svaki oblik koji se navodi također je akcentiran); upotrebljene etikete koje informiraju o upotrebi riječi u nekoj struci, djelatnosti i sl.; vrlo detaljan opis značenja koji opet prati i pojavu više značnosti i koji je usto obogaćen primjerima; posebnim simbolima označene povratne oblike glagola, ustaljene spojeve riječi, frazeološke izraze i narodne poslovice.

U uvodnom dijelu data su jasna i precizna pojašnjenja o načinu nji-

hovog vrednovanja: označeni su fonološki, tvorbeni i leksički dubleti koji su podjednako stabilizirani i poznati, zatim dubleti koji nisu podjednako stabilizirani i poznati, pa se jednom od njih daje prednost, te dubleti koji u standardnome bosanskom jeziku uopće nisu prihvatljivi. Autori su se, dakle, odlučili za ovakav način vrednovanja pojedinih likova, što je svakako jedna novina na našim prostorima. Izdvojiti ćemo pokoji interesantan primjer za jednakovrijedne dublete i one koji to nisu. Recimo, dubleti sa jednakim statusom u bosanskome jeziku su primjeri tipa: *jamstvo* i *jemstvo*, *aktuelan* i *aktuelan*, *vizualan* i *vi-zuelan*, *saradnja* i *suradnja*, *saglasje* i *suglasje*, *savremen* i *svremen*, *četvero* i *četvoro*, *četverica* i *četvoricu*, *kosmički* i *kozmički*, *kosmonaut* i *kozmonaut*, *kosmos* i *kozmos*, *korišćenje* i *korištenje*, *ovlašten* i *ovlašćen*, *gledalac* i *gledatelj*, *slušalac* i *slušatelj*, *arhitekt* i *arhitekta*, *diplomat* i *diplomata*, *komunist* i *komunista*, *telegrafist* i *telegrafista*, *kvalitet* i *kvaliteta*, *investicijski* i *investicioni*, *opozicijski* i *opozicioni*, *atakirati* i *atakovati*, *funkcionirati* i *funkcionisati*, *komplicirati* i *komplikovati*, *operirati* i *operisati*, *uslov* i *uvjet*, *ostrvo* i *otok* itd. Dubleti koji nisu podjednako stabilizirani i poznati, pa i nemaju jednak status, nego se jednomo daje prednost, ali se prihvata i drugi jesu:

suposjednik koji ima prednost u odnosu na *saposjednik*, *suosnivač* u odnosu na *saosnivač*, *akcent* prema *akcenat*, *dijalekt* prema *dijalekat*, *efekt* prema *efekat*, *procenat* prema *procenat*, *projekt* prema *projekat*, *subjekt* prema *subjekat*, *konsultacija* prema *konzultacija*, *konsulant* prema *konzultant*, *konsultirati* prema *konzultirati*, *ovlaštenik* prema *ovlašćenik*, *ovlaštenje* prema *ovlašćenje*, *zrak* prema *vazduh* itd. I na kraju, likovi koji nisu prihvatljivi u standardnome bosanskom jeziku su: *Europa*, *europski*, *avgust*, *obrana*, *opšti*, *opština*, *opštinski*, *opštiti*, *uopšte*, *uopšteno*, *uopštiti*, *vaspitanje* itd. Kada je riječ o upotrebi glasa *h* u pojedinim primjerima, zabilježeno je sljedeće: *lahko*, *lahak*, *lahkoća*, *lahkomislen*, *lahkouman*, *lahkovjeran*, *lahnuti*, *mohana*, *mehak*, *mehko*, *mehkoća*, *mehkoćutan*, *mehkost*, *mehkota* jesu standardizirani, a primjeri bez ubilježenog *h* (*lako*, *lak*, *lakoća*...) vezani su za upotrebu u razgovoru (uz njih stoji skraćenica *razg.*); prid. *lagahan* i pril. *lagahno* imaju jednakovrijedne dublete *lagan* i *lagano*, kao i *mekan* i *mekahan* te *mekano* i *mekahno*, *mahrama* i *marama*, *hame-tice* i *ametice*, *nahuditi* i *naudititi*, *huhor* i *uhor*; kao jedino prihvaćene likove nalazimo *labavo*, *lupati*, *urlik*, *udovica*, *olupina*, dok se uz *sahat* nalazi etiketa *razg.* i *razg. ekspr.* Dubleti sa jednakim statusom

su i naredni primjeri imenica sa dvosložnim i jednosložnim prefiksom (i izvedenice od njih): *presad* i *prijesad*, *prelazan* i *prijelazan*, *prelaznost* i *prijelaznost*, *premaz* i *prijemaz*, *prepis* i *prijeplis*, *prepjev* i *prijepjev*, *preplet* i *prijeplet*, *presjek* i *priesjek*, *preskok* i *prieskok*, *prevara* i *prijevara*, *prezir* i *prijezir*. Prednost se pak daje dvosložnom prefiku nad jednosložnim iako su i oni prihvatljivi: *prijenos* ima prednost u odnosu na *prenos*, *prijevod* prema *prevod*, *prijevoj* prema *prevoj*, *prijevoz* prema *prevoz*, *prijevoznički* prema *prevoznički*, *prijevoznik* prema *prevoznik*, *prijelaz* prema *prelaz*, *prijestup* prema *prestup*, *prijestupni* prema *prestupni*. S druge strane, pronaći će se primjeri samo sa jednom zamjenom jata, kao npr. *prijeglas*, *prijekor*, *prijelom* ili *pregled*, *prekid*. Iza suglasničke skupine u kojoj je posljednji suglasnik *r* ne bilježi se *je*, već samo *e*: *bregovi*, *bregovit*, *brežuljak*, *crepovi*, *dozreti*, *dremljiv*, *povreda*, *sprečavati*, *strellica*, *uvreda*, *uvredljiv*, *uvredljivost*, *trezniji*, *vredniji*, *vrednota*, *zapreka*, *ždrebadi*. Prednost je na strani *je* prema *i* kada se radi o primjerima *utjecaj*, *utjecajan*, *utjecati* (mada su prihvaćeni i likovi *uticaj*, *uticajan*, *uticati*).

Svakako velik i smion korak predstavlja i bilježenje likova sa silaznim akcentom na unutrašnjim slogovima: *akumulātor* (*akumulátor*), *audīcija* (*audīcija*), *enciklopēdija* (*enciklopēdija*), *okupātor* (*okupātor*), *radijātor* (*radijātor*), *televīzija* (*televīzija*), *završētākā* / *završētākā* (Gmn.), *izùzētākā* / *izuzētākā* (Gmn.), *inteligēntan* (*inteligēntan*), *komandānt* (*komandānt*), *dirigēnt* (*dirigēnt*), *asistent* (*asistēnt*), *prodūcent* (*producēnt*), *labōrant* (*labōrant*), *dilētant* (*diletant*). Iza uvoda sa podrobnim uputama o korištenju Rječnika nalazi se popis svih skraćenica i simbola korištenih u Rječniku.

Rječnik bosanskoga jezika jeste studiozan, temeljit, iscrpan rječnik, obogaćen mnogobrojnim primjerima, izrazima, poslovicama prožetim duhom i kulturom našega podneblja; to je rječnik sa mnoštvom gramatičkih informacija i široko obuhvaćenim značenjima izabranih riječi. Iako je bosanskohercegovačka javnost dugo čekala na njegovu pojавu, sada s pravom možemo reći da je i vrijedjelo čekati, jer pred nama stoji dragocjen, savremen, iznimno kvalitetan i pažnje vrijedan rječnik koji u potpunosti može zadovoljiti potrebe korisnika i govornika bosanskoga jezika.

Amela LJEVO-OVČINA

**ROBERT BOŃKOWSKI: SŁOWIANIE
ŚRODKOWOPOŁUDNIOWI NA PRZEŁOMIE XX I XXI
WIEKU. JĘZYK – RELIGIA – NARÓD – PAŃSTWO**
(Katowice, 2010, 351 str.)

Brojni naučni radovi iz područja lingvistike, sociolingvistike, psiholingvistike, objavljeni u posljednjih 15-ak godina u Poljskoj govore o interesovanju koje vlada u ovoj zemlji za savremene jezike nastale na bazi štokavskog dijalekta. Upravo je jedan od takvih zanimljivih priloga i knjiga poljskog lingviste dr. Roberta Bońkowskog "Srednjojužni Slaveni na prijelazu iz XX u XXI vijek. Jezik – religija – narod – država", objavljena 2010. Godine (izdavač agencija Artystyczna para i Uniwersytet Śląski). Knjiga predstavlja rezultat autorovog istraživanja različitih pitanja vezanih za Južne Slavene na zapadnom Balkanu nakon raspada Jugoslavije, za njihove jezike, tradicije, kulture i religije. Značajan broj članaka ovog autora o bosanskom, hrvatskom, srpskom i crnogorskom jeziku objavljen je u poljskim ali i u hrvatskim, crnogorskim i srpskim stručnim časopisima i zbornicima radova.

Kompleksan sadržaj knjige, podijeljene na četiri poglavlja, autor je koncipirao prema geografskom položaju ovih država, od zapada prema istoku, od Hrvatske, preko Bosne i Hercegovine i Crne Gore do Srbije. Uvod u predstavljanje srednjojužnih Slavena, njihovih budućih jezika, država i religija, autor otvara historijskom scenom seoba Slavena s prostranstvama između Visle i Dnjepra prema jugu u VI i VII vijeku, zatim prati najvažnije momente u fazama njihovog razvoja sve do sadašnjeg trenutka i njihovog života u novoj geopolitičkoj realnosti. Za određivanje naziva kojim bi se označili Slaveni koji naseljavaju prostor od zapada, između Slovenije, s jedne, i Makedonije i Bugarske, s druge strane, na jugu i jugoistoku, Robert Bońkowski se oslanja na koncepciju Dalibora Brozovića o upotrebi termina "srednjojužnoslavenski jezik" koji je, prema hrvatskom lingvisti,

neutralan, naučno utemeljen i lišen političkih obilježja. Nazivom “srednjojužni Slaveni” Bońkowski obuhvaća narode čiji su jezici nastali na bazi štokavskog dijalekta. Prateći religijske, političke i institucionalne pretpostavke funkciranja cjelokupnih pa i jezičkih identiteta Hrvata, Bošnjaka, Crnogoraca i Srbija, organizaciju novih država: Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske, Republike Crne Gore i Republike Srbije, Bońkowski ih analizira u širem evropskom kontekstu i njihovom odnosu prema evropskim institucijama, posebno prema Evropskoj uniji. Svako od spomenutih pitanja u sklopu povijesti, religije i funkciranja savremene države razmatra se kroz problem jezika.

Polazna tačka prvog poglavlja (*Jezička diferencijacija srednjojužnih Slavena, odnosno od konstrukcije do destrukcije*) jeste od davnina očigledna tendencija u slavenskoj tradiciji za društvenom, političkom, jezičkom i kulturnom unifikacijom. U uvodnom dijelu Bońkowski se osvrće na današnje polemike o novim standardnim jezicima vezane za pitanje radi li se o jednom ili o više jezika. Autor predstavlja različite koncepcije pogleda na jezik/e srednjojužnih Slavena, sugerirajući da odgovori na ova pitanja mogu biti različiti u zavisnosti od toga da li se analiziraju njihove međusobne relacije, odnosno da li se jezik

posmatra kao genetska činjenica, kao standardne varijante jednog jezika ili kao predmet proučavanja sociolingvistike. Bońkowski u svom istraživanju polazi sa sociolingvističkog stanovišta prema kojem danas postoje jezici: bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski, potvrđeni pojedinačnim državnim ustavima. Glavni analitički dio ovog poglavlja zahvaća problem historije jezika i sadašnju situaciju, prije svega jezičku politiku četiriju bivših jugoslavenskih republika poslije njihovog osamostaljivanja. Genezu standardizacije srpskohrvatskog jezika autor započinje od buđenja panslavenske ideje, čiji prvi programski istup vjerovatno predstavlja traktat iz 1525. Dominikanca Vinka Pribrojevića, preteče ideje ujedinjenja Južnih Slavena. Daje se detaljan historijski pregled faza formiranja i razvoja ovog jezika, od Bečkog dogovora 1850., preko jezičke situacije u Srbiji i Hrvatskoj početkom XX vijeka, do prekida zajedničke jezičke tradicije za vrijeme Drugog svjetskog rata te do njene obnove 1954. U Novom Sadu, kada je potpisivanjem zaključaka Novosadskog dogovora za narednih 30-ak godina određen jezički, politički i kulturni okvir bivše državne zajednice. Prihvaćanjem Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika (1967) započet je historijski proces samostalnog ra-

zvoja četiri srednjojužnoslavenska štokavska jezika: već tada hrvatskog i srpskog, a kasnije bosanskog pa sve do crnogorskog. O tom razvoju Bońkowski i piše ovu knjigu istražujući pozadinu problema nacionalnih identiteta i prihvatanja drugih, sličnih naroda.

U drugom poglavlju (*Vjerske razlike kao važan faktor nacionalne i jezičke svijesti*) predstavljene su vjerske zajednice: Katolička crkva u Hrvata u Hrvatskoj i BiH, Islamska zajednica u BiH, Crnogorska pravoslavna crkva i Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori te Srpska pravoslavna crkva u Srbiji. Akcenat je stavljen na funkcioniranje i djelovanje vjerskih institucija koje neposredno utječe na društveni a nerijetko i politički život, kao i na problem očiglednih elemenata djelovanja nacionalizma i populizma kao posljedica politizacije religije.

U sljedećem poglavlju (*Političko-pravno-administrativni okviri funkcioniranja srednjojužnoslavenskih državnih jedinica*) autor se usredotočuje na genezu formiranja savremenih država: Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Republike Crne Gore i Republike Srbije, na društveno-političke uvjete nastanka nezavisnih država, njihovo današnje funkcioniranje s političke, pravne i administrativne tačke gledišta. U definiranju identiteta naroda također važan faktor predstavlja sama

država svojim propisima, usvajanjem pravnih akata kroz različite vrste državnih institucija, službi i ministarstava. Autor u ovom dijelu veliku pažnju posvećuje prezentaciji državnih simbola, himni, administrativnih organizacija, državnih ustroja i političkih stranaka.

Četvrto poglavlje (*Srednjojužni Slaveni u odnosu na integraciju u okvir Evropske unije*) predstavlja sintezu koja se tiče dostizanja evropskih standarda, odnosno sadašnjeg usklađivanja zakonodavstava Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije koja garantiraju ljudska prava u širem smislu. Ovdje se posebno ima u vidu formalnopravna primjena Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima. U vezi s tim, Bońkowski je primijetio da je svaka od ovih država osigurala prava ne samo većinskih naroda nego i nacionalnih manjina, upotrebu njihovih jezika u državnim institucijama, sredstvima masovnog informiranja te u obrazovnim sistemima. Skreće se pažnja i na rad hrvatskih, bosanskih, crnogorskih i srpskih lingvista na promoviranju budućih službenih jezika Evropske unije. Na kraju, autor zaključuje da Republika Hrvatska, Republika Crna Gora i Republika Srbija danas dobro funkcioniraju kao nezavisne države. Zabrinjavajući su, međutim, prema ovom autoru, karakter i struktura Bosne

i Hercegovine. Analiza politike, pritom i jezičke, njena tri konstitutivna naroda pruža mu osnovu da zaključi da je ovakav državni ustroj u značajnoj mjeri sporan i da ne odgovara evropskim standardima XXI stoljeća. Budućnost ove države uvjetovana je većim angažiranjem međunarodne zajednice, smatra Bońkowski.

U obimnoj bibliografiji navedeni su brojni izvori: gramatike, rječnici, zbornici, članci, feltoni, ustavi, deklaracije i dokumenti na bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku kao i veliki broj naslova na poljskom jeziku. Ponuđen je i spisak internetskih izvora te službenih naziva zakonodavne i izvršne vlasti ovih država. Bježeći od kvazinaučne pretencioznosti, Bońkowski daje široku sliku razvoja jezičkog i kulturnog identiteta Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogora-

ca. Autor ima osjećaj za historijsku činjenicu koja, funkcionirajući kao detalj, može imati ključnu ulogu u formiranju identiteta naroda. Pišući o razvoju standardnih jezika, sažima kulturnu i političku historiju ovih naroda te jezik stavlja u kontekst kulture, politike i povijesti. Obilje podataka, činjenica, mišljenja, analiza, originalnih izvora, tabela, slika, brojna imena, članci, knjige, politički okviri, slažu se u ilustrativnu, ozbiljnu studiju razlika i sličnosti među susjednim narodima zapadnog Balkana, srednjojužnoslavenskim narodima. To uvažavanje faktografije, razvoja, svega što je dovelo do standardizacije četiriju jezika, sveukupne složenosti odnosa među ovim narodima, preporučuje ovu knjigu svima koji se kod nas, u Poljskoj ili negdje van našeg područja, ozbiljno bave ovim pitanjima.

Azra HODŽIĆ-ČAVKIĆ

MIRELA OMEROVIĆ: NEKONGRUENTNI ATRIBUT
U BOSANSKOME JEZIKU
(Slavistički komitet, Sarajevo, 2011)

Strukturu jezika većina nas prihvata kao nešto što je samo po sebi razumljivo. Toliko smo navikli da s nesvjesnom lakoćom govorimo i razumijemo maternji jezik da ne uočavamo svu složenost jezičke arhitekture koja se krije u gotovo svakoj rečenici. Zaboravljamo na godine i godine koje smo utrošili na ovladavanje ovom vještini, pa se često iznenadimo stepenom teškoća na koje nailazimo kad se kao odrasli suočimo sa strukturnom složenošću vlastitog ili stranog jezika. Za opću sintaksu bilo kojeg jezika možemo uzeti da je najvažniji opis sekundarnih kategorija, i to u prvom redu način deriviranja i njihov odnos prema primarnim strukturama od kojih vuku porijeklo. Naročito je u tom smislu važno izučavati nekongruentne attribute, jer su oni najrazuđenija sekundarna sintaksička kategorija. U tom smislu, monografija Mirele Omerović *Nekongruentni atribut u bosansko-*

me jeziku, inače dorađena verzija njene magistarske radnje, značajno doprinosi bosnistici u proučavanju jednog tako sveprisutnog fenomena, naročito u naučnom i administrativnom stilu, što je i bio korpus istraživanja autorice.

Predmet je ove knjige sintaksička i semantička analiza nekongruentnih sintagmi u savremenom bosanskom jeziku. Semantički tipovi identificiranih atributa koje autorica iscrpno proučava obilježeni su mnogobrojnim značenjima, od kojih su neka posesivno, kvalitativno, partitivno, namjensko, mjesno, vremensko, ciljno, popratnookolnosno itd.

Krenuvši od definiranja osnovnih obilježja naučnog i administrativnog stila, Mirela Omerović u uvodnim napomenama navodi nominalnost kao glavnu crtu ovih stilova. S obzirom na to da su predmet rada supstantivne sintagme, deverbativne imenice, koje su najčešći graditelji suptantivnih sintagmi, za-

stupljene su u visokom stepenu. To je bio i osnovni razlog odabira ovog korpusa. Nakratko se osvrnuvši na terminološku raznolikost kojom se označava ova vrsta atributa, autorica prelazi na teorijske okvire nekongruentnog atributa.

Prvo veliko poglavlje ove monografije nosi naziv *Supstantivna kategorija riječi u funkciji atributa*. Autorica je u okviru ovog poglavlja izvršila analizu pojedinih semantičkih tipova nekongruentnog atributa u svim zavisnim padežima. Napominje kako bi bilo dobro odvojiti padežne od prijedložno-padežnih izraza s obzirom na ustrojstvo, ali da bi izbjegla dalja komplikiranja klasifikacije datih struktura, Omerović ipak nije ove dvije strukture posmatrala odvojeno. Nadalje, semantički tipovi razlažu se s obzirom na specifična semantička obilježja koja su im svojstvena, s posebnom pažnjom na značenja upravnog i zavisnog člana supstantivne sintagme. Naročito se ističe razlika između nekongruentnog atributa uz konkretnе imenice i onog uz deverbalativne i deadjektivne imenice. Istraživani korpus nametnuo je sljedeći važan zaključak autorici: supstantivna kategorija riječi u atributskoj ulozi čini ogromnu većinu primjera ekscerpiranih iz korpusa (98%).

Kad je riječ o adverbijalnoj kategoriji riječi u funkciji atributa,

Omerović se njome bavi u četvrtom poglavlu svoje knjige. Ova kategorija riječi, za razliku od supstantivne, prema upravnom članu stoji u odnosu pridruživanja, koji se ostvaruje gramatičkom funkcijom, a ne gramatičkim oblikom zavisnog člana (*grupa od pet studenata*). Istraživani korpus ponudio je 0,95% za priloge u funkciji atributa, a 1% za brojeve.

Treća grupa riječi koja se može naći u funkciji atributa jesu verbalne. U petom poglavlu ove knjige nalazimo rijetke ali ipak prisutne primjere preobraženih glagola u obliku infinitiva koji stoje u funkciji atributa. Među članovima ovakve supstantivne sintagme ostvaruje se veza pridruživanja (*moć upravljati ljudima*). Zavisni član, kako navodi autorica, ima ulogu da eksplisira dodatni semantički sadržaj i upotpuni značenje cijele sintagme, pa je, prema tome, osnovno obilježje ovih sintagmi eksplikativno. Procentualno gledajući, ove sintagme prisutne su u korpusu svega 0,05%.

Među važnijim zaključcima do kojih je autorica u svome istraživanju došla treba, između ostalog, spomenuti i to da je najčešći oblik nekongruentnog atributa besprijeđložni ili prijedložni genitiv (62% primjera), lokativ (15%) i akuzativ (12,5%). Kao glavni zaključak možemo navesti da je nekongruentni atribut vrlo frekventno jezičko

sredstvo u upotrebi koje je povremeno zanemareno u sintaksičkom istraživanju.

Monografija *Nekongruentni atribut u bosanskome jeziku* Mirele Omerović nesumnjivo je značajan doprinos bosnistici. U njoj se nudi

egzaktan i zaokružen opis jedne od najvažnijih sekundarnih jezičkih tvorevina, te stoga predstavlja nezabilazni izvor za buduće istraživače nekongruentnog atributa i drugih srodnih sintaksičkih pojava.

Mirela OMEROVIĆ

EMIRA MEŠANOVIC-MEŠA: KONTRASTIVNA ANALIZA
BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA U
ZAKONIMA FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

(Slavistički komitet, Sarajevo, 2011)

U izdanju Slavističkog komite-ta u Sarajevu u okviru Biblioteke *Bosnistika* izašla je monografija autorice Emire Mešanović-Meša pod nazivom *Kontrastivna analiza bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika u zakonima Federacije Bosne i Hercegovine*.

Knjiga se, naime, bavi uspored-nom analizom bosanskog, hrvat-skog i srpskog jezika u zakonskim aktima objavljenim na području FBiH, gdje su se izdvajale razlike među trima jezičkim standardima na fonetskom, morfološkom, sintaksičkom i leksičkom planu, te utvrđivala njihova podudarnost s kodifikacijskom normom datih jezi-ka. U uvodnome dijelu rada govori se o počecima samostalnih jezičkih standarda (bosanskog, hrvatskog i srpskog) nakon raspada zajednič-kog standardnoga jezika, o odnosu hrvatske i srpske jezičke politike prema bosanskoj jeziku i njegovu nazivu, te o njihovoj ravnopravnoj

službenoj upotrebi u FBiH, što je autoricu potaklo na razmišljanje o (ne)opravdanosti objavljuvanja služ-benih akata u BiH u tri verzije. Po-stavlja se pitanje da li se posebnost uopće može ostvariti na komuni-kacijski jedinstvenom prostoru na kojem su prisutna tri veoma bliska jezička standarda proistekla iz iste osnovice, gdje komunikacija nije ugrožena i gdje se svi vrlo dobro razumiju. Time se zapravo žele zadovoljiti nacionalni osjećaji sva tri konstitutivna naroda tako što će se tri verzije zakonskih tekstova međusobno razlikovati formom, a sa-držina treba ostati ista.

Na fonetskom planu autorica izdvaja razlike među trima stan-dardima u vokalskim alternacijama *a/o*, *a/u*, *a/e*, kod nepostojanog *a*, pokretnih vokala, prijevoja vokala, refleksa jata, jotovanja, redukcije suglasnika, gubljenja suglasnika i ostalih alternacija, te glasa *h*. Na morfološkom planu to su uglavnom

razlike u kategoriji imenica, a osobito u tvorbi imenica. Kod pridjeva je najčešće nepodudaranje u upotrebi adjektiviziranih glagolskih pridjeva na *-iran*, *-ovan*, *-isan*, i pridjeva na *-ioni* i *-ijski*. I kod glagola se, također, javljaju razlike vezane za završetke *-irati*, *-ovati* i *-isati*, te kod tvorbe glagolskog pridjeva trpnog nastavcima *-t* ili *-n*. Prilozi sa završecima *-no*, *-ice*, *-ačno*, *-ce* različito se upotrebljavaju. Na sintaksičkome planu razlike se javljaju u pogledu reda riječi, upotrebi infinitiva ili konstrukcije *da + prez.*, dopuni imenskoga predikata ili na nivou vezničkih sredstava. U bosanskom jeziku koriste se veznici namjernih klauza *da* i *kako*, u hrvatskom na istim mjestima *kako*, za srpski jezik vrijedi da širu upotrebu pridaje vezniku *da*. Skupina *da li* u ulozi uvođenja zavisnih klauza češće dolazi u bosanskom i srpskom jeziku, a skupina *je li* u hrvatskom jeziku. Hrvatski jezik izdvaja se od preostala dva jezika i u upotrebi veznika *što*, koji služi kao stilski rezerva za učestali veznik *koji*. Sve uočene leksičke razlike donesene su u pet grupa: prva, parovi čiji su članovi riječ domaćeg i riječ stranoga porijekla (npr. *adekvatan* / *odgovarajući*); druga, riječi poznate po varijantskoj srpsko-hrvatskoj polarizaciji (npr. *nadležan* / *mjerodavan*); treća, riječi sa različitim značenjem u određenim standardi-

ma ili kontekstualni sinonimi (npr. *okolina* / *okoliš*); četvrta, stilski neutralne jedinice i njihove stilske zamjene (npr. *vršiti* / *obavljati* / *obnašati*); peta, razlike što se odnose na pravnu terminologiju i pravni jezik (npr. *kazneni* / *krivični*).

Pomno analizirajući sve tri verzije istoga teksta, autorica nam je veoma uspješno približila, slobodno ćemo kazati, prilično haotično stanje koje vlada u pripremi administrativnih tekstova na području BiH za njihovo objavljivanje, budući da su najčešće greške što se u njima javljaju zapravo lektorske intervencije, svjesno “upinjanje“ da se uspostave razlike među pojedinim standardima. Pritom se bosanski jezik jedanput približava hrvatskome, drugi put srpskome jeziku; jedan se lik teži prikazati pogodnjijim za jedan narod, a drugi za drugi narod i sl., dok se njihova stvarna opravdanost i funkcionalnost zanemaruju. Pojedine razlike u stanovitoj mjeri same sebi postaju cilj, te se stvara jedna vještačka slika jezika koja u stvarnosti ne postoji. U isto vrijeme ne posvećuje se nužna pažnja kulturi govora, te se neprestano ponavljaju iste greške u jeziku. Ističe se kako je prijeko potrebno načiniti kvalitetne priručnike i savjetnike koji će otkloniti dileme i razjasniti pitanja što se nameću lektorima u ovako složenom poslu. Naposljetku se napominje da razlike u jeziku ne

trebaju biti kamen spoticanja i jaz među narodima, već ih treba tolerirati i iskoristiti za napredak čovjekanstva i naučnog saznanja. Jezički standardi u BiH u međusobnoj su interferenciji, te ih ne treba siliti da se međusobno razlikuju onamo gdje to nije moguće. Ovaj rad nam

još jednom svojim primjerima i zaključcima potvrđuje da je jezik živi organizam, koji treba njegovati i usmjeravati, nipošto na njega vršiti pritisak i unositi vještačke promjene, jer takve su promjene samo strano tijelo koje ne može biti prirodno prihvaćeno.

Mirsad TURANOVIĆ

SABINA BAKŠIĆ – ALENA ĆATOVIĆ – ESRA ERTANIR:
VRIJEME JE ZA TURSKI
(Fono, Istanbul, 2011, 355 str.)

Evidentan porast interesovanja za turski jezik u našoj zemlji i okruženju zadnjih godina značajno se odrazio i na ponudu u izdavačkoj djelatnosti kada je u pitanju turski jezik i turska kultura. Pored mnoštva prevedene literature s turskog jezika, naročito djela iz turske književnosti i historiografije, objavljen je i značajan broj studija o turskom jeziku koje odgovaraju afinitetima i potrebama stručne i naučne javnosti. Iako se odavno osjećala potreba i za kvalitetnim izdanjima udžbenika turskog jezika, izdavači u Bosni i Hercegovini nisu imali sluha za to. Ovu potrebu prepoznala je izdavačka kuća Fono, koja u Turskoj slovi kao vodeća u oblasti učenja stranih jezika. Kao rezultat saradnje ove izdavačke kuće i nastavnika na Odsjeku za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu doc. dr. sc. Sabine Bakšić, doc. dr. sc. Alene Ćatović i Esre Ertanir, lektorice za turski jezik, objavljen

je udžbenik pod naslovom *Vrijeme je za turski*.

Udžbenik je podijeljen u dva dijela. U prvom dijelu ponuđen je kroki prikaz gramatike turskog jezika kroz koji će korisnici ovog udžbenika savladati, prije svega, tredesetak sufiksa. Turski gramatičari vole reći da naučiti turski jezik znači savladati trideset četiri osnovna sufiksa. Autorice ovog udžbenika to su očito imale u vidu jer su vrlo koncizno i pregledno, kroz pažljivo odabранe primjere, pokazale kako se u turskom kao aglutinativnom jeziku ponašaju sufiksi, posebno vodeći računa o njihovim pozicijskim varijantama. Uz teorijsko objašnjenje svake gramatičke jedinice ponuđena je i vježba u kojoj korisnici udžbenika testiraju da li su savladali obrađenu gramatičku jedinicu. U ovim krajnje preciznim i lapidarnim teorijskim objašnjenjima i odabranim primjerima za vježbu ogleda se bogato iskustvo u

nastavi turskog jezika koje posjeduju autorice. Autorice su uspjele naći mjeru između zahtjeva da objašnjenja budu precizna i lingvistički utemeljena i želje da budu funkcionalna i prijemčiva za korisnike različitih nivoa obrazovanja. U ovom obliku udžbenik je zanimljiv i koristan kako polaznicima kurseva i onima koji samostalno uče turski jezik, tako i studentima turkologije koji će ga moći koristiti kao udžbenik i praktikum, naročito u prvim fazama studija.

Drugi dio udžbenika struktuiran je u obliku dijaloga na turskom jeziku i njihovog prevoda na bosanski jezik nakon kojih slijedi rječnik. Autorice u uvodu naglašavaju da dijalozi predstavljaju situacijske okvire ili scenarije koji su metodološki organizirani na principima učenja stranog jezika propisanim u *Treshold 1990* (Cambridge, 1998). Kroz okvire ili scenarije kao što su ku-

povina, odlazak ljekaru, identitet, smještaj u hotel, putovanje isl. korisnik udžbenika usvaja primarnu leksiku neophodnu za snalažanje u datim situacijskim okvirima. Očito je da su autorice ove dijaloge obogatile materijalima koje su koristile i razvijale u nastavi turskog jezika. Kod gramatičkog i leksičkog strukturiranja dijaloga autorice su vodile računa da je to udžbenik koji ima za cilj usvajanje elementarnog nivoa jezika i primarne leksike, te su na tan način sačinile udžbenik koji predstavlja konzistentnu cjelinu.

Budući da je udžbenik *Vrijeme je za turski* teorijski utemeljen na glotodidaktičkim principima razvijenim u relevantnoj literaturi i da su autorice u njega unijele svoje višegodišnje iskustvo u nastavi turskog jezika, sa sigurnošću se može očekivati da će on zadovoljiti potrebe sve većeg broja onih koji uče turski jezik.

Asja OSMANČEVIĆ

LITERATURA KAO ODRAZ STVARNOSTI: PRIKAZ
ZBORNIKA RADOVA “GEDICHTE UND GESCHICHTE“
STIPENDISTA FRANZ-WERFEL PROGRAMA

(Hrsg. Arnulf Knafl, Wien 2011)

Stvaranje i postojanje književnog teksta u pravilu svjedoči o vremenu i sadržini življenja određenog historijskog razdoblja. Tako razvijena književna riječ integrira historijske činjenice, preoblikuje ih i pruža mogućnost šire interpretacije, kojom se opet pruža mogućnost za stvaranje novog historijskog koncepta.

U zborniku radova *Gedichte und Geschichte* potvrđuje se ova teza međusobne ovisnosti historije i književnog teksta i time čitalac dobija mogućnost da tekstove tumači u njihovom historijskom kontekstu, čiji okviri prelaze granice samog literarnog teksta i protežu se do stvarnog zbivanja. Različiti tekstovi analiziraju se kroz različite socijalno-političke aspekte s ciljem da reflektiraju historijske činjenice. Pri tome se posebno stavlja naglasak na vrstu teksta i vrijeme u kojem je napisan i način na koji taj tekst obrađuje stvarna zbivanja.

Težište knjige usmjeren je ka součavanju s austrijskom prošlošću, posebno kao kritički osrvt na stvarna zbivanja i njihovu književnu refleksiju. S obzirom na to da su tekstovi hronološki postavljeni, kao i same teme koje obrađuju, čitalac može pratiti historijske procese i time stvoriti okvirnu sliku određenog historijskog razdoblja. To razdoblje obuhvata period literarnog stvaralaštva od konca 19. stoljeća do perioda postmodernizma. Imajući u vidu da se tekstovi različitih autora bave različitom problematikom, što je uvjetovano raznovrsnim temama, stvara se kompleksna slika stvarnosti.

U tekstovima V. Preljevića (“*Dinge, die von heute sind. Östhetizismus-Kritik als Ort des Politischen bei Hugo von Hofmannsthal*“) (str. 9) i M. Vlashkog (“*Über die politische Komponente in der dramatischen Tätigkeit der Jung-Wiener*“) (str. 23) razmatra se u kojoj

mjeri i na koji se način manifestira utjecaj političko-socijalnih dešavanja u književnosti na prijelazu između 19. i 20. stoljeća. Prethodno proizlazi iz teksta V. Preljevića, u kojem se potvrđuje Hofmannsthalova teza da književnost odražava društvenu stvarnost ("*das Gesellige*") (str. 19) i time implicira međusobna uvjetovanost ove dvije realnosti. Prema Hofmannsthalu, politička i socijalna zbivanja, posebno u vrijeme društvenih kriza i previranja, ogledaju se u umjetnosti. Iz ovoga se može zaključiti da književni tekst pruža uvid u historijsku pozadinu i time slobodu kritike vladajućih političkih ideja toga vremena.

M. Vlashki u svom tekstu opširnije razrađuje socijalna i politička zbivanja toga vremena u dramaturgiji. Pri tome, na osnovu analize dramskih djela, ističe problematiku manipulacije svijesti kroz različite ideologije. Ovakva manipulacija očituje se u vještini naracije ("Sprachbeherrschung") (str. 26) u dramском stvaralaštvu, zbog koje dolazi do sve veće politizacije književnosti. G. Vassiliev ("*Denken in Antonomien. Die Darstellung des Ersten Weltkrieges in Richard Schaukels 'Eherne Sonette' 1914*"), K. Teller ("Schnittpunkte zwischen Kritik und Ohnmacht. Die Rubrik *Der blaue Montag* und Richard Guttman im Ersten Weltkrieg") i P.

Di Mauro ("29. Oktobar 1929. Der Tag danach") (str. 37, 47, 69) prerađuju u svojim tekstovima književna djela koja se prvenstveno odnose na društvene neprilike prouzrokovane Prvim svjetskim ratom. Koristeći se raznim mehanizmima dekodiranja tekstova spomenuti autori otkrivaju pozadinu "šifriranih" simbola (upotreba ironije, humora, igre riječi i stilskih figura), koji su u tim tekstovima sadržani. Posebno u njihovim analizama vidi se značaj literarne obrade društvenih zbivanja. Kao primjer tog značaja služe i nadredna dva teksta V. Deakove ("*Poetisierte Geschichte. Josephs Roths Hiob im historischen Kontext*") te G. Alvareza i I. Czapa ("*Zwischen Märchen und Erinnerung. Joseph Roths Monarchismus*") (str. 85, 93), koji se bave interpretacijom književnih djela Josepha Rotha, u kojima je zastupljena problematika habsburškog mita. Pri ovom kritičkom pristupu književnom djelu otkriva se smisao korištenja utopiskih slika prošlog vremena, koje se u toku analize tih tekstova sve više intenziviraju otkrivajući trenutnu dekadentnu stvarnost.

Tim pristupom otvara se i na meće pitanje značaja literarne intervencije na društvena stanja i na kulturu jednog društva. G. Kerekes ("*Von poetischer Rede in Österreich zu politischer Rede in Ungarn. Die Metamorphose von Robert Musils*

Der Mann ohne Eigenschaften in der ungarischen Literaturkritik“ istražuje u svom tekstu autentičnost Musilovog romana “*Der Mann ohne Eigenschaften*“ (str. 113) (Čovjek bez osobina) u odnosu na njegov prijevod na mađarskom jeziku. Pri tome dolazi do zaključka da verzija na drugom jeziku pruža nove mogućnosti interpretacije, ali time dolazi i do zaključka koliko je neki tekst ovisan o svom kulturno-političkom porijeklu.

Naredni tekstovi T. Havryli-va (“*Gedichte, Gespräche und Geschichte. Paul Celan*“), B. P. Korya (“*Die Rhetorik der Beunruhigung. Zu Ernst Jandls Gedicht wien:heldenplatz und Thomas Bernhards Theaterstück Heldenplatz*“) i J. B. Miguouea (“*Politisches Denken im ‘Elfenbeinturm’. Zu Literarisierung der Politik bei Peter Handke*“) (str. 145, 169, 185) odnose se na književne tekstove vremenskog perioda nakon Drugog svjetskog rata. Iz tih analiza proizlazi da se jezik tih tekstova koristi kao eksperimentalni materijal; oni imaju za cilj da ukažu i ujedno kritiziraju dešavanja u toku Drugog svjetskog rata.

U savremenoj literaturi gore navedene metode književnog stva-

ralaštva još više dolaze do izražaja zbog slobode izraza i novih metoda pisanja koje dopuštaju da se koristi materijal iz drugih oblasti kulture, kao što je intertekstualnost, koja se primjećuje u dva posljednja navedena teksta od B. Gorbatenka (“*Das literarische Stadtbild als Begegnung des Poetischen mit dem Geschichtlichen. Der Mythos St.Petersburg in der Österreichischen Gegenwartsliteratur*“) i K. Kupczynske (“*Anstatt’lobpreisender Monologe. Kathrin Röggla, Robert Menasse und alte Aufgaben neuer Literatur aus Österreich*“) (str. 199, 209). To je posebno izraženo u analizi Kupczynske, u kojoj se očituje kritika savremene postmodernističke literature, koja preuzima sve šira savremena područja, kao što su mediji, bez obzira na njihovu umjetničku vrijednost.

Može se zaključiti da spomenuti tekstovi ukazuju na neumitno postojanje interakcije između literarnog teksta i izvanliterarne stvarnosti. Ovakva međusobna uvjetovanost odražava ne samo historijski trenutak kojim se tekst bavi nego otkriva i promjene nastale do trenutka stvaranja teksta, a ujedno služi kao materijal koji se može koristiti u ak-tuelnom historijskom kontekstu.

Vikica MATIĆ

LJUBINKA PETROVIĆ-ZIEMER: MIT LEIB
UND KÖRPER. ZUR KORPORALITÄT IN DER
DEUTSCHSPRACHIGEN GEGENWARTSDRAMATIK

(Verlag, Bielefeld, 2011, 147 str.)

Ljubinka Petrović-Ziemer u ovoj se knjizi bavi prikazivanjem razlike između trupa (*Körper*) kao materijalnog, organskog “dijela” ljudskog bitka, koji se može opaziti u njegovoj konkretnoj pojavi, i tijela (*Leib*) kao onog *unutarnjeg*, individualnog dijela koji se može spoznati samo osjetilima. Specifično je da u njemačkom jeziku postoje različiti izrazi kojima se obilježavaju ova “dva fenomena” ljudskog bića, dok se, primjerice, u engleskom ili u romanskim jezicima za obilježavanje istih koristi samo jedan izraz. Konkretno, u bosanskom jeziku najčešća je uporaba izraza “tijelo”. Na različitost ova dva pojma, neodvojivost jednog od drugog, ali i na njihovu ulogu kod “vlastitog ja”, te njihov odnos prema drugima, svojom analizom uspješno ukazuje Ljubinka Petrović-Ziemer.

Knjiga je podijeljena na dva glavna dijela, koji se opet dijele u više poglavlja. U prvom dijelu ra-

zrađene su metodičke i teorijske osnove iz raznih znanstvenih područja (psihologija, teorija kulture, “gender studies” itd.), koje autorici dalje služe kao podloga za sastavljanje modela analiziranja “tjelesnosti” u savremenoj njemačkoj dramaturgiji. U prvom poglavlju Petrović-Ziemer daje pregled razvoja istraživanja o dramaturgičarima žena, od samih početaka preko razvoja do današnjeg stanja istraživanja i stvaranja. Na osnovu raznih studija jasno je prepoznatljiv težak položaj žena na području kazališnog djelovanja, a očituje se i nedovoljan interes za istraživanje ovog područja. Uzrok tome su, kako proizilazi iz korištenih studija, neravnopravnost žena, omalovažavanje njihovih sposobnosti, vladajući ženski klišeji, ignoriranje dramaturgičarki i sl. Značajan napredak bilježi se tek od sredine, odnosno kraja prošloga stoljeća kako u samome stvaralaštvu žena, tako i u znanstvenom istraživanju ove tematike.

U prvom se poglavlju, dakle, predstavlja feminističko istraživanje u kontekstu savremene dramatike. Autorica dalje u drugom poglavlju predstavlja teškoće, konflikte te aktualne tendencije “*gender-studies*“ i koncepta postdramatičnog teatra. U ovom poglavlju rada razjašnjava se odnos feminističkog i istraživanja o spolovima. Iz ovih analiza autorica izvodi i provjerava “*gender*“ kao potencijalnu analitičku kategoriju, gdje primarnu ulogu, dakle, igraju spol i spolnost predstavljeni u figurama. Hans-Thies Lehmann zastupa teoriju “postdramatičnog teatra“, po kojoj je tradicionalna dramska forma u savremenom teatru prevladana, tj. razvoj fabule napušten je u korist ceremonijalnog ili ritualnog scenskog dogadaja, likovi su deindividualizirani, a “tijelo“ desemantizirano. Petrović-Ziemer uzima, dakle, i ovu teoriju u obzir, ali ona dolazi do zaključka da je u savremenoj dramatici nemoguće doći do općevažećeg stava s obzirom na vladajući estetički pluralizam, te se time prefiks “*post*“ ne može koristiti za određivanje i objašnjenje koncepta savremene dramatike. Razni postojeći koncepti tijela predmet su četvrтog poglavlja. Autorica daje pregled od Descartesovog koncepta “dualizma supstanci“ (koji se zasniva na potpunom dijeljenju tijela i duha, te na tezi da je svijet moguće spoznati jedino misaonom supstan-

com), pa do teorijskih promišljanja H. Plessnera i M. Marleau-Pontya, koji opovrgavaju Descartesovu teoriju. Marleau-Ponty i Plessner argumentiraju svoj stav tako što upućuju na recipročni odnos racionalnosti, senzualnosti i tjelesnosti u procesu spoznaje. Upravo na ovu teoriju oslanja se model koji sastavlja Petrović-Ziemer za analizu savremene drame u kontekstu odnosa “trupa i tijela“ i njihovog predstavljanja na sceni. Autorica u svojoj analizi uspostavlja uravnotežen odnos između ova dva fenomena “trup“ (*Körper*) i “tijelo“ (*Leib*) i tako prevladava jednostran pristup analiziranja isključivo onog “materijalnog ili vanjskog“ dijela u kontekstu dramatike. Jedan od najbitnijih aspeaka-ta njenog modela za analizu čini i koncept “*staging-body*“ (inscenacija tijela) Gabriele Brandstetter.

Drugi dio knjige čini analiza konkretnih tekstova savremene njemačke drame. Ljubinka Petrović-Ziemer na različitim tekstovima primjenjuje i isprobava svoj model analiziranja, koji obuhvaća razne aspekte dramskog insceniranja tijela. Analiza se vrši na tekstovima koji obuhvaćaju dvije bitne tematike savremene dramatike, a to su tematika posla, tj. nezaposlenosti, i tematika obitelji. Drame *Die Bergarbeiterinnen* Elfriede Müller, *Springerin* Simone Schneideri *Der gerloch Dream* Katharine Tanner

djela su koja se bave problematikom radnog odnosa pojedinca/nezaposlenosti u modernom društvu i položaja žena u istom. Primjerice, u djelu K. Tanner *Degerloch Dream* Petrović-Ziemer svoj model koristi u svrhu ispitivanja odnosa tijela (duha) i ljudskog trupa u kontekstu teških radnih odnosa i nezaposlenosti (str. 239). Iz ove analize autorica zaključuje da je kaos koji se zbiva u unutrašnjosti likova sukladan realizaciji scene i vanjskim tjelesnim pokretima. Trup je ovdje nositelj svih nutarnjih emocija i osjećanja i kao takav predstavlja reakciju na te emocije. Ta činjenica ukazuje na nemogućnost opstanka jednog fenomena bez drugoga. Reakcije tijela potpuno prate unutarnji strah i napetost likova. Svaki čin koji likovi izvode, kako zaključuje Petrović-Ziemer, posljedica je nutarnjeg stanja. Tako, primjerice, osjećaj boli potpuno uništava trup, oduzima mu gipkost pokreta. Tijelo se, dakle, potpuno slama pod pritiskom osjećanja, lik gubi kontrolu nad motorikom trupa (str. 259-260). U drugom dijelu analize Petrović-Ziemer nudi pregled razvoja muško-ženskih odnosa, poimanja roditeljstva, seksualnosti, uloge žene ali i muškarca koja je podijeljena na osnovu spolne pripadnosti itd., sve to u odnosu na društvene promjene koje sa sobom donosi modernizacija i industrializacija društva. Na primjeru

drama *Erben und Sterben* Frederike Roth, *Sloane Square* Marlene Streeruwitz i *Katzen haben sieben Leben* Jenny Erpenbeck nastavlja se ispitivanje odnosa navedena dva fenomena, ali sada u kontekstu obitelji današnjice i promjena kojima je ona izložena s obzirom na jake društvene promjene prošlog stoljeća. Tako je iz analize drame *Katzen haben sieben Leben* dramatičarke Jenny Erpenbeck uočljiva ovisnost i dominantnost među likovima po držanju tijela. Kako zaključuje autorica, pojam moći insceniran je i prepoznatljiv u pokretima i ponasanju pojedinačnih likova. Povjerenje, bliskost, brižljivost figuriraju se u gestama koje likovi proizvode. Čitav jedan odnos i stav potpuno je prepoznatljiv po držanju jednog lika u odnosu na drugi.

Ljubinka Petrović-Ziemer u okviru svoga rada konstruira model analiziranja koji se koncentriра na odnos trupa i tijela i njihovo insceniranje u savremenoj njemačkoj dramatici. Oslanjajući se na koncept *staging-body* G. Brandstetter, djelomično na gender-teoriju, te na teoreme H. Plessnera i M. Merleau-Pontya, autorica stvara jedan izuzetno kvalitetan model ispitivanja koji pruža mogućnost temeljitog i razumljivog predočavanja diferencija, ali i jasne međusobne ovisnosti između pojma trupa (*Körper*) i pojma tijela (*Leib*). Ovim radom Petrović-Ziemer uka-

zuje i na to u kojoj je mjeri određeno međusobno djelovanje osjećanja, afekata i vanjskog stava likova. Kako autorica sama zaključuje, ove analize pokazuju kako se taj recipročni odnos očituje u radnom odnosu, familijarnim konstelacijama,

raznim međuljudskim odnosima i društvenim strukturama. Očito je i to kako se slabosti tijela odražavaju na samoj pojavi lika i time određuje njegovu povezanost s okolnim svijetom, ali i odnos prema samome sebi.

Hasnija MURATAGIĆ-TUNA

IN MEMORIAM AKADEMIK ASIM PECO (1927–2011)
ZAPIS O PROFESORU I ČOVJEKU

*Kad je bog u svom prapočetku stvarao
stvari, on stvori sunce;
ono izlazi, zalazi i ponovo se vraća.
On stvori mjesec;
On izlazi, zalazi i ponovo se vraća
On stvori čovjeka;
on dođe – ali se ne vraća.*

(afrička narodna pjesma)

Naša lingvistička nauka ostala je 7. decembra 2011. godine bez jednog od najvećih proučavalaca našega jezika – akademika Asima Pece. Umro je u Beogradu, u kojem je proveo, neumorno radeći, gotovo čitav svoj radni vijek. U Beograd je došao 1950. Upisao se na Filozofski fakultet, na kojem je studirao i proveo godine mladosti i saznanja, zatim službovaо sve do odlaska u penziju, kada je 1992. godine nastavu povjerio mlađim kolegama. Penzija nije znaciла i povlačenje iz nauke. Naprotiv, radio je vrijedno, bez zastaja i prekida, do posljednjeg

trenutka svoga života. Između dva trenutka, upisa na fakultet i njegovog odlaska u vječnost, stalo je šezdeset i više radnih godina profesora Pece.

Asim Peco je rođen u Ortiješu kod Mostara 1927. godine. Na Buni je završio osnovnu školu, a srednju u Mostaru. Dvije godine (1945–1947) radio je kao učitelj u Hutovu kod Čapljine i jednu (1947/48) kao referent za narodno prosvjećivanje u Prozoru. Na Višu školu u Sarajevu (grupa za srpskohrvatski jezik i jugoslavensku književnost) upisao se 1948. godine, a diplomirao dvije godine kasnije (1950). Studije je nastavio u Beogradu. Diplomirao je na grupi za južnoslavenske jezike i opću lingvistiku 1952. godine, s prosječnom ocjenom devet i po. Na katedri za južnoslavenske jezike radio je kao pripravnik do 1956. godine, a potom je godinu dana proveo u vojsci. Vrativši se iz vojske, na katedri za južnoslavenske jezike i opću

lingvistiku postavljen je za asistenta. Ubrzo, 1958. godine odbranio je doktorsku disertaciju pod naslovom *Govor istočne Hercegovine*; 1960. izabran je za docenta; 1968. za vanrednog profesora, a 1972. za redovnog profesora sad već Filološkog fakulteta u Beogradu u oblasti dijalektologije i historije srpskohrvatskog jezika. Na ovom fakultetu je sve do odlaska u penziju predavao Dijalektologiju, Akcentologiju i Eksperimentalnu fonetiku. Tri godine je proveo u Francuskoj, na Univerzitetu u Strassbuorgu, radeći kao lektor srpskohrvatskog jezika, i jednu u Rusiji, na Univerzitetu u Lenjingradu, radeći kao predavač srpskohrvatskog jezika... Profesor Peco je bio učesnik mnogobrojnih domaćih i međunarodnih naučnih skupova. Predavanja je držao u mnogim svjetskim i domaćim univerzitetskim centrima (Moskvi, Lenjingradu, Kijevu, Pragu, Krakovu, Varšavi, Beču, Berlinu, Hamburgu, Parizu, Firenci; Nišu, Nikšiću, Prištini itd.). Radio je na mnogim domaćim i međunarodnim projektima. Bio je mentor tokom izrade magisterskih i doktorskih radova mnogim danas poznatim lingvistima. Bio je odgovorni urednik časopisa *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, član uredništva *Južnoslovenskog filologa*, *Srpskog dijalektološkog zbornika*, *Našeg jezika* i *Polno-Slavice*. Bio je potpredsjednik i sekre-

tar Društva za srpskohrvatski jezik Srbije, predsjednik Savjeta seminara za strane slaviste i član rukovodstva Međunarodnog slavističkog centra. Na Filološkom fakultetu, u više navrata, bio je šef katedre za južnoslavenske jezike.

Dobitnik je nagrade "14. februar" (Mostar, 1986), "Veselin Mašleša" (Sarajevo, 1986) i "Vukove nagrade" (Beograd, 1990).

Imenovan je za člana Akademije nauka i umjetnosti BiH 1978, a od 2003. za člana Crnogorske akademije nauka i umjetnosti.

Cjelokupnim svojim radom profesor Peco dokazuje da se bavio filologijom, i to u onom klasičnom smislu u kome se ime ove nauke upotrebljavalo; s velikom ljubavlju izučavao je naš jezik i jezički analizirao brojna djela književnika koji su stvarali na srpskohrvatskom jeziku. Bio je čovjek širokog interesovanja, odličnog obrazovanja, ali i radoznanog duha. Zanimalo se za sve oblasti jezika: dijalektologiju, akcentologiju, morfologiju, leksiologiju, stilistiku, ortografiju itd. U svim ovim disciplinama profesor Peco je ostavio uvjerljiva i pouzdana rješenja i mnoga polazišta za nova istraživanja. Uvijek je bio u toku svih zbivanja oko jezika, i uvijek je reagirao brzo, jer je imao jasne stavove o aktuelnim jezičkim problemima kod nas.

Širina i dubina lingvističkih shvatanja profesora Pece ogledaju se u svim njegovim radovima i njihovoj tematskoj raznovrsnosti (ima ih preko 600). Svaki njegov rad je značajan i specifičan. Pisao je jasno i oštros, ali bez grubosti, otvoreno bez vrijeđanja, jer je uvijek poštovao tudi rad i mišljenje, bez obzira na to da li se radilo o autoritetu ili novom posleniku u nauci. Njegovi su radovi prava riznica novih ideja i interesantnih zaključaka i formulačija. U njima je misao jasno i sažeto iskovana. Čitavog života, mišlju i djelom borio se za ljepotu jezika svojega.

O doprinosu profesora Pece pro- učavanju našega jezika zna se do- sta. O tome su pisali najpozvaniji i najstručniji ljudi iz ove oblasti. Dali su mu najviše ocjene i priznanja, kakvim se malo lingvista s naših prostora može pohvaliti. U znak zahvalnosti za sve što je učinio Bosansko filološko društvo, uz pomoć Akademije nauka i umjetnosti BiH i Bemusta, objavilo je njegova izabrana djela 2007. godine u Sarajevu. Riječ je o sljedećim knjigama: *Govori istočne i zapadne Hercegovine*, *Govori zapadne Hercegovine*, *Ikavskošćakavski govor zapadne Bosne I*, *Ikavskošćakavski govor zapadne Bosne II*, *Radovi o turcizmima i Jezik književnog teksta i Bibliografija*. U njima su sakupljeni i na jednom mjestu objavljeni radovi kojima se

profesor Peco odužio svojoj rodnoj grudi. Na koricama prve knjige li- jepo zapisa Senahid Halilović, ina- če najzaslužniji za ovaj poduhvat: "Tako se na samim počecima polu- stoljetnog uspravnog hoda našega jezika profesoru Peci posrećilo da daruje nauci odabranu biserje svo- ga užeg i šireg zavičaja – blago iz neiscrpne riznice govora centralne i istočne Hercegovine". Josip Bao- tić, priredivač druge knjige, zapisao je sljedeće: Asim Peco je "jedan od najreprezentativnijih dijalektologa s prostora bivše Jugoslavije". O knji- ževnim tekstovima koji su objav- ljeni u šestoj knjizi, autorica ovih redaka, kao njen priredivač, napisala je "da oni predstavljaju specifičnu kolektivno-kulturnu memoriju, na pravi način populariziraju oso- benosti bosanskohercegovačkog je- zičkog pejzaža, i određuju razvojne tokove našem književnom izrazu. Knjiga predstavlja velik doprinos našoj nauci o jeziku i književnosti". Treba podsjetiti i na to da je profesor Peco u svoj život i svoje radove utkao tolerantnost i dobromjer- nost i onda kada to nije bilo nimalo lahko. Stvarao je u vrijeme razmi- rica i netrpeljivosti, prisvajanja i dominacija, ali se tog vremena ipak rado sjećao. Slijedio je uvijek jedan put, put pravog naučnika i velikog čovjeka. Bila je to poznata, uvijek ista, putanja profesora Pece; tač- nost, stručnost, istina u nauci, odgo-

vornost, konstruktivnost, urednost, pravičnost i principijelnost. Sve je to prenio u generacije svojih studenata, stvorivši tako snažan profesorski kadar srpskohrvatskog jezika za škole širom zemlje. One sa kojima je radio uvijek je bodrio i kuražio, bđio nad njihovim radom i nesobično pomagao. Bio im je profesor i roditelj. Svi koji su ga poznavali s ljubavlju i velikim poštovanjem uvijek će ga se rado sjećati.

Djela profesora Pece, značajna i dragocjena, ostat će kao utješni dio trajanja i podsjećanja na plodan i vrijedan život jednog našeg velikog naučnika, prijatelja i dobrog čovjeka, našeg dragog profesora – Asima Pece.

Počivaj u miru...
počivaj u vječnosti...
Sit tibi terra levis.

Sanjin KODRIĆ

ŽIVOTNA STORIJA I KNJIŽEVNA HISTORIJA¹ NEDŽAD IBRIŠIMOVIĆ (1940–2011)

Jučer se promijenila historija, ova naša bosanska, književna i kulturna. Već od danas kao činjenica stajat će to da je Nedžad Ibrišimović, jedna od najvećih figura u našoj književnosti uopće, rođen u Sarajevu 20. oktobra 1940. godine i da je umro u istom, rodnom gradu 15. septembra 2011. godine, iznenada, u 71. godini života. U njegovoj, sad već završenoj biografiji stajat će i to da je bio pripovjedač, romanopisac, dramatičar, pjesnik, eseist te likovni umjetnik, ugledna kulturna i društveno priznata ličnost – dobitnik brojnih nagrada, uključujući i Šestoaprilsku nagradu grada Sarajeva (iz daleke 1969), kao i član Društva pisaca BiH (od 1964) i njegov predsjednik (1993–2001), član Udruženja likovnih umjetnika BiH (od 1982) te član Akademije nauka i umjetnosti BiH (od 2008), kao i je-

dan od utemeljitelja Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti (2011). Završena je i Ibrišimovićeva bibliografija, a u njoj posebno mjesto uzimat će – između brojnih drugih književnih i neknjiževnih radova – autorova prva pripovjedačka zbirka *Kuća zatvorenih vrata* (1964), potom njegov prvi roman *Ugursuz* (1968), a nakon njega i ostali autrovi romani, pripovjedačke, dramske i pjesničke knjige, među kojima posebno romani *Karabeg* (1971) ili *Braća i veziri* (1989), sve do Knjige Adema Kahrimana napisane Nedžadom Ibrišimovićem Bosancem (1992) i, konačno, romana *Vječnik* (2005), temeljem kojeg ga je Društvo pisaca BiH kandidiralo za Nobelovu nagradu, te romana *El-Hidrova knjiga* (2011), knjige koja još uvijek miriše po novini, po svojem tek započetom životu, i knjige za koju niko nije mogao ni slutiti da će biti *ona konačna, knjiga oproštaja*.

¹ Izlaganje na Komemoraciji održanoj u Narodnom pozorištu u Sarajevu 16. septembra 2011. godine.

Ispod ovih suhih, bio-bibliografskih činjeničnih redaka, u koje samo naizgled, tek u prvi mah, stao je cijeli jedan ljudski život i golemi spisateljsko-umjetnički rad, krije se, međutim, jedna nesvakidašnja životna storija, ali i jedna od najvažnijih dionica historije sveukupne novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti. U nju je, baš kao i u život, Nedžad Ibrišimović ušao na način koji je samo njegov, jedinstven i neponovljiv, i zato tako dragocjen, i zato takav da ovaj trenutak, težak i bolan, jeste trenutak kad nikad dokraja znana tajna smrti, te uvijek iznenadne, ali ipak jedine čovjekove izvjesnosti, postaje i povjesni čin nakon kojeg ništa neće više biti isto, i to ne samo u našim ličnim, pojedinačnim životima, već i u našem zajedničkom, općem življenju, kojeg smo svi mi dio. Jer, odlazak Nedžada Ibrišimovića, odlazak je i brižnog muža i oca, i srčanog prijatelja, i neiscrpnog a pažljivog sagovornika u gotovo svemu onom ka čemu čovjekov duh može naći svojeg puta, i burnog, neobuzdanog, strasnog mislioca cjeline života oko nas, ali je to i odlazak pisca koji je, neviđenom snagom svojeg spisateljskog postojanja, gotovo svakim svojim tekstom mijenjao cjelinu naše literature i ukupne kulture, dajući tako književno-kulturnom vremenu u kojem je živio svoj neizbrisiv trag

i pečat i učinivši ga tako konačno (i) *svojim*, upravo (i) *ibrišimovićevskim*. Nažalost – moram to reći – čini mi se da to tek sad vidimo u potpunosti, što međutim neće – niti bi smjelo – kazati i to da je sve ovo nužno i prekasno, jer bolje je i naknadno prepoznati vrijednost nego nikad.

Književno djelo Nedžada Ibrišimovića, bez i najmanje sumnje jedinstveno i u širem južnoslavenskom te evropskom kontekstu, jedna je od presudnih povijesnorazvojnih pojava u savremenoj bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj praksi, u kojoj je, sa svom eksplozivnošću nepatvorene samosvojnosti i novine, od samog svojeg početka funkcionalo na način cijele jedne istinske književnokultурне revolucije. To je već bio slučaj i s prvom Ibrišimovićevom autorskom knjigom – pripovjeđačkom zbirkom *Kuća zatvorenih vrata* (ili, izvorno, u prvoj svojoj naslovnoj verziji, *Kuća bez vrata*), koja će ovog tad mladog autora, u ranim dvadesetim i praktično tek na pragu života, najaviti kao pisca koji se ni po čemu ne prepoznaće kao početnik, a pogotovo ne kao epigon etabliranih književnih pojava, već kao pisac u startu dokraja osobenog autorskog književnog svijeta, koji je u slučaju Ibrišimoviće-

va književnog djela i tad, baš kao i kasnije, sve do *El-Hidrove knjige*, njegova, nažalost, posljednjeg djela, uvijek podrazumijevaо konstantu izrazite *inovativnosti* i krajnje *oneobičenosti*, pa čak i ono što je sami *estetski šok*. A kao takva već prva knjiga Nedžada Ibrišimovića predstavlјat će odlučan raskid s postojećom književnom matricom, i – mada zasnovana još krajem pedesetih godina 20. st. – povest će bošnjačku i bosanskohercegovačku književnost svojeg vremena putem osvajanja novih literarnokreativnih prostora i mogućnosti, sve to na način kad Ibrišimović, iako književni početnik, postaje jedan od predvodnika čitave jedne nove književne generacije i jedne nove, drugačije književne vrijednosti. Svojim nesvakidašnjim književnim svjetotom i inoviranim književnim postupkom, koji su redovno iznevjeravali sve ono što je kod nas tad bio vladajući horizont recipijentskog očekivanja, književnošću koja je, naime, predstavljala dotad kod nas neviđenu kreativnu provokaciju tad već okamenjenim i ovještalm literarnim klišejima klasične postrealističke i modernističke književne prakse, već prva Ibrišimovićeva knjiga ispostaviti će se, dakle, kao *paradigmagenična*, a što će postati još očitije onog trenutka kad se Ibrišimović, svega nekolike godine kasnije, javio i svojim prvim ro-

manom – romanom *Ugursuz*, koji će opet, naravno, predstavljati čin dodatne inovacije naše onovremene književnosti i ponovo novi estetski šok, zbog čega uostalom i ne čudi to da je upravo za ovaj, svoj prvi roman Ibrišimović nagrađen prestižnom nagradom kakva je Šestoačrniljska nagrada grada Sarajeva, i to sa svega 28 godina života.

Kao prvi dio onog što će autor kasnije nazvati svojom “muslimanskom trilogijom”, i *Ugursuz* je roman povijesne teme – ovdje konkretno, barem u okvirnom smislu, teme raspada tradicionalne porodice i uopće tradicionalnog svijeta u vremenu dramatičnih povijesnih raskršća i povjesne zebnje, baš kao i najveći dio onovremene bošnjačke te bosanskohercegovačke pripovjedačko-romaneskne književne prakse, ali za našu književnost karakteristična “priča o prošlosti” ovdje se javlja u sasvim novom, potpuno drugačijem vidu, kao onaj tip tzv. novohistorijske proze koji je otisao čak i dalje negoli je to bio slučaj kod tad vodećih, kanonskih autora kakvi su – o pripovijeci i romanu kad je riječ – bili prije svega Ivo Andrić, Meša Selimović ili Derviš Sušić. Izrazito *amimetičan*, pa čak i *antimimetičan*, *metaforičan* i *simboličan*, ovakav, *pseudopovijesni* Ibrišimovićev svijet prestaje biti tek svijet prošlosti (kako će to, uostalom, mnogo godina kasnije

na jednom mjestu reći i sam autor) i postaje kako “pozornica“ univerzalne, vječite “ljudske sADBine“ i “čovjekove situacije“, tako i – još više – ono na što će Ibrišimović skrenuti pažnju onda kad autopoetički konstatira to kako ga u historiji zanimaju primjeri za njegovo “stanje“ – “za ono što sam ja sa svojim osjećanjem umjetničkog“, čime će se kod ovog autora dokraja, još izrazitije negoli u njegovo prvoj knjizi, otvoriti upravo onaj svijet koji je određen kao samo njegov, kao ibrišimovićevo. Ovakvo što bit će slučaj i u preostala dva dijela autorove “muslimanske trilogije“ – romanima *Karabeg* i *Braća i veziri*, gdje će, kao i u *Ugursuzu*, Nedžad Ibrišimović svojim nevjerovatno istančanim književnim nervom nastaviti neke od čvorinskih tematskih okupacija novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće, i to ponovo one koje pripadaju kompleksu povijesnih raskršća i povijesnih trauma, ali sve to, opet, ne na način ponavljanja književne tradicije kao takve već na način njezina izrazito inovativnog *rekreiranja*, kojem u ovom smislu sve do danas i nema istinskog pandana u našoj savremenoj književnoj praksi.

Važnu prekretnicu u Ibrišimovićevu i životu i književnom djelu predstavljat će Agresija na BiH i još uvijek u našim sjećanjima živo prisutan nedavni rat, koji će bitno pro-

mijeniti Ibrišimovića i kao čovjeka i kao pisca, kako to vrlo reprezentativno pokazuje i *Knjiga Adema Kahrimana napisana Nedžadom Ibrišimovićem Bosancem*, jedan od naših prvih značajnih književnih odgovora na bezumje mržnje i krvoproljica, a kojem će se – kako je to radio i s nekim drugim tekstovima – Ibrišimović vraćati i kasnije, sve dok ova prvobitna nesvakidašnja pripovijetka o naknadnom pokušaju sprečavanja zločina koji se već desio nije postala još jedan osebujni i opet za njega karakteristični autorov roman. Ostajući vjeran sebi, ali i potvrđujući onu istinu da je čovjek stalna i nužna promjena, ovim romanom, prvim za koji je autor konstatirao da u potpunosti pripada onom što je nazvao “ruhani inspiracijom“, Ibrišimović je pritom dokraja ušao u područje koje i dalje ostaje, kako i ranije, od njegove prve knjige pa nadalje, mjesto potrage za konačnom, savršenom književnom formom, dakle i dalje mjesto *poe-tičko-estetičkog traganja*, ali sad je to postalo i mjesto još šire otvoreno za pitanja *etike*, što će, konačno, biti važna premosnica ka narednom i, nažalost, posljednjem krugu glavnog toka književnog rada Nedžada Ibrišimovića, onom koji čine romani *Vječnik* i *El-Hidrova knjiga*.

A s *Vječnikom* i *El-Hidrovom knjigom* Ibrišimović se i u književnom smislu najviše približio *smrti*.

Ona kao *jezin*, kao sigurno saznanje, kao jedina izvjesnost čovjekova života, postaje osnovni pokretač književnog svijeta koji je autora opsjedao – kako je sam više puta kazivao – gotovo od samih njegovih spisateljskih početaka, u čudnovatom kazivanju o čovjeku koji, pod različitim imenima i s različitim ljudskim sudbinama i životnim pričama, živi *vječnički život*, život dug gotovo pet milenija, od pradavnog vremena Starog Egipta, pa sve do prve polovine 20. st. i bosanskog međurača, nastojeći živjeti i dalje, sve to u želji da, kad konačno dode vrijeme smrti, umre ne *mrtav*, već *živ*. Upravo ovakvim svojim posljednjim romanima, posljednjim svojim spisateljskim recima o bogougodniku Abdulahu Misriju El-Bosneviju, metafori čovjeka koji bi, uprkos izvornom ljudskom strahu

pred tajnom smrti, na kraju trebao i morao pronaći u sebi snagu da se, smiren i pomiren, *preda* Apsolutu i tako pređe u Onostranost *mrtav i prije smrti*, baš onako kako to veli sufijski, islamskomistički nauk, Nedžad Ibršimović maestralno je redefinirao ne samo cijelokupnu noviju domaću književnu tradiciju, posebno romanesknu, već je, isto tako, u potpunosti preokrenuo i porедак vrijednosti u cjelini moderne evropske kulturne povijesti, one u čijem antropocentričnom središtu stoji *čovjek*, a ne *Bog*. Time je, na kraju, kao pisac napravio jedinstveni zaokret u povijesti cijelokupne savremene evropske kulture, a kao čovjek, smiren i predan, spremio se za svoj put u Vječnost.

(Sarajevo, 15. 9. 2011)

ISPRAVKA

U prošlom broju *Pisma* (VIII/I, 2010) tehničkom greškom došlo je do pogrešnog navođenja autorstva prikaza pod naslovom “Міхась Тарэлка – Ірына Сынкова: АДКУЛЬ ПАЙШЛІ ІДАЛЫ (Мінск, 2009.) (*Otkud su došli idoli – religijsko-polemički manuskript iza tatarske ostavštine Velikog vojvodstva Litva*)”. Naime, autorice su ovog prikaza Amela Ljevo-Ovčina i Lejla Nakaš.

Izvinjavamo se autoricama i čitaocima na učinjenoj pogrešci.

Redakcija

PODACI O AUTORIMA

Senka Ahmetović-Palić
Sarajevo
senkaap@yahoo.com

Azamat Akbarov
International Burch University
Sarajevo
aakbarov@ibu.edu.ba

Amina Arnautović
Fakultet islamskih nauka
Sarajevo
aminaarnautovic@hotmail.com

Lada Badurina
Filozofski fakultet
Rijeka
lbadurin@ffri.hr

Halid Bulić
Filozofski fakultet
Tuzla
halidb10@yahoo.com

Ifeta Čirić-Fazlija
Filozofski fakultet
Sarajevo
ifeta.ciric@ff.unsa.ba

Elma Dizdar
Filozofski fakultet
Sarajevo
elma.dizdar.@ff.unsa.ba

Esad Duraković
Filozofski fakultet
Sarajevo
esad.durakovic@ff.unsa.ba

Denita Haverić
Filozofski fakultet
Sarajevo
dzenitahaveric@yahoo.com

Azra Hodžić-Čavkić
Sarajevo
azra.e.hodzic@gmail.com

Enisa Ivojević
Filozofski fakultet
Sarajevo
enisa.ivojevic@ff.unsa.ba

Nejla Kalajdžisalihović
Filozofski fakultet
Sarajevo
nejlak@gmail.com

Podaci o autorima

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Sarajevo
sanjin.kodric@ff.unsa.ba

Johann Georg Lughofer
Filozofski fakultet
Ljubljana
JohannGeorg.Lughofer@ff.uni-lj.si

Amela Ljevo-Ovčina
Filozofski fakultet
Sarajevo
amela.ljevo-ovcina@ff.unsa.ba

Vikica Matić
Sarajevo
vikica.matic@yahoo.de

Emira Mešanović-Meša
Pedagoški fakultet
Sarajevo

Sanela Mešić
Filozofski fakultet
Sarajevo
sanela.mesic@ff.unsa.ba

Hasnija Muratagić-Tuna
Filozofski fakultet
Sarajevo
hasnija.muratagic-tuna@ff.unsa.ba

Edina Murtić
Filozofski fakultet
Sarajevo
edina.murtic@ff.unsa.ba

Amela Ljevo-Ovčina
Filozofski fakultet
Sarajevo
amela.ljevo-ovcina@ff.unsa.ba

Mirela Omerović
Pedagošku fakultet
Sarajevo

Asja Osmančević
Sarajevo
asja_o@hotmail.com

Ismail Palić
Filozofski fakultet
Sarajevo
ismail.palic@ff.unsa.ba

Selma Raljević
Fakultet humanističkih nauka
Mostar
selma.raljevic@unmo.ba

Nehrudin Rebihić
Sarajevo
nehrudinrebihic@hotmail.com

Mirsad Turanović
Filozofski fakultet
Sarajevo
mirsad.turanović@ff.unsa.ba

UPUTE ZA AUTORE

Radovi trebaju biti pisani u standardnome formatu A4 (prored 1,5, Times New Roman, veličina slova 12). Napomene stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis treba organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i e-mail);

1. stranica: naslov i podnaslov, ključne riječi, sažetak na jeziku na kojem je napisan tekst (u slučaju rasprava i članaka);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na njegovu kraju treba dati sažetak (na novoj stranici) na engleskom, njemačkom, francuskom ili italijanskom (uključujući i navođenje naslova), a ako je pisan na engleskom ili njemačkom jeziku, sažetak treba biti na bosanskom.

Popis izvora i literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju treba dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koji nisu mogli biti uvršteni u tekst.

Ukoliko se numeriraju, odjeljci trebaju biti označeni arapskim brojkama (1./1.1./1.1.1). Za različite razine upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times new Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Navodi u tekstu sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te, ako je značajno, broja stranice nakon dvotačke (sve u zagradama), npr.: (Jackendoff 2002) ili (Bolinger 1972:246). Ako je ime autora sastavni dio teksta, navodi se na sljedeći način: Allerton (1987:18) tvrdi...

Kraće citate treba započeti i završiti navodnim znacima, a sve duže citate treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova.

Riječi ili izraze iz jezika različitog od jezika teksta treba pisati kurzivom i popratiti prijevodom u zagradi, npr.: *noun phrase* (imenička fraza).

Primjere u radu koji se normalno ne uklapaju u rečenicu u tekstu treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama i odvojiti ih od glavnog teksta praznim redovima. Ako je potrebno, primjeri se mogu grupirati upotrebot malih slova, a u tekstu se pozivati na primjere: (3), (3a), (3a, b) ili (3 a-b).

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati cjelevit popis korištene literature. Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abecednim redom prema prezimenima autora; svaka jedinica u posebnom odjeljku; drugi i svaki daljnji red uvučen; bez praznih redova između jedinica. Radove istog autora složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objavljene u istoj godini obilježiti malim slovima (npr. 2001a, 2001b). Ako se navodi više od jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora po mogućnosti treba dati u cijelosti.

Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane ovim redom i uz upotrebu sljedećih interpunkcijskih znakova:

- prezime (prvog autora), ime ili inicijal (odvojene zarezom), ime i prezime drugih autora (odvojene zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavlјivanja u zagradi iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zareza brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur., naslov knjige, nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Nekoliko primjera:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ur. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis", u: J. Lyons, ur., *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

GUIDELINES FOR AUTHORS

Contributions should be written using standard A4 format (1,5 spacing, Times New Roman 12). Use footnotes rather than endnotes.

Use the following order and numbering of pages:

Page 0: title and subtitle, author's (or authors') name(s) and affiliation, complete address (including e-mail address).

Page 1: title and subtitle, abstract in the language in which the article is written (in case of full-length articles).

Page 2 etc.: body of the article

If the article is written in Bosnian, the summary (on a new page) should be written in English, German, French, or Italian (including the title of the article). If it is written in English or german, the summary should be written in Bosnian.

References, beginning of the new page.

At the end of the article, on a new page, any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the body of the text.

If sections and subsections in the text are numbered, it should be done with Arabic numerals (e.g. 1./1.1./1.1.1.). Different font types should be used for section titles at different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Numbers in bold, title in bold italics (Times New Roman)

1.1.1. Numbers in roman, title in italics (Times New Roman)

Within the text, citations should be given in brackets, consisting of the author's surname, the year of publication, and page numbers where relevant, e.g. (Jackendoff 2002) or (Bolinger 1972: 246). If the author's name is part of the text, use this form: Allerton (1987: 18) claims...

Quotations should be given between double quotation marks; longer quotations should be indented and set apart from the main body of the text by leaving one blank line before and after, printed in italics, without quotation marks.

Words or phrases in languages other than the language of the article should be in italics and accompanied by a translation in brackets, e.g. *padež* (case).

Examples should be numbered with Arabic numerals between brackets and set apart from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase letters to group sets of related examples. In the text, refer to numbered items as ((3), (3a), (3a, b) or (3 a-b).

At the end of the manuscript provide a full bibliography, beginning on a separate page with the heading **References**. Arrange the entries separately by the surnames

of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. List multiple works by the same author in ascending chronological order. Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year (e.g. 2001a, 2001b). If more than one article is cited from the same book, list the book as a separate entry under the editor's (or editors') name(s), with crossreferences to the book in the entries for each article.

Use given names instead of initials whenever possible.

Each entry should contain the following elements in the order and punctuation given:

- (First) author's surname, given name(s) or initial(s), given name and surname of other authors, year of publication in brackets followed by a comma;
- Full title and subtitle of the work;
- For a journal article: Full name of the journal and volume number, inclusive page numbers;
- For an article in a book: full name(s) of editor(s), ed., title of the book, inclusive page numbers;
- For books and monographs: the edition, volume or part number (if applicable), and series title (if any). Publisher, place of publication;
- Titles of books and journals should be in italics;
- Titles of articles should be in double quotation marks.

Some examples:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ed. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, ed. *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

HINWEISE FÜR AUTOREN

Beiträge werden im Standardformat DIN-A4 (1,5-zeilig, Times New Roman, Schriftgröße 12 pt) geschrieben. Gebrauchen Sie Fußnoten und nicht Endnoten.

Gestaltung des Manuskripts and Numerierung:

Seite 0: Titel und Untertitel, Autorennname(n), Institution, Anschrift (einschließlich e-mail)

Seite 1: Titel und Untertitel, Abstract in der Sprache des Textes (bei Bemerkungen und Artikel)

Seite 2 und weiter: Haupttext

Wenn der Artikel im Bosnischen geschrieben wird, dann wird die Zusammenfassung (auf der neuen Seite) im Englischen, Deutschen, Französischen oder Italienischen geschrieben, einschließlich Titel. Wenn er aber im Englischen oder Deutschen geschrieben wird, dann erfolgt die Zusammenfassung im Bosnischen.

Das Literaturverzeichnis auf der neuen Seite.

Im Anhang sind alle nichttextuellen Teile (Zeichnungen, Tabellen, Abbildungen, u.ä.) beizufügen, die in den Haupttext nicht integriert werden konnten.

Falls Sie Kapitel, Abschnitte und Unterabschnitte numerieren, verwenden Sie eine Dezimalgliederung (1./1.1./1.1.1.). Für verschiedene Ebenen der Untergliederung ist unterschiedliche Schreibweise zu verwenden:

1. fett (Times New Roman).

1.1. die Ziffer fett, die Überschrift fett und kursiv (Times New Roman).

1.1.1. die Ziffer in Grundschrift, die Überschrift kursiv (Times New Roman).

Beim Zitieren im Text sind Autorennname(n) und das Erscheinungsjahr, ggf. auch die Seitennummer nach einem Doppelpunkt anzugeben (alles in Klammern), z.B. (Jackendoff 2002) oder (Bolinger 1972: 246). Ist der Autorennname Bestandteil des Satzes, steht er ausserhalb der Klammern, z.B. Allerton (1987: 18) behauptet, ...

Kürzere Zitate sind mit Anführungszeichen zu eröffnen und zu beschließen, alle längeren Zitate sind als besonderer Absatz zu schreiben, jeweils mit einer Leerzeile vom Rest des Textes getrennt, eingerückt, kursiv, ohne Anführungszeichen.

Fremdsprachige Ausdrücke sind kursiv zu schreiben und in die Sprache des Haupttextes zu übersetzen, die Übersetzung ist in Klammern zu kennzeichnen, z.B. *noun phrase* (Nominalphrase).

Beispiele sind mit arabischen Ziffern in Klammern zu numerieren, ggf. durch Kleinbuchstaben neben den Ziffern zu gruppieren, und vom übrigen Text jeweils durch eine Leerzeile zu trennen. Im Text erfolgt der Bezug auf einzelne Beispiele als (3), (3a), (3a, b) oder (3 a-b).

Auf den Haupttext folgt auf der neuen Seite mit der Überschrift **Literatur** das vollständige Verzeichnis der im Haupttext zitierten Literatur. Die bibliographischen Einheiten sind alphabetisch nach Namen der Autoren zu ordnen, jede Einheit im eigenen Absatz, zweite und alle weiteren Zeilen des Absatzes eingerückt, ohne Leerzeile zwischen Absätzen. Mehrere Schriften desselben Autors sind chronologisch von den älteren zu den neueren zu ordnen, bei gleichem Erscheinungsjahr mit Kleinbuchstaben gekennzeichnet (z.B. 2001a, 2001b). Wenn mehr als ein Artikel aus einem Buch zitiert werden, sind sowohl die Artikel unter Autorennamen und Verweis auf das Buch als auch dieses Buch unter dem Namen des Herausgebers als gesonderte bibliographische Einheiten zu verzeichnen.

Die Autorennamen sind möglicherweise vollständig anzugeben und nicht durch Initiale zu ersetzen.

In jeder bibliographischen Einheit sind folgende Daten anzugeben, in folgender Reihenfolge und Interpunktions:

- Name und Vorname des (ersten) Autors (durch ein Komma getrennt), danach vom ersten Autor durch ein Komma getrennt ggf. Vor- und Name(n) des anderen Autors, bzw. der übrigen Autoren (falls mehrere, jeweils durch ein Komma voneinander getrennt);
- Erscheinungsjahr in den Klammern, mit einem Komma hinter der Klammer;
- Vollständiger Titel und ggf. Untertitel;
- Bei Zeitschriftenartikeln: Name der Zeitschrift und Jahrgang, davon mit einem Komma getrennt die Seitenangabe in der Zeitschrift;
- Bei Beiträgen in Büchern: Vor- und Name des Herausgebers, bzw. der Herausgeber, Hrsg., Titel des Buches, die Seitenangabe im Buch;
- Bei Büchern und Monographien: ggf. Auflage, Reihe und ggf. Nummer (Heft) in der Reihe, Verlag, Erscheinungsort;
- Buch- und Zeitschriftentitel sind kursiv zu schreiben;
- Titel der Artikel sind mit Anführungszeichen zu kennzeichnen;

Einige Beispiele:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London.

Crystal, D., Hrsg. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

- Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.
- Peters, H. (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen
- Thorne, J. P. (1970). "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, Hrsg. *New Horizons in Linguistics*, 185-97, Penguin Books, Harmondsworth

Priprema:
TDP d.o.o. Sarajevo

Štampa:
AMOS GRAF d.o.o., Sarajevo

Tiraž:
300 primjeraka

Časopis je u elektronskom obliku dostupan na internetskoj stranici izdavača
www.bfd.ba